

આપણા કવિઓ

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

લેખક

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

પંડિત, અધ્યયન વિભાગ

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

કેશવરામ હાશીરામ શાસ્ત્રી
કા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી
બાદ્ર : : અમદાવાદ

27221

આવૃત્તિ ૧ લી

*

ક. સ. ૧૯૪૨

પ્રત : ૧૭૦૦

વિ. સં. ૧૯૯૮

કીમત ૧ રૂપિયા

મુદ્રક

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, ખી. એ.
આદિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયબંડ : અમદાવાદ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત

સૂરતના વતની અને ધંધાએ મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજ વિલ કર્યું હતું, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાયટીને મળ્યા, એવી શરતે કે તેના બ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારેા થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદર્હુ શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ની સરકારી નોટો સોસાયટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદર્હુ વિદ્યાવિલાસી પરીપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદર્હુ વિલની રૂએ એમની મિલકતની છેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦ ની સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩માં સોસાયટીને વધુ મળી એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦ તું થયું છે. આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧ ક્યી ક્યી નાતો કન્યાની અજતથી નાની થતી બાય છે અને તેનાં કારણો તથા સુધારે કરવાનાં ઉપાય વિષે નિબંધ.

૨ માને શિખામણ

૩ નીતિમંદિર

૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ

૫ પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોળે સોળ આના ફાળેતી

૬ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા-વ્યવહાર

૭ ધાર્મિક પુરુષો

૮ ઉદ્યોગી પુરુષો

૯ બેન્ગાળી ફેન્ડેશન

૧૦ બોધક ચરિત્ર

૧૧ સદર્શન

૧૨ રઘુવંશ કાવ્ય (અનુવાદ)

૧૩ બદ્ધવજ્ર દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર

- ૧૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
૧૫ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ,
૧૬ નીતિસિદ્ધાંત
૧૭ ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર
૧૮ શેઠ હરગોવિંદદાસ બાળગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર
૧૯ પરોપકાર
૨૦ દોરનું ખાતર
૨૧ જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ
૨૨ કિરાતાર્જુનીય (મૂળ સાથે ગૂ. ભાષાંતર)
૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુતરોપયોગી તેજબો
૨૪ વાર્નિશ
૨૫ જીવનનો આદર્શ
૨૬ કાર્તિકૈામુદી (અનુવાદ)
૨૭ શિશુપાલવધ (,,)
૨૮ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય
૨૯ રસાયન શાસ્ત્ર
૩૦ પ્રિ. હિંદુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ, ભા. ૨ જો
૩૧ જપાનની કેળવણીપદ્ધતિ
૩૨ શિશુપાલ વધ-ઉત્તરાર્ધ
૩૩ લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૧
૩૪ અગોળવિદ્યા
૩૫ લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો, ભાગ ૨
૩૬ માનસશાસ્ત્ર
૩૭ શિક્ષિત આર્યસંતાનોનું આરોગ્ય
૩૮ સહકાર પ્રવૃત્તિ
૩૯ અંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ
૪૦ ઉદારમત વાદ
૪૧ સચિત્ર શારીરવિદ્યા
૪૨ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, પૂર્વાર્ધ
૪૩ ,, ઉત્તરાર્ધ
૪૪ બંગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
૪૫ સંરક્ષણવાદ
૪૬ હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ
૪૭ ઉપનિષદ્વિચારણા
૪૮ હિંદુ રાજ્યઅવસ્થા
૪૯ સગાળશા આખ્યાન
૫૦ વહાણવટાની પરિભ્રમણ
૫૧ અપભ્રંશપાઠાવલિ
૫૨ અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન, ભાગ ૧
૫૩ ,, ભાગ ૨
૫૪ ,, ભાગ ૩
૫૫ જંતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા
૫૬ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧
- ગુ. વ. સોસાયટી
અમદાવાદ
તા. ૨૯-૩-૪૨.
- કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
કા. ચ. આસિ. સેક્રેટરી

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત

૯

આર્યોનું આગમન (૯), હિંદમાં આર્યોની સ્થિતતા (૧૨), આર્યોતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા (૧૭), વેદની અસલ ભાષા (૧૮), આર્યભાષા (૨૦), ભારતી ભાષા (૨૫), પ્રાકૃત ભાષાઓ (૨૭), પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો (૩૧), અપભ્રંશ (૩૬), ઉપસંહાર (૩૮).

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ :

૩

“ ગૂજરાતી ” નામકરણ

૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ

૯

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

૧૭

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

૧૯

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૨૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)

૨૪

૧. વસુદેવહિંદી (૨૪), ૨. હયોતનસૂરિ-કૃત્યમાલા (૨૮), ૩. રુદ્ર-કાવ્યાલંકાર (૩૧), ૪. આનંદવર્ધન-કવિન્યાસોક (૩૧), ૫. કાલિદાસ-વિક્રમોર્વશીય (૩૨), ૬. ભેદકની કૃતિઓ (૩૩), ૭. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂતી કૃતિ (૩૪), ૮. મહાકવિ પુષ્પદંતની કૃતિઓ (૩૬), ૯. કવિ ધનપાલ-સવિસ્સત્કહા (૩૬), ૧૦-૧૧. ધવલ (૪૨), ૧૨. ચંદ્રમુનિ (૪૨), ૧૩. કવિ ધનપાલ-સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ (૪૪), ૧૪-૧૫. ધનંત્ય-ધનિક-દશરૂપક ટીકા (૪૬), ૧૬. સાગરદત્ત (૪૭), ૧૭. નયનન્દીની કૃતિઓ (૪૭), ૧૮. ભોજ-સરસ્વતીકેદારણ (૪૮), ૧૯. કનકામર-કરકંડુચરિત્ર (૫૮), ૨૦. મહેશ્વરસૂરિ-સંનમમંજરી (૬૧).

ચોપાદ (૩૧૮), ૧૪. સોમ-સદયવત્સચરિત (૩૧૯), ૧૫. અપ્સર રહેમાન-સંદેશક રાસ, (૩૨૨), ૧૬. શાલિભદ્રસૂરિ-વિરાટપર્વ (૩૨૮), ૧૭. સોમસુંદરસૂરિ-રંગસાગરનેમિનાથ કાવ્ય (૩૩૧), ૧૮. ખરતરશુરુ-ગુણ-વર્ણન-છંપય (૩૩૮), ૧૯. હીરાણુંદસૂરિ-વિધાવિલાસ પવાહુ (૩૪૦). ૨૦. કીર્તિમેરુની કૃતિઓ (૩૪૫), ૨૧. સોમકુંડન-ખરતરશુરુ-પટ્ટાવલી (૩૪૭).

૧૫ માં શતકનું ગદ્ય

૩૪૬

૧. તરુણપ્રભાચાર્ય-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૫૦), શ્રીધર-ગણિતસાર-મૂળ. ગદ્યાનુવાદ (૩૫૩), ૩. સોમપલસૂરિ-ઔક્તિક (૩૫૪), ૪. તિલક-ઉક્તિસંગ્રહ (૩૫૫), ૫. કુલમંડન ગણી-મુગ્ધાવળાદ ઔક્તિક (૩૫૬), ૬. ગુણરતનસૂરિ-કિયારતનસમુચ્ચય (૩૬૩), ૭. શ્રાવકવ્રતાદિ આચાર (૩૬૬), ૮. સોમસુંદરસૂરિ-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૬૭), ૯. માણિક્યસુંદરસૂરિ-પૃથ્વીચંદ્રચરિત (૩૭૦).

ઉપસંહાર

૩૭૭

પરિશિષ્ટ ૧ : દ્વૈતીયિક 'પ્રાકૃતોની' વર્ણમાળા

૩૮૫

૨ : દ્વૈતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૩૮૭

૧. અશોકની લાખા (૩૮૭), ૨. પાલિ અને અર્ધમાગધી (૩૯૨), ૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (૩૯૪), ૪. માગધી (૪૦૫).

૩ : ભરતેશ્વરબાહુકલિ-રાસ

૪૦૭

૪ : ગૂજરાતી, ગરબીઓનું, મૂળ

૧૧૬

ઉપોદ્ધાત

ગુજરાતી ભાષાનાં મૂળ કેટલા જૂના સમય સુધી જાય છે તે જતાવવાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આશય છે. તેમાં કેટલી સફળતા મળી છે, તે તેના અભ્યાસકેન્દ્ર જ સમજી શકશે. આપણી આ ભાષાનું “ગુજરાતી” ભાષા તરીકે નામ જલ્દી મોડે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, એ વિશે ગ્રંથમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. આ દેશની વિજેતા ગુજ્જર પ્રજાને કીધે “ગુજરાતી” નામ પડ્યું, પણ તેથી તે બહારથી આવેલી નવી ભાષા—નવા કોઈ કુળની ભાષા નથી; એ તો આર્યકુળની જ ભાષાઓ છે તેમાંની જ એક છે. ગર્જનર અપભ્રંશનો મુખ્ય સંબંધ પ્રાકૃત (standard) ભાષા—દંડીએ જેનું નામ સૌથી પ્રથમ ‘મહારાષ્ટ્રી’ આપ્યું છે તે—ની સાથે છે. જન્ય-જનક જેવો તે સંબંધ એના અવ-તારથી સ્ફુટ છે. વિદ્વાનો દ્વિતીયિક પ્રાકૃત (Secondary Prakrits) તરીકે જે ભાષાઓને સ્વીકારે છે, તેમાં મહારાષ્ટ્રી અને તત્કાલિન અપભ્રંશનો સ્વીકાર છે. આ આર્યકુળની ભાષાઓનાં મૂળ વેદની ભાષા અથવા તો વેદની ભાષા જેમાંથી કીતરી આવી છે તે “ભારતી” ભાષાના પ્રભવસ્થાન તરીકે સ્પષ્ટી આદિમ આર્ય ભાષામાં છે. આ આદિમ આર્ય ભાષા અને તેના બોલનારાઓના વિષયમાં કંઈ પણ માહિતી મળતી હોય તો તે આપવાનો પ્રથમ અહીં એક અદ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આર્યોનું આગમન

ઉપર જતાવેલી આદિમ આર્ય ભાષા બોલનારા આર્યો દ્વિતીયક દ્વારકા અને અન્ય પ્રદેશમાંથી આવી વસ્યા છે, એ વિષયમાં હવે જલ્દી સંકલન દારણ નથી રહ્યું. [સધમાં મોહેનજોદારો અને પંજાબમાં હરપ્પાના અવશેષોના બોદકામનું કાર્ય સદ્ગત રખાલદાસ બેનરજી વગેરેએ ;

હિંદમાં આર્યોની સ્થિતિ

પ્રાચીન હિંદ ભૂમિમાં જે મહાન ત્રણ યુદ્ધો થયાં તેમાંનું રામાયણનું યુદ્ધ વચ્ચેનું છે. એ સિંવાયનાં જે યુદ્ધ તે ઋગ્વેદમાં દશ રાજાઓ સાથે આર્ય પ્રજાના નેતા સુદાસનું યુદ્ધ, જેમાં સુદાસે એ આર્ય અને આર્યેતર દશ રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તર ભારતમાં પોતાનું વર્ચસ્વ થાપ્યું.^૮ બીજું યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ છે, ક્રમે જેને ત્રીજું સ્વીકારવામાં આવે નથી. આ છેલ્લું યુદ્ધ આર્ય પ્રજાનો અંદર અંદરનો ઝઘડો છે, તેમાં પણ એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે, ક્રમકે કૌરવો અને પાંડવો પિતરાઈ ભાઈઓ હતા. પાંડવોની મુખ્ય રીતે મદદમાં ભીષ્મા પાંચાલો પણ એલના વંશના જ હતા. અને નિશ્ચિત રીતે તે ઉત્તર ભારતમાં જ લડાયું હતું.^૯

ઉપર ગણાવ્યું તેમ સુદાસ અને દશ રાજાઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ ઋગ્વેદમાં ઉલ્લેખિત હોઈ ખૂબ જૂના સમયનું છે. અને મોહેન્જો-ડારોની મંસ્કૃતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની હોવાને કારણે એ યુગસંધિ પછીના સમયમાં ક્યાંક થયેલું સંભવે.^{૧૦}

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ તો વિન્ધ્યથી દક્ષિણના પ્રદેશમાં થયું હોવા વિશે શકા નથી. તેનો સમય હિંદની ઉત્તર ભૂમિ ઉપર આર્યો પૌરાણિક વિધાનો પ્રમાણે સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા પછીનો છે,

૮. સુદાસનો સમય અટકળે પેઢીએ ૨૦ વર્ષ ગણતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-૨૧૦૦ લગભગ આવે છે. રામ-રાવણના યુદ્ધનો સમય પણ લગભગ એ જ આવી શકે છે; સો વર્ષ પછી આશરે.

૯. રામાયણ અને મહાભારતમાં જૂનો કથો ગ્રંથ એમાં મતભેદ છે. બંને મહાકાવ્યોની ભાષા, છંદ, પ્રયોગ, કથાનકોનાં આનુપૂર્વી ને સંસ્કાર, વગેરે જોતાં મહાભારત જૂનું છે. અને ગ્રા. એચ. સી. રાયચૌધરીએ રામાયણની કથા મહાભારત વનપર્વમાંના રામાયણના પછીની છે, તે પુરવાર કર્યું પણ છે.

જુઓ Studies in Ind. His. pp. 25-34.

૧૦. જુઓ ઉપરની નોટ ૫.

જે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ નાં વર્ષોમાં સંભવી શકે. હેલુનું યુદ્ધ મહાભારતનું થયું છે તેનો સમય નક્કી કરવાની પૌરાણિક માહિતીઓને આધારે શક્યતા છે.

આ બંને યુદ્ધો વિશે વૈદિક સાહિત્યમાં તદ્દન મૌન છે; જરા જોડસો પણ નિર્દેશ નથી. કુંભનું લંબે અમિરજ્ઞતિ એવી એક ગાથા છાંદોગ્યોપનિષદ્(૪-૧૭-૯)માં મળે છે, તેવા અસ્પષ્ટ નિર્દેશથી કાંઈ ચોક્કસ મંતવ્ય જાંવી શકાય તેમ નથી; અને ઘણા સાહ્યુ ગ્રંથો વેદની ઋગ્વેદો વગેરે નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે, તેમના લખિયમાં કાંઈ ભાગ મળે તે કાંઈ માહિતી મળે તો જુદી વાત છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ ગયા પછી થોડા જ મહિનાઓમાં રાજ્ય પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું મહાભારત તેમ જ પુરાણો કહે છે. તેના જન્મથી માંડીને મગધમાં પહેલા નંદ રાજ્ય મહાપદ્મનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વચ્ચે ૧૦૫૦ (પાદભેદે ૧૦૧૫) વર્ષોના^{૧૧} ગાળો હતો. નવ નંદોએ કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના વિષયમાં મતભેદ છે, પણ એ બધા મતભેદો ગાળાને પાર્ગિટરે ૮૦ વર્ષ સ્વીકાર્યા છે. તે ગણતરીએ ૧૦૫૦ (૧૦૧૫) + ૮૦ = ૧૧૩૦ (૧૦૯૫) વર્ષ ચંદ્રયુગ માર્ગ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૨૨ માં ગાદીએ આવ્યો, જેનો સરવાળો કરતાં પરીક્ષિતનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૨ (૧૦૧૫-વાળા પક્ષે ૧૪૧૭)માં લઈ શકાય, જે વર્ષમાં કે જેના આગલા વર્ષમાં મહાભારતનું યુદ્ધ ચલાનું આવી શકે. પરંતુ પાર્ગિટરને ૧૦૫૦ ના ગાળામાં શંકા છે અને તેથી તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦ લગભગમાં મહાભારત યુદ્ધને મૂકે છે.^{૧૩}

૧૧. Pol. His. of Anc. India, P. 19

૧૨. એનન, પૃ. ૧૭૬

૧૩. એનન, પૃ. ૧૮૨. ત્યાં જ સદ્ગત ડો. જયસ્વાલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ કહ્યાનું પાર્ગિટર કહે છે, ત્યારે એચ. સી. રાયચૌધરી પૌરાણિક દષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪મી સદીના મધ્યમાં અને વૈદિક ગણતરીએ ૯મી સદીના મધ્યમાં પરીક્ષિતનો જન્મ મૂકે છે. પછીના મારે લુઓ Pol. His. of Anc. India, p. 20-22.

આમ ૫૦૦ વર્ષનો ગાળો તેઓ માને છે. આ ભેદ નહોતો છે, અને છે તે માત્ર અટકળે લીધેલી ગણતરીને જ આભારી છે.

પરીક્ષિતનો સમય નક્કો થઈ જવાથી અથર્વવેદના સમયનો નિશ્ચય કરવાની સરળતા છે, કેમકે અથર્વવેદના ૨૦ મા કાંડમાં રાજા પરીક્ષિતનું વર્ણન આવે છે, જ્યાં એ કુરુ વંશનો હતો તેમ કૌરવ્ય પતિ:થી કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} પછી ધ્રાક્ષણ ગ્રંથોમાં પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો નામોદ્દેશ મળે છે,^{૧૫} જ્યાં કુરુ કાવષેયે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. વેદત્રયીમાં અથર્વવેદનો સ્વીકાર નથી. પછીથી ચોથા વેદ તરીકે એ સ્વીકારાયો છે. એના અને જૂના ધ્રાક્ષણગ્રંથોના સમયમાં બહુ ફેર નથી લાગતો; એટલે કે પરીક્ષિત અને જનમેજયના સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫મા શતક પછી આ પાછલું વૈદિક સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાની સંભાવના છે. પાણિનિના સમય^{૧૬} ઈ. સ. પૂર્વની છઠી સદી પહેલાં એ પછીનું વૈદિક સાહિત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ ચૂક્યાના વિષયમાં શંકાને કારણ નથી રહેતું. ઋગ્વેદના જૂના તેમ જ નવા ભાગોમાં પરીક્ષિતનું નામ નથી મળતું, પણ નવા ભાગમાં શંતનુનું નામ^{૧૭} મળે છે; અને કાકક સંહિતામાં ધૃતરાષ્ટ્ર-વૈચિત્ર વીર્યાનું નામ^{૧૮} મળે છે. શંતનુનું નામ દસમા મંડલમાં મળતું હોવાથી ઋગ્વેદનો જૂનો ભાગ શંતનુ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું સંભવિત બને છે. અને પૌરાણિક ગાથા અમાણે વ્યાસે વેદો વિભક્ત કર્યાનું સાચુ હોય તો એ લગભગ આ સમય આવી રહે છે; પણ તેમાં અથર્વવેદને બાદ રાખવો જોઈએ. પરીક્ષિતની પૂર્વે દોઢસો વર્ષે શંતનુ થયાની શક્યતા છે, એ જોતાં

૧૪. અ. વે. ૨૦-૧૨૭-૭થી૧૦

૧૫. ઐતરેય ધ્રાક્ષણ, ૮-૨૧

૧૬. કોઇ પાચમી સદી પણ કહે છે.

૧૭. ઋ. વે. ૧૦-૯-૮

૧૮. કા. સં. ૧૦૬

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ લગભગમાં આપણને ઋગ્વેદનું અત્યારનું સ્વરૂપ મળ્યું હોવાના વિષયમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. ઐ. ગ્રી. કૃષિ સમયની સંભાવના આપતાં ઋગ્વેદના નવા ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦ અને જૂના ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ માં ચૂક્યો છે.^{૧૯} આને પણ તદ્દાવત ૫૦૦ વર્ષનો છે, જે પૌરાણિક ગણતરીને ખ્યાલમાં લેતાં ટાળી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના વર્ષ સુધીમાં ઉત્તર ભારતમાં આર્યો સારી રીતે સ્થિર થઇ ગયા હતા; દક્ષિણના પ્રદેશમાં પગપેસારે સારી રીતે શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં ઉર્જ્યંતના પ્રદેશને આર્યંતર ચાણુ ગણાવ્યું છે, ત્યાં પણ યાદવો આવી ચૂક્યા હતા.^{૨૦}

એક વસ્તુ અહીં યત્તાવધી કીક થઇ પડશે કે ઋગ્વેદના જૂના અધા ભાગોનું રચન અહીં હિંદમાં આવ્યા પછી જ થયું છે એમ નથી. સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આર્યોનાં થાણાંઓ સારી રીતે સ્થિર થયાનું ઋગ્વેદમાં મળે છે, તેમ છતાં તેમાંનો 'કેટલોક' ભાગ એવો પણ છે કે જેનું રચન હિંદમાં ન પણ થયું હોય. સદ્ગત પ્રો. હર્મન

૧૯. Cambridge His. of India, Book I, p. 112

૨૦. અહીં યુગકલ્પનાને પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. યાદવો દ્વાપરના અંતમાં સ્થિર થઇ ચૂક્યા હતા. મહાભારત યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. ત્યાં-સુધીમાં-એટલે કે પૌરાણિક દષ્ટિએ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં એકથી માંડી અલિમન્યુ સુધી અને વૈવસ્વતથી માંડી જૃહલ્કાય સુધીમાં સરેરાશ ૯૫ પેઢી થાય છે, જેમાં ૧-૪૦ પેઢીમાં સત્યયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં દુષ્યંતના પૂર્વના રાજાઓ અને સૂર્યવંશમાં સગરથી પૂર્વના રાજાઓ થયા હતા; ૪૧-૬૫ ત્રેતાયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં ઋક્ષ સુધી અને સૂર્યવંશમાં રામચંદ્ર સુધી. ન્યારે ૬૬-૯૫ દ્વાપરમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં સંવરણથી અલિમન્યુ સુધી અને સૂર્યવંશમાં કુરાથી જૃહલ્કાય સુધીના રાજાઓ છે. જુઓ Anc. Ind. His. Trad. pp. 177 (પાદટીપ ૧૬ એ પાને ચાહું)

જાકોબી અને સદ્ગત લોકમાન્ય બાળગંગાધર દીળક એ ઉભય વિદ્વાનોએ જ્યૌતિષિક ગણતરીને આધારે સ્વતંત્ર રીતે એમ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે વેદમાંના કેટલાક ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦-૪૦૦૦ વર્ષની વાતોને પણ સાચવી રાખે છે. બીજા વિદ્વાનો જ્યૌતિષિક ગણતરીને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પણ એક વસ્તુ આમાંથી તરી આવે છે કે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તો એવાં સ્થળો અને સમયની વાતો પણ સાચવી રાખે છે કે જે આર્યાવર્ત અને આર્યાવર્તમાં આર્યો આવી રિથર થયા તે પૂર્વેની છે. ૨૧ તે જ રીતે પુરાણો અને યજુર્વેદમાં આવતા ધણા વંશો આ ભૂમિમાં ન પણ થયા હોય અને ખીજે થયા હોય; વળી બધા આર્ય વંશના ન પણ હોય. આર્યો જે જે પ્રદેશોમાંથી જુદા જુદા જગથે આહ્યા

આ પેઢીઓ સરેરાશ ૨૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૧૯૦૦ વર્ષ અને ૩૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૨૮૫૦ વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬૦૦ અને ૪૩૫૦ વર્ષ ઉપર ઇસ અને વૈવસ્વતના સમયને લઈ જાય. આપણે ૩૬૦૦ વર્ષવાળો પક્ષ સ્વીકારીએ તો મોહેન્જોદારોની સંસ્કૃતિની ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ સુધીની માન્યતા છે, તે સાથે મેળ ખાઈ શકે અને આર્યો એ જ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાં પ્રવેશ કરવા-માંડયા હોવાનું સમજી શકાય. અને તો હિમાલયના મધ્યપ્રદેશમાંથી આવ્યાનું પાર્નિટર કહે છે, તે બધું બેસી શકે. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં વધતાં સો બરસો વર્ષ નીકળી જાય, જેને અંતે ઋષભદામાં મોહેન્જોદારો અને હરપ્પાનો ચિનાશ આર્યોને હાથે અથવા તો સંભવે કે કવેરાના છેલ્લા ધરતીકંપ જેમ કોઈ ધરતીકંપથી થવા પામ્યો હોય.

૨૧. સદ્ગત બાળગંગાધર દીળકે એ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે અથર્વ-વેદમાંના કેટલાક અનાર્ચ શબ્દોનો મેળ ખાલિયાના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. જેમ ત્યાંના શબ્દો અને ગાથાઓ અથર્વવેદમાં આવી ગયાં છે તેમ અહીંના આર્ય શબ્દો પણ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. અથર્વવેદ પાછળથી વેદ તરીકે સ્વીકારાયો અને પ્રાત્યો પણ બ્રાહ્મણમાન્ય બન્યા એ સમય ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ વચ્ચે સારો એવો ગાળો રાખી આવે છે.

આવ્યા હોય તે તે દેશની કથાઓ પરંપરાથી લેતા આવ્યા હોય. તે સાથે એમ પણ બ-ચું હોય કે આર્યવર્તમાં આવ્યા પછી અહીં જે જૂની પ્રજાઓ હતી તેમાંના પણ કેટલાક પ્રતાપી રાજવંશોની કથાઓ પુરાણોમાં મંડલિત થઈ ચૂકી હોય. મને એમ લાગે છે કે ભગવાન શિવે ત્રિપુરાસુરનો વધ કર્યાની જે વાત આપણે ત્યાં સચવાઈ રહી છે તે તેવી આર્યો આવ્યા પૂર્વના કોઈ સ્થાનિક જનાવની સ્મૃતિ સાર્વત્રી રાખતી ગાથા છે. અને તેથી એમ અભિપ્રાય દીસે કે અહીંની જૂની આર્યેતર પ્રજાઓના પણ પ્રતાપી રાજવંશોની ગાથાઓ પુરાણોમાં જરૂર મંડલિત થઈ ચૂકી છે. પાર્જિટરે તો એમ પણ ગતાબધું છે કે ઐલથી ભિતરી આવેલો ચંદ્રવંશ (ભારત વંશ) એ શુદ્ધ આર્યવંશ છે ૨૨ ન્યારે ઈક્ષ્વાકુ વંશ (માનવ વંશ) એ અહીંનો દ્રાવિડ વંશ છે. આ પાછલું વિધાન બરાબર નથી એમ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવે સાબિત કર્યું છે અને એવું નિરાકરણ આપ્યું છે કે— “પુરાણોની સઘળી વિગત પ્રમાણભૂત લેતાં પણ એટલું જ નીકળે છે કે વૈશાલીના રાજાઓ દક્ષિણમાં ગયા, અને ત્યાં અનાય જાતિની સ્ત્રીઓ—જેમકે કૈકયી આદિ ગદ્ગરીઓ—સાથે તેઓનો વિવાહ થઈ રાવણાદિ બ્રહ્મરાક્ષસો એટલે કે આર્ય-અનાય જાતિના મંડરવાળા જનો ઉત્પન્ન થયા. રાવણના અનાયત્વ ઉપરથી એના દૂરના પૂર્વજ વૈશાલીના રાજવંશને અનાય-દ્રાવિડ માનવો એ વિપરીત ગતિ છે.” ૨૩

આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા .

આ પુરાણોમાં જ નહિ, પણ વેદમાં પણ આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કની સંભાવના છે. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ ‘ઋગ્વેદ સંહિતાનું સમગ્ર વાતાવરણ આર્ય છે,’ એમ કહે છે અને ‘અનાય વાતાવરણ એટલે

૨૨. Anc. Ind. His Traditions, પૃ. ૨૬૧ વગેરે

૨૩. પૌરાણિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦-૧૧

પું એ બતાવનાર અર્થવેદ છે,' એમ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ૨૪ આધાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ખુદ ઋગ્વેદમાં પણ આર્યે-તર શબ્દો મળી આવે છે; એટલે ભલે ઋગ્વેદમાં શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિ-શુદ્ધ આર્ય ભાષાસંસ્કાર જ જળવાઈ રહ્યાં હોય, પણ શબ્દોના વિષયમાં તો નજીકની ભિન્ન પ્રજાની અસર સ્વીકારવી જોઈએ. દાખલા તરીકે ઇણુ, અરણિ, કદ્દક, કપિ, કલા, કાલ, કિતવ, કુટ, કુંજ, ગણ, નાના, નીલ, નીહાર, પુષ્કર, પુષ્પ, પૂજન, ફલ, વિલ, વીજ, મયૂર, રાત્રિ, રૂપ, સાયમ્, વલ્લુ, એ ગણીતા શબ્દો ઋગ્વેદમાં પ્રયોજ-યેલા છે. ૨૫ જેમ જેમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આવતા જઈએ છિયે તેમ તેમ આવા આર્યેતર શબ્દોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. અટવી, અલર્ક, ષાડમ્બર, કમ્બલ, કુલાલ, ઘડ્ડ, તણ્ડુલ, તિલ, ફેળ, મર્કટ, વ્રીહિ, શવ વગેરે શબ્દો તેવા છે. ૨૬

વેદની અસલ ભાષા

આમ ધણા જૂના સમયમાં આર્યો ભારતવર્ષની આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કમાં અનેક રીતે આવી ચૂક્યા હતા, અને તેમની બોલીમાં પણ સ્થાનિક અંશોએ પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. એક મત એવો પણ છે કે આજે વેદ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે, તે તેના અસલ સ્વરૂપમાં નથી. વેદમાં અનેક પ્રાતિક બોલીઓના અંશો પણ મળી આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્લીલ < સં. શ્રીર, હુલ < સં. હુદ્ર, જેવાં રૂપો ગણાવી શકાય. ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગનું આ લક્ષણ છે; અને માગધીમાં રહે સ્થાને લ જ અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે વિકલ્પે મળે છે. આવી અસરનાં રૂપો પણ વેદમાં શુદ્ધ તરીકે સ્વીકારાર્ઘ ગયાં છે. જેને સ્પષ્ટ રીતે પ્રાકૃત અસર જ ગણી શકાય તેવાં દૂઢમ, દૂલમ < સં. દુર્લમ, દૂળાશ < સં. દુર્ળાશ,

૨૪. એનન, પૃ. ૧૨

૨૫. Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 42

૨૬. એનન, પૃ. ૪૨

ગૃહ્ણાતિ < સં. ગૃહ્ણાતિ, હિતમ્ < સં. ધિતમ્, કીઠ < સં. કિઠત,
 નિકટ < સં. નિકૃત, ✓ ઘટ્ < સં. ગ્રય્, વિકટ < સં. વિકૃત,
 મ્લેચ્છ < સં. *મ્લૈક્ષ, ઘણ < સં. *દન્દ્ર, ✓ પટ્ < સં. પ્રય્,
 કાટ < સં. કર્ત, આઢય < સં. *આર્ધ્ય, (✓ ઋધ્-ઉપરથી), નાપિત
 < સં. સ્નાપિત (પાલિમાં નાહાપિત છે), પુરોવાશ < સં. પુરોવાશ,
 પ્રતિસંહાય < સં. પ્રતિસંધાય, એ વગેરે રૂપો છે. ૨૭ એટલે વેદના
 સમયનું કે વેદનું અત્યારનું ભાષાસ્વરૂપ શુદ્ધ આર્ય સ્વરૂપમાં હોય
 તો એનાથી જૂના રૂપનું હોવું જોઈએ. એ જૂની ભાષામાંથી વેદની
 બોલીઓ અને ઇરાતની ગાથા-અવેસ્તા બોલીનો જન્મ છે. એક-
 માંથી બીજી થોડા જ ફેરફારથી પાલડી શકાય છે. એ બંનેનું મૂળ સ્વરૂપ
 જે હોઈ શકે તે આપવાનો પ્રયત્ન ડા. મુનીનિકુમાર ચાતુર્બાજી
 ઋગ્વેદનો પ્રથમ મંત્ર અને પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી મંત્ર ઉદાહરણ કરી કર્યો છે,
 તે આપવાથી ઉપરના વિધાનની પ્રતીતિ મેળવી શકાશે. ૨૮

(મૂળ મન્ત્ર)

અગ્નિમીલે પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નવાતમમ્ ॥

(જૂનું ઇષ્ટ રૂપ)

અગ્નિમ્ ઇશ્વૈ પુરજ્-ધિતમ્

યજ્ઞસ્ય દૈવમ્ ઋત્વિજમ્

હોતારમ્ રત્ન-વાતમમ્ ॥

૨૭. આમાંનાં છેલ્લાં બે પાંદેસ સદ્મહર્ગગવોની પ્રસ્તા. પૃ. ૧૧ ઉપરથી
 લીધાં છે, જ્યારે બાકીનાં Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 44
 ઉપરથી લીધાં છે. શબ્દોમાં જ્યાં * આવી નિશાની છે તે આર્યભાષાપ્રકાર
 શુદ્ધ રૂપો છે. *દન્દ્ર રૂપને મળતું શ્રીક દેન્દ્રોન રૂપ જોતાં આર્ય બોલીમાં
 શુદ્ધ દન્દ્રની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

ગાયત્રી મંત્રનું સંસ્કરણ તેમણે નીચે મુજબ બતાવ્યું છે:

(મૂળ મન્ત્ર)

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત ॥

(જૂનું ઇષ્ટ ૩૫)

તત્ સવિતુર્ઞ વરૈણિઅમ્

ભર્ગઞ્ દૈવસ્ય ધીમધિ ।

ધિયઞ્ યઞ્ નત્ પ્ર ચોદયાત ॥

આ કે આલું કોઈ ૩૫ પ્રચારમાં હોવાની સંભાવના છે.

આર્ય ભાષા

એ તો હવે સારી રીતે સ્વીકૃત થઈ ચૂક્યું છે કે મૂળે આર્યોના પ્રાગૈતિહાસિક પૂર્વજો યુરોપ અને એશિયામાં ફેલાઈ ગયા તે પૂર્વે તેઓની એક ભાષા હતી; તે ભાષા તે એ કે જેને હાલ કૃત્રિમ નામ ઇન્ડો-યુરોપિયન કે ઇન્ડો-જર્મનિક આપવામાં આવ્યું છે. આ મૂળ આર્યો તે વિરોજ્ઞ (=સં- વીર=મનુષ્ય અને માર્ય=મનુષ્ય) હતા તેવું વિદ્વાનો કહે છે. ૨૯ અને તેથી “ વિરોજ્ઞની ભાષા ” એવો શબ્દ યોજવામાં આવે તો એ વધુ શુદ્ધ અને નિર્દોષ લેખાય, એમ પી. બ્રાઉનર મત આપે છે. આ વિરોજ્ઞ કયા પ્રદેશમાં મૂળે રહેતા હતા તેનો હજી નિશ્ચય થઈ શક્યો નથી, એમ છતાં યુરોપ અને એશિયાની સરહદમાં ક્યાંક રહેતા હશે, તેવી સંભાવના કરવામાં આવે છે. ધણા જ જૂના સમયમાં એઓ જગ્યાબંધ નીચે આવવા લાગ્યા. કેટલાક પશ્ચિમના પ્રદેશમાં ઊતરી યુરોપમાં સ્થિર થયા, જ્યારે કેટલાક નીચે દક્ષિણના પ્રદેશમાં વધતા ચાલ્યા. હંગેરીના પ્રદેશમાં, નીચે. ઇટાલી અને ગ્રીસ અને મેસોપોટેમિયાના પ્રદેશમાં, અને એશિયામાં મધ્ય એશિયા અને મોંગોલ પ્રદેશમાં થતા થતા ધરતી અને બાજુના

પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા. આમાંના કેટલાક વધુ નીચે હિંદનાં સપ્ત-
 સિંધુના પ્રદેશમાં આવી રહ્યા તે આજની હિંદની આર્થ પ્રબળતા
 પૂર્વજો. અને ચંદ્રવંશી ઐલ એવો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો
 આર્થ રાજા છે. કયે રસ્તેથી હિંદમાં આવ્યા એ નક્કી નથી; પણ
 એમ સર્વ રીતે સંભવે છે કે એક જ જૂથમાં નહિ પણ અનેક જૂથમાં
 એઓ એક જ માર્ગે નહિ પણ અનેક માર્ગે હિંદમાં અને તે પણ ખૂબ
 મોડા વહેલા આવ્યા હશે. હિંદમાં આવ્યા પછી પણ બધા જ અહીં
 જ રહી ગયા હોય તેમ પણ નથી જન્યું. અહીંથી ઉપરના પ્રદેશમાં
 પણ કેટલાક પાછા ગયા છે. હિંદમાં આવવાના બે માર્ગ તો પશ્ચિમ
 તરફના છે: ૧. એબર વગેરે ઘાટોનો માર્ગ અને ૨. સમુદ્રમાર્ગ;
 ઉત્તર તરફનો માર્ગ હિમાલયના મધ્ય પ્રદેશમાં થઇને આવે છે. ટિબેટ
 સાથેનો સંબંધ હિંદને ઘણા જૂના સમયથી છે. એ બાજુથી આર્યો
 આવ્યાનું પાર્નિટર કહે છે, તે ગેરવાજબી નથી; પણ તે સાથે
 પશ્ચિમના માર્ગો ઉપરથી આવ-જા થઇ હોવાની પણ પૂરી શક્યતા છે.
 ઇરાનમાં ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં વેદમાં
 મળતા દેવ અને અસુરના અર્થોથી ઊલટા અર્થો અને માન્યતા જોવામાં
 આવે છે. એનું સમાધાન મને તો એમ લાગે છે કે આર્યોનું એક
 જૂથ જે ત્યાં રહી ગયું, તેઓના મન્તવ્ય ઉપરથી પછીથી ગાથા-
 અવેસ્તાના સાહિત્યનો અવતાર થયો. હિંદમાં આવ્યા પછી આર્યોની
 પશ્ચિમ તરફના ભાષાઓ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને પછી ખૂબ દૂર જુદા
 પડી જતાં ભ્રાતૃતા ગર્ભ અને આખરે એ જ ભાષાઓ પાછળથી
 “અસુરો”માં ગણાઈ ગયા; જે કે મૂળે તો તે બાજુના વતનને
 ઉદ્દેશીને “અસુર” નામ મળેલું સંભવે છે. ટિબેટ સાથેનો આર્યોનો
 સંબંધ જોતો કરાય તેમ નથી. ત્રિવિષ્ટપ=સ્વર્ગ અને ત્યાંના વતની એ
 દેવ, એ અહીં આવેલા આર્યોના મુખ્ય જૂથનું એક સ્થાન સંભવે
 છે. ચંદ્રવંશી આર્યો એ માર્ગે હિંદમાં આવ્યા જેમ સંભવે છે તેમ
 સૂર્યવંશી આર્યો પશ્ચિમના માર્ગે હિંદમાં આવ્યા સંભવે છે. અને ઇ.

સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ લગલગના કેપ્પેટોડિયામાં જર્મનોએ ખોદકામ કરી મેળવેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, મિત્ર અને નાસત્યનાં નામો મળી આવ્યાં છે. ૩૦ મેસોપોટિયામાં મિટાનીના અવશેષોમાં આ આટલાં જૂના આ નામો મળી આવ્યાં છે, તે ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો તે પછી આર્યો હિંદમાં આવ્યાનું કહે છે. સદ્ગત બાળ ગંગા-ધર દીળકે બતાવ્યું છે^{૩૦} તે પ્રમાણે ખાલિડયાની પ્રજા અને વેદની પ્રજા પરસ્પર મંપર્કમાં આવી હોય તો અહીંથી ગયેલા આર્યોની સંસ્કૃતિની છાંટ ત્યાં હોય, તે સાથે વિરોધનાં અનેક જૂથોમાંનું એક જૂથ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષથી ઘણા પૂર્વ સમયમાં ત્યાં ગયું હોય, અથવા વેદના વારાના પશ્ચિમો દરિયામાંજે અહીંની સંસ્કૃતિ ત્યાં લઇ ગયા હોય, જેના સંસ્કારો પરપરાએ ઊતરી આવ્યા હોય. થોડા જ સેકડામાં બધું સમાઈ જવું જોઈએ એ બ્રાંતિએ સમયનો સંકેત કરવામાં આવે છે એ યુરોપિયનોની પદ્ધતિ બરાબર નથી લાગતી. મેસોપોટિમિયાની ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ વર્ષ ઉપરની સંસ્કૃતિને ખસેડી વિરોધનાં ટોળાં ત્યાં ઊતરી આવી પોતાની સંસ્કૃતિ સ્થાપી શક્યાં હોય તે ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં, એ અસંભવિત નથી; તેમ પશ્ચિ (ફિનિશિયન વેપારી)ઓએ દૂર પડેલી આર્ય ટોળાંઓની સંસ્કૃતિ-માળ કેટલાક સમય સુધી જાળવી રાખી હોય તો તેના પરિણામે સા મળી આવે એ સંભવિત છે. અને એ જાણવામાં છે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨ મી સદીના ઇજિપ્તના રાજાના એક લેખમાં યૌધેય વગેરે અ જાતિઓનો નામોલ્લેખ મળી આવે છે. એ વગેરે જોતાં ઇ. સ. ૧૪૦૦ પછી જ આર્યો જુદા પડી હિંદમાં આવ્યા એમ માનવું વાજબી છે, આર્ય જાતિઓ ભૂયુ, ભારત, મદ્ર, કુરુ વગેરેને મળતાં ઈરાની સાહિત્યમાં તેમ જ ઇજિપ્તના^{૩૧} ઇતિહાસમાં મળે તો તેથી

૩૦. Cam. His. of India, Book I, p. 72

૩૧. Vedanga Jyotish.

૩૨. Indo-Aryan & Hindī, p. 17

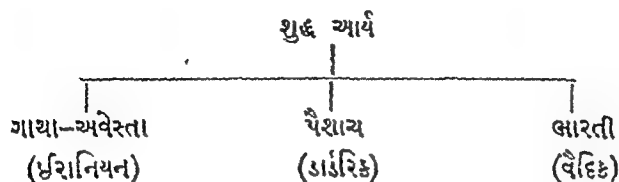
પ્રગ્ન બંધી જ ત્યાં થઈ અહીં આવી એમ ન માનવું જોઈએ. કેટલાંક કુળો ત્યાં રહ્યાં હોય, કેટલાંક જુદા-જ કારણે ગતશ્રીતાં બન્યાં હોય અને તેથી તેમણે તે નામો સાચવી રાખ્યાં હોય, અને તેના ભાઈઓ દિંદમાં આવ્યા અને તેઓએ અહીં આવી નામો સાચવી રાખ્યાં. આર્ય પ્રગ્ન સંસ્કૃત્યશીલ હતી, તે બખ્ખે દમ્બર વર્ષો સુધી પોતાનાં મોત્રો આજે દિંદમાં ટકાવી રહી છે, તેના પૂર્વજો એવી રીતે ગતિ સાચવી ન રાખે તે માની શકાય નહિ. ભાપાસામ્ય, સંસ્કૃતિસામ્ય સેંકડાઓ સુધી રહી શકે છે, એ દિંદની પ્રગ્નના અભ્યાસીઓની વાણી બદલ નથી.

વિરોજ પ્રગ્ન મૂળ સ્થાનમાંથી ખસતી ચાલી અને ઉપર કહ્યું તેમ મોટા બે પ્રવાહમાં પથરાઈ. ભાપાસામ્યોએ આ બે પ્રગ્નના વિભાગ જતમ્ યૂથ અને કેન્તમ્ યૂથની સંજ્ઞાથી પાડ્યા છે. પશ્ચિમમાં જઈ યુરોપમાં રિચર થયેલી પ્રગ્નને ક (કંઈક ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી કેન્તમ્ યૂથને પાત્ર બની, ત્યારે મૂળ પ્રદેશના અંશે રાખતી રાખતી દક્ષિણમાં ઊતરતી ચાલી અને ઈરાન તેમ જ મેંગોલ પ્રદેશના પ્રવાહો દ્વારા દિંદ સુધી આવી તે બંધીએ જમ્બર (તાલબ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી તે જતમ્ યૂથને પાત્ર બની. બંને શબ્દોનો અર્થ (સો) એક જ છે; મૂળ પણ એક જ છે. આ બે યૂથના વિભાગ પાડતાં અત્યારની ભાષાઓ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે તે ઊતરી આવે છે:

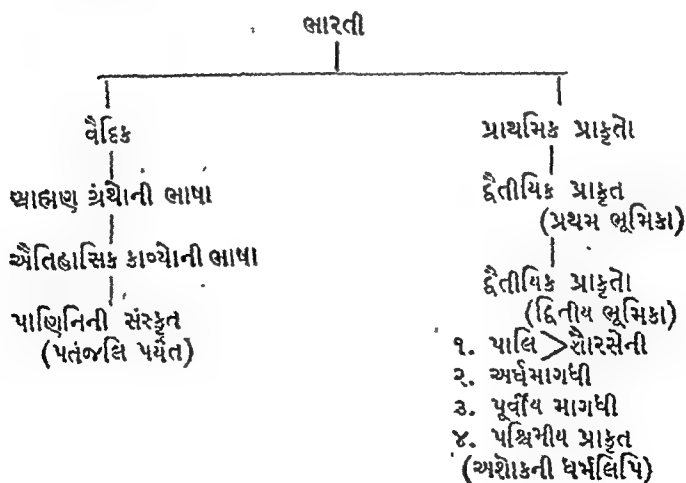
વિરોજની ભાષા

જતમ્-યૂથ	કેન્તમ્-યૂથ
—૧ આર્ય	—૧ ગ્રીક
—૨ રલાવ	—૨ લેટિન
—૩ પોલિટક	—૩ જર્મનિક
—૪ આર્મેનિયન	—૪ કલિટક
—૫ આલ્બેનિયન	—૫ દિટાઈટ
	—૬ તોખારિગન

આમાંની જે આર્ય ભાષા, તેણે ઈરાન અને ભારતવર્ષની પ્રજાઓની ભાષાનાં ધાવણ આપ્યાં છે. આમ જોતાં આ પ્રમાણે અવતાર છે:

આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે ભારતી ભાષા એવું નામ હું જેને આપવા ચાહું છું તેને લાવ્યા હતા. ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે અહીં આવ્યા પછી રચાનિક વિકાસે અને બોલીઓના શબ્દોને આમેજ કરવાનું બની આવ્યું, જે ઋગ્વેદના જૂના ભાગની ભાષામાં પણ સ્પષ્ટ છે. આ રીતે આવતાં ભારતી ભાષા નીચેના બે પ્રકારોમાં વિભક્ત થયેલી આપણને મળે છે:

ભારતી ભાષા

ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ એ દુનિયાના સાહિત્યમાંના સચવાયેલા સાહિત્યમાં જૂનાનું જૂનું છે. એનાથી પૂર્વનાં ભાષાસ્વરૂપો હજી મળ્યાં નથી. આ ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોવામાં સંકા નથી. ઋગ્વેદના ૧-૨ અને ૯-૧૦ મંડલની ભાષાનું સ્વરૂપ જૂના રૂપથી આ બાજુનું છે; અને ધ્રાવણ ગ્રંથોના ભાષાસ્વરૂપના અંકેડા જેવું છે. અથર્વવેદનું ભાષાસ્વરૂપ, યજુર્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ અને જૂના ધ્રાવણ ગ્રંથોનું ભાષાસ્વરૂપ એ સમસામયિક છે. આરણ્યકો અને ઉપનિષદોમાં મળતું ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સૂત્રગ્રંથો અને મહાભારત-રામાયણના જૂના ભાગોનું ભાષાસ્વરૂપ અચૂક પાણિનિના પૂર્વ સમયનું, એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૬૫ સતકનું છે. અહીં સુધીમાં ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો ગાળો રહે છે. ભાષા શિષ્ટ વર્ગમાં જે બેલાતી હતી તેના એ અવશેષો છે. મદરિ પાણિનિએ એ નિત્યની બોલચાલની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવી આપ્યું છે. આ પૂર્વે પણ એ હવેત ભાષાનાં અનેક વ્યાકરણો હતાં, તે ખુદ પાણિનિએ જુદા જુદા વ્યાકરણોના મતોનો પોતાના સૂત્રગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો જ છે, તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. યાસ્કનું નિરુક્ત તેમ જ કેટલાંક પ્રાતિશાખ્યો છે તે તે પૂર્વનાં છે. પાણિનિએ શિષ્ટ લોકભાષાને—તે વખતે ઉત્તર ભારતવર્ષમાં શિષ્ટ લોકોમાં સર્વમાન્ય થયેલી ભાષાને—નિયમોથી બાંધી લીધી; અને ભારતવર્ષ પાસે સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પદ્મજલિના પ્રયત્નોએ આવી પહોંચી. આ વૈદિક ભાષાની વાત થઈ. એ જ ગાળામાં નીચલા થરમાં પણ ભાષાપ્રકાર વ્યાપક થનો આવતો હતો. આનાં કારણો આ પૂર્વે આપનામાં આવ્યાં છે. વૈદિક ભાષાના સમયમાં જ બોલીના સ્વાભાવિક વિકાસોએ આપેલા સ્વરૂપને સાચવતાં રૂપો ખુદ વેદની ભાષામાં મળે છે, તે રૂપો એ નીચલા થરની ભાષાનાં છે. ભારતી ભાષાનો એ એક મહાન ફાંટો છે. બીજા થરની (દ્વિતીયિક) પ્રાકૃતોનાં જૂનાં સ્વરૂપો જાણવામાં નથી, પણ તેની જ દ્વિતીય શ્રુતિકાની

સ્વરૂપો મળે છે, તેમાંની જૂનામાં જૂની પાલિ ભાષા અને અર્ધ-
માગધીના અંશો આપણને ઈ. સ. પૂર્વેના ૬ઠ્ઠા શતકથી આ બાજુના
અચૂક રીતે મળે છે. એ પૂર્વેનું ભાષાસ્વરૂપ તે પહેલા થરની પ્રાથમિક
અને દ્વિતીયિક પ્રાકૃત ભાષા છે. એના બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાઓ
જેમ અનેક પ્રાંતિક ભેદો હશે પણ ખરા, પણ કોઈ અંધ, લેખ કે
સિક્કાને અભાવે તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ મેળવવાની સ્થિતિમાં આપણે
નથી. માત્ર વેદ, ધાહણ, આરણ્યક, ઉપનિષદો, સૂત્ર-ગ્રંથો અને
મહાભારત-રામાયણની ભાષામાં અને છેક પાણિનિની સંસ્કૃત
ભાષામાં ભારતીય લાક્ષણિકતાને છોડી દેતાં રૂપોમાંથી જ તેના અસ્તિ-
ત્વને મેળવી શકિયે છિયે. બીજા થરની પ્રાકૃત ભાષાઓનાં બુદ્ધ અને
મહાવીરના સમયનાં જ રૂપો જો કે આપણે મેળવી શકતા નથી, છતાં
તેઓના ઉપદેશો જે ભાષાઓમાં હતા તેના ઉપરથી તે પછીથી થયેલા
સિલસિલાબંધ વિકાસ ગ્રંથસ્થ રૂપમાં મેળવી શકિયે છિયે; તેના પ્રાંતિક
ભેદો પણ જાણી શકિયે છિયે.

પુરાણી માગધી ભાષાને લગવાન બુદ્ધ પોતાના ઉપદેશોનું વાહન
બનાવ્યું, જે પછીથી મધ્યદેશની પાલિ ભાષામાં સંકલિત થયું. એમનો
પ્રદેશ મગધ હોવાને કારણે આ પાલિ ભાષાનું “માગધી” નામ આપવા
અયાસ થયેલો છે, પણ ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જી બતાવે છે તે
પ્રમાણે પાલિમાં માગધ દેશની લાક્ષણિકતા થોડી જ મળે છે,
જોથી જલદું ગંગા અને યમુનાના મધ્યપ્રદેશની લાક્ષણિકતા તેમાં
ખૂબ જણાય છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા (આ નામ ભાષાને બહુ મોટું
મળ્યું છે; છેક ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દી લગભગ—વાલ્મીકીય
રામાયણમાં સૌથી પ્રથમ મળે છે૩૩) જેમ મધ્યપ્રદેશની શિષ્ટમાન્ય
લોકભાષા હતી, તે જ પ્રમાણે પાલિ એ જ મધ્યદેશની નીચલા થરની
લોકભાષા હતી! લગવાન બુદ્ધને તેના બે શિષ્યોએ છાંદસ ભાષામાં

(સંસ્કૃત-પાલિનીય સંસ્કૃતના પુરાવર્તી રૂપમાં) ઉપદેશ આપવાની વિનંતિ કરી, ત્યારે ભગવાન શુદ્ધે “અનુજાનામિ મિત્તલ્લે, સકાય નિરુત્તિયા ચુદ્ધવચનં પરિવાપુણિતું-સ્વકીય ખોલીમાં ગદ્યવચન શીખવાની હું અનુમતિ આપું છું.”^{૩૪} એક સામે હાંદસ ભાષા-વંદિકીભાષા અને ખીજી બાજુ લોકભાષાઓના હોવા વિશેનું તત્ત્વ આમાંથી મળે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

શુદ્ધની ભાષાનું અને તેથી પાલિનું નામ “માગધી” હોવા વિશે જૂનામાં જૂનો નિર્દેશ મોગહલાન વ્યાકરણમાં મળે છે; જેવો કે:-

નિહમિદ્ધગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તયાગતં ।

સધમ્મસદ્ધં માસિસ્સં માગધં સદ્લક્ષણં ॥^{૩૫}

મોગહલાન જેવો જૂનો વૈયાકરણ પાલીને “માગધી” કહે છે એ સૂચક તો ખરું જ, પણ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ માગધીનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેની સાથે પાલિને ખાસ મેળ નથી; નહિ જેવા અંશો જ મળે છે, અને તે પાલિ સાહિત્યની ભાષા તરીકે સર્વ સ્વીકૃત થવાને કારણે, તેમાં પ્રાંતીય અંશો શિષ્ટ (standard) તરીકે આમેજ થઇ ગયા; એથી મોગહલાન “પાલિ”નું વ્યાકરણ રચતાં તેને “માગધી” કહે છે, તે શુદ્ધ મગધના હતા એ ખ્યાલે જ. ભગવાન મહાવીર જૈનધર્મના ઉપદેશના વાહન તરીકે સ્વીકારેલી અર્ધમાગધીમાં માગધીના અંશો ખૂબ મળે છે. ભાષાનો સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો “પાલિ > અર્ધમાગધી < માગધી” એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માગધીનાં લક્ષણોનાં સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે. પ્રાચીન માગધીના અંશો અશોકના પૂર્વ દેશના લેખોમાં સચવાયા છે.^{૩૬} બાકી આપણને મળેલી અર્ધમાગધી પણ અસલ અર્ધમાગધી

૩૪. પાલિ મહાવ્યાકરણ-લે. સિદ્ધુ જગદીશ કાશ્યપ (૧૯૪૦), પાલિ વ્યાકરણકી વસ્તુ કથા, પૃ. ૫

૩૫. એન.ન, પૃ. ૬

36. Comparative Philology, by Dr. Gune; p. 182.

છે, જેનાથી પાર્થકચ તેમ જ કયા અંશો ગૂજરાતી સુધી સામાન્ય છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે:

(૧) ક ના સ્થાનમાં ગ,

(૨) લુપ્ત યંજનોના સ્થાનમાં યશ્રુતિ (લઘુપ્રયત્ન),

(૩) શબ્દના આદિ અને મધ્યમાં પણ જ ને બદલે ન,

(૪) ઋકારાંત ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં હ નું પ્રાપ્ત્ય.

આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો આજ પણ બોલાતી ગૂજરાતી સુધી પૂર્ણ પ્રચારમાં રહ્યાં છે એ એક ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વસ્તુ છે. જ્યાં પણ બે સ્વરોના મધ્યમાં ક રહી જવા પામ્યો છે તેવા શબ્દોમાં ક નો ગ સામાન્ય છે. પ્રગટ, ફેગટ, સગે (=શકે), ડાગ, બગ, વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે. યશ્રુતિને માટે તો ગૂજરાત જાણીતું જ છે. આદિમાં જ ગૂજરાતીમાં જ માત્ર નહિ પણ બધી ભારતીય બોલીમાં ગયો છે; પણ મધ્યમાં સંસ્કૃતમાં જ્યાં જ હતો, અને પ્રાકૃત દ્વારા અપભ્રંશ પર્યંત બેવડા જ તરીકે હતો, ત્યાં બધે તે ન તરીકે ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. કર્ણઃ > કણ્ણો > કણ્ણ > કાન, વર્ણઃ > વણ્ણો > વણ્ણ > વાન જેવાં ધણાં ઉદાહરણો છે. આ જ સિદ્ધાંતે આપણો છટ્ટી વિભિક્તિનો નું પ્રત્યય ત્વેણ દ્વારા નહિ પણ કર્ણક- > કણ્ણક- > કન્નક > ^૬કન્નક- > ^૫અનક- > ^૪નક- (નઠ, નઠ) એમ ઊતરી આવ્યો લાગે છે. કને=નજીક, એ શબ્દ આજે પણ સંચવાઈ રહ્યો છે, જેનું “કણું” એવું રૂપ પણ પ્રાંતીયતાથી બોલાય છે.

અશોકના ગિરનારના લેખમાં પાલિ (standard midland prakrit) ની સાથેનું સામ્ય વધુ છે; અને સીધા અવતારમાં પાલિને આપણે સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ > ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ક્રમ છે, તેવા અશોકના ગિરનારના લેખની બોલી ઉપરથી ઊતરી આવતો ચાલુ ક્રમ ગ્રંથસ્થ ભલે ન થયો હોય, પણ તેની શક્યતા છે જ, જે યશ્રુતિ દ્વારા તો મંડાવે છે જ. આમ ગૌર્જર અપભ્રંશ સુધી આવતાં ત્રણ પ્રવાહો એકરૂપ બની ચૂકે છે.

પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદોના વિષયમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો મૌન નથી સેવતા; અને નાટ્યશાસ્ત્રકારે આનો ખુલાસો આપ્યો પણ છે; જેમ કે

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાહિકી દક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૩૯

માગધી, આર્વત્યા, પ્રાચ્યા, શૌરસેની. અર્ધમાગધી, બાહ્લિકી અને દક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષા નાટકોમાં પ્રયોજાય છે. આમાંની દક્ષિણાત્યા એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે, એવું મેં અન્યત્ર બતાવ્યું છે. ૪૦ એ દ્રાવિડી હોવાની તો કાંઈ રીતે સંભાવના નથી, કેમકે નાટકોમાં ક્યાંય પણ દ્રાવિડીનો પ્રયોગ નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રકારના ખ્યાલમાં મહારાષ્ટ્ર એ દક્ષિણનો પ્રદેશ, વસ્તુસ્થિતિએ વિંધ્યથી નીચેનો બધો પ્રદેશ હશે. નાટકોમાં એ બધી લાગતાં વળગતાં પાત્રોના મુખમાં કૃત્રિમ રીતે મૂકવાની હોય છે. અને નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાઓમાં પાલિ અને અર્ધમાગધી એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી પ્રયોજાયેલી મળતી નથી, એટલે ઉપરના ભેદ દેશજ નામ પૂરતા જ ઉપયોગી છે, એમ મારું માનવું છે. આ પછી નાટ્ય-શાસ્ત્રકારે તેવી પણ નીચલા થરની પ્રજાની વિભાષા પણ આપી છે. તે પણ ઉપરના પ્રયોજન પૂરતી છે; જેવી કે

શબરામીરચળ્ડાલસચરદ્રવિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥૪૧

આ હીન પ્રજાના સ્વાંગવાળાં પાત્રોના મુખમાં અનુક્રમે શબરી, આહીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી, ઓઢિયા, એ વિભાષા= ભાષા નહિ પણ ખોલી, મૂકવાનું વિધાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયમાં

તે તે ભાષાનું કે વિભાષાનું શાસ્ત્ર માટે નક્કી કરેલું સ્વરૂપ જે હશે તે પ્રયોજવાનું હોય : એ સંભવતઃ જીવંત તત્ત્વ ભાષ્યે જ સાચવતું હશે, એમ મને નાટકોની કૃત્રિમ ભાષા બોતાં જણાય છે. અને વ્યાકરણોમાં પણ એ સ્થિતિ સ્વરૂપ જ આપણને મળે છે. આના ખૂબ ખૂબ ભેદો બોધતા હોય તો તે પણ નોંધાયેલા છે :

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી તથાવન્તી શૌરસેન્યર્ધમાગધી ।

ચાલ્હીકી માગધી પ્રાચ્યેત્યઘૈ તા દાક્ષિણાત્યયા ॥

વિભાષા—શકારામીરચાળદાશવરદ્રાવિહોદ્ગજા ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકાશ્રયા ॥

અપભ્રંશ—ત્રાચઢો લાટવૈદર્માલુપનાગરનાગરૌ ।

વાર્વારાવન્ત્યપાચ્ચાલદાક્કમાલવકૈકયાઃ ।

ગૌહોદૂવૈવપાથ્યાત્યપાણ્ડ્યકૌન્તલસૈંહલાઃ ।

કાલિન્જયપ્રાચ્યકાર્ણાટકાચ્ચદ્રાવિહગૌર્જરાઃ ।

શામીનો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મમેદવ્યવસ્થિતાઃ ।

સપ્તવિંશત્યપભ્રંશા વૈતાલાદિપ્રમેદતઃ ॥

પૈશાચ—કાચીદેશીયપાણ્ડ્યે ચ પાચાલં ગૌહમાગધમ્ ।

ત્રાચઢં દાક્ષિણાત્યં ચ શૌરસેનં ચ કૈકયમ્ ।

શાવરં દ્રાવિડં ચૈવ એકાદશ પિશાચજાઃ ॥૪૨

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, આવંતી, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, ખાલ્હીકી, માગધી, પ્રાચ્યભાષા, અને દાક્ષિણાત્યા. (આમાં મહારાષ્ટ્રી (standard) સ્વતંત્ર સ્વીકારાયા પછી દાક્ષિણાત્યા ભુદી જ ગણી આઠ ભાષા કહી છે.)

વિભાષા—શકારી (=સચરી), આભીરી, ચાંડાલી, શમરી, દ્રાવિડી, અને ઓઢિયાની, એ ૭ વિભાષા છે. (આ નાટકશાસ્ત્રમાં છે તેની તે ૭ છે.)

અપભ્રંશ—ત્રાચડ, લાટ, વૈદલ, ઉપનાગર, નાગર, અર્ધર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઓઢિયાનો, વૈવ, પશ્ચિમ-

નો, પાંડ્ય, દૌતલ, સૈંદલ, કલિંગ, પૂર્વનો, કર્ણાટકનો, કાંચીનો દ્રાવિડ, ગૌર્જર, મધ્યદેશનો આભીર, અને વૈતાલ વગેરે પ્રભેદે ૨૭ ભેદ અપ-
બ્રંશના (પ્રાંતીય) છે. (આ વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પિશાચ્ય ભેદ—કાંચીદેશીય, પાંડ્ય, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, પ્રાચ્ય, દક્ષિણાત્ય, શૌરસેન, કૈકય, શાળર, દ્રાવિડ એ ૧૧ ભેદ પિશાચ્યના છે. (આ વિશે પણ નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૌન સેવે છે.)

પણ આ બધા ભેદોમાંના કેટલાક પરસ્પર મેળ જ નહિ ખાતા હોય એ દીવા જેવું છે. દાખલા તરીકે દ્રાવિડ એવો પ્રકાર વિભાષા, અપબ્રંશ અને પિશાચ્યમાં છે. એનો મેળ કાંઈપણ બીજા પ્રકાર સાથે શક્ય નથી. તે તે જમાનામાંનાં જુદાં જુદાં ભાષાસ્વરૂપો દેશ પરત્વે જુદી જુદી ખેલનારાઓની ક્રાંતિ પ્રમાણે અંજા પામ્યાં છે, એવું માત્ર મને સમાધાન લાગે છે; એટલે એના ઉપરથી તાત્ત્વિક રીતે બહુ કદાચ કાંઈ ન પણ મળી શકે.

આ બધા ભેદો—ઉપભેદો ઉપરથી ત્રિવિક્રમ સુધીના વૈયાકરણો-
એ તો પ્રાકૃત (standard), શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, અપબ્રંશ એવા છ ભેદ આપ્યા; પણ માર્કેડેયને એમ લાગ્યું કે તે પૂરતું નથી, એટલે પેલા નાટકીય ભેદોને લક્ષ્યમાં રાખી ભેદો—
ઉપભેદો ૧૬ માં જ સાચવી લીધા:

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી શૌરસેની પ્રાચ્યાડવન્તી ચ માગધી ।

इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥

વિભાષા—શાકરી ચૈવ વાળ્ડાલી શવર્યામીરિકા તથા ।

टाक्रीति युक्ताः पञ्चैव चिभाषा न तु षड्विधाः ॥

અપબ્રંશ—નાગરો વ્રાચડધોપનાગરધેતિ તે ત્રયઃ ।

अपब्रंशाः परे सूक्ष्ममेदत्वाच्च पृथङ्मताः ॥

પૈશાચ—કૈકેય શૌરસેન ચ પાચાલમિતિ ચ ત્રિધા ।

पैशाच्यो नागरा यस्मात्तेनाप्यन्या न लक्षिता ॥ ४३

(૧૪) કૈકેય પૈશાચી—સંસ્કૃત-શૌરસેનીમાંથી ઊતરી આવેલ છે.

(૧૫) શૌરસેન પૈશાચી—કૈકેય પૈશાચીમાંથી આની સિદ્ધિ છે.

(૧૬) પાંચાલી પૈશાચી—ર અને લના વિપર્યયથી પાંચાલી પૈશાચી છે.

આનો અર્થ એ છે કે મુખ્ય લક્ષણો તે તેનાં સ્વતંત્ર ખરાં, પણ અંધારણુ ત્યાં ત્યાં જેમાંથી એ સિદ્ધ થતી હોય તેનાં છે.

આ બધી વાતોનો મેળ એ છે કે દેશમાં ખૂબ ખૂબ પ્રાંતિક ભેદો હતા, જેનાં નામો લોકમાં આજની જેમ જ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં, જેનાં ખરાં સ્વરૂપોમાંથી આજની ત્યાંત્યાંની બોલીઓ ઊતરી આવેલી છે.

અપભ્રંશ

દસમા શતક સુધીમાં તો હિંદની બધી આર્ય બોલીઓ અપભ્રંશ એવા એક નામ નીચે આવી ચૂકી હતી, જે બંગાળમાં અને નેપાળમાં પણ તે કાળ આસપાસમાં રચાયેલી અપભ્રંશ કૃતિઓથી બાણુવા મળે છે. તેમાં સર્વત્ર પ્રાંતીયતા સ્પષ્ટ છે. આથી કહેવાનો આશય એ છે કે દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોના અવશેષ રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca) તરીકે દસમા શતકમાં અપભ્રંશ ભાષા હિંદમાં વ્યાપક હતી, જે પ્રાંતીય બોલીઓમાં વિભક્ત હતી. ૨૭ જેટલાં અપભ્રંશના ભેદો વૈયાકરણોએ નોંધ્યા છે, તે આનું પ્રમાણ છે. માર્કંડેય ભલે તે બધાને દૂર કરી નાગર, પ્રાચ્ય, ઉપનાગરની જ વાત કરે. જોકે માર્કંડેયના આ અપભ્રંશ તેણે પોતાના સમયના ગ્રંથસ્થ સાહિત્યથી નોંધ્યા છે, પણ જૂના સમયમાં જ્યારે તે વ્યાપક હતા, ત્યારે તેવા એક ભેદનું સ્વરૂપ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં સાચવી લીધું. અને હવે તો અપભ્રંશ (sāntarāṇī)નું પુષ્કળ સાહિત્ય દિગંબરોએ રચી આપ્યું છે, તેથી સાબિતી તેમના મહાપુરાણ વગેરે અનેક ગ્રંથોથી સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકાર સાહિત્યકીય હતો, અને તે જ સમયે લોકમાં પણ પ્રાંતીય ભેદો હતા. તેવા એક ભેદ તે આ. હેમચંદ્રનો. એ ભેદ સર્વાશે

વ્યાપક હતો. એમ હવે કહી શકાય તેમ નથી. એની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા જે છે, તે લક્ષ્યમાં લેતાં તે તેના દેશનો એક પ્રકાર હોવાની સંભાવના મેં ચાલુ ગ્રંથમાં કરી છે. ભોળે સરસ્વતીકંઠાભરણમાં અપભ્રંશોત્તુષ્પન્તિ સ્વેન, નાન્યેન ગૌર્જરાઃ એ ટકાર કરી છે, તે આવા જ દોષ હેતુએ થઈ છે, એમાં સંકાનું કારણ ભાગ્યે જ હશે.

આમ આપણી મામે અનેક ભાષાભેદોમાંથી એક આપણા દેશનો ભાષાભેદ આવી રહે છે, “જે ગૌર્જર અપભ્રંશ” છે, એ વાત ચાલુ ગ્રંથમાં ખતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ એમાં સાદિત્યકીય (standard) અપભ્રંશ કરતાં જે કાંઈ વિશેષ છે તે આ દેશનું છે; પણ તે સાથે જે કેટલુંક એવું છે કે જે વિકલ્પથી રહેલું છે, તે અપભ્રંશની વિશાળ વ્યાપકતાનું સૂચક છે, એ વાતને આપણે કદી જતી ન કરી શકીએ.

મહા હુઆ જુ મારિઆ વહિણિ મહારા કર્તુઃ ।

લજ્જેજ્ઞં તુ વમંસ્સિઝહું જહ મગ્ગા ઘરુ ઇન્તુ ॥

આ એક જ ઉદાહરણ લઈએ. અપભ્રંશની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહ્ઝ, હ્ઝ, મારિઝ, મહારઝ, મગ્ગઝ એવાં રૂપો થાય, છતાં અહીં મહ્ઝા, હુઆ, મારિઆ, મહારા, મગ્ગા એવાં જે રૂપો પ્રયોજાયેલાં છે, તેણે આ ભાષાની વિશાળતા આપણી પાસે અવશ્ય રજૂ કરી છે. હિંદની ભાષાઓમાં આ-યૂથ અને ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે. ગૂજરાતી-મારવાડી-પગ્ગાની-વજ વગેરે ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે, જ્યારે પૂર્વ હિંદી-ગંગાળી-મરાઠી વગેરે આ-યૂથની ભાષાઓ છે. આમ મૂળ વ્યાપક ભાષામાંથી વધવટ અને સંકેત્ય થતાં એક રૂપ એક દેશમાં સંકુચિત બન્યું તો બીજું રૂપ બીજા દેશમાં સંકુચિત બન્યું, તે તાર્તીયિક પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ થયો. વર્તમાન દેશભાષાઓ એ આનું પરિણામ છે.

એટલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને તેની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતાએ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મને બાધ જણાતો નથી. વજ ભાષાનો

સંબંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાનો ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ૯૬=૫૦૫ સાથે જૂનો છે. પ્રજા ભાષા શરસેન=માથુર પ્રદેશની ભાષા હોઈ જેને શૌરસેન અપભ્રંશ કોઈ હતો તેમાંથી ઊતરી આવેલી સ્વીકારવામાં આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત ભાષાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો, જે પછીથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શૌરસેન તેમ જ મહારાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો હોય તો કેવી રીતે કહેવો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કડેય સિવાય આપણી પાસે બીજો કોઈ પુરાવારૂપે નથી. બેશક શૌરસેનીના બધા સંસ્કારો માર્કડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે, તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દિગંબરીનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની ભાષામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં શૌરસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અઘાપિ પર્યંત નોંધાયાં પણ નથી. પ્રજા ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે, એને કોઈ પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ” નામ આપવું જોઈએ. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્ષી સાથે આભીરી વિભાષાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે; એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો, જેમાંથી પ્રજા ભાષા ઊતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ઊતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિન્દી જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યબોલીઓ ઊતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

ઉપસંહાર

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી લાપાસાહિત્યનાં ધાયણનો નિર્દેશ ૪૭ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી લાપાની સાંકળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ બતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારે પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને અંશોધન વિભાગના વિદ્યાર્થીઓની સામે આખ્યાન મારે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે રહી જવા ખામી દશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઈતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને મારે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેના લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ : વિભાગ ૨ જે-પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એનન, પૃ. ૩૧-૪૦

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ

“ગૂજરાતી”-નામકરણ

અત્યારે આપણે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી ચૂક્યા છિયે કે આપણે જો ભાષા બોલિયે છિયે તે “ગૂજરાતી” છે. એનું અત્યારે પ્રાપ્ત થતું સ્વરૂપ એ જ સ્વરૂપમાં કાંઈ પ્રાચીન કાળથી હોઈ શકે નહિ. દુનિયાભરની ભાષાઓનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું કે ભાષાઓ ક્રમિક વિકાસ સાધતી સાધતી ચાલી આવે છે. આપણે એક સૈકાની જ વાત કરિયે, આપણી જ ગૂજરાતી ભાષાની. કવિ નર્મદાશંકરથી આપણા અર્વાચીન યુગનો આરંભ થાય છે. તેની જ ભાષા જુઓ. જોવાથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે એક સૈકામાં જ ભાષા એક સ્વરૂપમાંથી આગળ વધી વધુ ઉન્નત દશાને, આપણી દૃષ્ટિએ, પામેલી આપણે જોઈએ છિયે. માત્ર એક જ સૈકામાં આ સ્થિતિ જ્યાં મળે છે, ત્યાં સૈકાઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો કેટલો ફેરફાર અને સંકાય-વિકાસ ભાષાસ્વરૂપમાં થયો હશે, તેનો કાંઈક જુઓ. આપણે મેળવી શકીશું.

આપણી ભાષાનું નામ “ગૂજરાતી” ક્યારથી પડ્યું ? સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયા જણાવે છે તે પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૭૩૧ (વિ. સં. ૧૭૮૭)માં જર્મનીના મુખ્ય શહેર બર્લિનની એક લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરિયન લા કેએ પોતાના એક લખાણમાં “ગૂજરાતી” ભાષાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ પૂર્વે જ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાંના “નાગદમણ”માં “ગૂજરાતી” નામ પ્રયોજ્યું છે; જેવું કે

“રુદે હપની માહારે અલિલાયા

પાધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” ૧૬—૫૪૧

આથી પૂર્વે ભાષાના નામ તરીકે આપણે “ગૂજરાતી” શબ્દ મેળવી નથી શકતા. આપણા કવિઓ આપણી ભાષામાં કાવ્યો લખતા, તેને સંસ્કૃતથી જુદું પાડવા “પ્રાકૃત” એવા નામથી જ સંબોધતા; કવચિત્ “અપભ્રંશ ગિરા” એ શબ્દ પણ આપણી ભાષા માટે પ્રયોજ્યો છે. આ પાછળું નામ નરસિંહ મહેતાએ પોતાની ભાષાને માટે આપ્યું છે:

“અપભ્રંશ ગિરા વિષે, કાવ્ય કેવું દિસે,

ગાય હીસે ને જયમ તીર લાગે.” (સુરતસંગ્રામ—૭૨-૨)

નરસિંહના જ સમયનો પદ્મનાભ કાન્હડેપ્રગંધમાં “પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી” (૪-૩૫૦) એ રીતે સં. ૧૫૧૨માં સામાન્ય “પ્રાકૃત” નામ પ્રયોજે છે, જે પછી કાદંબરીમાં “ભાષાઈ કીધું આખ્યાન” (પૃ. ૧૬૯) એમ કહેતો ભાલણ સૌથી પ્રથમ “અપભ્રંશ” નામની સાથેસાથ “ગુર્જરભાષા” નામ પ્રયોજે છે:

“ગુરુપદપંક્તને પ્રણયું, બહાસુતાને ધ્યાંજી

ગુર્જર ભાષાએ નભરાના ગુણ મનોહર ગાજી.” (૧ હું નળા.—૧-૧)

છતાં ૧લા કડવાની ૧૦મી કડીમાં “કથામાત્ર એ નૈષધરાની અપભ્રંશ એ દાખી” એમ કહે છે. એણે દશમસ્કંધ ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫ અને ૩૪૭-૧માં તો “ગુર્જરભાષાએ” એવો સ્પષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ ભાલણની ભાષાને આ ઉલ્લેખો ઉપરથી ‘ગુર્જર’ (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ તરીકે ગણી છે.^૨ ભાલણના પૂર્વ કાર્ષ

ખણ લેખકે ભાષાના નામ તરીકે “ગુર્જર” કે એવો દ્રાષ્ટી શબ્દ પ્રયોજ્યો અઘાપિ જાણવામાં આવ્યો નથી, એમ સામાન્ય માનવું છે.

ઉપરના ઉલ્લેખથી આપણે એટલું સમજવા સમર્થ થઈએ છીએ કે ભાલણે જે ભાષામાં કાવ્યો લખ્યાં એ ભાષા “ગુર્જર” હતી અને નામ આપવાનું પ્રયોજન, ગુર્જરદેશમાં જે ભાષા બોલાતી હતી તેવું તેવું નામ હોવું શક્ય છે, તે હતું. આ પ્રદેશનું નામ “ગૂજરાત” હતું, તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નરસિંહરાવે નોંધ્યો છે અને તે વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસામાંથી.^૧ આ રાસ ક્યારે રચાયેલો તે જોડે નિશ્ચિત નથી, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સ્વીકારવામાં આવે નથી કે એ વિ. ના ૧૪મા સૈકાનો છે. આ પ્રદેશનું નામ પદ્મનાભના સમયમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨માં) “ગૂજરાત” હતું તે તો ચોક્કસ જ છે; કેમકે “ગૂજરાતિનું ભોજન કરું” (૧-૧૪) અને “ગૂજરાતિ તે કહીઈ કિસી” (૧-૨૪) “એ પ્રમાણે કાન્હડદેવપ્રબંધમાં તેણે નિર્દેશ કર્યો જ છે. આથી પૂર્વના ઉલ્લેખોમાં દેશના નામ તરીકે “ગુર્જરધર” (રેવંતરાસુ ૧-૭), “ગુજ્જરદેશ” (એજન ૪-૧), ગુર્જરત્રામંદલ (ધ. સ. ની ૮મી સદીના કાલંજરના શિક્ષાલેખમાં), ગુર્જરત્રાભૂમિ: (વિ. સં. ૯૦૦ના એક ભોજદેવના દૌલતપુરના તામ્રપત્રમાં), ગુજ્જરત્તા: (વિ. સં. ૯૧૮ના રાજા કુક્કના ઘટચાળના લેખમાં), ગૂર્જરત્રા: (પ્રભાસપાટણમાંની શ્રીધરની વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રશસ્તિમાં) અને ગુજરાત (સમરાસુ-વિ. સં. ૧૩૭૧માં રચાયેલામાં તથા રાજશેખર-સરિએ રચેલા “પ્રબંધકાશ” વિ. સં. ૧૪૦૪માં) પ્રયોગયેલાં છે.

સૌથી મજબૂત અને તટસ્થ પુરાવો અરબ મુસાફર અલખેરૂનીએ (ધ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦માં) આપે છે, જેનું તેવા જ બીજા એક વિદેશી

૧. “વસ્તુપાલ તેજિગ તણુહ, અમ્હે બોલિસુ રીસો

ભરતપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિતપુર વાસો.”

એજન, પૃ. ૧૯૩-પાટ્ટીપ

૨. એજન, પૃ. ૧૯૫-૧૯૬

૩. અલખેરૂની (હિ. સ. ૪૩૨)ની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષમાં ૧. સુલેમાન બસરી (હિ. સ. ૨૫૦), ૨. અબુ અયૂબ (હિ. સ. ૩૦૦), ૩. ખુઝુર્ગ બિન શેહેરિયાર

મુસાફર માર્કો પોલો (ઇ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪માં)ના ઉલ્લેખથી સમર્થન થાય છે. અલ્બેરૂનીનું “ગૂજરાત” કેટલું હતું, તે વિષયમાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“But this Gujarat included a portion of Rajputana, for the capital of Gujarat mentioned by Al Biruni was Bazan or Narayan, near Jaipur, and it did not include our present-day Gujarat, which was Lardes ie. Lata in those times.”^૧

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપરના વિધાનમાં આધુનિક ગૂજરાતને લાટદેશમાં ગણી લે છે. વસ્તુસ્થિતિએ લાટદેશ નર્મદા અને ખંભાત વચ્ચેના પ્રદેશને માટે પ્રસિદ્ધ હતો.^૨ અત્યારનો ઉત્તર ગૂજરાત પ્રદેશ જૂના વખતથી આનર્ત કહેવાતો હતો. ઇ. સ. ૭૦૦માં આનર્ત પ્રદેશ ગુર્જરા રાજ્યમાં સંમિલિત હતો કે જે પ્રદેશની રાજધાની તરીકે ભિન્નભાલ કે શ્રીમાલ હતું. આ પછી ‘ગુર્જરા’ પછીથી ઉપર અતાવ્યાં તે ગુર્જરમૂમિ, ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ દક્ષિણમાં વધુ અને વધુ આગળ વધતાં ઇ. સ. ૧૧૧૪ સુધીમાં દોહદ સુધી લંબાયો. ઇ. સ. ૧૧૯૧માં ગોધરા પણ એમાં આવી ગયું. પાછળથી માત્ર આનર્તનો પ્રદેશ જ “ગૂજરાત” એ નામે યર્ષ ગયો, જે અત્યારે પણ ઉત્તર ગૂજરાતના લોકો પોતાને માટે જ પ્રયોજવા ઇતેન્નર હોય છે.

હિ. સ. ૩૦૦), ૪. મસૂદી (હિ. સ. ૩૦૩), ૫. કબ્નેહોક્લ બગદાદી (હિ. સ. ૩૬૦) અને બરશારી મુકદ્દસી (હિ. સ. ૩૭૫) એ ૭ અરબ મુસાફરો ખંભાત બંદરે આવેલા, તેઓ એ પ્રદેશનું નામ “લાર” અને લોકોનું નામ “ઝુર્ડ” લખે છે. આ “ઝુર્ડ” તે ગુર્જરો છે. આ જોતાં ગુર્જરો તે સમયે બાપી ગયેલા, તે સમયી શકાય તેવું છે. આ માહિતી માટે મૉ. સૈયદ અબુઅફર નદવીનો ઝણી છે.

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૧૨૩

૨. શ્રી. મુનશી: Guj. & its Lit. પૃ. ૨

ગૂજરાતનો વિશાળ પ્રદેશ હું સમજું છું ત્યાંસુધી અલ્બેરનીના સમયમાં જ રાજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ અને શ્રી. મુનશી જણાવે છે તે આનર્ત પ્રદેશને સમાવી લેતો હતો. લાટ માત્ર જુદો જ અંભાત-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ. આમ થતાં સ્વ. દીવેટિયાને જે મૂંઝવણ નડેલી તે નહિ રહે. આમ આ આખો પ્રદેશ ઇ. સ. ના દસમા સદ્ધમાં જ “ગૂજરાત” તરીકે વિદેશી મુસાફરોને મતે પણ હતો જ, જે તે આખા પ્રદેશની એક ભાષા હોવાના વિધાનને પણ સારી રીતે પુષ્ટ કરતો હોય તેમ લાગે છે.

ગૂજરાતનો મૂળ ઉત્તર પ્રદેશ તેમાંથી નીકળી ગયો અને નીચે દક્ષિણમાં દમણગંગા સુધીનો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ ગયો તે ઇ. સ. ૧૪૦૦ આસપાસ બની ગયું છે. અમદાવાદના મુલતાનો ઉત્તરનો પ્રદેશ કબ્જે ન કરી શક્યા, તે કારણે પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો; અને તેથી જ પાછળથી અત્યારના ગૂજરાતને ગૂજરાતનું નામ મળ્યું.^૧ આ ગૂજરાતમાં કાઠિયાવાડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર) અને કચ્છનો પ્રદેશ જૂના કાળથી સામેલ છે. ચૌલુક્ય વખતમાં ગુર્જર-સૌરાષ્ટ્રાદિ એમ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે, જેને અમદાવાદના મુલતાનોના સમયમાં એકરૂપ મળવા લાગ્યું અને અકબરના સમયમાં સિદ્ધરૂપે એકદેશત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે: સમગ્ર દેશનું “ગૂજરાત” નામ પડ્યું તે પૂર્વે લિત્તમાલના પ્રદેશનું નામ જ “ગુર્જરના” હતું. હ્યુએન-સંગ નામના ચીના મુસાફરે લિત્તમાલના રાજ્ય વિશે પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં નોંધ લીધી છે (ઈ. સ. ૬૪૧).^૨ લગભગ એ જ અરસામાં લશ્ચ્યની આસપાસના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૫૮૯-૮૦૮ વચ્ચે એક નાનું “ગુર્જર-રાજ્ય” પણ હતું.^૩ વિ. સં. ૯૦૦-૯૧૮ વચ્ચેના ગુર્જર

૧. એનન પૃ. ૩

૨. હાન્યાનુશાસન: અ. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩

૩. બાંબે ગેઝેટિયર, પૃ. ૧૧૩

પ્રતીહાર ભોજ^૧ ૧ લાના લેખોમાં લિખમાલના ફરતા પ્રદેશનું નામ “ગુર્જરનાભૂમિ” મળે જ છે.^૧ આ ઉપરથી શ્રી. રસિકલાલ પરીખે એવું અતુમાન કર્યું છે કે જૂનું ભરૂચનું ગુર્જર રાજ્ય ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પૂર્વકાલીન એક ભાગ હોય તો એમ માની શકાય કે દક્ષિણમાં નર્મદા સુધીના પ્રદેશમાં ગુર્જરો ફેલાઈ ચૂક્યા હશે, જેની ઉત્તરની સીમા બોધપુરને સ્પર્શ કરતી હતી.

આમ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત), શ્વપ્ર (સાબરકાંઠો), મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને લાટના પ્રદેશ એક દિવસ એક હતા, જે સિદ્ધરાજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હતું. કુમારપાળના સમયમાં તો એ સીમા ખૂબ ખૂબ વિસ્તરેલી હતી જ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ બધા પ્રદેશ પ્રાચીન ગુર્જર પ્રદેશમાં જ સમાયેલા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી તો આ વાતનું સમર્થન મેળાવવામાં જરા પણ તકલીફ નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ રાજસ્થાની એવા એણે આપેલા ભાષા નામના બે વિભાગ ગણ્યા છે: પૂર્વ રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આખો પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને અર્વાચીન ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ તે સમાવે છે. આમ કરવામાં તેને જે કારણ મળ્યું છે તે ભાષાનું અત્યંત સામ્ય એ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં છે, તે છે. આની પાછળ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કારણોય રહેલાં છે, એનો ભાગ્યેજ કાંઈને વિચાર આવ્યો હશે. હિંદુ ધર્મની વાત કરીએ તો તે આખા હિંદમાં વ્યાપક છતાં તેને લગતા ભાષાસાહિત્યને અભાવે તે આપણા સમર્થનમાં નહિ જોવી શકે, પરંતુ જૈનધર્મને લેવામાં આવે તો જરાયે મૂઝવણ નહિ નડે. બીજા દેશોમાં વ્યાપક છતાં, પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ગૂજરાતમાં એક સરખી રીતે જૈનધર્મવ્યાપક હતો; જૈન સાધુઓ આ આખા પ્રદેશમાં પર્યટન કરી

ઉપદેશ આપતા; તે ઉપદેશના વાહન તરીકે રહેલી ભાષા આ સમગ્ર પ્રદેશની એક જ હોવાનું, પ્રાપ્ત થતા ગ્રંથસાહિત્યથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાં વ્યવહારે પણ પુષ્કળ મદદ કરી છે. એ વસ્તુ જરાય અજાણી નથી કે અર્વાચીન ગૂજરાતનાં બધાં જ ગામેમાં આવી વસેલાં વણિક કુટુંબો એ મૂળ આ જમીનાં નહેતાં, મુખ્યત્વે મારવાડ અને માળવામાંથી જ ઊતરી આવેલાં છે. એને પણ સૈકાંઓ વીતી ગયાં છે. જેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશોમાંના ધણાખરાની એકતા હતી, તે જ રીતે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારથી પણ એકતા હતી; અને તેણે જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં એકતા આપી છે; એ વાત ૧ હજાર વર્ષ થયાં તો અત્યંત નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણને આવી મળી છે.

આમ હવે આપણે માત્ર ગૂજરાતની જ નહિ, પણ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષાને એક કહેવામાં જરા પણ સાદમ કરતા હોઇએ એમ હું નથી માનતો. આ પ્રદેશનું નામ પણ “ગુર્જર” હોવાને કારણે તેથી જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ “ગૌર્જરી” (અત્યારનું નામ આપતાં “ગૂજરાતી”) હોય એમાં ભાગ્યે જ કાંઇને શંકા રહેશે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ

જે સમયની આપણે હવે વાત કરવા ચાહીએ છીએ તે સમય તે એક એવી ભાષાનો છે કે જેની સાથે આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો સીધો ગ્રંથ છે. “ગૌર્જરી” નામને મળતા “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામનો ઉપર પરિચય નહિ જેવો આપ્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ભાલણના સમયની (ભાલણે ‘ગુર્જરભાષા’ કહી છે તે) ભાષાને “ગુર્જર (≡ગૌર્જર) અપભ્રંશ” હોવાની વાત સ્વીકારે છે જ. આ નામસામ્ય આપણને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના નામ નજીક લાઇ આવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જન્મસ્થાન છે, એમાં તો જરા જેટલી પણ આશંકા નથી; પણ તે સાથે સ્વ. દીવેટિયા “ગૌર્જર

અપભ્રંશ "ને જે સ્વીકારતા હોય તો સ્વરૂપની સરખામણી ભાષા-શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બેતાં "ગૌર્જર અપભ્રંશ"ને "ગૂજરાતી" નામધારી ભાષાથી આપણે જરા પણ જુદી પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ કોઈ જુદી ભાષા જ નથી, પણ ક્રમિક ભૂમિકાઓ છે. સરસ્વતીકંઠાભરણકાર ભોજ (ધ. સ. ૧૦૧૪) જે એમ કહેતો હોય કે "અપભ્રંશેન સુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરો પોતાના એટલે કે "ગૌર્જર" અપભ્રંશથી જ ખુશ રહે છે, બીજાના અપભ્રંશથી નહિ," તો પછી આપણે કંઈ રીતે, જેને આપણે અત્યારે "ગૂજરાતી" ભાષા કહીએ છીએ, તેને જુદી પાડી શકીએ? "ગૌર્જર અપભ્રંશ" એ બોલાતી ભાષા ધ. સ. ની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હતી, તે જેમ ઉપરના ભોજના શબ્દોથી જાણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધમાં હતી, તે વિક્રમાંકદેવચરિતકાર બિલ્હણના ગુર્જર ભાષાભાષીઓની ઉચ્ચારણવિકૃતિ ઉપર કરેલા કટાક્ષથી જાણી શકાય છે. તદ્ માષન્તે ક્ષિમિ ભજતે યજ્ઞુગુપ્સાસ્પદત્વમ્^૧ આવા પ્રકારની બિલ્હણને જુગુપ્સાનું સ્થાન બનેલી ભાષા કઈ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

"We know the language then spoken was certainly not our modern Gujarati, nor the early Gujarati known between Bhalana's and Premananda's times. The language disclosed by the Mugdhavabodha Auktika (V. S. 1450) had not developed then yet. Was it the Apabhramsa treated by Hemchandra in the last pada of his Prakrit Grammar? I should think not. Dr. Teggis is of the opinion that the Apabhramsa treated by Hemchandra had ceased to be spoken language by the end of the tenth century A. D."^૨

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પ. ૨

૨. એજન. પ. ૨.

૨૯. નરસિંહરાવભાઈએ ડૉ. ટેસ્મિટોરીના મતનું અવલંબન કરી ઉપર એમ જણાવ્યું છે કે ભોજ અને બિલ્હણનો જણાવેલો ભાષા-પ્રકાર તે આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો અંધ થઈ ચૂક્યો હતો. તેથી જ કેટલીક દલીલો ખાદ ૨૯. નરસિંહરાવભાઈએ બિલ્હણના નિર્દિષ્ટ અપભ્રંશને-ભાષાભેદને અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa માન્યો છે; જેને તેમણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઐકિતકની ભાષાની વચ્ચેની ભૂમિકા તરીકે મૂક્યો છે.

૨૯. નરસિંહરાવભાઈ આ રીતે નીચેની ભૂમિકાઓ અર્વાચીન ગૂજરાતી સુધી પહોંચવા માનતા લાગે છે:

૧. હેમચંદ્રઅધિન અપભ્રંશ (ઇ. સ.ની ૧૦મી સદી સુધી);
૨. હેમચંદ્રઅધિન અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઐકિતક વચ્ચેની અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa (ઇ. સ. ની ૧૧ મીથી ૧૪મી એ ચાર સદી);
૩. જૂની ગૂજરાતી-ભાલણ અને ત્રેમાનંદના સમય વચ્ચેની (ઇ. સ. ની ૧૫મી અને ૧૬મી સદી તથા ૧૭ મી અર્ધી);
૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઇ. સ.ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી અત્યાર સુધીની).

આમ ૨૯. નરસિંહરાવભાઈ વિભાગ ઇચ્છે છે, જેમાં મુખ્ય અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એ ભાગ પડે છે, જેના ૧. અપભ્રંશ, ૨. અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa અને ૧. જૂની ગૂજરાતી, ૨. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવી ચાર ભૂમિકાઓ વ્યક્ત થાય છે.

અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsaને માટે તેમણે અન્તિમ અપભ્રંશ એવું નામ સ્વીકારેલું, પણ પછીથી તેમણે એને ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ^૧ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી ૧. અપભ્રંશ, ૨. ગૌર્જર

૧. આ નામ તેમણે ૧૫મી સદીના પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કેટ્ટેએ ગણાવેલો " ગૌર્જરી " નામના અપભ્રંશ-પ્રકારને અનુલક્ષી બાંધ્યું જણાય છે.

અપભ્રંશ, ૩. જૂની ગૂજરાતી અને ૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવો ક્રમ તેમને મતે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે.

માત્ર દેખાતાં સ્વરૂપ ઉપરથી જો ભેદ માનિયે તો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એવા બે મોટા ભાષાભેદ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ બતાવે છે, તેવા જરૂર લાગે; પણ તેવી રીતે ભેદ માનવા બહુ વિચારપૂર્ણ નથી. આપણા બીજા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. દ્રુવે આ વિષયમાં જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં નોંધું છું:

“વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીના શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની “ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ.”^૧

તેમણે આ વિષયના સમર્થનમાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા પછી ગૂજરાતી ભાષાના યુગની હજાર-બારસો વર્ષની કાળમર્યાદા આંકી છે.^૨ આ વિષયમાં મારા તરફથી અન્યત્ર પ્રયત્ન થયો છે.^૩ એ વિષયમાં વધુ વિચાર કરતાં પેટાવિભાગો સહિત નીચેની સીમાઓ રજૂ થશે:

૧. ગૌજર્ અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૬ઠ્ઠીથી ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૧મી સદી સુધી)

બ. દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

૨. ગુજર્ભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૧૪ મીના ઉત્તરાર્ધથી ૧૭મીનો પૂર્વાર્ધ)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ વર્ષ)

૧. બીજી ગૂજ. સા. ૫. રીપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૨. એનન પૃ. ૭ ૩. મહાભારત—પદ્યબંધ: ભાગ ૨નો: પ્રસ્તાવના

ઘ. દ્વિતીય ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૫ ,,)

ઙ. તૃતીય ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ ,,)

ચ. ચતુર્થ ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૫ ,,)

૩. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઈ. સ. ની ૧૭મીના ઉત્તરાર્ધથી)

ઞ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૯મીની ૧લી પચીસી સુધી)

ઝ. દ્વિતીય ભૂમિકા (અત્યારે ચાલુ)

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

અહીં આપવામાં આવેલી પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો આરંભ ૬ઠ્ઠી સદીમાંથી થયો છે, એ વસ્તુ ક્ષણભર સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાવી દે તેવી લાગશે; પણ વસ્તુસ્થિતિએ તેવું જ છે, એ નીચે આપેલી વીગતોને નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસવામાં આવશે તો તરત જ સમજવામાં આવશે. એટલું તો ચોક્કસ કે લગભગ ઇસ્વી ઐશ્વરી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં જે ભાષાસ્વરૂપ વ્યાપક હતું તે અપભ્રંશ ભાષાથી વ્યવહાર થતું હતું. આપણે ત્યાં આપણું પ્રાંતીય રૂપ કોઈ પ્રચારમાં હતું કે નહિ તેના નિર્ણય ઉપર આવતાં પૂર્વે આપણે “અપભ્રંશ” એના ઉદ્ભવના વિષયમાં ટૂંકામાં કોઈ મેળવી શક્તા હોઈએ તો મેળવવાને પ્રયત્ન કરીએ.

૧. “અપભ્રંશ” એ શબ્દનો સૌથી પ્રથમ વ્યવહાર આપણને પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિકૃત મહાભાષ્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. પશ્ચાત્ત આહ્લિકમાં શબ્દશુદ્ધિના વિષયમાં લખતાં મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે:

भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपो-
तलिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशाः ॥^१

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૭ શતાબ્દીમાં થયેલા મહર્ષિ પતંજલિ, ભાષામાં ઘણા અપશબ્દો હોવાનું નોંધે છે; એવા અપશબ્દોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ ભાષામાં ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે માત્ર એક જો શબ્દના ચાર અપશબ્દ શબ્દો તેમણે નોંધ્યા છે. આ સંસ્કૃત શબ્દથી ઇતર ને કાંઈ અગડેલા શબ્દો એ સૌ “અપભ્રંશ” છે, એવા એમનો સામાન્ય નિર્દેશ છે.

૨. પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતનો સમય ઇ. સ. ની ૨-૩ શતાબ્દી આવતાં એ ચારસો વર્ષના ગાળામાં “અપભ્રંશ” સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એશક ભરતના સમયમાં એવી સ્વતંત્ર ભાષાનું નામ “અપભ્રંશ” પડી ચૂક્યું હતું તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી, અવતરણોથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે જે એક ભાષાસ્વરૂપ તે નોંધે છે તે “અપભ્રંશ” છે. તેણે જે વિભાષાઓ ગણાવી છે, તેમાં :

શાબરામીરચળ્ડાલસત્તરદ્રવિહોદ્ગાઃ ।

હીના વનેત્તરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥^૧

“શમરી, આભીરી, ચાંડાલી, સમરી, દ્રાવિડી અને ચોડી, આ જૂનમાં ફરનારી જાતોની છ વિભાષા નાટકમાં કહી છે.”

આમાંની આભીરી એ “અપભ્રંશ” છે એમ પાછળથી મળતાં પ્રમાણથી સિદ્ધ થયું છે. ભરત જણાવે છે કે “હિમાલય, સિંધુ અને ગૌવીર અને તેઓની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોના પાત્રપ્રવેશ કટાવતી વેળા નિષ્ણાતે જેમાં ડ બહુ આવે છે, તેવી ભાષા પ્રયોજવી.”^૨ ભરતે સુરાષ્ટ્ર—અવન્તી અને વેત્રવતીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં જ બહુ આવે તેવી ભાષા કહી છે. ડ બહુ આવે તેવી ભાષા અપભ્રંશ જ છે. તેમાં અકારાંત શબ્દો બધા જ હ્રસ્વ અકારાંત પ્રયોગનય છે. અપભ્રંશના સ્વરૂપને પકડવાને માટે આ સરલમાં શરલ માર્ગ છે,

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર-આવૃત્તિ) ૧૭-૪૯

૨. હિમવત્સિન્ધુસૌવીરાન્યે ચ દેશાઃ સમાશ્રિતાઃ ।

અકારબહુલાં તજ્ઞસ્તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭-૬૧ ॥

નાટ્યશાસ્ત્રમાં એવાં ઉદારવાણાં કેટલાંક રૂપો મળે છે; જેવાં કે મોક્ષહ, નચન્તહ, ચંદહ વગેરે, જે અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે. બેશક એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે આવા પ્રકારનાં જ રૂપો ભરતે પ્રયોજ્યાં હશે કે નહિ તે શંકાનો વિષય છે; કેમકે ખીણ પ્રતોમાં એવાં રૂપો નથી પણ મળતાં. (ઉપરનાં રૂપો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં છે, જ્યારે આખરખ્યાની આવૃત્તિમાં નથી.)

૩. ભરતના સમયની નજીકમાં જ આમ છતાં અપભ્રંશકાલીન ઉદારવાણાં રૂપો એક જૂના ગ્રંથ “લલિતવિસ્તર”માં વપરાયેલાં મળે છે:

પ્રત્યેક બુદ્ધિમિ ન ભર્હમિ પૂર્ણલોકો

નિર્વાર્યમાણુ ન વલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।

સો મ્યુ પ્કુ જિનુ મેવ્યતિ ધર્મરાજો

ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિયેત્ ॥ (પૃ. ૩૦૩)^૧

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો એ ગ્રંથમાં મળે છે. આ ઉદાહરણો બરાબર છે, એ છંદનું માપ જોતાં જ સમજાશે. છંદ અક્ષરમેળ વર્મતલિલકાવૃત્ત છે; એટલે ઉદારાંતરૂપો જ્યાં આવ્યાં છે. ત્યાં હ્રસ્વ જ છે, તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. આ ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૪થી-૫મી સદી મનાય છે.

૪. અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હોવાનો વલ્લભીના ધરસેન પીગ્નનાં તામ્રપત્રથી સારો પુરાવો મળે છે. પહેલા તામ્રપત્રમાં ધરસેન પોતાના પિતા શુદસેનને સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશમાષાત્રયપ્રતિવદ્ધપ્રચ્છરચના-નિપુણતરાન્તઃકરણઃ એવું વિશેષણ થોળે છે.^૨ શુદસેનનો સમય ઇ. સ. ૫૫૯-૫૬૯ નક્કી છે; એટલે આ સમયમાં “અપભ્રંશ” ત્રીજા તંબરમાં ભાષા તરીકે આવી ગઈ જણાય છે.

ખ. વચ્ચે છઠી સદીનો ગ્રંથ તેના બ્યાકરણમાં પ્રાકૃત શૈરસેની, અપભ્રંશ અને માગધી એ ચાર નામ નોંધે છે.

૧. આ અવતરણ આટલે પં. બેચરદાસે જ. દોશીનો ઝણેણું.

૨. જુઓ ગુરુ. ઐતિ. લેખોઃ ભાગ ૧, લો, વલ્લભી-પૃ. ૧૦૭

૬. કાવ્યાલંકારકાર ભામહ ઇ. સ. ની ૬ઠ્ઠી સદીના અંતમાં ગુહસેનવાળા ત્રણ ભેદો પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે:

શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યં ગયં પયં ચ તદ્ દ્વિધા ।

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा ॥ ૧-૩૬

૭. આ ભાષા કેણ બોલતા હતા, તે વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો સાતમી સદીના દંડીએ કર્યો છે:

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्यास्तुर्विधम् ॥

संस्कृतं नाम दैवी वागन्वाख्याता महर्षिभिः ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतकमः ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ ॥ ૧-૩૨, ૩૩, ૩૬ ॥

“સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એ ચાર પ્રકારનું સાહિત્ય છે; તેમાં દૈવી વાણી તે સંસ્કૃત, તેમાંથી થયેલું પ્રાકૃત, કાવ્યોમાં આંભીર વગેરેની ભાષાઓ તે અપભ્રંશ. શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃત સિવાયની બીજી ભાષા તે બધી અપભ્રંશ.” દંડીએ અહીં મહર્ષિ પતંજલિના મતનો પણ અનુવાદ કરી લીધો છે. “સંસ્કૃતથી અન્ય તે અપભ્રંશ” એ વૈકલ્પિક નિર્દેશમાં સ્પષ્ટ છે. સાથેસાથ આંભીર વગેરેની ભાષા તેના સમયમાં અપભ્રંશ બોલીઓ તરીકે વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. સૌથી પ્રથમ દંડી જ અપભ્રંશ ઘણાઓની બોલી હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. “આંભીરાદિ”થી નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલી છ વિભાષાઓનો સ્વીકાર તેને મન ઉદ્દિષ્ટ હોવાની પૂરતી મંજૂરાવના છે. આમ “અપભ્રંશ” એ ભાષાવિશેષ હોવાનું નાટ્યશાસ્ત્રકાર અને દંડીના સમય વચ્ચે નક્કી થઈ ગયું જણાય છે.

૮. ઇસ્વી સનની નવમી સદીમાં આવતાં તો હવે પ્રધાન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેની સરખી હરોળે ગણના થવા લાગી હાથ લાગે છે; જ્યોત્સુકનો કાવ્યાલંકાર, બેશક તેના કાળાંમ તેના અનેક પ્રાંતીય ભેદો હતા જ, જે તેને પણ સંમત છે:

પ્રાકૃતસંસ્કૃતમઃગદ્યપિશાચમાપાથ ધૌરસેની ચ ।

પઠોડઞ્ર મૂરિમેદો દેશવિશેષાદપદ્મશઃ ॥ ૨—૧૨

૯. કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના સમયમાં (ઇ. સ. ની ૯-૧૦મી સદીમાં) અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી. રાજનના પરિચારકોએ અપદ્મશપ્રવણ થવાની આવશ્યકતા તેણે સ્વીકારી છે.^૧ કવિઓએ દેશની બધી ભાષામાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાના તે મતનો હતો. તેના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ (?) દેશના વતનીઓ સંસ્કૃત વચ્ચેના મુદ્દરતાપૂર્વક જોલતા, તેમ તે જણાવે છે, પણ તેમાં અપદ્મશના મંસ્કારો આવવાનું તે લખે છે.^૨

૧૦. આચાર્ય હેમચંદ્ર આગમચ સં. ૧૧૨૫માં રુદ્રના કાવ્યાલંકાર ઉપર ટીકા લખનારા નમી સાધુએ ઉપર આપેલી રુદ્રની આર્યાની ટીકામાં “પ્રાકૃતમેવાપદ્મશઃ । સ ચાન્યરૂપનાગરામીરપ્રામ્યાવમેદેન ત્રિધોક્તસ્તન્નિરાસાર્થમુક્ત ‘મૂરિમેદ’ इति । કુતો દેશવિશેષાત્ । તસ્ય ચ લક્ષણં લોકાદેવ સમ્યગવસેચમ્ । પ્રાકૃત જ અપદ્મશ છે. બીજાઓએ તેના ઉપનાગર, આહીર, આમ્ય એવા બેદે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેના ખુલાસો કરવા અપદ્મશને રુદ્રે ઘણા બેદવાળો કહ્યો છે; શા માટે ? જુદા જુદા દેશમાં હોવાથી. તેનું લક્ષણ જનસમૂહમાંથી જ જાણી લેવું.” એમ કહે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપદ્મશ નમી સાધુને મતે—એટલે કે તેના સમયમાં, સ્વીકાર્ય હતો જ. એના ઘણા પ્રાંતીય બેદો હતા. એ લક્ષણો નમી સાધુ તેને દેશવાસીઓ પાસેથી જાણી લેવાનું કહે છે. આ હેમચંદ્રે અપદ્મશને વિશિષ્ટલક્ષણુનંદ કર્યો, તે ક્રિયા નમી સાધુ લોકો પાસેથી સમજી લેવા કહે છે; બાકી શેષ પ્રાકૃતવત જ તેના હૃદયમાં જણાય છે; કેમકે નહિતર “અપદ્મશ પ્રાકૃતભાષા જ છે” એવું કહેવાની તેને જરૂર જાણી ન જ થઈ હોત.

૧. ગા. યો. શિ. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૦

૨. સુરાષ્ટ્રવ્રવણાચા થે પઠન્યર્પિતસૌષ્ટવમ્ ।

અપદ્મશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાસ્યપિ ॥

૧૧. ઉપર આપણે જોયું છે કે ભોજ “ગુર્જરાને માટે પોતાના અપભ્રંશનો આગ્રહ” ધરાવે છે. ભોજનો સમય ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીનો પૂર્વાધ સ્વીકૃત જ છે. આલીરી ભાષાનો અપભ્રંશમાં જ સ્વીકાર હતો, તેવું રાજશેખરે જણાવ્યું છે. તેને જ ૧૦મી સદીનો દર્શકપકાર ધનંજય ટેકા આપે છે; ટેકા આપે છે એટલે કે તેવા જ પ્રકારનું વિધાન કરે છે. આ આલીરી કવચિત્ ભાગધીમાં પ્રયોજાતી એમ તે બંને સ્વીકારે છે. આ ઉપરથી એક સારી વસ્તુ એ મળે છે કે ભાગધ અપભ્રંશ પણ એક પ્રાંતીય ભેદ પ્રચારમાં હતો. આવા ૨૭ ભેદ પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કિંડેય નોંધે છે—પ્રાચ્ય, લાટ, વૈદર્ભ, ઉપનાગર, નાગર, બાર્બર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ષ, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઓડ્ર, વૈવ, પાશ્ચાત્ય, પાંડ્ય, કૌતલ, સિંહલ, કાલિંગ્ય, પ્રાચ્ય, કાણ્વટક, કાંચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આલીર વગેરે. આ ઝીણા ભેદને જતા કરી તેણે નાગર, ઉપનાગર અને પ્રાચ્ય એ ત્રણ જ ભેદ સ્વીકાર્યા છે.^૧ માર્કિંડેય છેક ૧૫મી સદીનો છે. એના વ્યાકરણમાં એણે નાટકોમાંથી ભાષાભેદ નક્કી કર્યા જણાય છે, એટલે એનાં સ્વતંત્ર વિધાન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનાં નથી દેખાતાં.

આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ બાંધતાં આવા ભેદો નોંધવા કારણ નથી જોયું. એમણે જે કેટલાક અપવાદો—વિકલ્પો નોંધ્યા છે, એની ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તેમાંથી પ્રાંતીય ભેદો તરી આવે. એવું પણ બન્યું છે કે આ. હેમચંદ્રે કેટલાક વિકલ્પો નથી નોંધ્યા,^૨ જે પ્રાપ્ત થતા કેટલાક અપભ્રંશ સાહિત્યમાં મળે છે, જે આવી પ્રાંતીયતા બતાવવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. સૌથી પ્રથમ આપણા આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે રજૂ કર્યું

૧. પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧—૭

૨. આ માટે ભવિસ્તત્કહા, જસહરચરિત્ર, પરમાત્મપ્રકાશ, મહાપુરાણ, છાયકુમારચરિત્ર, પાહુદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યગ્રંથોના ઉપોદ્ધાતોમાંથી પુષ્કળ વીગત મળી શકશે.

છે. પ્રાકૃત દ્વાત્રયમાં ઉદાહરણો રચી પોતાના ઇષ્ટ અપભ્રંશનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. આ પૂર્વનું પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય હાલ મળ્યું છે, જેમાંથી કેટલુંક છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ત્યારે ઉપસ્થિત એ થાય છે કે આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખીન્ન અપભ્રંશોથી કેટલીક વાતે જુદો પડતો હોવાથી અથવા એ જો “શિષ્ટ અપભ્રંશ” હોય તો તે શિષ્ટ અપભ્રંશ કાઈ વિશિષ્ટ નામવાળો હોઈ શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો આ પૂર્વે પ્રયત્ન થયો છે. માર્કેડે પાઉલાં નાગર ઉપનાગર અને પ્રાચ્ય એ નામોને લક્ષ્યમાં લઈ ડૉ. જેકોબી, સર જ્યોર્જ ગ્રિથર્સને વગેરે વિદ્વાનો આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર અપભ્રંશ” હોવાનું માને છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિથર્સને “લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા”ના પ્રથમ ભાગમાં આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી નીચેની મતલબનો નિર્ણય આપ્યો છે:—

૧. સિંધના નીચેના પ્રદેશની આબુખાત્રનો પ્રાચ્ય અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન સિંધી અને લહન્ડ ભાષા થઈ.

૨. નર્મદાની દક્ષિણે વરાળ સહિત ઓરિસ્સાની સીમા સુધી વૈદર્ભ કે દાક્ષિણત્ય અપભ્રંશ, તેમાંથી અર્વાચીન મરાઠી થઈ.

૩. દાક્ષિણત્ય પ્રદેશની પૂર્વમાં બંગાળના અખાત સુધી ચૌહ કે ચૌત્કલ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન ઉડિયા થઈ.

૪. ચૌહની ઉત્તરે છાટા નાગપુર અને બિહાર સહિતનો પ્રદેશ કાશી પર્યંતમાં માગધ અપભ્રંશ; જેમાંથી અર્વાચીન બિહારી થઈ (એની એક પ્રાંતીય બોલી “માહી” હજી વિદ્યમાન છે.) આ માગધ અપભ્રંશમાં જૂની પૂર્વ પ્રાકૃત, ચૌહ અને ગૌડનો સંબંધ હતો. આ માગધ અપભ્રંશનો વિસ્તાર થતાં છેક પૂર્વમાં પ્રસાર થયો, જેમાંથી અર્વાચીન બંગાળી થઈ. ગૌડ અપભ્રંશનો દક્ષિણ બાજુ પ્રસાર થતાં તેમાંથી ઉત્તર બંગાળી થઈ, અને આસામમાં જતાં આસામી થઈ.

૫. દક્ષિણ પ્રદેશની હતરે આવેલા આખા પશ્ચિમ હિંદમાં “નાગર અપભ્રંશ” એ નામે પ્રસિદ્ધ એવો મુખ્ય અપભ્રંશ હતો, જેને પ્રાંતીય ભેદો ક્રતા કે જે અત્યારની તે પ્રદેશની પ્રાંતીય બોલીઓ ઉપરથી નાણી રાકાય છે. આમાનો જ એક શૌરસેન અપભ્રંશ હતો, જેમાંથી પશ્ચિમ હિંદીનો વફગમ થયેલો.

૬. આ નાગર અપભ્રંશની સાથે સંબંધ ધરાવતો હતર મધ્ય પંજાબનો ટાક અપભ્રંશ અને દક્ષિણ પંજાબનો ઉપનાગર અપભ્રંશ હતો. આમાંથી પંજાબીની પ્રાંતીય બોલીઓ થઈ છે.

૭. આ જ અપભ્રંશનો એક પ્રાંતીય ભેદ આવંત્ય હતો કે જે હાલ જૈનના આસપાસના પ્રદેશમાં હતો. આમાંથી રાજસ્થાનીનો ઉદ્ભવ થયો.

૮. અને ખોલે અર્વાચીન ગૂર્જરાતનો ગૌર્જર અપભ્રંશ હતો. આ ઉદ્ધા અને “નાગર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા.

આમ વ્રાયડ, વૈદર્ભ, ઔદ્ર, માગધ, નાગર, ટાક, ઉપનાગર, આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ આવા ભેદ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને સ્વીકાર્યા છે. આ. હેમચંદ્રાચાર્યે જે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે નાગર અપભ્રંશનું છે અને માર્કેડેય પણ તે જ અપભ્રંશને “નાગર” કહે છે, આ મત વ્યાજબી છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમઝાય તેવી વસ્તુ છે કે ખીજ અપભ્રંશો જેમ તેને દેશવિશેષે સંજ્ઞા પામ્યા છે, તે પ્રમાણે “નાગર” સંજ્ઞા નથી. એથી ઊલટું આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને વગેરેને સ્વીકાર્ય છે; અને આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા અપભ્રંશમાંથી આવંત્ય અને ગૌર્જર પ્રદેશના અપભ્રંશની ખીજ કોઈ પણ અપભ્રંશ કરતાં સમાનતા હોવાની સંપૂર્ણ સંભાવના હોવાથી આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને—એ વૈયાકરણ પાટણમાં રહીને લખનાર ગુર્જરદેશવાસી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વકીય બોલીને જ પ્રાધાન્ય આપે એમ શક્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માનીને જ વ્યાકરણરચ કરે એ વધુ યોગ્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં કોઈ બાધ નથી. આવંત્ય પ્રાંતીય બોલી સંભવે છે. ખુદ અવન્તીનાથ સોજ સમઝાલીને એક અપભ્રંશનો “ગૌર્જર” હોવાનો—ગૌર્જર પોતાના

અપભ્રંશને જ બોલવું પસંદ કરે છે તે રીતે—સ્વીકાર કરતો હોવાથી આ આખા પ્રદેશનો અપભ્રંશ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” જ હોવો વધુ બ્યાજળી અને બંધબેસતો છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૯માં આણહિલવાડમાં હરિભદ્રસરિએ “નંમીનાથચરિત્ર” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચેલું છે, તેની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી મહેજ જુદી પડતી હોવાથી જોકાળીએ એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માન્યો છે; જ્યારે ધનપાલના ભવિરસત્તકહાની ભાષાને જોકાળીએ ‘ઉત્તર નરકનો નાગર અપભ્રંશ” કહેલ છે.^૧

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તત્કાલીન ખોળ અપભ્રંશગ્રંથોમાંની ભાષાથી જુદો પડે છે, એ વસ્તુ આ. હેમચંદ્રે જે “પરમાત્મપ્રકાશ” નામક ગ્રંથમાંથી કેટલાક દોહા અપભ્રંશના ઉદાહરણોમાં લીધા છે, તે ગ્રંથના સંપાદક શ્રીઆદિનાથ ને. ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તાવનામાં નીચે આપેલ શબ્દોમાં ખતાવી છે કે “સ્વર और विभक्ति सम्बन्धी छोटे मॉटे भेदोंको भुलाकर भी परमात्मप्रकाश और हेमचन्द्रके व्याकरणकी अपभ्रंशोंमें काफी मौलिक अन्तर पाया जाता है । हेमचन्द्रकी अपभ्रंशका आधार शौरसेनीका परमात्मप्रकाशमें पता भी नहीं मिलता । इसके सिवा हेमचन्द्रकी अपभ्रंशकी और भी बहुतसी बातें परमात्मप्रकाशमें नहीं पाइ जाती^૨ ।

શ્રી. ઉપાધ્યાયે અંગ્રેજી ઉપોદ્ધાતમાં વિસ્તારથી બેદો સમજાવ્યા છે, તે અહીં વિસ્તારભયે આપ્યા નથી.^૩

આ ઉપરથી આપણે તારવણી કરીએ તો એ નીકળી આવે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર બાજૂના અપભ્રંશ સાહિત્યમાં શૌરસેનીની છાંટ નથી, જ્યારે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેનીની છાંટ જેવું છે. એ એક જાણવા જેવી વાત છે કે મદાસિદ્ધ સરહ નામના કવિએ આસામમાં રહી “દોહાકોશ” એ કાવ્યની અપભ્રંશમાં રચના કરી છે; તેમ જ કૃષ્ણપાદ નામના લેખકે “દોહાકોશ” નામક કાવ્યની ખંગાળામાં

૧. વુલ્નર : Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

૨. પરમાત્મકપ્રકાશ-પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦૮. ૩. એજન પૃ. ૪૭-૫૩

રહી રચના કરી છે^૧. આ ગ્રંથોમાં પણ ભાષાભેદ તો મળે છે જ. આ પણ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખૂબ વ્યાપક છતાં એક બાબતના પ્રદેશમાંનો હોવાના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી. ઉપાધ્યાયે શૌરસેનીની છાંટ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જોઈ છે. ડૉ. જેકોબી, પીશલ, સર જ્યોર્જ ગ્રિથર્સન, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ગુણે વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જોઈ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે^૨. અપભ્રંશની સ્વર-પ્રક્રિયા જોતા સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે એનું વલણ મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત તરફ છે; માત્ર તેનો દ વગેરે થોડો બ્યંજનવિહાર શૌરસેની જેવો છે. વળી આ. હેમચંદ્રે અંતે શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬) કહ્યું છે, એથી એમ માનવા દિલ લગચાય; પણ શૌરસેનીને અંતે શેવં પ્રાકૃતવત્ (૪-૨૮૬) અને ખુદ અપભ્રંશને શૌરસેનીવત્ અને પછી શેવં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ (૪-૪૪૮) કહી દીધું છે. આનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ જ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વધુ શિષ્ટ રૂપ ઈચ્છે છે : દાખલા તરીકે ક્ષ અપભ્રંશમાં, માત્ર તેના જ અપભ્રંશમાં છે. તે શિષ્ટતાનો જ સમર્પક છે. એ જોતાં પાલી પછી બીજે નંબરે સંસ્કૃતને નિકટ થતી શૌરસેનીની જેમ સંસ્કૃતને નિકટ થતાં શિષ્ટ રૂપો વાપરવા તરફ આ. હેમચંદ્રનું વલણ હોય. બાકી મોટા ભાગનું ધડતર અપભ્રંશનું મહારાષ્ટ્રીયવત્ છે. એથી જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” ન કહી શકાય. આ વિષયમાં કેટલીક ઉપયોગી માહિતી શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં આપી છે, તે જરૂર લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે^૩.

જેઓને “નાગર અપભ્રંશ” એવો ભેદ ઈષ્ટ જ છે, તેઓને તે જોઈતો જ હોય તો છઠ્ઠી સદી સુધી જવાની જરૂર છે. તે સમયથી પ્રાંતીય ભેદો-રુદ્ધ બતાવે છે તેવા મૂરિ ભેદો-શરૂ થઈ ચૂક્યા હતા. તેવો એક ભેદ ગૌર્જર પ્રદેશમાં વ્યાપક હતો; અને તે જ આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સૂત્રબદ્ધ થયો. એ જ સમયમાં એ નવું સ્વરૂપ પામવાની તૈયારીમાં હતો, જે હરિભદ્રસૂરિના “નેમીનાથચરિત્ર”માં વધુ આ

૧. અપભ્રંશપાઠાવલી : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫

૨. એજન પૃ. ૧૬-૧૭

૩. એજન પૃ. ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

બાબૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જેકોબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં સંકોચ નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની ખીણ refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આંવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને ખીણ બાબૂ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિલક્ષ્ણ થઈ પ્રાંતીય એ સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંડે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ લાપાતો એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવો કે “ન લોપાંડપમ્પ્રસોડો રેક્ત્ય . (૩-૩૭) -અપભ્રંશ લાપામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાણો, આપ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે જ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગાસુ અને વગ્ધુ જ થવાનું. બેશકે એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું ગ્રાસુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં બે સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રસંગમાં યોગ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છટ્ટી વિલક્ષિતના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્યાપ્યામો ણો હો વા (૧-૫) એમ જ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા વ્વા દ ત્તું તૂળ

૧. વાધો રો લુક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૯૮)

૨. અમૂતોડપિ ક્વચિત્ (એજન ૮-૪-૩૯૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯)

ઓ પિપ્પિ પૂર્વકાલાર્થે (પ્રા. લ. ૨-૧૯) સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે
 ત્તુ, ત્તા, ત્ત્ત્વા, દ્વ, ત્ત્ત્વ, ઓ અને પિપ્પિ પ્રત્યય થાય છે," તે છે. એવી
 રીતે અપભ્રંશમાં જ આવતો પિપ્પિ પ્રત્યય ચંડથી અપાઈ ગયો છે.
 ઉદાહરણ તરીકે તેણે "કપ્પિ=કરીને" રૂપ પ્રયોજ્યું છે. આ ચંડનો
 સમય હોર્નલ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ સદી માને છે, પરંતુ એ કાળમાં હજી
 અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા નહોતી, જે નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયથી થવા
 પામેતી. આ જોતાં ચંડનો સમય જાદી સદીથી જૂનો હોવાનો સંભવ નથી.^૨
 (જો હોર્નલનો મત સ્વીકારવામાં આવે તો કાલિદાસના ઈ. સ.
 પૂર્વની ૧ લી સદીના કે બીજા મતે ચોથી સદીના સમયમાં અપભ્રંશ
 પ્રયુક્ત હશે, તો વિક્રમોર્વશીયમાંનો અપભ્રંશવિભાગ કાલિદાસનો જ
 હોવામાં બાધ ન નડે.)

૧. આ પિપ્પિ પ્રત્યય આપણને ઈ. સ ૫૮૯ પૂર્વેના ભદ્રબાહુ
 સ્વામીએ રચ્યા ગણાતા "વસુદેવહિડી"^૩ નામક ગ્રંથમાં અપભ્રંશના
 એક શ્લોકમાં કપ્પિ શબ્દમાં જ જળવાયેલો મળે છે અને એજ જૂના
 સાહિત્યમાં મળતો અપભ્રંશ ભાષાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો મનાય છે:

પાસિં કપ્પિ ચહરંસિય રેવા-પય-પુણિય
 સેરિયં ચ ગણુદેરિય સસિ-અપભ-વણિય^૪
 મઇ સુયં પિ એકલિયં સયણિ નિવણિય^૫
 સંવ-રત્તિ ઘોસેઇ સમાણ-સવણિય^૬ ॥૪

૧. આ. હેમચંદ્રે ઇપ્પિ પ્રત્યય આપ્યો છે, તે આને મળતો છે. ઇપ્પિ-
 પિપ્પિવ્યેવિળવઃ (૮-૪-૪૪૦)-પાઠાંતરથી સદ્વિચારમાં ઇપ્પિ પ્રત્યય છે. એથી
 ઇપ્પિ કે પિપ્પિ, ઇપ્પિ, ઇપ્પિણ એ પ્રત્યય પણ પ્રયુક્ત હતા.

૨. સદગત ડૉ. શુભેએ જાદી સદી સ્વીકારી છે. ભુઓ: ભ. દ. કથા,
 અં. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૩.

૩. સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૯ (ગુ. સા. પ.નો પમો રિપોર્ટ)

૪. વસુદેવહિડી, પ્રથમ અંશ: પૃ. ૨૮. શ્રીમધુસૂદન મોદીએ કપ્પિની
 છાયા આપતાં કપ્પયિત્વા આપ્યું છે; (ભુઓ: અપભ્રંશ પાઠાવલી પૃ. ૧૫૫);
 પણ અંડનું પ્રા. લ. જોતાં કૃત્વા સંભવે છે. અર્થ બન્નેનો 'કરીને' જ થાય છે.

આમાં કષ્ઠિ એ ચંડવાળું ઉદાહરણ છે. મેઘેવિ એ આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલા એપિગ્રાળું વૈકલ્પિક રૂપ છે. “પાસિ<મં. પાર્શ્વ-મૂ. પાસે, પાસે,” એ સાતમી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ છે. આ. હેમચંદ્રે સાનુનામિક રૂપ નથી સ્વીકાર્યું, પણ વૈકલ્પિક રૂપ પછીના સાહિત્યમાં યોગ્યંધ મળે છે. છેક આજે પણ કાઠિયાવાડમાં સાતમી વિભક્તિમાં એ સાનુનામિક એ પ્રત્યયમાં છે. સચિં<મં. જાયને માટે ચંકા જ નથી.

આ અવતરણમાં ચતુરસિય<મં. ચતુરસિકા એ વિભક્તિપ્રત્યય વિનાના અપભ્રંશકાલીનરૂપ સિવાયનાં બાકીનાં રૂપો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં છે, આમાં લઘુ પ્રયત્ન ચકારવાળાં રૂપો ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. આ. હેમચંદ્રે અવર્ણો યદ્યુતિઃ (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રમાં બ્યંજનલોપથી ઇકારમાં યદ્યુતિઃ જોઈ છે. મૂળ આર્યપ્રાકૃતની આ આજે પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડની વિશેષતા છે. આ જોતાં આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલી અને ખીજ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોને ન સ્વીકેલી યદ્યુતિ ગૂજરાતી-કંઠનીજ વિશેષતા છે, એમ કહેવામાં જરા પણ સાદસ નથી. આ યદ્યુતિ પણ આપણને અપભ્રંશોથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને જુદો પાડવામાં સદાયભૂત થાય તેવી છે; જો કે ખીજ અપભ્રંશોમાં એ વપરાયેલી મળે છે ખરી.

[નોંધ—વસુદેવદિડીથી પૂર્વના મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમો-જશીય નાટકમાં એથા અંકમાં ધ્રુવાઓ પડદા પાછળ ગાવાની

ઉપરના શ્લોકની રાં. છાયા:—

પાર્શ્વે કૃત્વા ચતુરસિકાં રેવાપયઃપૂર્ણિકાં
સેટિકાં ચ ગૃહીત્વા શશિપ્રમવર્ણિકામ્ ।
માં મુપ્તાં એકાકિર્નો જાયને નિર્વિણ્ણાં
સર્વરાત્રિ ઘોષયતિ સમાનસર્વણિકામ્ ॥

[ધરમસ નામનો માણસ પાકીને પાસે કરી=ત્રણ, રેવાના પાણીથી લહેલી, ચંદ્રની કાંતિ જેવી જાજળી ખડી લઈ, શયનમાં દિલગીર યઈ સૂતેલી અને એકલી (મૂકી) ‘સમાન-સર્વણ’ એ વ્યાકરણભાગ આખી રાત ગોળે છે.]

પ્રયોગયેલી છે, તેમાંની ઘણી ખરી અપભ્રંશ ભાષામાં મળે છે; જેમ કે—

મઈ નળિઅં મિઅલોઅણીં હિસિઅરુ કો ઇ હરેષ ।

નવં ભુ ભુવ-તલિં સામલો ધારાહરુ વરિસેષ ॥૧

વગેરે ૧૬ પદોમાં.

આ વિભાગ કાલિદાસનો છે કે નહિ, તેને માટે સ્વ. શંકર પાંડુરંગ પંડિત વગેરે શંકા ધરાવે છે. એક દલીલ એ છે કે કાલિદાસના સમયમાં અપભ્રંશભાષા અંતર્ય નહોતી થઈ. કાલિદાસનો સમય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયથી એક છે. ડૉ. ફ્લીટની “થીયરી”ને અનુસરી ગુપ્તકાળ ઇ. સ. ૩૧૯ થી શરૂ થયો માનવામાં આવે છે. એ રીતે કાલિદાસ ચોથી સદીમાં આવે છે. એ પછી લગભગ બરસો વર્ષમાં વલ્લભીના તાત્રપત્રમાં ગુહસેન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રબંધ રચનારો ખ્યાત છે. તે જ કાળમાં “વસુદેવહિંદી”માં અપભ્રંશ પ્રયોગ્યેલ છે. અને એ જ સદીના જોષ્ઠદુએ પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર અંથ અપભ્રંશ ભાષામાં રચ્યા છે. એમ એ બરસો વર્ષના ગાળામાં જનસમૂહમાં એ ભાષા વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોય તો કાલિદાસે જ એ અપભ્રંશ ધ્રુવાઓ રચી હોય, તેમ માનવામાં બાધ નથી. આ એક બાધ તૂટતાં બીજા બાધ વિદ્વાનોએ ગણાવ્યા છે, તે તો તૂટી જાય તેવા છે.^૨ છતાં પણ એને પ્રમાણ ગણવામાં વાધો હોય, તેમ જ ભાષામાં પાછળના લલિયાઓએ કદાચ ફેરફાર કર્યો હોય, એમ માની અહીં આ રચણે એ વિશે સ્વનંત્ર ચર્ચા કે અવતરણ આપ્યાં નથી.

૧. પીરાલની વાચના, પૃ. ૫૭

છાયા:—મયા જ્ઞાતં મૃગલોચનીં નિશાચરઃ કોપિ હરતિ ।

યાવન્ન નવતઢિત્ શ્યામલો ધારાધરો વર્ષતિ ॥

[જ્યાં સુધી નવીન વીજળીવાળો કાળો મેઘ વરસે છે, ત્યાં સુધીમાં, મેં જલ્દયું કે કોઈ રાક્ષસ મૃગનેત્રી હર્વશીને હઠાવી નવ્ય છે.]

૨. વિશેષ માટે જુઓ: પરમાત્મપ્રકાશ: અં. પ્રરતા. પૃ. ૫૬ની પાદટીપ

એવી જ સ્થિતિ “પરમાત્મપ્રકાશ” અને “યોગસાર” માટે કાર્ધને ગણવાનું કારણ રહે. એ જંને ગ્રંથનો રચયિતા જોઈદુ ઇસ્વીસનની ૬ દી સદીમાં થયો છે, એ તો સિદ્ધ જોવું છે.^૧ એને માટે પણ લલિયાઓના હસ્તક્ષેપની કાઠને શંકા જન્ય, એ માટે એ જંને ગ્રંથમાંથી પણ આ સ્થાને ઉતારા લીધા નથી. આમ છતાં અપભ્રંશ સાહિત્યની વિકાસમાં આ જંને કવિઓનો ફાળો છે, એ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ. ખીન્ન કાર્ધની કૃતિ ન હોય તો અપભ્રંશ સાહિત્યના આદિકવિ તરીકે કાલિદાસને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરવાનું ન હોઈ શકે. કાલિદાસનો સમય ઇસ્વીસન પૂર્વ ૧ લી સદી માનવામાં આવે તોયે “વિક્રમોર્વશીય”માં અપભ્રંશનો પ્રયોગ છૂટા થયેલો હોવાથી; તેમ જ ગદ્ય તરીકે શૌરસેની જ વપરાયેલી હોવાથી લોકભાષામાં—ખાસ કરી માળવાના પ્રદેશમાં એટલી જૂની પણ એ આબીરાદિમાં પ્રચલિત હોય તો ગાંડા પૂરુરવાના મોઢામાં એ ભાષા મૂકવામાં ઔચિત્યભંગ ન ગણાય. પણ આ વાત ઉપર વજન એ માટે નથી આપતો કે કાલિદાસના તે સમયમાં થયાના વિષયમાં ઐકમત્ય હજી નથી.^૨ છતાં ચોથી સદીમાં તો અપભ્રંશ માળવામાં પ્રચારમાં હોવાને અને જોઈદુના સમયમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાનો સંભવ ધ્રુતકારવા જોવો નથી, એવું મારું મંતવ્ય છે. જોઈદુનો અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ ફાળો છે. તેનું એક ત્રીજું કાવ્ય “નવકાર શ્રાવકાચાર” છે. “પાહુડ દોહા” અને “સાવયધમ્મ દોહા” પણ એને નામે ચઢેલ છે;

૧. એન્ન, પૃ. ૫૭-૬૭. અપભ્રંશપાઠાવલીમાં શ્રી. મધુસૂદન મોદી જોઈદુને ૧૦-૧૧મી સદીમાં માને છે, એ એ ગ્રંથની ભાષાને કારણે જણાય છે. આવાં આવાં કારણે એ આહોં જોઈદુને મહત્ત્વ આપ્યું નથી.

૨. સ્વ. દી. બ. દુવ અને ડો. ભાંડારકર વિક્રમોર્વશીયના અપભ્રંશને પ્રક્ષિપ્ત માને છે; શ્રી. મધુસૂદન મોદી પણ એવું મંતવ્ય ધરાવે છે, મુખ્યત્વે ભાષાને ખ્યાલમાં લઈને; તે ભાષાવિષયક હેતુ પણ મને આહોં કાલિદાસના અપભ્રંશ માટે વિશેષ મૌન સૂચવવા પ્રેરે છે.

પણ “પાહુડ દોહા” કાષ્ઠ રામસિંહની કૃતિ છે, એમ પણ એક મત છે.^૧ પરમાત્મપ્રકાશ વગેરે આ ગ્રંથો દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે, અને તેમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતને જ અનુસરતો અપભ્રંશ હોવાથી એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ગણવાનું દિલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ જ રીતે પઊમચરિય અને હરિવંશના કર્તા અતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ (૯ મી સદી), મહાપુરાણકાર-જસહર-ચરિહિ-ણાયકુમારચરિહિ વગેરેનો કર્તા પુષ્પદંત (૧૦ મી સદી), એ બંને પણ દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે. ૧૦ માં શતકનો ધનપાલ પણ દિગંબર સંપ્રદાયનો છે. આ હેમચંદ્રથી આ કવિઓની ભાષામાં તાર્કિક ફેર છે, એટલે “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની બહાર આ કવિઓ ન્યાય છે. છતાં અપભ્રંશ ભાષાના મહત્ત્વના કવિઓ તરીકે તેઓના ૧૨૩ દુર્લભ કરાય તેમ નથી. એટલે ભાષાની દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી યથાક્રમ એને સ્થાન આપવું ઉચિત ધાર્યું છે, જે યથાસ્થાને અપાશે.]

૨. અપભ્રંશના ક્ષેત્રમાં નિરપવાદ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા ઉદ્યોતનસૂરિએ ભિન્નમાળમાં રહી વિ. સં. ૮૩૫ (ધ. સ. ૭૭૯)માં “કુવલયમાલા” નામનો આર્ષમિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે “અપભ્રંશ” ભાષામાં પદો મુકાયેલાં છે, તે સાથે કટલીક ગદ્યોક્તિઓ પણ અપભ્રંશમાં છે. જુદી જુદી કોમોની ભાષાના સંબંધમાં તેણે રમૂજ ભરેલો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનારા મરુ, ગુર્જર, લાટ અને માલવ દેશના વર્ણિકાની ભાષા આપતાં તે જણાવે છે:

વંકે જડે ચ જડે બહુબોધ કદિણીપીણ્યણંગે ।
 ‘અપ્પા તુપ્પા’ ભણિરે અહ પેચ્છહ માકુએ તત્તો ॥
 ધયલાલિયપુકંગે ધમ્મપરે સંધિવિગ્ગહંણિહણે ।
 ‘ણુઉ રે ભલ્લિઉ’ ભણિરે અહ પેચ્છહ ગુજ્જરે અવરે ॥

૧. પરમાત્મપ્રકાશ અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૬૨ અને “પાહુડદોહા”ની ભૂમિકા પ. ૨૫-૨૮

બુદ્ધાલિન-વિલિને ક્યસીમંતે સુસોદિયમુગતે ।
 'આ હમ્મ કાઈ તુમ્મ મિત્તુ' ભણિરે પેચ્છએ લાડે ॥
 તણુ-સામ-મરહદેદે દેવણએ માણુછવિણે રાદે ।
 'ભાઉઆ ભણણી તુમ્મે' ભણિરે અદ માલવે દિં ॥^૧

[ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાઙં અને જડ, જડતામાં બહુખાનાર, કંદણ અને જડા ભરાઉ અંગવાળા, 'બપ્પા તુપ્પા' એમ કહેતા મારવાડી-ઓને જુએ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઘીંધી લડાવેલાં પુટ્ટ અંગવાળા, ધર્મપરાયણ અને સંધિવિચરમાં નિપુણ, 'જલ રે મજ્જં' એમ કહેતા ગુર્જરોને જુએ છે. પછી નાહેલા-ધોયેલા-ચંદનાદિ લેપ કરેલા, માથામાં સેથાવાળા, સુસોલિત અંગવાળા, 'આહમ્મ કાઈ તુમ્મ મિત્તુ' એમ કહેતા લાટવાસીઓને જુએ છે. પછી પતલા કાળા અને ટૂંકા દેહવાળા, કાપીલા, માની, રૂંદ સ્વભાવના, 'માડબ મઢણી તુમ્મે' એમ કહેતા માલવીઓને જુએ છે.]

આ ચાર પ્રદેશના વણિકો આવા અને આવાં વચન કહેનારા છે. ગુર્જરો 'મજ્જં=મજ્જુ' શબ્દથી વાન કરે છે; લાટદેશવાસીઓ 'આ હમ્મ કાઈ તુમ્મ મિત્તુ=આ હું કાંઈ તારો મિત્ર' એમ કહે છે. "લલ્લહ" અને "મિત્તુ"માંનો ડકાર ગુર્જરો અને લાટવાસીઓની ભાષાતું આમાંથી લક્ષણ તારવી આપે છે. ઉદ્યોતનસૂરિના સમયમાં આ બંને પ્રદેશની ભાષામાં આ રીતે તદ્વાવન નથી દેખાતો. બાકીના શબ્દોમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા નથી.

અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી, તે વસ્તુ ઉદ્યોતનસૂરિએ આપી છે. કુવલયમાલામાં તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચીને ભાષા લેખે સ્વીકારેલ છે.^૨ અપભ્રંશનાં કેટલાંક સુંદર અવતરણો એણે આપ્યાં છે. એમાંનાં આ સુંદર છે:

૧. અપભ્રંશશાસ્ત્રગ્રંથી, પ્રસ્તાવના: પૃ. ૯૨-૯૩

૨. અપભ્રંશ શાસ્ત્રગ્રંથી: ગ્રં. પ્રસ્તા. પૃ. ૯૭-૯૮ અને અપભ્રંશપાઠાવલી:

ટીકા પૃ. ૮૬. નાનશેખર-આલસમાયણમાં આ ચાર ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧)

ને જસુ માણસુ વહિણઉ તં જમ અણસુ રમેષ ।
તમ સો નાણુ છવમ વિ તો તણુ પાણુ લએષ ॥૧

[એક “ગુર્જરપથિક”ના મુખમાંનું નીચેનું ગીતઃ]

ને જીવિ વિહુરે વિભજજણુઉ ધવલઉ કદમ બારુ ।
સો ગોદૂંગણુમણુકણુઉ સેસઉ તરુચ-સારુ ॥૨

ઉપરનાં બંને અવતરણમાં પ્રાકૃત તદ્દલવરૂપો બાદ કરતાં વિભક્તિપ્રત્યયો તેમ જ પ્રત્યય રહિત રૂપો અપભ્રંશનાં જ છે. પાળ-માંથી બીજનો પ્રત્યય લૂપ થયો છે, જ્યારે પ્રથમાંત રૂપમાં ઉકાર સ્પષ્ટ જણાય છે.

ઉદ્યોતનસૂરિએ પુષ્કળ દેશી શબ્દો કુરલયમાલામાં આપેલા છે. એનું સંશોધન થાય તો અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દકોશને માટે ઘણી સારી સામગ્રી મળે.

ઉદ્યોતનસૂરિનું બીજું નામ દક્ષિણપથિક હતું. તેના પિતાનું નામ વડેસર હતું. વડેસરના શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય ઉદ્યોતનના ગુરુ થાય, જ્યારે આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાધ્યક્ષહાના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્ર પાસે ઉદ્યોતને વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું. ઉદ્યોતનના ગુરુનું અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન ભિન્નમાલ હતું. ઉદ્યોતને જણાવેલું છે કે મારા સમયમાં જૈન મુનિઓએ ગુર્જરદેશને દેવમંદિરાથી શણગાર્યો

૧. છાયા:—યો यस्य मानुषो बलमस्तं यदन्यो रमते ।

यदि स जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लभते ॥

[જે માણસ કોઈને વહાણું હોય, તેને બીજને પસંદ કરે, તે વાત તે નાણુ અને તે બીજે છવતો હોય તો તે બીજના પ્રાણુ લે.] અપ. પા. ૧. પૃ. ૧૫મું

૨. છાયા:—યો નાવિ વિહુરે વિમગ્નકો ધવલઃ કર્પતિ ભારમ્ ।

સ ગોદાઙ્ગણમગ્ધનઃ શેષઃ ક્રુટિતસારઃ ॥

[ઘોંસરીથી દૂર થયેલો પૂંછેલો જે બળદ બાર ન ખેંચે, તે ગમાણુ ને આંગણુની શોભાદપ છે. તે નકામો અને નિર્બળ છે. (અન્યોક્તિ)]

છે. ઝાલોર (સં. જાવાલિપુર)માં વીરભટ્ટે અંધાવેલા જિનમંદિરમાં રહી શાકે ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)ના યૌવન કૃષ્ણ ૧૪ ના દિને તેણે કુવલય-માલા કથાની રચના કરી હતી.

૩. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૫૦ સુધીમાં થયો મનાતો કાવ્યાલંકારકાર નુદ્રટ નેટ્ટે કાશ્મીરક હતો, છતાં ભાપાસમના ઉદાહરણમાં અપભ્રંશને ખણુ સ્થાન આપતો હોવાથી અને તે ઉદાહરણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને અનુરૂપ હોવાથી તેને અહીં સ્વતંત્રરૂપે સ્થાન આપવું વ્યાજબી છે:

ધીરા ગચ્છતુ મેષતમુ દુહર-વારિસ-દસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણુ રવિકિરણા તે જસ્યુ ॥૧

નુદ્રટે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક દોહરો આપ્યો છે. અપભ્રંશને દોહરો અનુકૂળમાં અનકૂળ છંદ સ્વીકારાયો છે. આ ઉદાહરણમાં ગચ્છતુ એ કારસેનીનું રૂપ છે, બાકીનાં મદારાપ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં, સંસ્કૃત તત્સમ અને અપભ્રંશનાં છે.

૪. આ પછી તેના નિકટના ઉત્તરકાશીન તેવા જ કાશ્મીરક આનંદવર્ધને પોતાના પુન્યાલોકનામક સાહિત્યગ્રંથના ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં અપભ્રંશનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એના પાંદ બ્રહ્મ હોવાથી પીશલે કેટલીએક લાચપ્રતો જોઈ નીચેનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે:

મહુ મહુ સિ ભણંતિયદો વન્નદ કાલુ જણુસ્યુ ।

તો વિ હુ દઉ જણુદણુઉ ગોચરિહોષ મણુસ્યુ ॥૨

૧. ઝાયા:—ધીરા ગચ્છતુ મેષતમાં દુર્વરવાર્ષિકદસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણં રવિકિરણાસ્તે यस્ય ॥ (૪-૧૫)

[હે ધીર પુરુષો, જેમાં વરસાદ સમયના ચોર લોકોને વાળવાનું મુશ્કેલ છે તેવા મેધ-અંધારને તરી જાઓ. નિશ્ચિન પ્રચારવાળાં રવિનાં કિરણો ને મેધને હરણુ કરનારાં છે.]

૨. ઝાયા:—મમ મમેતિ મળતઃ વ્રજતિ કાલઃ જનસ્ય ।

તથાપિ ન દેવઃ જનાર્દનઃ ગોચરીમવતિ મનસઃ ॥'

(અપ. પાઠા. પૃ. ૧૫૬)

['મારું, મારું' એમ જોલતાં જોલતાં મનુષ્યનો સમય પસાર થઈ જાય છે, છતાં માયાનું છેદન કરનાર પ્રભુ મનને દર્શન આપતા નથી.]

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકીએ. કુવલયમાલા પદ્ધીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારથ્ય હવે લોકભોગ્ય પૂરેપૂરું બન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમેર્વશીય”-માંથી આપણે મેળવી શકીએ છીએ:

જલહર સંહુરુ એહુ કોપુ આહતત્તો

પવિરલધારાસારદિશામુખકન્તઓ ।

એમઇ. પુહવિ ભમન્તો જહ પિઅ ચેદખીહિમિ

તન્ને જં જુ કરીહિસિ તં હુ સહીહિમિ ॥

x x x

કરિણીવિરહસંતાપિઅઉ કાણુએ ગંધુદ્ધગમહુઅરુ ॥

x x x

હઉ પઇ પુન્નિમિ આહખહિ ગઅવરુ લલિઅપહારેં જાસિઅ તરુવરુ ॥૮

સમાસખુલ છતાં એકંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧. ળાયા:—જલધર સહરુ એતં કોપં આરઘ્યં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુખકાન્ત: ।

एवं पृथिव्यां भ्रमन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा. यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥

करिणीविरहसंतापितकः कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥

अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ॥

[હે મેઘ, ઓછામાં ઓછી ધારાના પાતળી દિશામુખને આકાંત કર્યું છે તેવો તું, શરૂ કરેલા આ કોપને ઉતાર. આમ પૃથ્વીમાં ભટકતો હું મારી પ્રિયાને જોઈશ, ત્યારે તું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મદગંધથી ભરેલા એંચાહ આવે છે, તેવો આ હાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. સુંદર પ્રહારથી આડ આંચાં છે, એવા હે હાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

અવતરણો વ્યક્ત કરે છે; આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી વિરુદ્ધ ન ગય તેવું ૩૫ હોવાથી “ગૌર્” અપભ્રંશ”ને દિપાવે તેવાં છે. સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. દ્રુવ વગેરે આ અપભ્રંશ પછીને ૧૦-૧૧ શતાબ્દની પેદાશ માને છે,^૧ પણ તેને જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ” લગભગમાં મૂકવામાં આધ નથી જણાતો. પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે આ જ કાળની કૃતિઓ છે.

૬. અહીં ૧૦મા શતકની ભાષા સાંચવતી જોઈદુની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રથી તેની ભાષામાં તારતમ્ય છે, જંનેમાં સાધારણ હોય તેવાં પદો ભાષાની વિશાલતાનાં ઘોતક હોઈ અત્રે સ્થાનાહી છે:

સંતા વિપય જુ પરિહરથ બલિ કિજજઉં હઉં તામુ ।

સો દધવેણ નિ મુંડિયઉ સીસુ ખરિહિહુ જમ્મુ ॥૨

જોઈદુ જ્ઞાની કવિ છે. તેના કાવ્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં ઠેર ઠેર ઝરણાં ઝરે છે. મંસારની અસારતા જણાવતાં એ કહે છે:

દેહલુ દેહ વિ સત્થુ શુરુ તિત્થુ વિ વેઉ વિ કવ્વુ ।

વમ્મ્મુ જુ દીસથ કુસુમિયઉ ઈધણ હોસથ સવ્વુ ॥૩

તેનું યોગસાર ૧૯૮ દોહલાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં પણ આત્મ-જ્ઞાન ભારેલું છે. કવિ જણાવે છે:

૧. વિક્રમાર્વશીય અનુવાદની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૦-૨

૨. ધાયા: સત: વિપયાન્ ય: પરિહરતિ બલિં કરોમિ ભહં તસ્ય ।

સ દેવેન એવ મુખ્ડિતક: શીર્ષં સ્વત્વાટકં યસ્ય ॥

[જે દોહ વિદ્યમાન વિપયોનો ત્યાગ કરે છે, તેની હું ‘પૂજા કરું’ છું. જોણે માથું મૂંડાવ્યું છે, તેને તો દૈવે જ મૂંડયો છે.] પરમાત્મપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૩

૩. ધાયા:—દેવકુલં દેવોડપિ શાશ્વં ગુરુ: તીર્થમપિ વેદોડપિ કાવ્યમ્ ।

વૃક્ષ: યદ્ દૃશ્યતે કુસુમિત: દન્ધનં મવિવ્યતિ સર્વમ્ ।

[દેવાલય, દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ, તીર્થ, વેદ, કાવ્ય અને જે વૃક્ષ પૂણેલું દેખાય છે, તે બધું જ રાખ થવાનું છે.] એનન, પૃ. ૨૭૩

શિખમલુ શિખલુ સુદુ નિલુ વિલુ બુદુ સિવ સંતુ ।

સો પરમપ્પા નિલુ-ભણિઉ એહઉ જણિ શિખંતુ ॥^૧

જોઈદુએ સાવયધમ્મદોહા અને પાહુડોહા રચ્યાનું કહેવાય છે; જોકે એ કૃતિઓના જુદાજુદા ખીખ કર્તા હોવાનું એક મંતવ્ય છે. જેમ “પરમાત્મપ્રકાશ”માંથી આ. હેમચંદ્રે અવતરણો લીધાં છે (જેવું કે ઉપરનું સંતા મોગ જી પરહરહ વગેરે પાઠથી) તેમ પાહુડ-દોહામાંથી પણ લીધાં છે. (સરખાવો સિ. હૈ. ૪૬૬, ૪૨૨-૩, ૪૧૪-૩, ૪૧૮-૫, ૩૯૬-૪ની સાથે પા. દો. ૮૮, ૧૫૧, ૧૬૯, ૧૬૭, ૧૭૭.) પાહુડોહા વગેરે સાહિત્ય આ. હેમચંદ્રના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક હોય તેમ લાગે છે. આ દોહાઓનું સ્વરૂપ સુભા-પિતાનું છે, એટલે એ લોકમાં સારી રીતે વ્યાપક હશે જ. અત્યારનું પણ સોરઠી વગેરે લોકસાહિત્ય છેક તે દોહાઓ સાથે સંબંધ હોવાની પણ પૂરી સંભાવના છે; આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન માત્ર અપેક્ષિત છે.

૭. આ જ શનકનો દિગંબર કવિ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ આ પછી આપણી સમક્ષ આવે છે. હરિવંશ અને પદ્મચરિય એ બે કાવ્યો તેનાં મળ્યાં છે, જે અને તેણે અધૂરાં રાખેલાં તે તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ પૂર્ણ કર્યાં છે.^૨ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂએ પોતાના કાવ્યમાં લામહ અને દંડીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે ૧૧ મી સદીના પુષ્પદંતે ચતુર્મુખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે વચ્ચેના ગાળાનો તે છે. આમ એ નવમા-દશમા શતકમાં આવે છે.

આ કવિથી આપણને નવો કાવ્યબંધ મળે છે. પ્રાયઃ ચાર

૧. ધ્યાયાઃ-નિર્મલઃ નિષ્કલઃ શુદ્ધઃ જિનઃ વિષ્ણુઃ બુદ્ધઃ શિવઃ શાન્તઃ ।

સ પરમાત્મા જિનમણિતઃ એતદ્ જાનીહિ નિર્ઘ્રાન્તમ્ ॥

[નિર્મળ, નિષ્કલ, શુદ્ધ -જિન, વિષ્ણુ, બુદ્ધ, શાંત શિવ, તેને જિન ભગવાને પરમાત્મા કહ્યા છે. ભ્રાંતિ વિના તે બળુ.] એજન. પૃ. ૩૬૩

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી, ટીકા, પૃ. ૩૫

કડી અને ક્ષયિત્ પાંચ કડી ચરણકુલની અને કંદેને "વતા" = દ્વિપદીની એ લીટી આવે છે. આ ગ્રંથ દિગંબર ક્ષવિઓમાં આપક છે, એ પછીના પુષ્પદંત, ધનપાત્ર, કનકામર વગેરે ક્ષવિઓની કૃતિથી ગદ્યશૃંગારમાં આવે છે. આ ક્ષવિઓની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી બહુ જુદી પડે છે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવું લાગતું તત્ત્વ છે, તે આ ક્ષવિઓની ભાષામાં જરા પાત્ર મળતું નથી. ઉપર જોઈદ્ધનાં ઉદાહરણોમાં પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે; છતાં એ ભાષા આ. હેમચંદ્રને વધુ નિકટતર છે, ત્યારે આ દૂર જાય તેવી છે; અર્થાત્ કે તેમાં અપભ્રંશકાલીન મૃદુતાને બદલે પ્રાકૃતકાલીન કંઠારતા હજી દેર થઈ નથી. તેમ છતાં ભાષામાં સરલતા વધતી આવી છે જ:

આણુ ભુ કોણુ વિ જોણુ બહિન્નમ્ જંગા-નમ્કરે નં જિ ભુકાધનમ્કરે ।
સસિ સ-કંકેક તદિ જિ પાદુ હિન્મલ કાલક મેનુ તદિ જિ તદિ કિન્નલ ।
કવલુ અ-પુનલુ ભુ કોણુ વિ હિન્મલ તદિ પદિમ ચંદ્રેણુ વિલિન્મલ ।
ધુન્નલ પાદ પંકુ જલ લન્ગલ કમલ-માલ પુણુ જિયુદા વલન્ગલ ।
દીવક દોષ સ-પાવે કાલક વદિ-સિદ્ધિ મંદિન્નલ ગાલક ।
ભુર-ભુરિલિ એવકુલ અંતર મરણુ વિ વેલિ ભુ મેલુલ તરવર ।

૧ શાયા:—

શ્વા ન કેનાપિ જનન ગમ્યતે ગજ્ઞાનયા સ એવ સ્નાપ્યતે ।

શશી સકલદ્ધ: તસ્ય એવ પ્રમા નિર્મલા શ્યામ: મેય: તસ્ય

એવ તદિન્ ઉજ્જ્વલા ।

ઉપલ: અપૂઞ્ય: ન કેનાપિ સ્પૃદ્યતે તસ્ય પ્રતિમા ચંદનેન અપિ હિન્વતે ।

પ્રસ્યતે પાદ: પદ્મ: વદિ લગતિ કમલમાલા પુન: જિનં વિલગતિ ।

વીપક: ભવતિ સ્વભાવેન શ્યામ: વર્તિશિશ્વયા મગ્ધ્યતે આલયમ્ ।

નરનાયો: પુનાવદન્તરં મરણે અપિ વક્ષી ન સુલભિ તત્ત્વરમ્ ।

અપ. પાદા. પૃ. ૨૪

[૨]વાનને કોઈ પાત્ર ગણાઈતું નથી; ગંગા નદી તેને પાત્ર નવડાવે છે. ચંદ્રના યથવાળો છે; તેની જ કાંતિ નિર્મલ છે. મેઘ શ્યામ છે; તેની જ પીરળી કિરણી છે. અપૂરનીય પથ્થરને કોઈ અડકતું નથી; તેની મૂર્તિને

પ્રાકૃત પ્રયોગોની બહુલતા આ અવતરણમાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે. નામ અને ધાતુના પ્રત્યયોમાં અપભ્રંશતા—સહાવે, જ્ઞાદ્ગ્જ્ઞદ્, એવર્જ્જ્ઞવ ગેરેમાં સ્પષ્ટ છે. કેળ-જળેળ વગેરેમાં પ્રાકૃતપ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રે વિકલ્પે સ્વીકારી છે, પણ સહાવે માં જે અપભ્રંશતા છે, તે “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની ખાસ વિશિષ્ટતા માંહેની એક અવશ્ય છે.

૮. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પછી ખાસ ધ્યાન ઐયનારો મહાકવિ પુષ્પદંત છે. તેની ત્રણ કૃતિઓ મહાપુરાણ કે તિસદ્ધિમહાપુરિસગુણલંકાર, હાયકુમરચરિત્ર અને જસહરચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપુરાણ તેણે ધ. સ. ૯૫૯માં શરૂ કરેલું અને ૯૬૫માં પૂર્ણ કરેલું. એ પછી તેણે પછોનાં બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ કયાંનો વતની હતો ? તેના મૂળ આશ્રયદાતા વીરરાજ કાવિપતિ કે કાંચિપતિ ઉદ્દેશ દ્વંદ્વના નામનિર્દેશ મુળજ કાંચીનો વતની જણાય છે. આ રાજાના દરબારમાં તેનું અપમાન થવાથી તેણે તેનો ત્યાગ કરેલો અને માન્યખેટના કૃષ્ણરાજ ઉગ્રના મંત્રી ભરતને લીધે માન્યખેટમાં આવી રહ્યો. એણે પૂર્વ આશ્રયદાતા વીરરાજની પ્રશસ્તિનું કાવ્ય રચેલું, જે અત્યારે પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ પોતે પૂર્વ આશ્રયદાતાની સ્તુતિ ગાઈ તે જોઈ કંઈ તેમ તો તે કબૂલે છે જ:

પદં મહિભુજ વીરરાજ ઉપભુજ જે મિચ્છતભાહ ।

પન્નિક્ત તાસુ જહ કરહિ અન્નુ તા ધડહ તુન્ન પર લોયક્મન્નુ ॥

મંત્રી ભરતની સૂચનાથી જ તેણે “મહાપુરાણ”ની રચનાનો આરંભ કરેલો. આ કાવ્ય કવિએ વીરરાજની મિથ્યા સ્તુતિ કર્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે લખી નાખ્યું.

આ પુષ્પદંત મૂળ તો કાશ્યપગોત્રી બ્રાહ્મણ હતો અને તેનાં ચંદન લેપાય છે. પગે કાદવ અંડે તો પગ ખરડાય છે, ન્યારે કમળની માળા જિનને સ્પર્શ કરે છે. દીવા સ્વભાવે કાળો હોય છે; પણ વાટથી મકાન રોલે છે. સુઝાં જય તોપણ વેલ વૃક્ષને નથી મૂકતી. માનવ પુરુષ જીમાં આ જ તકાવત છે.]

માતાપિતાનાં નામ મુખ્યાદેવી અને દેશવલ્લટ દતાં. પાછળથી આ કવિએ આત્મલુધર્મનો ત્યાગ કરી જૈનસંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો. એ દિગંબર જૈન છતાં તેની ત્રિદ્વિજ્ઞાને લીધે માન્યજેટના રાજ્યમાં સન્માન પામેલો. ઉપર જતાવેલો ભરત દાંડિન્ય ગોત્રનો આત્માશુ હતો. એણે જ એને મહાપુરાણ રચવાની પ્રેરણા કરેલી, એ જોતાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી કૃષ્ણરાજ ડગ્ગના રાજ્યમાં ધર્મવિપયક સમભાવ સમજી શકાય છે. ભરતના પુત્ર નન્ને પણ પિતાની માફક જ પુષ્પદંતને સન્માની રાખેલો. મહાપુરાણમાં કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત પણ આપી છે, એ રીતે એ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે.^૧

આ. હેમચંદ્રે દેશીનામમાળામાં એક “અભિધાનચિહ્ન”નામના ગ્રંથનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૧-૧૪૪, ૬-૯૩, ૭-૧, ૮-૧૨, ૧૭) પુષ્પદંતે ઉપરનાં ત્રણ કાવ્ય ઉપરાંત એક “અભિધાનમેરુ”નામક ગ્રંથ રચ્યો છે. આ અને આ. હેમચંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગ્રંથ એક હોય તો પુષ્પદંતનું મહત્ત્વ વધે છે. પુષ્પદંત આ. હેમચંદ્રની પૂર્વનો છે; અને જોઈદુ વગેરેના ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે જોયા જણાય છે, તો આના ગ્રંથો પણ કદાચ જોયા સંભવે.

આ કવિની કવિતાં સરલ છતાં શોધક છે; એક નમૂનો આ છે:

બલુષ બહારઉ મોહુણ દિગ્ગમ મોહું ગુણુ હુંતુ ઠંકિત્તમ ।
મોહું પસરમ મિથ્યાદર્શણુ જશુ ગિદિદિદિઉ ખણુવિદ્વંસણુ ।
ધક્કે વાસણુ તાસુણુ લાસમ મો કિ હઉ વિણુગમસુ વિલસમ ।
ભંતિએ ભંતિ કેમ સહિત્તમ દુવિચરે મહુ હાસઉ દિગ્ગમ ।
અંબરુ પરિહમ ભોયણુ ભુંજમ ભુયણુગુણુ પલાણુંતુણુ લલનધાર

૧. આ કૃતિ ગૂજરાત બહારની હોતાં, એ વિશે અહીં લંબાણુ કર્યું નથી.

૨. છાયા:—

મળતિ મહારકઃ મોહઃ ન ક્રિયતે મોહેન જ્ઞાનં ભવત્ આગ્રિયતે ।

મોહેન પ્રસરતિ મિથ્યાદર્શનં જગત્ નિર્દિષ્ટકં ક્ષણવિધ્વંસનમ્ ।

એકેન વાસના તસ્ય ન નયતિ સ કિં જીવઃ જિનાગમે વિલસતિ ।

શ્રીરત્નના વિષયમાં લખતાં કવિ કહે છે:—

સોહધ જલહરુ સુરધણ્યાયયે સોહધ જુરવરુ સત્યયે વાયયે ।
 સોહધ કંઠયણુ કંઠયે મુખદ્યયે સોહધ સાહુ વિજ્ઞયે સિદ્ધયે ।
 સોહધ મુણિવરિંદુ મણુસુદ્ધિયે સોહધ મહિવધ શિખમલ બુદ્ધિયે ।
 સોહધ મંત્રિ મંત્રવિદિદિદિયે સોહધ કિંકરુ અસિવરસદ્ધિયે ।
 સોહધ પાઉંતુ સાસસમિદ્ધિયે સોહધ વિહુ સપરિયણુરિદ્ધિયે ।
 સોહધ માણુસુ ગુણસંપત્તિયે સોહધ કંઠગરંભુ સમત્તિયે ।
 સોહધ મહિરુદ્ કુસુમિયસાહયે સોહધ સુહુ સુપોરિસસાહયે ।
 સોહધ માહુ ઉરયલલચ્છિયે સોહધ વરુ વહુયયે ધવલચ્છિયે ।

બ્રાન્ત્યા બ્રાન્તિઃ કથ સાધ્યતે દુર્વિદગ્ધેન મુહુઃ હાસ્યં લીયતે ।

અમ્બરં પરિદધાતિ મોજનં મુદ્ગ્ધે ભુવનજ્ઞાનં પ્રમણન્ ન લજ્જતે ।

[ભટ્ટારક કહે છે: મોહ ન કરવો, મોહથી, જ્ઞાન થવું હોય તે ઢંકાઇ જાય છે. મોહથી મિથ્યા જ્ઞાન ફેલાય છે. જગતને ક્ષણ્વંસી કહ્યું છે. એક મોહથી તે (જન)ની વાસના નથી નાશ પામતી. તેવો જીવ શું જિનધર્મમાં રહે છે ખરો? ભ્રમથી ભ્રમ કેમ સધાય? આવો મૂર્ખ માણસ વારંવાર હાસ્યને પાત્ર થાય છે. ભૂગડું પહેરે છે (ને) લોળન ખાય છે. (અને) જધા ઘસાડું જ્ઞાન કહેતાં લખતો નથી. (બુદ્ધના ક્ષણિકવાદની આમાં રડાર છે.)

ભૂયકુમરચરિત્ર, ૯-૫

૧. શોભતે જલધર: સુરધનુષ્ઠાયયા શોભતે નરવર: સત્યયા વાચયા ।

શોભતે કવિજન: કથયા સુવદ્ધયા શોભતે સાધક: વિચયા સિદ્ધયા ।

શોભતે મુનિવરેન્દ્ર: મન:શુદ્ધયા શોભતે મહીપતિ: નિર્મલશુદ્ધયા ।

શોભતે મન્ત્રી મન્ત્રવિધિદૃષ્ટયા શોભતે કિંકર: અસિવરચન્દ્રયા ।

શોભતે પ્રાવૃદ્ સસ્યસમૃદ્ધયા શોભતે વિભવ: સપરિજન-જદ્ધયા ।

શોભતે માનુષ: ગુણસમ્પત્તયા શોભતે કાર્યારમ્ભ: સમાપ્તયા ।

શોભતે મહીરુદ્: કુસુમિતશાલયા શોભતે સુમટ: સુપૌરુષરાદયા (શોભયા)

શોભતે માધવ: હરસ્તલલક્ષ્મ્યા શોભતે વર: વધૂકયા ધવલત્રિયા ।

[મેધ સુરધનુષની છાયાથી, શ્રેષ્ઠ નર સત્ય વાણીથી, કવિજન મુખદ્ધ કથાથી, સાધક સિદ્ધ વિચારથી, મુનિવર મનની શુદ્ધિથી, મંત્રી મંત્રવિધિની

ઉપરના અવતરણમાં અર્વાચીન તત્ત્વની સાંકળ આપે એવાં 'માણસુ,' 'માદઉ' રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. 'સોદૃષ્=સોદૃ' રૂપ આજે ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જાણે કે આપણું પરિચિત જ છે; જ્યારે પ્રથમના અવતરણમાંના 'પરિહૃષ્,' 'ણાસૃષ્' રૂપો જૂનાં પણ, 'કૃમ' રૂપ આજે પણ તદ્દત જ છે.

૯. આ કવિ પછી ખીજો મહત્ત્વનો કવિ ધનપાલ છે. તેનું એક માત્ર ભવિષ્યત્કથા કે પંચમી કથા નામનું ૨૨ સંધિનું અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે. આ કવિ ક્યારે થયો તે જોડે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ડા. જોડાળી વગેરે એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે એ કવિ આ. હેમચંદ્ર પૂર્વે એ સદી ઉપર લગભગ થયો હોવો જોઈએ. આ કવિએ પોતાના વિષયમાં ઘેલ્લી સંધિના નવમા કડવામાં આટલી હકીકત નોંધી છે:—

ધક્કડવણિવંશે માઘેસરદો સમુદ્ભવિણ ।

ધણસિરિદેવિ-સુએણ વિરહઠ સરસ્વતીસંભવિણ ॥

એટલે કે તે ધક્કડ નામના વણિદ્ કુટુંબમાં પિતા માહેશ્વર અને માતા ધનશ્રીથી જન્મ્યો હતો. વધુમાં એ દિગંધર જૈન હતો. પાંચમા સંધિમાં તેણે મંજિવિ જાળ દિયવરિ લાહરિ એવો ઉદ્દેશ કર્યો છે. એ

નજરથી, દિંકર ઉત્તમ તલવારરૂપી લાકડીથી, ચોમાસું લીલા મોલની સમૃદ્ધિથી, વૈભવ નોકર ચાકર વગેરેની ઋદ્ધિથી, મનુષ્ય ગુણરૂપી સંપત્તિથી, કાર્યનો આરંભ તેની રુમાશિથી, વૃક્ષ ફૂલેલી શાખાથી, ચાહો સુંદર પરાક્રમની શોભાથી, (રાહા દેરથ શબ્દ છે), વિધણુ છાતી ઉપર રહેલી લલમીથી અને વર ઉજાવલ કાંતિ (ગુણાદિ)વાળી વહુથી શોભે છે.]

એનન, પૃ. ૬-૩

૧. છાયા:-ધક્કડવણિવંશે માહેશ્વરતઃ સમુદ્ભૂતન ।

ધનશ્રીદેવ્યા સુતેન વિરચિતઃ સરસ્વતીસંભવેન ॥

[ધક્કડ વાણિયાના વંશમાં માહેશ્વર પિતાથી થયેલા, માતા ધનશ્રીના પુત્રે સરસ્વતીપુત્રે (આ ગ્રંથ) રચ્યો.]

ભ. ક. પૃ. ૧૪૮

૨. મહત્ત્વના ચેન દિગંધરે લાતઃ ।

ભાંગીને જોણે દિગંધરમાં આણ્યો.

એનન પૃ. ૩૭

ચેતાંબર નથી, તે હકીકત તરફ ડો. ગુણેએ ધ્યાન બરાબર દોર્યું છે કે ધનપાલે અચ્યુત સ્વર્ગને ૧૬મું સ્વર્ગ ગણાવ્યું છે, ત્યારે ચેતાંબરે તેને ૧૨મું ગણે છે. ધક્કડ નામનું વણિક કુટુંબ હોવાની ખાત્રી ધ. સ. ૧૨૩૦ના આશુ ઉપરના તેજપાળના શિલાલેખથી સમજાય છે.

આ. હેમચંદ્ર અને ધનપાલના કાવ્યની ભાષાની તુલના કરી ડો. જોકોબીએ એવો મત બતાવ્યો છે કે ધનપાલની ભાષા જે સમયમાં બોલાતી હતી, તે સમયની છે, ત્યારે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ગયો હતો. આમ કહેવાનું પ્રયોજન ડો. જોકોબીને એ થયું છે કે ધનપાલની ભાષામાં વિકલ્પો ઓછા છે અને તેમાં જૂનવાણી તરવ છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે દિગંબરોની ભાષામાં એકધારાપણું છે; તેથી વિકલ્પો ભાગ્યે જ મળે છે; વિશેષમાં દિગંબરોનો અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો સીધો અવતાર છે. તેનું એક જ કાવ્ય લખ્યું મળ્યું છે; પણ તે ઉત્તમ છે. અહીં આ અવતરણ થોડો ખ્યાલ આપશે:—

“પુણુ હિમસંખસરયસસિધવલિં ચિરમંચરપવાહપહધવલિં ।
 દિનરંગીયગેયગંભીરિં નહાવિઉ ભિણિંદુ સુરહિવરખીરિં ।
 પુણુ હુંદન્નલકંતિવયંસિ રિક્કિસમિદ્ધિમણ્ણહાદ્દંસિ ।
 નિણુ અહિસિચિઉ સુરસપ્ભહિએ દડવડરવડ પડંતિ દહિએ ।
 પુણુ ગંધોવએણુ સુપવિત્તિં ધણધુસિણુન્નલકંતિવિચિત્તિં ।
 પુણુ સમલક્કએણુ આમોએ પુણુ પક્ખાલિઉ નિન્નમલતોએ ।
 પુણુ મણિકંચણુકંતિકયત્થહિં નિન્નમલપુત્રપવિત્તપસત્થહિં ।
 જલક્કલસિહિં અહિસિપુ નરિંદિં ણું ક્કહાણુકાલિ અમરિંદિં ।
 પુણુ તણુહુહિવિ પોત્તસંચારિં સઘં સમલપ્પુ ધુસિણુધણુસારિં ।
 ધત્તા । અહિસિચિવિ જળનાહુ ખણુ અન્નછધં નરવધં જમ ।
 મુણિવરચારણુ બિણિણુ સંપાધય નિણુહરિ તામ ॥૧

૧. ધાયા:—

પુનઃ હિમશક્લશારદશસિધવલેન સ્થિરમન્ચરપ્રવાહપ્રમાધવલેન ।
 કિન્નરગીતગેયગમ્મીરેણ સ્નાપિતઃ જિનેન્દ્રઃ સુરભિવરક્ષીરેણ ।

ધનપાલની ભાપાને ડો. જોકાળીએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. એ ધક્કડવંશનો છે. આ ધક્કડ-કુલનો ઉલ્લેખ ઉપર બતાવ્યું તેમ દેલવાડાના ઇ. સ. ૧૨૩૦ના શિલાલેખમાં આવતો હોવાથી એ કુળ ચૂજરાતમાં આવી વસ્યું જણાય છે. ધનપાલ ક્યાંનો વતની છે, તે સ્પષ્ટ નથી. તે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે, છતાં તેના અપભ્રંશમાં ઉપરનું અવતરણ જોતાં આ. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશનાં વૈકલ્પિક રૂપો દર્શન દે છે. ત્રીજી

પુનઃ કુન્દોજ્જ્વલકાન્તિવયસ્યેન દ્વિત્વમૃદ્ધિમનોહરસ્પર્શેન ।

જિનઃ અભિષિક્તઃ સુરસમ્યૈઃ દહ્વહરવહ પતતા દધ્ના ।

પુનઃ ગન્ધોદકેન સુપચિત્રેણ ઘનધુત્તુળોજ્જ્વલકાન્તિવિચિત્રેણ ।

પુનઃ સમાલઘ્ધેન આમોદેન પુનઃ પ્રક્ષાલિતઃ નિર્મલતાંયેન ।

પુનઃ મણિકાઘ્વનકાન્તિકૃતાર્થઃ નિર્મલપુગ્યપવિત્રપ્રશસ્તૈઃ ।

જલકલસૈઃ અભિષિક્તઃ નરેન્દ્રેણ નનુ કલ્યાણકાલે અમરેન્દ્રેણ ।

પુનઃ તત્તું મૃદ્ધ્વા પોત્રસંચારેણ સ્વયં સમાલઘ્ધધુત્તુળઘનસારેણ ।

x

x

x

ઘણ્તા । અભિષિચ્ય જગન્નાયં ક્ષણં આસ્તે નરપતિઃ યાવત્ ।

મુનિવરચારણૌ દ્વૌ સંપાદિતૌ જિનમૃદ્ધે તાવત્ ।

[ફરી બરફ શંખ અને શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા ધોળા, સ્થિર હલતા પ્રવાહની કાંતિ જેવા ઊગળા, કિન્નરોનાં ગીતોના જેવા ગંભીર, શ્રેષ્ઠ ગાયના ધૃતી જિનેન્દ્રને સ્નાન કરાવ્યું. ફરી દેવતાઓએ મોગરાના ફૂલના જેવી ઉત્તમવલ િતિવાળા, ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના મનોહર સ્પર્શવાળા ખડખડ પડતા દહોથી જનનો અભિષેક કર્યો. ફરી કપૂર અને કેસરની ઉત્તમવલ કાંતિથી વિચિત્ર વિત્ર સુગંધી જલથી, ફરી મેળવેલા આમોદથી, ફરી નિર્મલ જલથી પ્રક્ષાલન થ્યું. ફરી મણિ અને સોનાની કાંતિવાળા, નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર વખણાવેલા લક્ષ્મણથી ઇંદ્ર જેમ રાજાએ પવિત્ર સમયે અભિષેક કર્યો. ફરી જાંતે જ મેળવેલા સર અને કપૂરવાળા વસ્ત્રના સંચારથી દેહ લૂંછને x x x ગત્રાય જિનેન્દ્રનો અભિષેક કરી રાજા ક્ષણવાર થોડ્યો છે, ત્યાં જો મુનિવર નાલયમાં આવી પહોંચ્યા.] ભવિષ્યસત્કહાં, ૧૬-૯, પૃ. ૧૧૬-૧૭

વિલક્ષિતના એકવચનમાં 'ઇ' અને 'એ' શુદ્ધ "ગાર્જર અપભ્રંશ"ની સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા છે. આમ એ આપણી તરફ વધુ સંબંધ છે, એમ મને જણાય છે.

૧૧. ધનપાલ પછી એ જ સમયનો ધવલ નામનો કવિ જાણવામાં આવ્યો છે. તેણે ૧૮૦૦૦ કડીનું હરિવંશપુરાણ રચ્યું છે.^૧ આ કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન અને પિતાનું નામ સુર હતું. એ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની એક પણ કૃતિ અદ્વાપિ પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેશાધરે જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ભાગ ૧લાની શરૂઆતમાં લખેલા 'ગૂર્જરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં તેના કાવ્યમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે. તેના કાવ્યમાં પણ નાનાં કડવાંવાળી સંધિઓ ધનપાલ વગેરે જેમ સ્વીકારી છે. મહાવીરના જન્મપ્રસંગના કડવાની છેલ્લી ધત્તા આ છે:

બહુધણુ બહુગુણુ બહુસુય-શુભતઉ
તહિં હિવસહ નિષ્કામકામભક્તઉ ।
હિમ્ય પસાહિય તહ હારણારિઉ
હું સુરલોચ મહિહિ અવતારિહાઈ

એની કવિતામાં ચમક છે, એ આ જ ધત્તાનું છેલ્લું ચરણ જોવા માનવી સમજાય તેમ છે. આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરતો જણાય છે; આમાં અપભ્રંશ પ્રત્યય લુપ્ત થતો સરળ બનતો જાય છે.

૧૨. ઘણુંકરી મૂળરાજ ૧લાના સમય (વિ. સં. ૯૯૮-૧૦૪૩)માં

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂ. ભા. સંક્ષિપ્ત ઇતિ., પૃ. ૩૬-૪૦

૨. એજન. પૃ. ૪૦

શ્રીચંદ્રમુનિ નામનો એક જૈન કવિ થઈ ગયો છે, જેનું એક “કથાકાશ” નામનું કાવ્ય મળે છે.^૧ કાવ્યાંતે આપેલી પ્રશસ્તિમાં તેણે પોતા વિશે માહિતી આપતાં લખ્યું છે કે—કુંદકુંદાચાર્યના ગણની પરંપરામાં શ્રી કીર્તિશિષ્ય શ્રુતકીર્તિ, તેનો શિષ્ય ગુણાકરકીર્તિ, તેનો શિષ્ય વીરચંદ્ર, તેનો શિષ્ય આ ચંદ્રમુનિ. તેણે મૂલરાજ રાજાના ગોષ્ઠિક અને આણ-દિલપુરના વતની પ્રાગ્યાટ સન્ન્યાસીના પુત્ર કૃષ્ણના કુટુંબ માટે ઉક્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ કવિએ પદ સંધિમાં એ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિ સંધિઓ ધનપાલ વગેરેની જેમ આપે છે, પણ હંદ જુદો પ્રયોજે છે. ૧૬ માત્રાનો એ પદ્ધતી હંદ છે. પાદાકુલ નથી. આ ઉપરાંત અક્ષરમેળ વ્રત્તો વંશસ્થ, માહિતી વગેરે પ્રયોજાયેલાં મળે છે:—

મગદામંડલિ પથ સુહય રન્નિમ, પથપાણુ રાઉ પાડલિપુરન્નિમ ।
તત્થેવ એફ્ફુ દેસિઉ ઉચારિ, નિવસથ મયાવિ ગોડરદુવારિ ।
સ કયાથ રાય હસાહ સમીતુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસદિહે દીવુ ।
એક્રેણુ તત્થ કય-સાગએણુ, પુન્નિછઉ હસે વયસાગએણુ ।
ભોમિત્ત તં સિ કા કહસુ એત્થુ, આહમિ પએસહો કહો કિમત્થુ ।
ધયરદ્દહો વયણુ સુણેવિ ધૂઉ, ભાસથ હઉ ઉત્તમ કૂલપસૂઉર ।

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂર્જ. સા. સં. ક્રિતિ., પૃ. ૫૦-૫૧

૨. છાયા:—

મગધમણ્ડલે પદે સુચ્ચદે રમ્યે પ્રતિપાલરાજ: પાટલીપુરે ।

તત્રેવ એક: કૌશિક: જાગ્રત્ નિવસતિ માયાવી ગોપુરદ્વારે ।

સ કદાપિ રાજહંસસ્ય સમીપં ગત: વિહરમાણ: સુરસદશદ્વીપમ્ ।

એકેન તત્ર કૃતસ્વાગતેન પૃષ્ઠ: હંસેન વયસા ગતેન ।

મો મિત્ર ત્વં અસિ ક: કથચિપ્યસિ અત્ર આગત: પ્રદેશત: કુત: કિમર્થમ્ ।

શ્રુતરાષ્ટ્રસ્ય વચ્ચનં શ્રુત્વા ઘૂક: માપતે અહં ઉત્તમકુલપ્રણૂત: ।

[સુખદ અને રમ્ય મગધ દેશમાં પાટલીપુર નગરમાં પ્રતિપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરના દરવાજા ઉપર એક વાગતો માયાવી ધૂવ રહેતો હતો. તે એકવાર ફરતો ફરતો સ્વર્ગના જેવા એક ખેડમાં રાજહંસની

૧૩. આ જ સમયનો બીજો કવિ ધનપાલ છે, જેની પાછળથી-
માલા (૨. સં. ૧૦૨૯) સુપ્રસિદ્ધ છે. મૂળે એ સાક્ષણ હતો અને
પછીથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે કવિ માલવપતિ મુંજ સિંધુરાજ અને
ભોજની વિદ્વત્સભામાં અચળી હતો. આ કવિએ ૧૫ ગાથાનું “સત્યપુર-
મંડન મહાવીરોત્સાહ”નામનું અપભ્રંશ કાવ્ય લખ્યું છે. ૧૫મી ગાથા
જોતાં તેણે એ રાજાછંદમાં કાવ્ય રચ્યું હોય તેમ જણાય છે:—

રક્ષિત સામિ પસરંતુ મોહુ મેહુદુય તોઠહિ

સુમ્મદંસણિ નાણુચરણ બહુ કોહુ વિહોઠહિ ।

કરિ પસાઉ સમ્યકરિ વીરુ જહ તુહું મણિ ભાવહ

તહ હુક્રહ ધણુપાહુ નહ જહિ ગયહ ન આવહ ॥૧

[નોંધ:—આ કાવ્ય મહત્ત્વનું બીજી દૃષ્ટિએ પણ છે. આ નાના
કાવ્યમાં એક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત સચવાઈ રહી છે. સત્યપુર=
સાંચોર નામના મારવાડના ગામમાં આવેલા મહાવીરના મંદિરનો
મ્લેચ્છો હાંમ કરી નહોતા શક્યા, એમ કહેવા જતાં ધનપાલે ઇતિહાસના
એક જખરદસ્ત કાવડાને ઉકેલ્યો છે:

ભંજેવિ છુ સિરિમાલદેસુ અનુ અણહિલવાડહ,

ચક્રાવલ્લિ સોરદુહુ ભગ્નુ પુણુ દેલલવાડહ;

નિકટ ગયો તેનો સત્કાર કર્યો છે, તેવા એક વૃદ્ધ હંસે તેને પૂછ્યું: હે મિત્ર,
તું કોણ છે? આ પ્રદેશમાં ક્યાંથી આવ્યો છે, તે તું કહીશ? હંસનું વચન
સાંભળી ધ્રૂડ કહે છે: હું હતામ કુલમાં જન્મ્યો છું.] એજન, પૃ. ૫૧

૧. છાયા:—રક્ષ હે સ્વામિન્ પ્રસરન્તં મોહં, સ્નેહં ત્રોટય

દર્શનેન જ્ઞાનવરણાભ્યાં મટં ક્રોધં વિસ્ફોટય ।

કુરુ પ્રસાદં સત્યપુરવીર, યદિ ત્વં મનસિ ભાવયસિ

તસ્મિન્ લોકે ધનપાલઃ યાતુ યત્ર ગતઃ ન આગચ્છતિ ॥

[હે સ્વામી, પ્રસરતા મોહમાંથી બચાવ; સ્નેહને તોડ; સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન
અને ચરણ એ ત્રણ રત્નથી ક્રોધરૂપી યોદ્ધાને તોડી નાખ. હે સત્યપુરના
વીર, તારા મનમાં જો આવે તો કૃપા કર. ધનપાલ તે લોકમાં જન્મ્યો કે જ્યાં
ગયો પાછો આવતો નથી.] એજન, પૃ. ૧૨

સોમેસર સો તેહિ ભચુ બહુમાણઆણુંદણુ,
ભચુ ન સિરિ સચ્ચરિ વીર સિદ્ધત્થદ નંદણુ. ૩
બહુએહિ વિ તારાચએહિ રવિપસર કિં સિજ્જનહ,
બહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિ વિ કિં શુરુ ગિલિજ્જનહ;
બહુ કુરંગ આરુદ્ધ કદહિ કિરિ કાઠ મયદહ,
પણિહિ બહુય તુરુક્ક કાંદ સચ્ચરિ-ગિણંદહ. ૪૧

સાર:—તુર્કલોકોએ શ્રીપાલદેશ, અણુહિલવાડપાટણ, ચંદ્રાવતી, સારહ, દેશવાડા અને જતોના મનને આનંદ આપનારા સોમેશ્વર મહાદેવને ભાંગ્યા; પરંતુ મત્તપુર=સાંચોરમાં આવેલા સિદ્ધાર્થપુત્ર મહાવીરને ભાંગી શકાયા નહિ.

કવિ ધનપાલે પાંચઅલક્ષીમાલા સં. ૧૦૨૮=ઇ. સ. ૯૭૩માં રચેલી છે. તિલકમંજરી એ પછી ધારાનરેશ ભોજના સંતોષ માટે રચેલી છે. ઉપરના તેના કાવ્યમાં તુર્કોના આગમનની અને સોમનાથ વગેરે સ્થાનો ભાંગ્યાની વાત આપણને મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈની સ્મૃતિ આપે છે. ગેશક એ સવારી ઇ. સ. ૧૦૨૪-વિ. સં. ૧૦૮૧માં થયેલી છે. આ માટે તેને આપણે સં. ૧૦૮૧ સુધી જીવતો માનવો પડે છે. ભોજનો સમય નિશ્ચિત રીતે ઇ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૪=વિ. સં. ૧૦૬૧-૧૧૧૦ છે. આમ મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈનો સમય ભોજના સમયમાં પડે છે. પાંચઅલક્ષીમાલાની રચના પછી ૩૨ વર્ષે ભોજ ગાદીએ આવે છે, અને તિલકમંજરી એણે ભોજના કહેવાથી રચી છે, એટલે ભોજના શાસનકાળમાં તે જીવતો હતો. પાંચઅલક્ષીમાલા વખતે તે વીસેક વર્ષનો હોય તો ઇ. સ. ૧૦૨૪માં તે ૭૧ વર્ષનો હોય. એટલી આવરદા હોઈ શકે, એ કાઈ શંકાનો વિષય નથી. એ પછી એણે ઉપરનું કાવ્ય લખ્યું હોય તો તે મહમદની સ્વારીથી વાકેફ હોય એ કાઈ નવાઈ

૧. દૈન સાહિત્ય સંશોધક સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૪૨-૩

૨. પ્રભાવકચરિતમાં એવું સૂચન મળેલ છે કે આ ધનપાલે સાચોરના મહાવીરજિનની સ્તુતિ રચી હતી.

ઉપજાવે તેવી વાત નથી. આમ હોતાં ઉપર નોંધાયેલા તુર્કા તે મહમદ ગઝનવી વગેરે છે, એ સમજાય તેવું છે.]

૧૪. ધનપાલની સાથેસાથ આપણને ધનંજયના દશરૂપક ઉપર ટીકા લખનારો તેનો નાનો ભાઈ વિષ્ણુસુત ધનિક યાદ આવે છે. આ બંને ભાઈઓ માલવપતિ મુંજના દરબારમાં હતા. મુંજનો સમય ઇ. સ. ૯૭૪-૯૭ છે; કેમકે ઇ. સ. ૯૬૭ થી ભોજનો પિતા સિન્ધુરાજ માલવપતિ હતો. ઇ. સ. ૯૭૯ નું ધનિકના પુત્ર વસંતાચાર્યને આપેલું એક દાનપત્ર મુંજનું મળે છે. એટલે એ પૂર્વે જ આ ધનિકનો સમય સિદ્ધ થાય છે.^૧ એણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અનેક સાહિત્યગ્રંથોમાંથી દશરૂપ-ટીકામાં અવતરણો લીધાં છે એમાં થોડાંક પોતાનાં પણ છે. એ અવતરણોમાં બે એવાં અવતરણો મળે છે કે જે સ્વરૂપ ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષાનાં છે, જે કે પાંડ બ્રહ્મ જણાય છે:

વેવઘ સેઅદવદની રો-મન્વિઅ ગતિએ વવઘ (૧ વવેઘ) ।

વિલહલુલુ વુ વલઅ (૧ અહ) લહુ બાહોઅક્ષીએ રણુતિ (૧ રણેઘ) ॥

મુહુભિ સામભિ (૧ હુ) હોહ બણે વિમુચ્છઘ વિઅગ્ગેણુ ।

મુહ્કા મુહ્[અ]ક્ષી તુઅ પેમ્ગેણુ સાવિ હુ ધિન્નઘ (૧ ધિન્નેણુ) ॥૨

આ બંને દોહા જ હશે; પણ પાંડની બ્રહ્મતાને લીધે છન્દ

૧. એફ. ઈ. હોલ ઈ. સ. ૯૫૦ સ્વીકારે છે. ભુઓ દશરૂપ: અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૩, પાટીપ (મિલ્લિઓયિકા ઇન્ડિકા સિરીઝ).

૨. એબન પૃ. ૧૩૯

કાયાઃ-વેવતે સ્વેદવદના રોમાલં ગાત્રે વપતિ ।

વિલોલસ્તતો વલયો લ્હુ વાહુવલ્લયાં રણતિ ॥

મુલં શ્યામલં ભવતિ ક્ષણં વિમૂર્છતે વિદગ્ધેન ।

મુઘા મુલવલી તવ પ્રેમ્ણા સાપિ ન ધૈર્યં કરોતિ ॥

[દેહમાં પસીનાવાળી નાચિકા મૂળે છે. અંગમાં રૂવાડાં ઊભાં થાય છે. અપળ ચતી ચૂડી ધીમી બાહુમાં નલ્કાર કરે છે. મુખ કાળું પડે છે. અતુરને કારણે ક્ષણવાર તે મૂર્ચ્છા પામે છે. મુખ વારા પ્રેમે મુન્ન છે; પણ તે ધીરજ ધરતું નથી, [એક દૂતી નાચિકાને કહે છે.]

પકડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ જાંતે અવતરણ તેનાં છે કે ધીન્નનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું સંભવે કે તે વખતના કાઈ પ્રચલિત ગ્રંથમાંથી તેણે લીધાં હોય. અપભ્રંશકાલીન રૂપો પકડાય તેવાં છે.

૧૬. આ અરસામાં સં. ૧૦૭૬માં સાગરદત્ત નામના કવિએ જંબુ-સ્વામિચરિત્ર ૨૫૯૦ કડીનું રચ્યું છે. એ લગભગમાં પદ્મપ્રીતિ નામના સાધુએ ૧૮ સંધિનું પાર્શ્વપુરાણ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે.

૧૭. આ વખતે નયનન્દી નામના જૈન કવિનું ૧૨ સંધિનું 'સુદર્શનચરિત' પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ આ કાવ્ય સં. ૧૧૦૦માં ત્યારે ધારાનગરીમાં ભોજદેવ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રચ્યું છે.^૧ આ જ કવિએ આરાધના નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથ બે ભાગમાં છે, જેમાં પ્રથમ ભાગમાં ૫૬ અને બીજા ભાગમાં ૫૮ સંધિ હોવાનું કહેવાય છે. સ્વ. દલાલને મળેલી પ્રતમાં ૩૦-૨૭ સંધિઓ મળેલ છે. આ નયનન્દી દિગંબર હોવાનું સ્વ. દલાલ માને છે.^૨ આ કવિએ આરાધનાને આંતે એક માલિની આપી છે:

મુણિવરણ્યનંદીસાવિણખદ્દે પ્રસિદ્ધે
સચ્ચવિહિણિહાણે એતથ કંઠે મુલંબે ।
અરિહપમુહુસુતુ વૃત્તમારાહણાએ
પભણિહ કુહુ સંધી અકૃવણું સમિતિ ॥૬

માલિનીમાં તેણે પ્રાકૃતમિત્ર અપભ્રંશ રૂપો વાપર્યા છે. આ બધી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પ્રકાશમાં આવી નથી. દોહા, ચોપાઈ વગેરે ઉપરાંત

૧. એજન. પૃ, ૫૩

૨. પાંચમી ગૂઝ. સા. ૫. નિબંધ પૃ. ૧૨

૩. છાયા:—

મુનિવરણ્યનન્દિસંનિવદ્દે પ્રસિદ્ધે સક્લવિધિનિધાને અત્ર કાવ્યં સુમવ્યે ।
અર્હતપ્રમુક્તસૂક્તં વૃત્તં આરાધનાયાઃ પ્રમણિતં સ્ફુટં સન્ધિઅષ્ટપદ્ધાસત્સ-
માપ્રોતિ ॥

[મુનિવર નયનંદીએ બાંધેલા. પ્રસિદ્ધ, બધી વિધિઓના સ્થાનરૂપ આ લઘ્ય કાવ્યમાં અરિહંત જેમાં મુખ્ય છે, તેવાઓના કહેલા વૃત્તની અકૃવણ સંધિ આરાધના-વિષયક કહી છે.] .

અપભ્રંશમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોના વપરાશના ઇતિહાસમાં આ કૃતિઓ મહદગાર થાય તેવી છે.

૧૮. ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ સાથે જ ધારાનરેશ ભોજ ધ્યાન ખેંચે છે. એને નામે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની મુખ્યસિદ્ધ કૃતિ “સરસ્વતીકંઠાભરણ” આપણને એ માટે ઉપયોગી છે કે તેમાંથી અપભ્રંશનાં અવતરણો આપણને મળી શકે છે. એણે આપેલાં અવતરણો પોતાનાં જ છે કે અન્યનાં એ આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી.

શિલાલેખોની આનુપૂર્વો ઉપરથી વાક્યપતિ મુંજ (ઇ. સ. ૯૭૬-૯૭) પછી સિદ્ધરાજ (ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૫) અને તેના પછી ભોજ ગાદીએ આવેલો છે (ઇ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૫). માળવાના પરમાર રાજાઓ સંસ્કૃતવિદ્યા તરફ બહુ આદર ધરાવતા હતા. ભોજનો કાકો મુંજ પણ વિદ્વાનોને સંભાળતો હતો, તે આપણે દશરૂપકાર ધર્મજયે સ્વપ્રંથાંતે આપેલા ઉલ્લેખથી જાણીએ છીએ.^૧ ભોજની સભામાં અનેક પંડિતો સમ્માનિત થયેલા હતા; એ વસ્તુ લઈ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રબંધો રચાયા છે; જેમાં અતિશયોક્તિ તેમ જ કાલબ્યત્યયના અનૈતિહાસિક અનેક પ્રસંગો મળે છે. એટલું એ ઉપરથી સિદ્ધવત છે કે ભોજના સમયમાં વિદ્વાનોનો મોટો સમાદાર હતો. ભોજે ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’ નામનું બાકરણ પણ રચ્યું હતું તે સાંભળી પરમારોના પરાજય કર્યા પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી આ. હેમચંદ્રે “સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન”નું પ્રણયન કર્યું કહેવાય છે. ભોજના દરબારમાં જેવી પંડિત સભા સિદ્ધરાજે પણ ઊભી કરી હતી, જેમા સૂર્યની જેમ આ. હેમચંદ્ર તરી આવેલા ગૂજરાતને સદ્ભાગ્યે આપણે મેળવ્યા. શુકલપણુ-વેદનો ભાષ્યકાર ધં. ઉવટ ભોજનો સમકાલીન હતો, તેનું તેના પ્રંથાંતથી સમગ્રાય છે. ધનપાલ, ધર્મજય, ધનિકને માટે તો શંકાનું કારણ જ નથી.

૧. દશરૂપક—૪થાનો છેલ્લો શ્લોક

૨. વડવગરનો વતની વજટનો પુત્ર ઉવટ ભોજરાજના

તીમા વસેલો. (ય. બા. નિર્ણયસાગર: પૃ. ૬૧૦)

ભોજ પ્રતાપી રાજા હતો. ચૌલુક્ય ભીમ પહેલાએ તેની સાથે સંધિ કરી પોતાના દામોદર કે ડામર નામના મંત્રીને ભોજની સભામાં એલચી તરીકે રાખેલો.^૧ ભોજે ઘણા રાજાઓને પણ હરાવેલા જેમાં સાંભરના વીર્યરામ, ચૌલુક્ય ભીમ અને કર્ણાટકનરેશ મુખ્ય છે.^૨ તેના સમયમાં મહમદ ગઝનવી આવેલો. ઉદયપુરના પ્રશસ્તિલેખમાં ભોજે તુરુષ્કા પર વિજય મેળવ્યાનું લખ્યું છે. આ તુરુષ્કા એ મહમદ ગઝનવી વગેરે દીસે છે. ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગઝનવી આવેલો. તેને માળવામાંથી હાંકી કાઢ્યો જણાય છે.

તેણે અપભ્રંશ ભાષામાં કાષ્ઠ કૃતિ કરી જાણવામાં નથી; પણ તેના “સરસ્વતીકંઠાભરણુ”નામક સાહિત્યગ્રંથમાં તેણે અત્રતત્ર અપભ્રંશ ભાષાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ભાષાભેદના વિષયમાં લખતાં તેણે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપી છે:

સંસ્કૃતેનૈવ કોડપ્યર્થઃ પ્રાકૃતેનૈવ વાપરઃ ।
 શવ્યો રચયિતું કથિદપભ્રંશેન જાયતે ॥
 પૈશાચ્યા શૌરસેન્ધ્યાન્યો માગધ્યાન્યો નિવધ્યતે ।
 દ્વિત્રાપિઃ કોડપિ માપામિઃ સર્વાભિરપિ કથન ॥
 નાત્યન્તં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યન્તં દેશભાષયા ।
 કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયંત્લોકે વહુમતો ભવેત્ ॥
 શૃણ્વન્તિ લટમં લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।
 અપભ્રંશેન તુલ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

x x x

૧. કાવ્યાનુશાસનઃ અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩૮-૩૯
૨. ચેદી શ્વરેન્દ્રરથતોગલભીમમુખ્યાન્ કર્ણાટલાટપતિગુર્જરરાટ્તુલ્લકાન્ ।
 યદ્દૃશ્યમાત્રવિજિતાનવલોક્ય મૌલા દોષાં બલગ્નિ કલયન્તિ ન
 યોદ્ધલોકાન્ ॥
 (ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ લેખ.) સ. ૬. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરાઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસવચનં મૂતવચનમ્ ।

વિદગ્ધાનામિદ્રે મગધમથુરાવાસિમણિતિ-

નિવદ્ધા યસ્તેષાં સ દ્વહ કવિરાજો વિજયતે ॥૧

ભોજદેવ, કવિ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિપુણ હોવા નોંધ્યે, એમ ઉપર કહે છે. તેણે અહીં રુદ્રદોકતા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ=દેશભાષાના વિવેકપુરઃસરનો કાવ્યાદિમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. સંસ્કૃતદેષી લાટવાસીઓ અને પોતાના જ અપભ્રંશ="ગૌર્જરઅપભ્રંશ"માં પ્રેમવાળા ગુર્જરાને "દેશૌચિતિ" તરીકે યોગ્ય ગણે છે, પણ સાર્વત્રિકતામાં તે યોગ્ય ન ગણાય તેમ ઇચ્છતો જણાય છે. "સંસ્કૃતના દેષી લાટવાસીઓ મનોહ પ્રાકૃત સાંભળે છે; જ્યારે ગુર્જરા પોતાના જ અપભ્રંશથી ખુશ રહે છે, ખીજના નહિ," આ ભોજનું કથન લાટવાસી અને ગુર્જરા તરફ કટાક્ષવાળું તદ્દન હોય તેમ નથી લાગતું; કેમકે ટીકાકાર એને દેશૌચિતિ ગણે છે. આ શ્લોક પછીના એક શ્લોકમાં 'ગૌડો સંસ્કૃત જ પસંદ કરે છે' એમ કહ્યું છે.

અહીં ભોજદેવ જે દેશભેદે લાટ-ગુર્જર પ્રયોગે છે, તે સાચરમતીના ઉત્તર દક્ષિણ પ્રદેશને સાંચરી લેતા છેક પ્રાચીન શ્રીમાળના ગુર્જરપ્રદેશને ઉદ્દેશી હોય તેમ સમજાય છે. માળવા એમાં અંતર્ગત છે કે નહિ, તે અહીં નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેને સુભવ્ય અપભ્રંશ તો ગમે જ છે; કેમકે "કવિરાજ" થવામાં "અપભ્રંશ"નું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાનું તે સ્વીકારે જ છે.

આમ ભોજદેવ પાસેથી અપભ્રંશ સાથોસાથ આપણને "ગૌર્જર અપભ્રંશ" મળ્યો છે, જે આ. હેમચંદ્રે બ્યાકરણબદ્ધ પાછળથી કરી આપણને વારસામાં આપ્યો છે.

અહીં ઉપયોગી થશે એમ માની ભોજદેવના "સરસ્વતીકંઠાભરણુ"માં

ઉદાહરણો નરીકે મુકાયેલાં અપબ્રંશ પદો પીશ્વે અતેક દાયપ્રતો
તપાસી નક્કી કરેલી વાચના સાંચવનાં આપવામાં આવે છે, જેતાથી
બોલદેવનો ઇષ્ટ અપબ્રંશ આપણે મેળવી શકવા સુમર્થ થાયે:

(૧) મોરુ કલાવે જં વહધ તહુ છામહુ સરિણાઉ ।

ઉત્તમીસા પાઅન્તિ ગઉ આયુષ્મેન્તિહિ જાણુ છાઉ ॥

(૨) લધ બખુલ પિઉ હુહલા કઉ અમહાણું છાસિ ।

પુતહુ મર્થે સવઉ જઈદહિ જમે વિ જણિઅ આસિ ॥

(૩) મુદ્દે ગહણઉ ગેણક તુહું ધરિ મુદું છિઅહત્થિ ।

છિઅહઉ મુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ મુરઅખિહ અરિથિ ॥

(૪) જન્તી માણુરુન્ધું રુચુકુહુંતું ઉઉણુ ઉદેા વિહંસણુ હોમિ ।

મહોસિ છુરું ચુલે મેદલાસિતો વિકિણુ કુ વાણુઉ

ઉગરુ અકખુ કહાધ ॥

(૧) મયૂરઃ કલપેન ચં વહતિ તસ્ય નામ્નઃ સદ્દશનામા ।

ઉચ્છીર્ણાત્ પાદાન્તે ગતઃ અનુનીયમાનાયાઃ જનઃ જાતઃ ॥૧-૧૩૪॥

[મોર મયૂરપિચ્છમાં જેને વરે છે, તેના સરખાં નામવાળો (એટલે કે
અંદ્ર નામનો નાયક) જન ઓસીએથી જેનો કોપ સાંત કરવામાં આવેલો છે,
તેના પગને છેડે ગથેલો બાણીયો.]

(૨) છાહિ વીન પિવ દુર્ગ્ધં કુતઃ અસ્માકં તક્મ્ ।

પુત્રસ્ય મસ્તકેન શપે ચદિ દધિ જન્મનિ અપિ જાતં આસીન્ ॥૨-૬॥

[હે બાપરા, હે, દુધ પી. અમારે હાથ ક્યાંથી દોય ? પુત્રના માથાના
સોગત ખાઈ છું કે કોઈ જન્મે પણ દહીં થયેલું (જેથેલું) દોય તો.]

(૩) મુગ્ધે પ્રહ્ણકં ગૃહાણ ત્વં ધારય મુદ્રાં નિજહસ્તે ।

નિશ્ચયઃ મુન્દરિ તવ ઉપરિ મમ મુરતસ્પૃશા અસ્તિ ॥૨-૧૨॥

[હે મુગ્ધા, તું મૂલ્ય લે; તારા હાથમાં નાણું રાખ; હે સુંદરી, એ
ચોક્કસ છે કે તારા ઉપર મને મુરતકીડાવિપચક અંખના છે.]

(૪) આ દોહલાઓનો મુદુટ અર્થ નીકળી નથી શકતો, એટલે અહીં
પ્રયત્ન કર્યો નથી. સ. કં. ૨-૩૪૫, ૩૪૬

(૧૨) ગોરંગઉ તરુણીઆણુ જોણહિં અહિંસરઇ
 સિઅણુવચ્છ પડિરછવિ વલ્લહખદ્ધરઇ ।
 તરછાહહિં પુણુ અલ્લિઉ સામલગતિઅહિં
 ણીલવેસુ વહન્તિઅહિં મઆણુમ્મત્તિઅહિં ॥

(૧૩) એછોણુમિઅણુઅલંગે વિમલકવોલે
 વઆણુમ્મિ તુનઝું મઆરિછ તિરિરછણુઅણુંગે ।
 એહું સસિમિમ્મઉ કલંકગારઉ પંડરઉ
 ખિત્તઉ ઉપ્પરે' લમઇ અણિમંછણુખપ્પરઉ ॥

(૧૪) ખાલી લુમ્ભરુલોલિ ઉલ્લસિઅણિઅંસણી
 ગહણુ યુણિવિ હિદ્ધન્તા હિદ્ધાએ લેલલી ।

(૧૨) गौराङ्गः तरुणीजनः ज्योत्स्नायां अभिसरति ।

स्थितनेपथ्यः प्रतीक्ष्य वल्लभवज्ररतिः ।

तच्छायाभिः पुनः चलितं श्यामलगात्राभिः

नीलवेशं वहन्तीभिः मदनोन्मत्ताभिः ॥३-१३०॥

[ગોર અંગવાળી, છુપાઈ છુપાઈ ચાલતી, વહાલામાં ખાયેલ પ્રેમવાળી તરુણુ સ્ત્રી રાહ જોતી ચાલી. ત્યાં શ્યામ વેશ ધારણ કરનારી, મદનને લીધે ઉન્મત્ત થયેલી, શ્યામ અંગવાળી છાયા પણ (પાછળ પાછળ) ચાલી.]

(૧૩) एकोन्नामितभ्रूभङ्गे विमलकपोले
 वदने तव मृगाक्षि तिर्यग्नयनाङ्गे ।

एतद् शशिविम्ब कलङ्कपङ्कं पाण्डरक

क्षिप्तं उपरि भ्रमति अनिर्मञ्जनकर्परकम् ॥४-७०॥

[હે મૃગનેત્રી, એક ભ્રલંગ જેમાં ઊંચો લીધો છે, નિર્મલ છે કપોલ જેના, અને વાકાં છે નયન જેનાં એવા તારા વદન ઉપર કલંકરૂપ કાલવવાળું, સફેદ, દ્રવ્ય વિના ખપ્પર જેવું આ શશિબિંબ (કોઇ વિટ) લમ્બે છે.]

(૧૪) बाला निष्कपटा उल्लसितनिवसना

ग्रहणं श्रुत्वा निष्कान्ता निद्रया व्याकुला ।

રાહુ વિ તીચ મુહુ જોઅઇ પુણુ જોઅઇ ગચ્છાણુ
ભુલ્લલિઓ છુ હુ આણુઇ દોણુ વિ ચન્દુ કવણુ ॥

(૧૫) મુહુ મચ્છાભલિઉલ્લાવે પહાણુલ્લે ચિઉરે
વિણિઅંસણુસારે સમોત્તિઅહારે ઉરે ।
કાલન્તરે તરલચિહુ મચ્છાણુ સમુલ્લસઇ
માહિહિ પુણુ ચણુગુડરે છુ મુણુઇ કહિ વસઇ ॥

(૧૬) વલ્લહે લહુ બોલન્તઇ એન્તઇ પુણુ બહુ
બલિ કિજ્જિમિ તામરસિણિ તજ્જુ રોસહ ચિરહુ ।

રાહુઃ અપિ તસ્યાઃ મુર્ખં પશ્યતિ પુનઃ પશ્યતિ ગગનં

ધ્રાન્તિમાન ન સ્વલુ આનયતિ દ્વયોઃ અપિ ચન્દ્રઃ કઃ ॥૪-૭૫॥

[નિષ્કપટ એવી, અરેતા વજ્રવાળી, નિદ્રાથી વ્યાકુળ એક બાલા ગ્રહણ સાંભળીને બહાર નીકળી આવી. રાહુ (૩૫ કોઈ વિટ) તેનું મુખ જુએ છે અને આકાશ જુએ છે. પ્રાંતિમાં પડેલા તે બેમાં કોણ ચંદ્ર છે, તે જાણી શકતો નથી.]

(૧૫) મુખે મદસ્થલિતોજ્જાપે સ્નાનાર્દ્રેષુ ચિકુરેષુ
વિનિવસનસારે સમૌક્તિકહારે રસિ ।

કાલાન્તરે તરલાદળોઃ મદનઃ સમુલ્લસતિ

માઘે પુનઃ સ્તનકુડ્મલે ન જ્ઞાયતે ક્વ વસતિ ॥૮-૭૧॥

[મદને લીધે ભાંગતી વાણીવાળા મુખમાં, સ્નાનથી લીના કેશમાં, ચોળી સહિત રહેલા મોતીના હારવાળા કિરોસાગમાં અને વળી ચપળ નેત્રોમાં જુદે જુદે સમયે કામદેવ ખીલે છે; પણ માત્ર માસમાં સ્તનભાગમાં કયાં રહે છે, તેની અટકળ નથી થતી.]

(૧૬) વહ્નમે લઘુ વદતિ આયતિ પુનઃ વહુ

વલિ ક્રિયે તામરસિનિ તવ રોષસ્ય સ્થિરસ્ય ।

યેન નિર્ગલં જલ્પતિ કિમપિ ન યાવદ્ જનઃ

તાવદ્ હિમેન પ્રવિશ્ય ક્ષટિતિ પ્લુષ્ટતનુઃ ॥૪-૮૭॥

જેણુ શિંગાણુ જમ્પઇ કિં પિણુ જાવં જણુ
તાવં હિમેણુ વિસિત્તિ ઝત્તિ પુણુતથતણુ ॥

(૧૭) પંકજા પંકિ વહેલિઅ કુવલઅ ખિતઅ દહહિ
વલિલહિ બિમ્બ વિવિલિઅ પત્તિઓ અન્દુણુહિ ।
કરણઅણાહરવઅણેહિ તં ઇહ લીલાવધહિ
શ્રિઅસિદ્ધી વિઉઠિવદ્ધીણાવધ પઆવધહિ ॥

(૧૮) ણુ વિજ્ઞંધ દુગ્ગેજિઅઆ દિદ્ધંમિ જમ્મિ લિઉડિઆ
જેદ્ધુ ણુ અવ્વાહારઓ ઘેમ્પઇ આહસન્તઓ ।

[હિ પદ્મની ! વહાલો થોડું જાણે છે ત્યારે અને આવે છે ત્યારે તારા
સ્થિર રોષને કારણે હું કુરખાન થાઉં છું. તેથી જ્યાંસુધીમાં તે જન કાંઈ પણ
છેલ્લું નથી જાણતો ત્યાંસુધી જાણે કે હિમે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને દેહને
બાળી નાખ્યા છે.]

(૧૭) પદ્મજં પદ્મે અવહેલ્ય કુવલયં ક્ષિપં દૂદે
વજ્રયાં વિશ્વં અવહેલ્ય પ્રાપ્તઃ ચન્દ્રઃ નભસિ ।
કરનયનાધરવદનૈઃ તં ઇહ લીલાવતીભિઃ
નિજસિદ્ધિઃ વ્યુદ્વૃત્તા ઇવ પ્રજાપતિના ॥૪-૨૧૧॥

[કમળને કાદવમાં નાખી, કુવલયને ધૂનામાં નાખ્યું. બિંબદ્શને વેલમાં
નાખી ચંદ્રને આકાશમાં રવાના કર્યો. લીલાવતી સ્ત્રીઓદ્ધાર કર, નયન, હોઠ
અને વદનોથી તે તેને અહીં પ્રજાપતિએ જાણે કે નિજસિદ્ધિ પમાડી.]

(૧૮) ન વિચિતે દુર્ગાદ્યા દૃષ્ટે યસ્મિન્ બ્રુકુટિકા
યત્ર ન અભ્યાહારકઃ ગૃહ્યતે આહસતિ ।
વિશ્વુચ્યતે અનમિજ્ઞાય યત્ર ન સઃ વચસ્વાં
તં મે કથય માનવં યદિ મે ઇચ્છસિ જીવિતમ્ ॥૪-૨૨૨॥

[જેનાં દર્શન થતાં ભુકુટી દુઃખથી પકડી શકાય તેવી નથી રહેતી; જે
હસવા માંડતાં જ્યાં અજોલા લેવામાં નથી આવતા; સખીને જાણ્યા વિના

વિદ્યુદીઅઈ અણુહિજ્જો જેઠું છુ સો વઅંસિઆ
તં મે કહહુ માણઅં જઈ મે ઇચ્છ છુઅઅં ॥

આ બધા જ દોહલાઓ શૃંગારરસાંતર્ગત નાયક-નાયિકાબેદ વ્યક્ત કરનારા છે. આ. હેમચંદ્રે પણ લીધેલા કેટલાક આ જ પદ્ધતિના છે. પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ સાહિત્ય આવા પ્રકારનું તે કાળમાં પ્રચલિત લાગે છે; કેમકે નહિતર ભોજ અને આ. હેમચંદ્રને આવા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવાનું કારણ ન રહેત.

ભાષાચિત્રના વિષયમાં લખતાં ભોજે એક અવતરણ ઉતાર્યું છે:

“હા તો જો જલદેવ” નૈવ મદનઃ સાક્ષાદયં ભૂતલે
તત્કિં “દીસદ્ સચ્ચમા” હતવપુઃ કામઃ કિલઃ શ્રૂયતે ।

“એ દૂષ કિબલેડ” ભૂતપતિના ગૌરીવિવાહોત્સવે

“એસેં સચ્ચ જિ વોલ્હુ” હસ્તકટકઃ કિં દર્પણેનેક્ષયતે ॥

[સ. કં. ભ. ૧-૧૫૮]

આ શ્લોકમાં ભોજદેવ તત્કાલીન ભાષાનાં રૂપ સાંચવી આપતો જણાય છે. એ મિત્રભાષાનું ઉદાહરણ છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે સંસ્કૃત આમાં પ્રયોગબદ્ધ છે. જલદેવ=ઉજ્જ્વલદેવઃ સંભવે છે. કિબલેડ=કૃતલેપઃ છે. આ બંને અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે; પણ છેલ્લા અરણ્યમાં એસેં સચ્ચ જિ વોલ્હુ=एवं सत्यं एव ब्रूयाः=આમ સાચું જ બોલો (ખીન્ને પુરુષ છે). આ “બોલ્હુ”માંથી “બોલો” સીધું અત્યારે આપણી પાસે છે. ભોજદેવના સમયમાં “એસેં સચ્ચ જિ વોલ્હુ=એમ સાચ જ બોલો,” એ એક ભૂમિકા પૂર્વનું જ રૂપ એટલું વહેલું પ્રચારમાં આવી ચૂક્યું હશે? એસેં માત્ર ગૂજરાતીમાં નથી બાકી રહ્યો, જે હિંદીમાં ચાલ્યો ગયો છે. આમ ભોજના સમયની બોલાતી ભાષા, પછી તે ગ્રામીણોની હોય, પણ પોતાના દેશમાં વ્યાપક જણાય છે. “ગૌર્જર

ન્યાં તે ખળલળતો નથી; લે મારું જીવતર ઈચ્છતી હો તો તે માણસની મને વાત કહે.]

અપભ્રંશ"ની પ્રાચીનતાનો આ એક ઠીકઠીક પુરાવો ગણાય.

[આ. હેમચંદ્રે સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૭માં આપેલું નીચેનું ઉદાહરણ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં પાઠભેદથી મળે છે:—

એકિહિં અચિહિં સાવણુ અણુહિં ભદ્રવઢ
માહક મહિઅલસત્થરિ ગણ્ડત્થલ સરક ।
અડ્ગમિં ગિગહ મુહચ્છિધ્-તિલવણુ મગ્ગસિર
મુહ્ચિહિં મુહપ્પક્કઅસરિ આવાસિહ સિસિર ॥૧]

૧૯. ચોક્કસ સમયનો જોડે નિર્ધાર નથી કરી શકાયો, છતાં ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધથી મોડો તો ન જ થયેલો એવો કનકામર એના 'કરકંડુચરિત્ર' નામક ૧૦ સંધિના અપભ્રંશ કાવ્યથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરનારો આપણને મળે છે. પ્રથમ સંધિના ૩૦ કડવામાં એણે સિદ્ધસેન દિવાકર, સુમંતભદ્ર, અક્લંકદેવ, જયદેવ, સ્વયંભૂ અને શ્રીપુષ્પદત્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ એટલે મહાપુરાણકાર પુષ્પદત્ત પછી એ થયેલો છે. એણે છેલ્લા સંધિનાં છેલ્લાં બે કડવાંમાં

૧. સ. કં. ભ. ૨—૭૬મું ઉદાહરણ : હેમ. ના પાઠ : એક્કહિં, પક્ષિહિં, અડ્ગહિં, મુઅચ્છી-તિલ-વણિ, તેહ મુહ્કહે, મુહપ્પક્કધ.

છાયા:—एकस्मिन् अक्षिण श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवः महीतल्लस्तरे गण्डस्थले शरद् ।

अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशिराः

मुग्धायाः मुखपङ्कजसरसि आवासितः शिशिरः ॥

[એક આંખમાં શ્રાવણ અને બીજી આંખમાં ભાદ્રવે (એવા વિરહને બે આંખપ્રવાહ) છે. પૃથ્વીતલના સાથરા ઉપર વસંત ઋતુ, લગણમાં શરદ ઋતુ છે. અંગમાં ઉનાળો છે. સુખે જેસવાના તલના વનમાં માર્ગશર માસ છે. મુગ્ધાના મુખકમલના સરોવરમાં શિશિર ઋતુ છે.]

૨. તો સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્ર અક્લંકદેવ સુઅનલસ જયએવ સયંણુ વિસાલચિત્તુ વાએસરિધડે સિરિપુપ્પ્યંતુ. (પૃ. ૪)

વિજયપાલ, ભૂપાલ અને કણુ નામના ત્રણ રાજાઓ ઉદ્દેશ્ય કરી “આસય” નામના ગામમાં આ કાવ્ય રચ્યાનું કહ્યું છે. આ ત્રણે રાજાઓના સમયના એક મંત્રીને તેણે આશીર્વાદ કાવ્યોંતે આપ્યો છે. એ મંત્રીના આદુલ, રદ્દો અને રાદુલ નામના ત્રણ પુત્રો હતા, જે કનકામરના શિષ્ય હતા. ભાષા, કવિતા અને ઇતિહાસ એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગી થાય, તે માટે પ્રથમ છેલ્લું કહ્યું અહીં ઉતારું છું:—

જે ભવજ્ઞેષ્વરે દિવસહિં ચડિયક અમરવિમાણહો હું સુર પડિયક ।
કણુચવણુ અમમણુહરગતક નસુ વિજવાણુ ભરતહિં રત્તક ।
ધર્મમહાત્મક સિન્ધિય અપુણુ જે વિજવાણુહો હું મુહદંખણુ ।
જે અરિ જિહ્વણુક દુસ્સહ લીલક નસુ મણુ રંજિક કુંવરીલક ।
અંધવદ્ધમિત્તજણુરોહણુ જિવભૂવાલઓ જે મણુમોહણુ ।
દીણુણુહો જે કુહાનંજણુ કાણુણુરિંદહો આસયરંજણુ ।

x x x x

તહો સુચ આદુલ રદ્દો રાદુલ સુચિકણુયામરપયકજ્વાલુલ ।
ધત્તા—તહો આણુસયેં ઇક ચરિક મધં નસુવધં પચડિક મણુહરક ।
તેં અંધવપુત્રકલ્લસહુ ચિક ખંદહુ ન રવિસસિ હરઈ ।^૧

૧. ધાયા:—ય: નવયૌવને દિવસેષુ ચટિતક: અમરવિમાનાદ્ નનુ સુર: પતિતક: ।
કનકવર્ણ: અતિમનોહરગાત્ર: યસ્ય વિજયપાલ: નરાધિપ: રક્તક: ।
ધર્મમહાત્મક: સિન્ધિય અપુણુ જે વિજવાણુસ્ય નનુ મુખદર્પણ: ।
ય: ધરીન્ નિહન્તિ દુ:સહાન્ લીલયા યસ્ય મન: રક્તકં કુજરલીલયા ।
વાન્ધવેષ્ટમિત્રજનરોહણ: નૃપભૂપાલસ્ય ય: મનોમોહન: ।
દીનાનાથાનાં ય: દુ:ખમઞ્જન: કર્ણનરેન્દ્રસ્ય આશયરઞ્જન: ।

x x x x

તસ્ય મુતા: આહુલ-રદ્દો-રાદુલા: સુનિકનકામરપદોદ્વાહકા: ।
ધત્તા—તસ્ય અનુરાગેન ર્દવં ચરિતં મયા જનપદે પ્રકટિતં મનોહરમ્ ।
તાવત્ વાન્ધવપુત્રકલત્રસહિત: ચિરં નન્દન્તુ યાવત્ રવિશશિનો

[વિ] હરત: ॥

આ કનકામર આમ ત્રણ રાત્રનાં નામ આપે છે. આ કડવા પહેલાના કડવામાં તેણે પોતાની ઓળખ આપતાં લખ્યું છે કે:—

ચિર દિવસે સુખેષુએણ ચંદારિસિગોતે વિમલએણ ।
 વધરાયઈ હુયઈ દિયંબરેણ સુપસિદ્ધલામકન્યામરેણ ।
 બુદ્ધમંગલએવહો સીસએણ હૃષ્યામયનમણુતોસએણ ।
 આસાઈયણચરિ સંપત્તએણ નિજચરણસરોરહમતએણ ।
 અચ્છંતઈ તર્હિ મઈ ચરિક એહ ધર પચડિક... ... ૧

[દિવસે દિવસે ને નવીન યૌવનમાં આગ્યો છે, નાણે કે અમરના વિમાનમાથી દેવ પડી આગ્યો હોય ! ને કંચનવર્ણો અને અતિ મનોહર અંગવાળો છે, જેને વિશે વિજયપાલ રાજાનો પ્રેમ છે, જેણે પોતાનું ધર્મરૂપી મહાવૃક્ષ છાંટ્યું અને ને વિજયપાલ રાજાના મુખની આરસી નેવો છે, ને રમત માત્રમાં દુઃસહ દુશ્મનોને મારે છે, અને જેનું મન હાથીની રમતમાં લાગેલું છે, સગાં, વહાલાં અને મિત્રોને ને વધારનારો અને ને રાજા ભૂપાલને મનગમતો છે, ગરીબ અને અનાથોનાં દુઃખને ને ભાંગે છે અને ને કણુરારાજના દૃઢ્યને ખુશ રાખનારો છે; તેના આહુલ. રહડો, અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો મુનિ કનકામરના ચરણમાં રહેવા ઉત્સુક છે, તેના પ્રેમે કરી આ મનોહર ચરિત્ર મેં દેશમાં પ્રકટ કર્યું છે. જ્યાંસુધી સૂર્ય અને ચંદ્રમા રહે ત્યાંસુધી સગા, પુત્ર, સ્ત્રીઓ સહિત તે ચિરકાળ આનંદમાં રહે.] એનન, પૃ. ૧૦૭

૧. છાયા:—ચિરં દિવસવંશોત્પન્નેન ચન્દ્રપિગોત્રેણ વિમલકેન ।

વૈરાગ્યે ભવતિ દિગ્મચ્ચરેણ સુપ્રસિદ્ધનામકનકામરેણ ।

બુદ્ધમદ્ગલત્રેવસ્ય શિષ્યેણ ઉત્પાદિતજનમનસ્તોપકેણ ।

‘આસાઈવ’ નગરી સંપ્રાપ્તકેન જિનચરણસરોરહમત્તકેન ।

સત્તા તત્ર મયા ચરિતં એતદ્ ધરાયાં પ્રકટિતમ્... ... ।

[બ્રાહ્મણના વંશમાં થયેલા, વિમલ ચંદ્રકુળિના ગોત્રના, અને વૈરાગ્ય થતાં દિગંબર થયેલા, વળી બુદ્ધમંગલના શિષ્ય, જેણે મનુષ્યોના મનમાં સંતોષ જપ્તવ્યા છે અને ને જિનના ચરણકમળો લક્ષ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ કનકામરે ‘આસાઈવ’ નગરમાં રહી પૃથ્વી વિશે આ ચરિત્ર પ્રકટાવ્યું.] એનન, પૃ. ૧૦૬

તેણે આ કાવ્યમાં તેરાપુર ગુફાનાં સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે, એ ઉપરથી તેના નિકટમાં એ ક્યાંય રહેલો હશે. આ ગુફાઓની નજીક એક ‘અસ્સાયે’નામનું ગામ ભોકદન તાલુકામાં આવ્યું છે, જ્યાં ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મરાઠાઓને સર આર્ચરવેલ્સ્લીએ હરાવ્યા હતા.^૧ મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત જે કણ્હ વિશે લખે છે, તે રાષ્ટ્રકૂટવંશનો માન્યખેટનો ત્રીન્ને-કૃષ્ણ જ આ હોય તો વિજયપાલ અને નૃપ બૂપાલ “આસાઇય”માં તેના ખંડિયા સંભવી શકે. પુષ્પદંત પછીના દ્વિગંધર કવિઓનું કનકામર નામ નથી આપતો એ જોતાં આ માન્યતાની સંભવિતતા છે, તો આ પુષ્પદંતની વૃદ્ધાવસ્થા નજીકનો કરતાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ થયો સંભવે.

આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ પ્રયોજે છે. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં “કરકંડુચરિઉ” પણ એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરે છે, જેવાં પછીના સમયમાં લાગ્યે જ દેખાય છે.

૨૦. આ જ સમયનો એક ખીન્ને શ્વેતાંબર મહેશ્વરસૂરિ તેનાં મંજુમંજરી નામક ૩૫ દોહાના નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે.^૨ આ કવિ પણ ૧૧મી સદીના આરંભનો જ જણાય છે; કેમકે કોઈ મહેશ્વરની “પંચમીકહા”ની સં. ૧૧૦૬ની હાથપ્રત જેસલમેરના લંડારમાં છે, આ જ કાવ્યનો કર્તા એક હોય તો મહેશ્વર આટલો જૂનો સંભવી શકે. આ મંજુમંજરી ઉપર એક ટીકા પણ મળે છે, જેની સં. ૧૫૦૫ની હાથપ્રત મળે છે.^૩ આ ટીકા ઉદ્દાહરણોથી ભરચક હોઈ અતિ ઉપયોગી છે.^૪

મંજુમંજરી આચાર અને નીતિને લગતાં સુભાષિતોનો ગ્રંથ છે: જઈ પાણી સંસદ પડઈ જઈ નિંવાહુ ન અતિય ।
તહિવિ અદિનુ મ સંગહસિ જ દુસિહ જિજ્ઞસતિય ॥

૧. કરકંડુચરિઉ, અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦

૨. Annals of B. R. I. Poona, Vol. II pp. 157-66

૩. જૈન ગુ. : ક. જૂ ગૂ. ઇતિ. પૃ. ૪૩

૪. Annals of B. I. R. Vol. II; પૃ. ૧૫૮

આપી. એ વખતના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિના દેહાવસાન પછી ચિત્રદૂટમાં એ સ્થાન ઉપર જિનદત્તસૂરિને નક્કી કરવામાં આવ્યા. એમણે વાગડદેશમાં વિહાર કરતી વેળાએ “ચર્યરી”નામનું આચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિની સ્તુતિરૂપે ૪૭ કડીનું ૨૧ માત્રાવાળા કુંદછંદમાં કાવ્ય રચ્યું. ખાસ કરીને ચૈત્યવાસીઓના જોરને હલાવવા માટે કવિએ જિનવલ્લભસૂરિની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. એનું ખીનું કાવ્ય “ઉપદેશધર્મ-રસાયન રાસ” ૭૦ ચોપાઈમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપદેશાત્મક આ કાવ્ય ખાસ મહત્ત્વનું છે. તેમાં મુખ્યત્વે ગુરુનાં અને શ્રાવકનાં લક્ષણો પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ૩૦૦ “કાલસ્વરૂપકુત્તક” પણ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે :

ખહુય લોય લુંચિયસિર દીસહિં પર રાગ-દોસિહિં સહું વિલસહિં ।
 પઠહિં ગુણહિં સત્યધ વક્ખાણહિં પરિ પરમત્યુ તિત્યુ સુ ન જાણહિં ॥
 તિણિ વેસિણિ તે ચોર નિહિણિહિં મુસહિં લોહ હમગિણ્ય ધલ્લિહિં ।
 તાહં ખમત્તહ કિવધ ન છુટ્ઠ જો જગ્ગધ સક્કમ્મિ સુ વદ્ધ ॥

x x x x

ફક્ક હોધ ગો-મક્કિહિં ધવલહ પર પેજ્જતંધ અતરુ ખહલહ ।
 એક્ક સરીરિ સુક્ખ સંપાડધ અવરુ પિયહ પુણ્ય મંસુ વિ સાડધ ॥
 કુશરુ સુશરુ સમ દીસહિં ખાહિરિ પરિ જો કુશરુ સુ અંતરુ વાહિ રિ ।
 જો તસુ અંતરુ કરધ વિયક્ખાણુ સો પરમપ્પક લહધ સુલક્ખાણુ ॥^૧

૧. છાયા:—

બહુલો લોકાઃ લુચ્ચિતશિરસો દૃશ્યન્તે પરં રાગદ્વેષાભ્યાં સહ વિલસન્તિ ।
 પઠન્તિ ગુણયન્તિ શાસ્ત્રાણિ વ્યાખ્યાનયન્તિ પરં પરમાર્થસ્તત્ર તં ન જાનન્તિ ॥
 તેન વેષેણ તે ચૌરાઃ સ્થિતાઃ મુષ્ણન્તિ લોકમુન્માર્ગે ક્ષિપ્ત્વા ।
 તેભ્યઃ પ્રમત્તઃ કથમપિ ન મુચ્યતે યો જાગર્તિ સદ્ગમે સ વર્તતે ॥

x x x x

દુઃખં ભવતિ ગો-લર્કયોઃ ધવલં પરં પીયમાને અન્તરં વહુ ।
 એકં શરીરે સૌંદર્યં સંપાદયતિ અપરં પીતં પુનર્માસં શાતયતિ ॥

કવિએ આ પાછલા કાવ્યના આરંભમાં મજબૂત એક અંતિ-
દાસિક વીગત આપી છે:

મીણુ મણિચંદ્રમિ મંદનક મેસિ જનિ પુણુ વચ્ચુ દરેતક ।
દેસ લગ્ન પરચક પકડા વડ વડ પટ્ટણુ તે પબ્બદ્દા ॥૨

મીન રાશિના રાશિ થયા, પટ્ટી મેપ રાશિમાં જતાં ત્યારે વટ્ટી
થયા ત્યારે અદારનાં લરકરો આવ્યાં અને દેશને લાગ્યો; મોટાં મોટાં
શહેરોનો નાશ કર્યો.

આ પટ્ટીની જ ચોપાઈમાં કવિએ “વિક્રમ સંવત્ષરિ સચ વારહ
હુવહ પળેઉ સદુ ઘર વારહ”^૨ વિક્રમ સંવત્સર ૧૨૦૦નું વર્ષ થતાં
ઘરબાર નાશ પામ્યું, એમ લખ્યું છે. વિ. સં. ૧૨૦૦ એટલે ઈ. સ.
૧૧૪૪. આ સમયમાં એમણે ગૃહત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કર્યો જણાય છે,
આ વર્ષમાં ધોળકા વગેરેમાં પરચક કર્યું દશે ? રાજા હુમારપાળ આ
સમયે ગૂજરાતનો અધિપતિ હતો. આરંભના સમયમાં રાજ્યની ઘોડી

કુગુરુકુગુ સમો દરેવેતે વહિ: પરં ચ: કુગુરુ: સ આન્તર: વ્યાધિ: ।

ચ: તયો: અન્તરં કરોતિ વિવક્ષણ: સ: પરમપદં લભતે સલક્ષણ:॥

[અપ. કા.. ૧., કા. સ્વ. ૭-૮, ૧૦-૧૧]

[માથેથી કેશ ચૂંટાવ્યા છે તેવા ઘણા માણસો દેખવામાં આવે છે,
પણ તેઓ રાત્રેપવાળા હોય છે. ભણે છે, ગણે છે અને શાસ્ત્રોનાં આધ્યાન
કરે છે, પણ તેમાં પદમાર્થ છે તેને જાણતા નથી. તેવા વેશે તેઓ ચોરો છે;
લોકોને કાંઈ માર્ગે વાળી ચોરી કરે છે. ક્ષાયેલો માણસ તેઓ પાસેથી દોષ
રીતે છૂટતો નથી. જે સદ્ધર્મમાં જાતલ છે, તે જ પાછો ફરે છે. xxxxx ગાયનું અને
આંકડાનું દૂધ ઘોળું છે, પણ પિવાતાં મોટા તક્કાવત છે. એક દૂધ શરીરમાં સુખ
આપે છે, ત્યારે બીજું પીધેલું માંસને સેરવી નાખે છે. (એમ) કુગુરુ અને
સુગુરુ બહારથી સરખા દેખાય છે; પણ કુગુરુ છે તે અંદરનો વ્યાધિ છે.
સુદ્ધિશાળી જન તે અને વચ્ચેના તક્કાવતને જાણે છે, સુલક્ષણી-તે જ
પરમપદ પામે છે.

અવ્યવસ્થાનો કાષ્ઠ લુટારુ ધાડાંઓએ દુરુપયોગ કર્યો સંભવે છે. આ કવિએ પ્રાકૃતમાં પણ એ કાવ્યો લખ્યાં છે.

૬. મુનિ જિનદત્તસૂરિની સ્તુતિરૂપે કાષ્ઠ પદ્ધે એક પદ્માવલી લખી છે, જેની એકે નકલ સૂરિના શિષ્ય જિનરક્ષિતે ધારાનગરીમાં સં. ૧૧૭૦માં કરી છે, બીજી નકલ બીજા શિષ્ય ષ્ણસ્યદ્રે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં પાટણમાં સં. ૧૧૭૧માં કરી છે.^૧

હૈમયુગના આરંભ અને આગલાં વર્ષોમાં ભાષામાં ક્રમશઃ સ્થિર-પાણું અને નિયમબદ્ધતા પ્રવેશ કરે છે. શ્રી જિનદત્તસૂરિ, પદ્ધ વગેરેની કૃતિઓમાં એ દેખાય છે. સંપૂર્ણ રીતે સાહિત્યની ભાષા તરીકે આ પ્રદેશમાં ‘ગૌર્જર અપભ્રંશ’ સ્વીકારાયા પછી હવે તેમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ આવવા લાગે છે; જેમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તત્સમ રૂપોનો પ્રૌઢિ ખાતર પ્રયોગ કાંઈક વધે છે:

વક્ષ્યાણિયથ ત પરમતત્તુ નિણ પાઠ પણાસથ ।

આરાહિયથ ત વીરનાહુ કથપદ્ધ પચાસથ ।

ધંમુ ત દયાસંયુક્તુ જેણ વરગથ પાવિનજથ ।

ચાઠ ત અણખંડિયઠ બુ બંદિણુ સદાહિનજથ ॥૨

કાળા અક્ષરોનાં રૂપો જુઓ; એ સાથે તેમાં તત્સમ સંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દો જુઓ; સાથે ‘પણાસથ’ વગેરે રૂપમાં જોડાક્ષરનો અભાવ જુઓ.

૧. એજન, પૃ. ૧૧૨

૨. છાયા:— વ્યાખ્યાયતે તત્ પરમતત્ત્વં યેન પાપં પ્રણશ્યતિ ।

આરાધ્યતે સઃ વીરનાયઃ કવિપલ્હઃ પ્રકાશયતિ ॥

ધર્મઃ સ દયાસંયુક્તઃ યેન વરગતિઃ પ્રાપ્યતે ।

ચાપઃ સ બક્ષણ્ડિતઃ યઃ ચંન્દિત્વા સુલભ્યતે ॥

[જેનાથી પાપ નાશ પામે છે, તે પરમતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન યાય છે. કવિ પદ્ધ કહે છે: તે વીરનાયની આરાધના યાય છે. જેનાથી ઉત્તમ ગતિ પમાય છે, તે દયાયુક્ત ધર્મ પ્રચારમાં છે. જેને નમસ્કાર મેળવાય છે, તે ધનુષ પણ અખંડિત છે. (અટલ નથી હિંસા કે નથી ખૂનામરકી.)]

૭. આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન વાદિવસુરિ નામક જૈનાચાર્ય એક “ગુરુસ્તવન” રચ્યું છે, જેમાં તેણે પોતાના ગુરુ “મુનિચંદ્રસુરિ”ની સ્તુતિ કરી છે. મુનિચંદ્રસુરિનું મં. ૧૧૭૮માં દેદાવસાન થયું છે, એટલે એ નિકટનું આ કાવ્ય છે, એમાં શંકા નથી. પ્રભાવચ્ચરિતમાં શ્રીમુનિચંદ્રસુરિના શિષ્ય તરીકે દેવસુરિનો નિર્દેશ છે.^૧ તેઓ ગુરુના દેદાવસાન પૂર્વે ધોળકા, આણુ, નાગોર વગેરેમાં વિહાર કરતા હતા, ત્યાંથી ફરતા ફરતા અણુદિલ્લવાડમાં આવી પહોંચ્યાં કે જ્યાં સાં. ૧૧૭૮ માં ગુરુનું દેદાવસાન થયું. આ સુરિએ અણુદિલ્લવાડમાં આ કાવ્ય આજ વર્ષમાં લખ્યું હોય એ સંભવિત છે. તત્કાલીન ભાષા ઉપર એમની કૃતિથી થોડો પણ કીક પ્રકાશ પડે છે:

વક્ષ્યાણુંતઓઁ જિણવણુ સિરિસુણિચંદ્રમુણિંદ ।

અઉદિસિ મુણિપરિવારિયઓ નાવઠ પુત્રિમચંદુ ॥

x

x

x

x

જિન્ન મેહામ મે તોચિયદિ મેરહ તાણા નિકાય ।

તિન્ન મુણિસુરિદિ આગમણિ ભવિયાણું સમુદાય ॥૨

આ બંને દોહામાં અર્વાચીનતાને નિકટ ચતાં રૂપો તરત પકડાયેલાં છે. છેલ્લો દોહો જુઓ:—

૧. જૈ. સ્વ. દે. ૧૬૧૭, પૃ. ૩૨૬-૩૦ (પં. બેચરદાસ દોશી)

૨. કાયા:— વ્યાખ્યાન જિનવચનં શ્રીમુનિચંદ્રમુનીન્દ્ર: ।

ચતુર્દિશિ મુનિપરિવારિત: દ્વ પૂર્ણિમાચંદ્ર: ॥

યયા મેઘાગમે તોષ્યતે મયૂરાણાં નિકાય: ।

તયા મુનિસુરે: ભાગમને મન્યાનાં સમુદાય: ॥

[શ્રીમુનિચંદ્ર મુનિ જિનવચનનાં વ્યાખ્યાન કરતાં હોય ત્યારે બહુ દે મુનિએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ન દેલાવ્યો હોય !. xxx. વરસાદ આવવાને સમયે જેમ મયૂરસમૂહ પ્રસન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિસુરિના આવવા સમયે જૈનોનો સમુદાય પ્રસન્ન થાય છે.]

દૂસમ રથણિહિ સૂર જિમ્વ તુહ ઉટિહિ મુણિનાહ ।
સિરિ મુણિચંદ મુણિદ પરમહુ ફેરહ કુગ્ગાહ ॥૧

૮. આ જ સમયના એક લક્ષમણુણીએ “મુપાસનાહ-ચરિત્ર” નામક, પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય સં. ૧૧૯૯માં કુમારપાલના રાજ્ય-કાળમાં મંડલીપુરીમાં રચ્યું છે, તેમાં તેણે વચ્ચે અપભ્રંશમાં પણ કવિતા રચી છે:

જહિ ઉપનન્ય જલાણુ તં નિશ્ચિયં તા ડહધ
પાસકિહં કુલિજિહિ ડહધ નવા ડહધ ।
જસુ પુણુ કોહ સુ અપ્પહં જાણુ ડહિહ
હાણુ કરેધ પરતહ જિણુવરિ ધહ કહિહ ॥૨

આચાર્ય હિમચંદ્ર

૯. હિમચુગના ઉત્તમલ ચંદ્ર તરીકે અલગ તરી આવતા આ હિમચંદ્ર “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પ્રથમ અને દ્વિતીય ભૂમિકાના અંકોડાની કંઠી તરીકે રહી ભાષાસ્વરૂપને અતિ સ્ફુટ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ રૂકે છે. એમણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે “અપભ્રંશ”ની સ્વતંત્રાથી પ્રક્રિયા ન આપી હોત તો “અપભ્રંશ”નું શાસ્ત્રીય રૂપ મેળવવાને હાંકાં મારવાં પડ્યાં હોત. “પ્રાકૃત વ્યાકરણ”માં જેમ “મહારાષ્ટ્રી

૧. ધાયા:— દુઃષમરજન્યાં સૂર્ય ઇવ ત્વં ઉચ્ચિતઃ મુનિનાથ ।

શ્રીમુનિચન્દ્રમુનીન્દ્રઃ પરમં નાશયતિ કુગ્રાહમ્ ॥

[હે મુનિનાથ, આકરી રાત્રિમાં સૂર્યની જેમ તમે ઊઠ્યા છો. મુનિ ચંદ્રમુનિ પરમ કુઆહને ફેરે છે.]

૨. ધાયા:— યત્ર ઉત્પલતે જ્વલનઃ તદ નિશ્ચિતં તાવદ્ દહતિ

પાર્થસ્થિતં સ્ફુલ્લિન્નૈઃ દહતિ નવા દહતિ ।

યસ્ય પુનઃ ક્રોધઃ સઃ આત્માનં જનઃ દહતિ

હાનિ કરોતિ પરત્ર જિનવરેણ ઇહ કથિતમ્ ॥

[જેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચોક્કસ તે બાળે છે, બાજુમાં રહેલાને ટાંડાથી બાળે કે ન બાળે, પણ જેને ક્રોધ હોય છે, તે માણસ પોતાને બાળે છે અને બીજાને હાણુ કરે છે, એમ જિનવરે અહીં કહ્યું છે.]

પ્રાકૃત” ને માત્ર “પ્રાકૃત” તરીકે આ. હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે, તે જ રીતે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ને પણ સાદા “અપભ્રંશ” નામથી જ આપેલો છે. આ વિષયમાં ચર્ચા કરવા પૂર્વે એમના જીવનની થોડી હકીકત જાણવો ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ. હેમચંદ્રનું મૂળ નામ ચાંગદેવ. એ જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક અને ધંધુકાના વતની. એમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં. એમનાં માતા પિતાનું નામ ચચ્ચ અને ચાહિતી. પિતા માહેશ્વરી હતા, જ્યારે માતા જ્ઞૈન હતાં. એકવાર પ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા ધંધુકા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વ્યાખ્યાન બાદ એક બાળક તેમની પાસે આવ્યો, અને મંસારની અસારતા વિશે પૂછવા લાગ્યો. આચાર્ય એ છોકરાના વિષયમાં સાથે રહેલા તેના મામા નેમીને પ્રશ્ન કર્યો. નેમીએ ભાણેજ ચાંગદેવને વિશે માહિતી આપી, અને છોકરાની હોશિયારી જોઈ દેવચંદ્રસૂરિએ બાળકને સાધુ કરવા માગી લીધો. પિતાની અનિચ્છા છતાં પોતાની ઈચ્છાથી બાળક ચાંગદેવ મામાની અનુમતિથી ઘર છોડી આચાર્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો. ત્યાંથી ખંભાતમાં આવી સં. ૧૧૫૦માં આચાર્ય પાસે જ્ઞૈન દીક્ષા લીધી, જે વખતે ઉદા મહેતો ખંભાતનો સૂબો હતો. અહીં આ બાળકનું નામ “સોમચંદ્ર” પાડવામાં આવ્યું. વિદ્યાભ્યાસને અંતે શિષ્યની અતુલિત શક્તિ જોઈ ગુરુએ તેને નાગોરમાં ગણુધર બનાવ્યો, આ ક્રિયા ૧૧૬૬માં બની; અને “સોમચંદ્ર” હેમચંદ્રસૂરિ થયા. આ. હેમચંદ્રસૂરિ હવે દેશવિદેશ ઉપદેશાર્થ ફરવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાથી તેમની પ્રજ્ઞા અત્યંત તેજસ્વિની બની ચૂકી.

આ. હેમચંદ્ર અણહિલવાડમાં ક્યારે આવ્યા, તે આપણે ચોક્કસ જાણી નથી શકતા; પરંતુ સંભવતઃ અધ્યયનકાલમાં જ ઉદા મહેતાને કારણે જ એ અણહિલવાડમાં આવ્યા હશે.^૧ સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક-

૧. ઉદા મહેતાના પુત્ર બાહડે કુમારપાલ સાથે આ. હેમચંદ્રનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવી વીગત કુમા. પ્રતિ. માં મળે છે જ. (જુઓ કાવ્યાનુશાસન ગ્રં. પ્ર. ૫. ૨૬૪-૬૭)

વિધ શાસ્ત્રોના સંપર્કમાં આવવાની સુવિધા અણુહિલ્લવાડમાં હોવાનું જાણવામાં છે. કાશ્મીરથી પંડિતો ગૂજરાતમાં આવતા. ઉત્સાહ નામનો એક મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી કાશ્મીરથી સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવી વસેલો. સિદ્ધરાજ સાથેના ગાઠ પરિચયમાં આવ્યા પછી આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી આ જ ઉત્સાહ પંડિતને કાશ્મીરમાંથી આઠ વ્યાકરણગ્રંથો લાવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. કાશ્મીરીઓનો વિદ્યાસંબંધ ગૂજરાતીઓ સાથેનો મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશથી પણ સમગ્રાય છે. આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં મોટે ભાગે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશનું અનુસરણ કરેલું પ્રાપ્ત થાય છે,^૧ એટલું જ નહિ, આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં કેટલેક રચને આ. અભિનવગુપ્તનો નામોદ્દેશ પણ કર્યો છે.

“પ્રભાવકચરિત”માંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રની સિદ્ધરાજ સાથે સં. ૧૧૮૧માં મુલાકાત થઈ. એ પછી માળવા ઉપરના સિદ્ધરાજના વિજય બાદ જ્યેને વચ્ચે વધુ અને વધુ નિકટનો સંબંધ બંધાતો ચાલ્યો. માળવાનો વિજય સં. ૧૧૯૧માં થયેલો.

આ. હેમચંદ્રે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રત્યેક શાખામાં ગ્રંથો લખ્યા છે. આમાં સૌથી પ્રથમ એમણે વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેવાય છે. “પ્રભાવકચરિત”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અવંતીમાંથી લાવેલો ગ્રંથભંડાર જોવાને સિદ્ધરાજ ગયેલો ત્યારે તેની નજર એક “લક્ષણપ્રકાશ”^૨ નામક ગ્રંથ ઉપર પડી. ત્યારે તેણે આ. હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે આ શું

૧. એ જાણવા જેવી વાત છે કે મમ્મટના “કાવ્યપ્રકાશ”ની જૂનામાં જૂની ટીકા પણ એક ગૂજરાતી જૈન મુનિ માણિકચંદ્રે રચી છે. (કાવ્યાનુશાસન; અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૭૩)

૨. જોજદેવે “રાખ્દાનુશાસન” રચ્યું છે, એનું નામ પણ “સરસ્વતી-કંઠાભરણ” છે. ત્રિવેન્દ્રમુ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં તેના ચાર અધ્યાય છપાયા છે. એના સાત અધ્યાય મળે છે, એમ સંપાદક જણાવે છે. શું આઠમો અધ્યાય “પ્રાકૃત ભાષાઓ” વિશે લખાયો હશે ? (સ. કં. ભ. પ્ર.)

છે ? આચાર્યે જણાવ્યું કે એ “રાજા ભોજદેવકૃત વ્યાકરણ” છે. એ ઉપરાંત આચાર્યે વધુ વાત કહેતાં ભોજદેવના અંથે ગણાવ્યા. રાજાએ પોતાના અંથલંકારમાં આવા અંથો હોવા વિશે તેમ જ પોતાને ત્યાં સારા વિદ્વાન હોવા વિશે પ્રશ્ન કર્યો. સૌ આચાર્ય તરફ નેમ રહ્યા. આથી સિદ્ધરાજે આ. હેમચંદ્રને જ પ્રથમ સારું સ્વનંત્ર વ્યાકરણ રચવા વિનંતી કરી. આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી પં. ઉત્સાહદારા કાશ્મીરથી વ્યાકરણો મંગાવવામાં આવ્યાં. અને રાજાનું નામ અમર રાખવા આ. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણનું “સિદ્ધહૈમરાજદાનુશાસન” નામ રાખ્યું.

અહીં એટલું સમજવું આવશ્યક છે: બધા જ અંથો આ. હેમચંદ્ર સં. ૧૧૯૨ પછી લખ્યા નહિ હોય. જંને દ્વાચાત્રય કાવ્યો, સિદ્ધહૈમ-રાજદાનુશાસન અને તેની જંને પ્રકારની વૃત્તિઓ એ આ સમય પછીની કૃતિઓ સંભવે છે. બાકીની વૃત્તિઓ વહેલી પણ કરી હોય.

સિદ્ધરાજના અવસાન પછી કુમારપાલના સમયમાં તો આ. હેમચંદ્રનું માન અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. કુમારપાલને આચાર્ય તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. તેમ કુમારપાલે જૈનધર્મને પણ સિદ્ધરાજના સમયની અપેક્ષાએ ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન પોતાના સમયમાં આપેલું એ નિર્વિવાદ છે. આ. હેમચંદ્રના વિષયમાં કેટલીએ ચમત્કારિક વાતો પ્રબંધાદિમાં મળે છે. એ બધીને લક્ષ્યમાં ન લેતાં એ એક મહાન વિભૂતિ તરીકે આ. હેમચંદ્રનું હિંદના સાહિત્યકીય ઇતિહાસમાં અમેય સ્થાન છે જ.

સં. ૧૨૨૯માં દેહાવસાનપૂર્વે એમણે અનેક અંથો રચી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને સમૃદ્ધ કરેલ છે. એમનો ધાર્મિક સમભાવ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે. એમના સાહિત્યકીય અંથોમાં તે ડગલે પગલે જણાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ, ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ. હેમચંદ્ર સં. પ્રા. દ્વાચાત્રય, છંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણથી આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. ચૌલુક્યોનો કુમારપાલ સુધીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ જેમ દ્વાચાત્રયે સાંચવી રાખ્યો છે, તે રીતે હિંદની ધણીખરી

અર્વાચીન બોલીઓની માતા “અપભ્રંશ ભાષા”ના મૂલમૂત સ્વરૂપને ઇંદોતુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણદ્વારા સાંચવી રાખ્યું છે.

આ. હેમચંદ્રનો “અપભ્રંશ” તત્કાલીન બીજા અપભ્રંશોનાં લક્ષણોમાંનાં ગૂઝરાત દેશમાં વ્યાપક લક્ષણોને સાંચવી રાખવા સાથે પોતાના દેશના અપભ્રંશના સ્વરૂપને રજૂ કરે છે. આ. હેમચંદ્રે બાંધેલા અપભ્રંશમાં “શૌરસેની”નાં બેએક લક્ષણો આવતાં હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે, તે વસ્તુ આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવી છે. અહીં હવે એ વિષયમાં કાંઈક ચર્ચા કરવામાં આવે તો તે ઉપકારક થઈ પડશે, એમ ધારી તે અહીં આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આ. હેમચંદ્રે બતાવેલી શૌરસેની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતથી વિલક્ષણતા આટલી છે:

૧. સંસ્કૃત ભાષામાંના અનાદિ ત તો દ અને ઘ નો વિકલ્પે ઘ. પ્રાકૃતમાં તેવો ત લોપાય છે અને તેવા ઘનો હ થાય છે. સં. કૃતં=પ્રા. કિઘં, શૌ. કિદં; તથા=પ્રા. તહા, શૌ. તઘા-તહા (જુઓ સિ. હે. ૪-૨૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૬૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬)

૨. સંસ્કૃતમાંના યને સ્થાને વિકલ્પે ઘ્ય. સં. આર્યપુત્ર=પ્રા. અજ્ઞહત્ત, શૌ. અઘ્યહત્ત-અજ્ઞહત્ત (જુઓ એજન ૨૬૬).

૩. મૂ ધાતુનો મ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. સં. મવતિ=પ્રા. હોદિ, શૌ. મોદિ, હોદિ, મુવદિ, હુવદિ, મવદિ, હવદિ. (જુઓ એજન ૨૬૯)

૪. આમંત્રણમાં ઇન્નન્ત શબ્દોમાં વિકલ્પે નનો આ; જેમકે સં. કણ્ઠુકિન્નું કણ્ઠુહા-કણ્ઠુહ; અન્નન્તના નૂને સ્થાને વિકલ્પે મકાર; જેમકે સં. રાજન્નું રાયં કે રાય; મવત્ અને મગવત્ના પ્રથમા વિભક્તિના નૂનો મકાર; જેમકે સં. મવાન્-મગવાન્નું મવં-મગવં. (જુઓ એજન ૨૬૩-૬૪-૬૫)

૫. પૂર્વ શબ્દનો વિકલ્પે પુરવ; જેમકે અપુરવં કે અપુર્વં. (જુઓ એજન ૨૭૦)

૬. સંબંધકે બૃતકૃદંતના ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતના પ્રત્યયો ઉપરાંત ઇચ^૧ અનેદૂળ પ્રત્યય પણ; જેમકે સં. મૂલ્લા, શૌ. મવિવ, મોદૂળ, હવિય, હોદૂળ, ઉપરાંત મોત્તા વગેરે. (બુઓ એજન, ૨૭૧). વધારામાં ક્ર અને ગમ્ને વિદ્ધપે અદુઅ પ્રત્યય; સં. કૃત્વા-ગત્વાનું શૌ. કહુઅ, ગહુઅ, ચાલુ કરિય-કરિદૂળ, ગચ્છિય-ગચ્છિદૂળ પણ (બુઓ ૨૭૨).

૭. ભવિષ્યકાળમાં સ્યને સ્થાને યોક્કસ સ્સિ થાય છે. સં. મવિષ્યતિ= શૌ. મવિસ્સિદિ, ન્યારે પ્રા. હોહદ, હોસ્સદ, હોહિદ (બુઓ એજન ૨૭૩).

૮. ઇદાનીમ્, તસ્માત્, ણ્વ, નનુને સ્થાને દાળિ, તા, ય્યવ, અને ણં. (બુઓ એજન ૨૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૩)

આટલાં રૂપો શૌરસેનીમાં વિશેષતાનાં સમર્પક છે. અપભ્રંશમાં આ રૂપો જ માત્ર વપરાતાં હોય તો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવામાં આવે ન હોય. ડો. ગુણેએ એક પ્રશ્ન રચ્યું હતો છે કે તેના જ સમય લગભગનો નમી સાધુ અપભ્રંશના ભેદ આપે છે અને આ. હેમચંદ્ર એક પણ ભેદ કેમ નથી નોંધતા ? તેમણે આ વિષયમાં વિચાર કરી પછી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે આ. હેમચંદ્ર પોતાનાં સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા બે અપભ્રંશભેદ નોંધે છે; જેવાકે:

૧. સિ. હે. ૮-૪-૩૨૬માં તણ અને સુકિડ સાથેસાથ તૂળ અને સુકુદુ; ૩૪૧ અને ૩૬૪મા સૂત્રનાં ઉદાહરણોમાં ગૃહતિ અને ગૃહેષ્વિણ, ન્યાં ૩૬૪મા સૂત્રમાં જ શાસન ગૃહ વિશે નોંધ્યું છે, અને ૩૭૦મામાં કદન્તદાં.

૨. સ્વરસંયુક્ત અનાદિ ક-ચ-ત-થ-પ-ફના પ્રાકૃતપ્રક્રિયાની વિરુદ્ધ ગ-વ-દ-ધ-વ-મ થવાની પ્રક્રિયા; જેવાં કે વિચ્છોદ્ધગ (સં. વિક્ષોમકર:), સુષ (સં. સુઘ), કચિદુ. (સં. કચિતમ્), સવણ (સં. સવય:), અને સમલડ (સં. સકલમ્). આની માથે મરખાવો: શૌરસેનીના સુ. ૨૬૭માંનાં નાવો (સં. નાય:) અને કવં (સં. કયમ્).

૧. પ્રાકૃતમાં ળ પ્રત્યય છે. (સિ. હે. ૮-૨-૧૪૬). ળ પૂર્વે ડ લાગે છે: મમિળ, રમિળ. તે જ રૂપ યદ્યુતિથી આવે છે. એમ ઇચ પ્રાકૃતની જ માલેકીનો છે.

૨. ભવિષ્યત્કહા: અં. પ્રસ્તા., પૃ. ૬૪

૩. અનાદિમકારને રથાને સાતુનાસિક વૈ; કવૈલ (સં. કમલમ્), મવૈલ (સં. અમર:). (જુઓ એજન ૩૯૭).

૪. સંયુક્તાક્ષરમાંના ખીબ રકારને રાખી મૂકવામાં આવે છે (આ વૈકલ્પિક છે); પ્રિયેળ (સં. તત્સમ જ રૂપ છે), (જુઓ એજન ૩૯૮); પ્રસ્તદિ (સં. પચતિ), (જુઓ એજન ૩૯૩); ધ્રુવ (સં. ધ્રુવમ્), (જુઓ ૪૧૮); દ્રેહિ (સં. દૃષ્ટિ:), (જુઓ ૪૨૩); ધ્રુ, જ્ઞ (સં. ચદ્-તદ્), (જુઓ ૩૬૦); દ્રમ્મુ-દ્રવક્ષુ (સં. દ્રમ્મ અને ખીબે દેશ્ય શબ્દ), (જુઓ ૪૨૨); પ્રચાવવી (સં. પ્રજાપતિ:), (જુઓ ૪૦૪) વગેરે (અનેક શબ્દો રકારવાળા મળે છે).

૫. વર્તમાનકાળ ૧લા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનનાં ઉં અને ઠુંવાળાં વૈકલ્પિક રૂપો; કઢૂલં, કઢૂમિ (સં. કર્વામિ) તેમજ લહહું અને લહિમુ (સં. લમમહે), (જુઓ ૩૮૫-૬).

૬. વર્તમાન ત્રીજાપુરુષ એકવચનમાં દિવાળાં અને હિંવાળાં રૂપો વિકલ્પે, પ્રસ્તદિ (શૌરસેનીરૂપ, સં. પચતિ-[સાથે પ્રસ્તદિ પણ]), (જુઓ ૩૯૩); ધરહિં, કરહિં (સં. ધરન્તિ, કર્વન્તિ, [સાથેસાથ ધરન્તિ, કરન્તિ પણ]) (જુઓ ૩૮૨).

૭. આશાય ખીબપુરુષ એકવચનમાં દ્વ, ઉ અને ઇવાળાં રૂપો. સુમરિ (સં. સ્મર), કર (સં. કર), કરે (સં. કર), (ત્રણે માટે જુઓ ૩૮૭મું સૂત્ર). (આ ઉપરાંત હિ તો ખરો જ; સુમરહિ (સં. સ્મર) વગેરે.)

૮. ભવિષ્યકાળમાં હને બદલે સનો પણ નિવેશ (શૌરસેનીના લક્ષણ જેવું); હોસદ્ (સં. મવિષ્યતિ), (જુઓ ૩૮૮) હોહિદ્ (પણ ખરું).

૯. કર્મણિપ્રયોગનાં વર્તમાનકાળમાં વૈકલ્પિક રૂપો, કીસુ (અને કિજ્ઞલં પણ), (જુઓ ૩૮૯).

૧૦. જામહિં, તામહિં, વગેરે રૂપો (જુઓ ૪૦૬).

આમ વૈકલ્પિક રૂપો મળતાં હોવાથી ડૉ. ગુણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે:—

“ Thus side by side with Maharastra (?) Apabhramsa, he may be said to be treating partially of Saurasena Apabhramsa. ”^૧

ઉપર શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે, તેની સાથે સરખાવનાં આ પાછળ આપેલાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં ખુદ ડો. ગુણે ઉપર ગતાવં છે તેમ—

૧. ત-ચનો વૈકલ્પિક દ-ચ, જેમાં શૌરસેનીમાં પણ ચનો તો ફરી વિકલ્પે જ ચ થાય છે,

૨. ભવિષ્યકાળમાં સ અવશિષ્ટ રહ્યો છે તે,

૩. (મંબંધક બૃતકૃદંતમાં પ્રાકૃતોત્થ ઇય પ્રત્યય.)^૨

એ સિવાય જ સં. નનુ જેવાં કાઠ કાઠ રૂપો. (આ જ માગધીમાં પણ પ્રયોજાય છે, એટલે શૌરસેનીની માલીટીનું જ નથી.)

હવે જો નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આમાંથી એ સ્પષ્ટ થશે કે શૌરસેનીની સ્વતંત્ર ભાસતી એવી માત્ર ત્રણ પ્રક્રિયા, કે અને તેમાંની ત્રણ દવાલી એક માત્ર વિકલ્પે જ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. ખીછા બે: મંબંધક બૃતકૃદંતનો ઇય અપભ્રંશમાં વિકલ્પે ફલરૂપે આવ્યો છે; આ પ્રત્યય ફલ પછી ફ થઇ છેક આજે પણ ગૂજરાતીમાં સચવાયો છે; અને ભવિષ્યકાળનો સ પ્રત્યય છે,^૪ જે પણ આજે તાલવ્યતા પામી આપણે ત્યાં ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાકૃતને મળતી આ બે પ્રક્રિયા આ હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવી છે; ન્યારે બાકીની અનેકાનેક

૧. એનન પૃ. ૬૪

૨. આ વિષયમાં ડો. ગુણેએ મૌન સેવ્યું છે. તે મારા તરફથી ગૃજા હેમચંદ્રમાં આવે છે. માર્કેટ્ટે પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં “આણીરી”ના લક્ષણમાં ત્તા પ્રત્યયને સ્થાને ફલ મોડ્યો છે. (જુઓ. ૧૫-૧૦)

૩. શૌરસેનીની બધી જ વિશેષતા માગધીમાં વૈકલ્પિક હોવાનું આ. હેમચંદ્રે કહ્યું છે (જુઓ સિ. હે. ૮-૪-૩૯૨).

૪. પરામાત્મપ્રકાશમાં હોસડ રૂપ વપરાયેલું છે. (જુઓ ૨-૧૩૦, ૧૬૮ વગેરે) એટલે એને પણ શૌરસેનીની જ વિશિષ્ટતા માનવા કારણ ન રહેવું જોઈયે. ભવિષ્યસત્કાલામાં કેટલેયે સ્થળે આ રૂપ પ્રયોજાયેલ છે (જુઓ. અ. પ્ર. પૃ. ૨૫).

પ્રક્રિયા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની જ છે. ઉપર મહારાષ્ટ્રીમાં નથી, એવી હો. ગુણેએ જતાવેલી ૧૦ પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ શૌરસેનીની એ ૧લી અને ૮ મીને આદ કરતાં બાકીની આઠ પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપે દેખા દે છે. એ આઠે પ્રક્રિયાઓમાંની નીચેની પાંચ જોને આપણે શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનાં કહી શકીએ તેવાં પરમાત્મ-પ્રકાશ, યોગસાર, ભવિસ્સત્તકહા, પાહુડોહા, સાવધમ્મહોહા, કરકંડુચરિઉ વગેરે કાવ્યોમાં ખાસ દેખા નથી દેતી:

૧. જઙ્ઙારને સાચવી રાખતાં રૂપો;

૨. ક-લ-ત-થ-પ-ફ ને સ્થાને ગ-ઘ-દ-ઘ-વ-મ થયા હોય તેવાં રૂપો;

૩. સંયુક્તાક્ષરના બીજા વર્ણુ તરીકે રકારનું રહેવાપણું તેમ જ ન હોય ત્યાં પણ રકારનું ઉમેરાવું;

૪. વર્તમાન ૧લા પુરુષમાં હુ-હુંનો પ્રયોગ;

૫. કર્મણિનાં કૌમ્ભ વગેરે જાતનાં રૂપો.^૧

ત નો દ થવાનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને અહીં જુદી ગણતરીમાં નથી લીધાં; સખખ કે ૧માં જ તેનો સમાવેશ છે.

આ રૂપો આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં ક્યાંથી આવ્યાં? આ પ્રશ્નનો જવાબ જ આપણને આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ક્યો હોય શકે, તેનો ખ્યાલ આપે તેમ છે.

મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તો ભાષા-વિભાષાઓમાં સર્વત્ર ઓતપ્રોત પડ્યું છે. શૌરસેની ઉપરનાં કારણે અસર ઉપજાવી નથી શકતી; એટલે જ એ કોઈ સ્થાનિક ફેરફારો જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં કામ કરતા હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

૧. આમાં અપભ્રંશના યદ-તદને સ્થાને ઘું-ઞ વગેરે અને તુજ ને સ્થાને તુમ્ર વગેરેમાં વૈકલ્પિક રૂપો પણ ઉમેરી શકાય, આ આ.હેમચંદ્રના અપ-ભ્રંશની વિશેષતા છે. તુજ્ઞનું વૈકલ્પિક એક રૂપ તુદ્ધ ભવિસ્સત્તકહામાં મળે પણ છે. (જુઓ એજન, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૨)

[નોંધ:—આ આખા કથાના મૂળમાં માર્કેડેયનું વિધાન પણ નડતરૂપ જણાય છે. એણે “નાગર અપબ્રંશ”ની વ્યાખ્યા આપતાં નીચેનું વિધાન કર્યું છે:

“નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કેચિન્મહારાષ્ટ્ર્યાં કેચિચ્છૌરસેન્યામુક્તા વિધવો યથાદર્શનં ગ્રાજ્ઞા
સ્ત્યયઃ ।^૧

નાગર અપબ્રંશ મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાં રહેલો છે (એટલે કે) કેટલાક ફેરફાર મહારાષ્ટ્રીમાંના અને કેટલાક શૌરસેનીના શાસ્ત્ર મુજબ સ્વીકારવા. ^૨ (જુઓ ૧૭-૨)”

આ પછી માર્કેડેયે પ્રાયઃ આ હેમચંદ્રને અનુસરીને જ અન્યાન્ય વિકારો નોંધ્યા છે, જેમાં ક્ર, અને રનો પ્રક્ષેપ એ બંને પણ આપવામાં આવેલ છે.

માર્કેડેયે ટાક્કી નામક વિલાપા આપી છે. એને માટે જે વિધાનો કર્યા છે: તુક્ત (સં. ત્વમ્=તું), અમ્મિ (સં. અહમ્-હું ને સ્થાને વિકલ્પે), જિઘ-તિઘ (સં. યથા-તથાને સ્થાને વિકલ્પે), એ ત્રણ સિવાયનાં બીજાં પદાંતે વિકલ્પે વકાર, ત્રીજી વિલક્ષિત એકવચનમાં એ પ્રત્યય, પાંચમી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય, છઠ્ઠીમાં પણ વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય અને સમને સ્થાને સાનુનાસિક મહુનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ, આ કોઈ અપબ્રંશથી જુદી વસ્તુ નથી. એ વસ્તુ માર્કેડેયના ખ્યાલ બહાર પણ નથી. એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે:

“હરિશ્વન્દ્રસ્ત્વિમાં ભાષામપબ્રંશ ઇતીચ્છતિ ।

હરિશ્વન્દ્ર નામનો વૈયાકરણ આને અપબ્રંશ જ ગણે છે. ”

આ નામ હરિશ્વન્દ્ર છે કે હેમચંદ્ર છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે આ હેમચંદ્રે અપબ્રંશમાંથી ઉપરના વિધાનવાળી “ટાક્કી”

૧. જુઓ પ્રા. સ. ૧૬મો પાદ.

૨. સરખાવો સિ. હિ. ૮-૪-૩૨૬ ની વૃત્તિમાંનું આ હેમચંદ્રનું વિધાન.

વિલાપાને જુદી ન પાડી હોવાથી માર્કિંડેય “હેમચંદ્ર” નામ આપતો હોય, જેનો પાઠ બ્રહ્મ યતાં કાષ્ઠએ “હરિશ્ચંદ્ર” કરી નાખ્યું હોય.]

ઉપર આપણે જોયું કે શૌરસેનીનો અલ્પ જ અંશ અને સંભવતઃ પ્રાંતીયતા ખાતર આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં પ્રવિષ્ટ છે; એટલાથી આ. હેમચંદ્રનો સમગ્ર અપભ્રંશ “શૌરસેન અપભ્રંશ” ન હોઈ શકે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને માર્કિંડેયની પરિલાપા પ્રમાણે “નાગર” એકવાર કહિયે તોપણ તેથી કાષ્ઠ અર્થ નથી સરતો. સાથે ડો. શુભે જેવા વિદ્વાનો આ. હેમચંદ્રમાં કાષ્ઠ પ્રાંતીયતાના અંશ જુએ જ છે;^૧ એટલે એવી પ્રાંતીયતા ઇષ્ટ હોય તો તે વિશેષતઃ આ. હેમચંદ્રના પ્રદેશની જ હોઈ શકે, જે “ગૌર્જર” સિવાય ન જ હોઈ શકે. માર્કિંડેયે “ગૌર્જરી”નું લક્ષણ આપતાં “સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી-સંસ્કૃત શબ્દોથી સમૃદ્ધ ગૌર્જરી” એવું વિધાન કર્યું છે.^૨ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતાદ્યતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી; ખુદ તેમણે જ શૌરસેનીવત્ કહી, શેષં સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ । કહ્યું છે. એકલા અપભ્રંશમાં જ નહિ, પણ બાંધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંસ્કૃતાદ્યતા તેમને ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત દ્વાશ્રય કાવ્ય જોવાથી આપણે આવો અભિપ્રાય વિના સંકાય બાંધી શકીએ છીએ.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને પકડવાની સરળતા થાય, એ ખાતર અહીં નામ, ક્રિયાપદ, કૃદંતો વગેરેનાં રૂપાખ્યાનો આ. હેમચંદ્રના મત મુજબ-પ્રાપ્ત યતાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, જે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે:

નામ:

અધારાન્ત નરભતિ: સામલ (સં. રચામલ)

વિલક્ષિ	- એકવચન	બહુવચન
૧લી-૨જી	સામલ, સામલા સામલ, ^૩ સામલો	સામલ, સામલા

૧. ૧. જુઓ. ભ. ૬. ૬. અં. પ્રસ્તા. ૫.

૨. પ્રા. સં. ૧૮-૧૨

૩. સ્વાર્થે ક આપતાં અપભ્રંશના પ્રત્યય જુદા રહે તેવા, વિલક્ષિઓ “સામલલ”, “સામલલ” વગેરે રૂપો થાય.

૩૭	સામલે, સામલે, સામલેબ-લિબ	સામલલિ, સામલલિ
૪થી-૬ઠી	સામલ, સામલસુ-સુ, સામલલે	સામલ, સામલલે
૫મી	સામલલે, સામલલુ	સામલલુ
૬મી	સામલે, સામલિ	સામલલિ
સંખ્યાન	સામલ, સામલા, સામલ, સામલો	સામલ, સામલો, સામલલે

આકારાંત નાન્યતર નતિ: કવ્વલ (સં. કમલ)

૧લી-૫ી	કવ્વલ, કવ્વલા, કવ્વલુ	કવ્વલલ, કવ્વલાલ
	બાકીનાં હપર પ્રમાણે	
	ઇકારાંત નરનતિ: ગિરિ (સં.)	

૧લી-૨૭	ગિરી, ગિરી	ગિરિ, ગિરી
૩૭	ગિરિલ, ગિરિલ, ગિરિ	ગિરિલિ
૪થી-૬ઠી	ગિરિ	ગિરિ, ગિરિલિ, ગિરિલુ
૫મી	ગિરિલે	ગિરિલુ
૬મી	ગિરિલિ	ગિરિલિ
સંખ્યા	ગિરિ, ગિરી,	ગિરિ, ગિરી, ગિરિલે

ઉકારાંત નરનતિ: હપર પ્રમાણે ન.

ઇકારાંત નાન્યતરનતિ : વારિ (સં.)

૧લી-૨૭	વારિ, વારી	વારિ, વારી, વારિલ, વારીલ
	બાકીનાં હપર પ્રમાણે.	

ઉકારાંત નાન્યતર નતિનાં પણ હપર પ્રમાણે.

આકારાંત નારીનતિ : સાલા (સં. સાલા)

૧ લી-૨૭	સાલ, સાલા	સાલાલ, સાલાઓ
૩ ૭	સાલલે	સાલલિ

૧. સામાન્ય રીતે હસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હસ્વ થતા હોવાથી “સામલાલ” જેવાં પણ રૂપો બધી વિભક્તિઓમાં સંભવી શકે છે.
૨. સ્વાર્થે ક આવતાં “કવ્વલલ”, “કવ્વલલ”, વગેરે રૂપો પણ.
૩. દીર્ઘતા પણ ઇષ્ટ; એટલે કે “ગિરીલિ” વગેરે પણ થઈ શકે.

૪ થી-૫ મી-૬ કી સાલહે	સાલહુ
૭ મી સાલહિ	સાલહિં
સંબોધન સાલ, સાલા	સાલ, સાલા, સાલહો, સાલાહો

ઇ-ઈ-ઉ-ઊકારાંત નારીનતિનાં નામો ઉપર મુજબ.

સર્વનામ:

	દુષ્મદ	અસ્મદ
વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	તુહું	તુમહે, તુમહઇ હઉં અમહે, અમહઇ
૨ છ	પઇ, તઇ	" " મઇ " "
૩ જ	" "	તુમહેહિં " અમહેહિં
૪ થી-૫ મી-૬ કી તહ, તુજ, તુધ	તુમહડં ^૧	મહુ, મજુ ^૧ અમહડં ^૧
૭ મી	પઇ, તઇ	તુમહાસુ મઇ અમહાસુ

અકારાંત સર્વનામોને પાંચમી વિભક્તિ એકવચનમાં સંવહાં, જહાં, તહાં, કહાં વગેરે રૂપો થાય; જેમાં કહાં ને સ્થાને કિહે પણ રૂપ થાય.

સાતમી વિભક્તિમાં એકવચનમાં સંવહિં, જહિં, તહિં, કહિં વગેરે.

પાંચમી-છઠ્ઠી વિભક્તિમાં ચહ, તહ ને કિમ ને નસુ, તાસુ, કાસુ, રૂપ પણ ચાહુ રૂપ ઉપરાંત થાય. પણ નારીનતિમાં ત્યાં જહે, તહે, કહે એવાં રૂપો પણ ચાહુ રૂપ ઉપરાંત થાય.

ચહ-તહ ને ૧ લી-૨ છ વિભક્તિમાં વિકલ્પે ધુ-ઝં રૂપ થાય. બાકી જુ-ન, સુ-સો થાય.

એતદ ની એહ પ્રકૃતિ, ઇદમ ની આય પ્રકૃતિ થાય છે; જ્યારે સર્વની સાહ, કિમનું કાઈ-કવણ ૧ લી વિભક્તિમાં થાય છે.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	કરઉં	કરહું

૧. “તહાર, તમહાર, મહાર, અમહાર” રૂપો પણ પ્રચલિત છે.

૨. વૈદિકપદ પ્રાકૃત ભાષાનાં રૂપો સાથે સાથે બધામાં થાય. ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં શૌરસેની જેવું “કરદિ” રૂપ પણ થઈ શકે.

૨ જો	કરહિ	કરહુ
૩ જો	(કરઇ, કરેઇ)	કરહિં

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

૧ લો	કરિમજઈ, કિમજઈ	કરિમજહું, કિમજહું
૨ જો	કરિમજહિ, કિમજહિ	કરિમજહુ, કિમજહુ
૩ જો	કરિમજઇ, કિમજઇ	કરિમજહિં, કિમજહિં
	(કરિઅઇ-કરિયઇ)	
	કરીઅઇ-કરીયઇ	

આદ્યાર્થ-કર્તારિ

૨ જો	કરિ, કરુ, કરે, (કરહિ)	કરહુ
૩ જો	(કરહિ)	...

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧ લો	કરિસઈ, કરિહઈ	કરિસહું, કરિહહું
૨ જો	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહુ-કરિહહુ
૩ જો	કરિસ-ઇકરિહઇ	કરિસહિં-કરિહહિં

કૃદંત:

વર્તમાન કૃદંત-પ્રત્યય: અન્ત, કરંત, પછસંત વગેરે. રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવા. નારીબતિમાં ઈ લાગ્યે.

ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: અ-ય, કિય, ગય, દિણ્ણ ('દા'નું અનિયમિત). રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં.

વિધ્યર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: ઈએન્વઈ, એન્વઈ, એવા, કરિએન્વઈ, કરેન્વઈ, કરેવા.
હેત્વર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: એવં, આણુ, આણહં, આણહિ, એપિ, એપિણુ
એવિ, એવિણુ, કરેવં, કરણુ, કરણહં, કરણહિ,
કરેપિ, કરેપિણુ, કરેવિ, કરેવિણુ.

સંબંધક ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: ઇ, ઇઉ, ઇવિ, અવિ, એપિ એપિણુ,
એવિ, એવિણુ, કરિ, કરિહ, કરિવિ, કરવિ, કરેપિ,
કરેપિણુ, કરેવિ, કરેવિણુ.

કર્તૃવાચક કૃદંત-પ્રત્યય: આણુઅ, માણુહ (=માનનાર).

હેમચુમથી “જૌર્નર અપબંશ”ની દ્વિતીય ભૂમિકાનો આરંભ થાય છે. આ હેમચંદ્રના સમયમાં અપબંશ એના જુદા જુદા પ્રાંતીય સૂક્ષ્મભેદો સાથે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્યવ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા હતા. આજ યુગથી પ્રાંતીય ભેદો વધુ રૂઢ થવા લાગ્યા હતા. તેવું જ એક સ્વરૂપ આ. હેમચંદ્રે આપણને સોંપ્યું છે. આ. હેમચંદ્રે તેમના સમયના મારવાડ, માળવા સહિતના ગૂજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા વિશિષ્ટ અપબંશનું લક્ષણ જળવાઈ રહે તે માટે પ્રાકૃત દ્વાચત્રય કાવ્યમાં ઉદાહરણો પણ રચી દાખલ કર્યા છે. દેશમાંના લોકસાહિત્યની વાનગી સમૃદ્ધ સ્વરૂપમાં તેમના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત પદોમાં આપણને મળી છે. એ ઉદાહરણોની ભાષા સાથે જ ભાષાસ્વરૂપ વધુ સુકોમળ બનતું જતું, જેમ આ બાજુ આવતા જઇએ છિયે, તેમ આપણે મેળવતા થઇએ છિયે.

આ. હેમચંદ્રે એમની અપબંશ કવિતા દ્વારા આપણને એમની કવિત્વશક્તિનો પણ પરિચય આપ્યો છે, તેમના સમયમાં જૈનાચાર્યો કોઈ પણ એક ધાર્મિક વિષય કે ધર્મપુરુષને લઇ લોકભોગ્ય કાવ્યો લેખકભાષામાં રચતા હતા, રચે જતા હતા, પૂર્વે પણ એ જ પ્રકારે રચના થઇ હતી; પણ આ. હેમચંદ્રે દ્વાચત્રયમાં નવી પ્રણાલી દાખલ કરી તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ અપનાવ્યું અને આપણી સમક્ષ એક સદ્દર અને સારા ઐતિહાસિક કાવ્યને રજૂ કર્યું; અને સાથે સાથે એ એવું કાવ્ય રજૂ કર્યું કે જેમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો અંપૂર્ણ સંતોષાર્થ રહ્યા હોય. જેમાં અપબંશ વિભાગ આવે છે, એ આખો આદર્શ સર્ગ શ્રુતદેવી કુમારપાળતી પ્રાર્થનાથી ખુશ થઈ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે, તે હકીકતને સાચવે છે. “જૌર્નર અપબંશ”માં બોલનાં કેવી શરૂઆત કરે છે કે—

હિંદુસ્થાનમાં અસારક સંબુ વિ
સ ભમિ કુ-તિલિચ-પટ્ટો મુદિયા ॥

પરિહરિ તૃણ નિર્મલે સન્નિધિ વિ ભવસુહુ
પુત્રા તુલ્ય મધ એક કહિયા ॥
ગંગાદે જમ્બુલદે લીતરુ મેલ્લલ
સરસલ-મન્નિલ હંસુ જમ જિલ્લલ ।
તય સો કેતુ વિ રમલ પહુતલ
નિત્યુ ઠાલ સો મોક્ષુ નિરુતલ ॥૧

નિષ્કપટ અને સમયાચારનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે:

જમ હિમગિરિલિ ચરવિણુ નિવડલ
અલ પયાચ-તરુલિ વિ ઇક્કમાણુ ।
નિષ્કલઅલે વિણુ સમયાચારણુ
વિણુ મણુ-સુદ્ધિએ લલલ ન સિવુ જાણુ ॥૨

વિષયની નિંદા કરતાં જણાવે છે કે:

વિણુસલ માણુસુ વિસયાસન્નિ
ડન્નલ તરુ-ગણુ નિર્મલે દાવગિણુ ।

૧. સરળતા ખાતર સીંચો ગૂંજરાતી પદ્યાનુવાદ ડાયાત્મક જ આપું છું:—

ભલી બાંહે અસાર સર્વ પણ
મ લમ કુતીર્યપ્રજ્ઞે મુધા ।
પરહર તૃણ જમ સર્વ વિભવસુખ
પુત્ર, તને મેં એ કહું ॥૧૪૧॥
ગંગાની જમનાની લીતર મેલે છે
સરસ્વતી-મધ્યે હંસ જોડે છે ।
તો તે કયાં પણ રમે પહોંત્યા
જ્યાં ઠામે તે મોક્ષ નકી ॥૧૪૨॥

૨. જો હિમગિરિએ ચઢી બેઠે છે
અથ પ્રયાગતરુએ પણ એકમતા ।
નિષ્કૈતવ, વિણુ સમયાચાર,
વિણુ મનશુદ્ધિ, લહે ન શિવ જન પારનાં ..

વિમુ જિવં વિસય પમિલ્લિક દૂરે
અચ્છદુ ચિત્તે લેચ—વિલગ્નેષુ ॥૧

કવિ દેવીના મુખમાં આગળ કહેવડાવે છે કે:

તં જોલિલચ્છ જુ સચ્ચ પર ઇયુ ધમ્મકૂખરુ ભણિ ।
ઓહો પરમત્યા એહુ સિવુ એહ સુહરચણહં ખણિ ॥૨

તત્કાલીન અપભ્રંશમાં ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલું સારલ્ય આવી
ગયું છે, તે નીચેના દોહાથી સમજાશે:

ચચલ સંપદ ધ્રુવ મરણ સંવુ વિ એમ્વ લણેછ ।
મિલિવિ સમાણ મહામુણિહિ પર સંજમુ ન કરેછ ॥૩

છેલ્લે દેવી જાય છે, તે વિશે કહેતાં કવિ લખે છે:

હચ સંવભાસ-વિનિમય-પરિહિ
પરમ તત્તુ સંવુ વિ કહિવિ ।
નિચ-કણ્ઠ-માલ કવિ નૃપ-હરસિ
ગધચ દેવિ મંગલ ભણિવિ ॥૪

૧. વણુસે માણસ વિષયાસક્તિએ
દાઝે તરુ-ગણ જેમ દાવાગ્નિએ ।
વિષ જેમ વિષય મેલી દૂર
રહે ચિત્ત યોગ—લગાડયે ॥૨૧॥
૨. તે જોલિયે જે સત્ય પર, આ ધર્માક્ષર ભણ ।
એહ પરમાર્થ, એહ શિવ, એહ મુખરત્નની ખણ ॥૨૮॥
૩. ચંચલ સંપદ ધ્રુવ મરણ, સર્વ ચ એમ ભણે ।
મેળવી સંબંધ મહામુનિઓથી પણ સંયમ ન કરે ॥૬૨॥
૪. ઈ સર્વ ભાષા-વિનિમય-ગીતોએ
પરમ તત્ત્વ । સર્વ ચ કહી ।
નિજ કંઠમાલ મૂકી નૃપ-હરે
ગઈ દેવી મંગલ ભણી ॥

આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણનાં અસલ ઉદાહરણો સાંચવી આ કાવ્ય લખ્યું છે; એમ છતાં પ્રસાદ ગુણ બરોબર ઝાળવી રાખ્યો છે; એક પણ પદનો અર્થ કરવામાં તકલીફ નામે નથી નડતી.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય-માંથી તેમ એ એ પૂર્વના ગ્રંથોમાંથી મેળવી બધાં અવતરણો આપ્યાં છે. તે સમયે લોકસાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું તેનો એનાથી ખ્યાલ આવે છે. ઉપર બોજનાં અવતરણો આપ્યાં, તે જ પ્રકારનાં, જ્ઞાનપર સિવાયનાં મોટા ભાગનાં અપભ્રંશ વિભાગનાં પદો શૃંગારિક છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચ પ્રકારના કાવ્યના નમૂના રજૂ કરે તેવાં છે

રક્ષ્મણ સા વિસ-હારિણી એ કર સુશ્મિવિ છઉ ।
પરિમિશ્મિઅ-મુંજલુ જલુ જેહિ અદોરિહ પીઉ ॥
ખાહ વિછોડવિ જહિ વુહું હક તેવેંધ કા દોસુ ।
હિઅય-ફિહ જઈ નીસરહિજાણઉ મુજ્જ સ રોસુ ॥૨

બોજના કાકા મુંજના ત્રિપયનું કેટલુંક લોકસાહિત્ય પણ તે જમાનામાં વ્યાપક હતું. મુંજ પણ સારો કવિ હતો. તેનાં સંસ્કૃત પદો દશરૂપના દીકાકાર ધનિકે દીકામાં નોંધ્યાં છે. મુંજના ચરિત્રને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

રાખે તે ખણિયારડી તે કર ચૂળી જીવ ।

પ્રતિબિમ્બ્યું-મુંજલ જલ અણ-બોલ્યું જે પીથ ॥૪૩૯॥

[મુંજ નામનું ઘાસ, તેમ જ મુંજ નામક રાજ બંને નિર્દિષ્ટ છે. જેમાં મુંજે પ્રતિબિમ્બ પાડ્યું છે, તે જલને હાથ લગાડી પનિયારી ચોતાનો જીવ રાખે છે, વિરહમાં પણ. વિષ=પાણી.]

ખાંહ વછોડી જી વું. થાય તેવે ક્યો દોષ ચ ।

હૈયે રહ્યો જો નીસરે, જાણું મુંજ ! તે રોષ ॥૪૩૯॥

[પ્રિયા મુંજને કહે છે કે મારો હાથ તરછોડી વું જી. તેનાથી શું થવાનું? મારો રોષ ત્યારે જ સાચો માનું કે મારા હૃદયમાં વું રહ્યો છે, ત્યાંથી વું નીકળી આવ્યો જી].

ખતાવતો અપભ્રંશ રાસ પણ એક મળે છે. ઉપરાંત “પ્રબંધચિંતામણિ”માં મુંજચરિત્રવિષયક એવું સુંદર પ્રબંધ પણ છે. આ. હેમચંદ્રે ઉપરના બે દોહા મુંજચરિત્રવિષયક લોકસાહિત્યમાંથી મેળવી મૂક્યા જણાય છે.^૧

શૃંગારિક દોહાઓ ઉપરાંત વીરરસોચિત દોહાઓ પણ આ. હેમચંદ્રે આપ્યા છે; જેવા કે:

સંગરસએહિ જુ વહિણુઆથ દેહ્યુ અમહારા. કર્નુ ।
અધમતાહં ચત્તકુસહં ગય કુંભધ દારનુ ॥
જહિ કપિજનજયં સરિણુ સરુ, હિજનજ અગિણુ ખગ્ગ ।
તહિં તેહધં ભડ-ધડ-નિવહિ કર્નુ પયાસધ મગ્ગુ ॥૨
આ. હેમચંદ્રે બોધપ્રધાન દોહાઓ પણ આપ્યા છે:
સાયરુ ઉપિરિ તણુ ધરધ, તલિં ઘલ્લધં રચણાં ।
સામિ મુલિચ્ચુ વિ પરિહરધ, સમ્માણેધ અલાધ ॥
દૂરુકણેં પરિહ અલુ, અપણુ જણુ મારેધ ।
જિહ ગિરિસિગહું પરિઅ સિલ અન્નુ વિ ચૂરુ કરેધ ॥
અમહે થોવા રિહ બાહુઅ કાયર એમ્વ લણ્ણિ ।
મુલ્લિ નિહાલહિ ગણુચ-ચલ્લ કધ જણુ જોણહ કરન્તિ ॥
જે છકુવિણુ રચણિહિ અપ્પહ તડિ ઘલ્લન્તિ ।
તહં સંખહ વિદ્દાલુ પરુ કુલ્લિજનન્ત લમન્તિ ॥૩

૧. મુંજ અને તેની રાણી મૃણાલવતિના વિષયમાં “મુંજપ્રબંધ”નું કેટલુંક લોકસાહિત્ય મળે છે. (જુઓ પ્ર. ચિ.)

૨. સંગર સોએ જે વર્ણવાય, દેખ અમારે કાંત ।
અભિમત વિણુ-અંકુશ ગજનાં કુલસચળ દારત ॥૩૪૩॥
જ્યાં કપાય સારથી સાર, છદાય ખાંડે ખાંડું ।
ત્યાં તેવે ભડ-સમૂહમાં કાંત પ્રકાશે માર્ગ ॥૩૫૭॥

૩. શૂંજસતી છાયા:—

સાગર ઉપર તૂણુ ધરે, તળે ધાલે રત્નોને ।
સ્વામી સુભૃત્યુને ય પરહરે, સન્માને ખલોને ॥૩૩૪॥
દૂર દેહડે પડયો ખલ આપણા જણુને મારે ।
જેમ ગિરિશૃંગોથી પડી શિલા અન્યને ય ચૂરો કરે ॥૩૩૭॥

આ. હેમચંદ્રે હંદોનુસાસનના પમા-૬૬-૭મા અધ્યાયમાં, મુખ્યત્વે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતા હંદોનાં લક્ષણ આપનાં પ્રાકૃત-સંસ્કૃત સાથેસાથ પુષ્કળ અપભ્રંશ પદો ઉદાહૃત કર્યાં છે. સ્વરૂપ ઉપરથી એમ માનવામાં કારણ રહે છે કે મોટા ભાગનાં પદો કદાચ એમની પોતાની જ કૃતિ હશે. એમ હોય તો સ્વતંત્ર મુંદર મુક્તકો આપણે આ રીતે આ. હેમચંદ્રદ્વારા મેળવી શક્યા છિયે.

સાયરુ રથણાયરુ ખોદ્દાહિ નં બહુસત્ય
તં સચ્ચુ જિ જન્ય નિસાયરકુચ્છુહ નત્ય ।
નહ એકુ હૂઓ સિરિકંઠસિરે “અવચંસુ”
અવરુ સિરિનાહકરિ ભૂસણ ઉદ્દાસિઅંસુ ॥૧

શૃંગારિક પદો પણ અપભ્રંશ ભાષાના સ્વભાવ પ્રમાણે આ ઉદાહરણોમાંથી પણ બાકી નથી. “રાસ”નામક હંદના ઉદાહરણમાં કવિ લખે છે:

મુણિવિ વસંતિ પુરપોઠપુરિંધિહં “રાસુ” ।
સુમરિ વિલડહ હૂઓ તદ્ભણિ પહિહ નિરાસુ ॥૨

અમે થોડા રિપુ બહુ, કાયર એમ લાણે ।
(હે) મુગ્ધા, નિહાળ ગગનતલ, કેટલા જન ન્ત્યોત્સના કરે ॥૩૭૬॥
જે છોડી રતનનિધિને, આપે તંદે ઘાલે (=આવે) ।
તે રાખોનો વટાળ; કેવળ દૂંકાતા ભમે ॥૪૨૨॥

૧. ગૂજરાતી યાયા:—

સાગર રતનાકર બોલે જે બહુ સાર્થ
તે સાચ જ નયા નિરાકર કૌસ્તુભ જ્યાં ।
જેમ એક હૂઓ શ્રીકંઠસિરે અવતંસ,
અવર શ્રીનાય-હર-ભૂપણ ઉદ્દસચું ॥૫-૪॥

૨. ગૂજરાતી યાયા:—

મુણી વસંતે પુર-પ્રૌઢ-પુરંધ્રીનો રાસ ।
સ્મરે વિલટલ (=મનોહર) હૂઓ તદ્ભણે પથિક નિરાસ ॥૫-૧॥

વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ગહિરુ ગળજઈ ધરધ મયવારિ વિહલંધુલુ નહ

કમઠ ફુનિવારુ દિસિદિસિ પલોટદધ ।

આ “મત્તખાલિકા” સરિસુ વિસમચેટું પાઉસ પયદ્ધ ॥૧

ધાર્મિક વિધિનાં પણ પદો મળે છે; જેમકે:

લેહિ વીણુ કરિ, ધરિ “રાવણહત્યઉ”

નિનમનનણિ સુરહિ, દિનુ સમ્વ હત્યઉ ॥૨

વર્ષાઋતુ કેવી રીતે યુવાનોનાં મન ચંચળ કરે છે, તે બતાવતાં કવિ લખે છે:

વળજઈ ગળિરધણ મદલ નચ્ચઈ નહયલ આંગણિ

નવ-ચ ચલવિનનુલ ।

ગાયહિ સિહિ ધહ ‘સંગીઅડ’ પાઉસલચ્છિહિ કરધ

જુઆણુહ મણુ આહલ ॥૩

આ. હેમચંદ્રે ઉદાહરણોમાં જ છંદનાં નામ પણ સાંચવ્યાં છે. એ પ્રમાણે અહીં અવતસ, ગસ, મત્તખાલિકા, રાવણહત્યો અને

૧. ગૂલરાતી છાયા:—

ધરો ગાલે, ધરે મદવારિ, વિહલવાગ નલ

કમે (=ઓળંગે) ફુનિવાર સૌ દિશામા પલોટ છે ।

આ મત્તખાલિકા સરીખો વિષમચેટાવાળો પાવસ (મેધ)

પ્રવર્તે છે ॥૫-૧૮॥

૨. ગૂલરાતી છાયા:—

લેહ વીણુ કરે, ધરી રાવણહત્યો ।

નિનમનનને સુરે દીધો સમો હાર ॥૬-૯॥

૩. ગૂલરાતી છાયા:—

વાળે ગળિર ધન મૃદંગ, નાચે નલ-તલ-આંગણે

નવ ચંચલ વીનળી ।

ગાય શિખી (=મોર) અહીં સંગીત, પાવસ=લક્ષ્મીમાં કરે

જુવાનનાં મન આકૃલ ॥૭-૪૩॥

સંગીતક છંદ લક્ષ્ય—લક્ષણાત્મક આપ્યા છે. આ પદ્ધતિ પણ આઃ હેમચંદ્રથી પ્રચારમાં આવી જણાય છે; કેમકે એ પૂર્વેનો એવો પિંગલ ગ્રંથ પ્રાપ્ય નથી.

આ. હેમચંદ્રે આપેલાં અવતરણોમાં ઉપરનાંમાં મોટા અક્ષરે છપાયેલા શબ્દો આપણને કેટલા નિકટ છે, તે સમજાશે.

આ. હેમચંદ્ર સ્વકીય અપભ્રંશમાં વિકલ્પોને પુષ્કળ સ્થાન આપ્યું છે. આમાંના કેટલાક વિકલ્પો દેશમાંના પ્રાંતીય ભેદોમાંના પણ હશે. દાખલા તરીકે ત્રીજી વિભક્તિમાં આ. હેમચંદ્ર પ્રત્યયમાં વિકલ્પે સાનુનાસિકતા ધરે છે: તલિ=તલિં-તલે-તલે. એ જ રીતે નાદર્થ્યમાં રસિ-રસિ, કેર-તણેણ વગેરે અવ્યયો નોંધ્યા છે. આમાંના ‘એ’ પ્રત્યયનો વિકલ્પ ગૂજરાત-દાકિયાવાડમાં અનુલવાય છે. ‘રસિ’ અવ્યય ગયો, પણ મારવાડીએ એનો અવશેષ છટ્ટી વિભક્તિમાં રાખ્યો છે. આપણે ‘તણુ’ રહ્યો. આ તો નમૂનો માત્ર છે.

આમ હૈમચુગ અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનાં ભાષાકીય ઘણાંખરાં તરવો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આથી જ પં. બેચરદાસ જી. દોશી અને સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ જેના વિદ્વાનો એ ભાષાને ઊગતી ગૂજરાતી કે પ્રાચીન ગૂજરાતી કહે છે, તેનું વાજખીપણું સમજાશે. બાકી ગૂજરાતીઓનું, ભાષા સંસ્કૃતાદ્ય લખવાનું વલણ ૧૫મી સદીના માર્કેડેયના કથન પ્રમાણે પણ આપણે મેળવિયે જિયે; એટલે વિકૃત રૂપોના ત્યાગ સાથે ભાષા આગળ ધપતી આવી છે.

૧૮. ડા. જેકાબીએ જેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધેલું, પણ જે કાર્ય પૂર્ણ ન થઈ શક્યું તે “નેમિનાદ્યરિક્કિ”નામક કાવ્યના રચયિતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના એક સમર્થ વિદ્વાન હરિભદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના પાછલા સમયમાં હયાત હતા. તેમણે પ્રાકૃતમાં ચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિત લખ્યું છે.^૧ જ્યારે આ અપભ્રંશ કાવ્ય તેમણે અં. ૧૨૧૬માં કુમારપાલના

૧. પાછળ ગ્રંથ ભંડાર, સૂચી. પૃ. ૨૫૨. આ ગ્રંથના અંત ભાગમાં કવિએ ચૌલુક્યો વિશે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે માલૂમ પડશે કે તેમાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં લક્ષણોથી જુદાં પડે. એવાં લક્ષણવાળું એક પણ પદ મળતું નથી. કરેવિ, સુમરેવિ, મહ, સુહુ, નમિવિ, અણુ-સરિઉણુ, એ વગેરે શબ્દો શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે; જે માત્ર ગૂઝરાતના જ નહિ, પણ વ્યાપક અપભ્રંશમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં રૂપો પ્રાકૃત તત્સમ મોટે ભાગે છે. આમાં વિકલ્પો નથી દેખાતા, એટલા ઉપરથી આ. હેમચંદ્રથી ભેદ ન મેળવી શકાય. હરિભદ્રસૂરિની ઉપરની ચારે કડી જોતાં એમ નથી લાગતું કે કવિ સમાસખટલ પ્રૌઢ ભાષા પ્રયોજવાનો શોખ ધરાવતો હોય છે? એવાં કારણે તેને આપણે આ. હેમચંદ્રની સરળતાને ભોગે જુદો અપભ્રંશ ન કહી શકીએ. આ. હેમચંદ્રનું ધોરણ બુદ્ધિપૂર્વક સમગ્ર ગુર્જરભૂમિની વ્યાપકતાવાળું છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિનું ધોરણ સાહિત્યની સિદ્ધ ભાષાનાં નિયમિત થર્ષ ચૂરેલાં જ રૂપોને આડંબર સહિત આપવાના વલણ

આનંદ આપ્યા છે, જે પ્રકારનાં સુચર્ણ અને રત્નો જેવાં તેમનો પ્રભાવ છે, તે, નિર્મલ ગુણના સમૂહરૂપી મહાસાગરના રત્નરૂપ ચંદ્ર જેવા, અને નમેલા સુર અને અસુર નરના સમૂહ જેમની સ્તુતિ કરી છે તેવા ઋષભ જિનેન્દ્ર મને સુખ આપો.

હવે વિશેષે ત્રણે લોક જેમને નમ્યા છે, તેવા જિનેન્દ્ર શ્રી વર્ધમાન પ્રણુના પદકમલમાં પ્રણામ કરી, તે પ્રમાણે બાર અંગવાળા ક્રુતઅંથોના પ્રથમ કહેનારા ગૌતમ મુનિનાં પદને વહી, તે પછી મુનિનાથ મુધર્મા સ્વામીની ભક્તિ કરી, બીજા પણ મહાકવિઓના ચરણકમલનું સ્મરણ કરી જિનચંદ્રમુનિનાયના શિષ્ય એવા, અનેક પ્રકારનાં નિર્મલ પુષ્કળ ગુણરત્નવાળા, શરદના ચંદ્ર જેવા નિર્મળ યશથી જેમણે પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવા ત્રીચંદ્રસૂરિનાં ચરણને ભક્તિથી નમસ્કાર કરી, જેને આનંદનાં શેમાંય ખડાં થયા છે તેવા હું મન તન અને વચનથી હમેશાં શ્રુતદેવના જયશીલ નામમંત્રનું અનુસરણ કરી (આ અંધરચન કરું છું).]

વાળું છે. ધનપાલની ભાષા અને હરિભદ્રસૂરિની ભાષાની તુલના ડૉ. જોડાણીએ કરી જે મત આપ્યો છે, તે ડૉ. ગુણે નીચે મુજબ ખતાવે છે, તે પણ મારા મંતવ્યને ઊલટું પુષ્ટ કરે છે:

Jacobi has compared the language of our poet (Dhanapala) with that of Haribhadra of the Neminahachariu, and thought that it might be more archaic."^૧

ધનપાલની ભાષા જરા જૂની છે, ત્યારે હરિભદ્રની રૂઢ અને નિયમબદ્ધ છે. એ નિયમબદ્ધતા જ હરિભદ્રની ભાષાને કાંઈક કૃત્રિમ બનાવે છે, જે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાય તેમ છે. સ્વેનાંબર જોતોએ હરિભદ્રવાળી ભાષા અપનાવી છે, એમ ડૉ. વુલ્ફર કહે છે. એની પાછળના કારણમાં સ્વાભાવિક અપભ્રંશ ભાષા પૃથ્વી થવા આવી હતી અને તે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારતાં એમાં થતાં લખાણોમાં પ્રૌઢિ અપનાવાવા લાગી હતી, જે હરિભદ્રસૂરિમાં દેખાય છે.

એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે કે આ. હેમચંદ્રના સમયથી જ ભાષા સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ એવા બે સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થવા લાગી હતી. તેમ ન હોય તો છેક ૧૬મી સદી સુધી રૂઢ અપભ્રંશમાં કાવ્યરચન ન થયું હોત. સાથેસાથ ભાષા સરલ થવા પણ લાગી હતી, જે હળવી થતી મધ્યકાલીન ગૂજરાતી-મારવાડીમાં પરિણત થતી અર્વાચીન ગૂજરાતી-મારવાડી રૂપે આપણને મળી છે. મુદ્રણકળા અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચાર પછી જ આવા ભેદોને મૂર્ત સ્વરૂપ મળવાની સંભાવના મોટે ભાગે ઓછી થઈ છે, એમ અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય.

૧૧. ધારાનગરીમાં ૧૦મા શતકમાં થયેલા આચાર્ય દેવસેન-સૂરિને નામે એક “આવકાચાર” નામનો ગ્રન્થ ચઢેલો^૨ છે. તેની

૧. ભવિષ્યત્કાંડા, અં. પ્ર. પૃ. ૩

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૬

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ગૂજ, સા. ઇતિ. પૃ. ૭૦-૭૧

ભાષા આ યુગની ભાષાને મળતી હોવાથી, તેમ ચોક્કસપણે તેના કર્તાનો નિશ્ચય નહિ હોવાથી આ યુગમાં સ્થાન આપ્યું છે:

સુણુ દંસણુ જિય, જેણુ વિણુ, સાવય-ગુણુ છુનિ હોય ।

જહ સમગ્ગિ વિવન્નિજયહ, સિન્નજઇ કળણુ ન કોઇ ॥

સત્ય સત્યેણુ વિજ્ઞાણિયહ ધર્મુણુ ચઢઇ મણે વિ ।

દિણુચર સઉ જઇ ભગમઇ ધૂવઇ અંધઉ તો વિ ॥

ખંચઇ ગુરુ વચણુંકુસઇ મેદિલ મ ઢિલલઉ તેમ ।

મુહ મોહઉ મણુ-હતિયઇ સંજમભર તરુ જેન ॥ ૧

ભાષામાં સારલ્ય થતું જાય છે, તે આ દોહા બતાવે છે.

૧૨. ઇસુની ૧૨મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલું “વૈરસામિ-ચરિઉ” (વજ્રસ્વામિ-ચરિત)નામનું એક કાવ્ય મળે છે. આ કાવ્ય નાનું માત્ર બે સંધિનું ૨૧ કડવાનું છે. ગ્રંથકાર કોઈ વરદત્ત છે. કડવાંઓ ધીમે ધીમે મોટાં થતાં જાય છે. આ કાવ્યના ૧ લા કડવામાં “ધત્તા સહિત ૮ કડી છે. ભાષામાં પણ મૃદુતા આવી જાય છે.

મુણિવરદત્તિ ગણધરભક્તિ વધરસામિગણુહર-ચરિહ ।

સાહિજનજહ ભાવિ મુચ્ચહુ પાવિ નિ તિહુયણુ ગુણુગણુભરિહ ॥

ચરિહ મુસારઉ ભવિયપિયારઉ વધરસામિગણુહર-ચરિહ ।

ને પઢઇ ક્રિયાયરે ગુણુ-ચયણાયરે સો લહુ પાવઇ પરમપહ ॥ ૨

૧. ગૂંજરાતી છાયા:—

સુણુ દર્શન, જીવ, જે વિણુ શ્રાવક-ગુણુ નવ હોય ।

જેમ સામગ્રી વિવર્જને સીજે કાજ ન કોઇ ॥

સત્ય સત્યે જણી ધર્મ ન ચઢે મને ચ ।

દિનકર સો. ને ભગમે મૂડ અધો તોય ।

બેચે ગુરુવચનાંકુચે મેલ મ દીલું તેથી ।

માં મોહ, મન-હાથી ! સંયમભર તરુ જેથી ॥

૨. ગૂંજરાતી છાયા:—

મુનિવરદત્તે ગણધરભક્તે “વર્ણ સમિ” ગણધર-ચરિત ।

સાધો ભાવે, મુકાઓ પાપે, જે ત્રિણુવને ગુણુગણુમર્તુ ॥

મોટા અક્ષરોમાં છપાયેલા શબ્દો, ઉપરની વસ્તુનો ખ્યાલ આવશે.

૧૩. કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ એક રત્નપ્રભ નામના જૈન સાધુએ “અંતરંગમંદિ” નામનું નવ કડનાં કાવ્ય રચ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પણ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. આ સૂરિ ઉપર આવેલા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય થાય, તેવું “ઉપદેશમાળા વૃત્તિ (૨. સં. ૧૨૩૮)” “તેમિનાથચરિત્ર” વગેરે તેમના પ્રાકૃત ગ્રંથો પરથી જણાય છે.^૧

તેના ગુરુનું નામ ધર્મપ્રભસૂરિ હતું.^૨ એ ગુરુની સ્તુતિરૂપે આ કવિએ કેટલાંક કુલકો લખ્યાં છે. તેમાં પણ કવિએ કેટલીક અંતિ-દાસિક વીગત આપી છે. આ કુલકો ૧૨૩૭ (? ૨૭)માં રાજા કુમારપાલના સમયમાં તેણે રચ્યાં છે. એક કુલક આ છે:

સિરિસિલસૂરિગુરુગણુહરહ પયપંકજ પણમેવિ ।
ધર્મસૂરિ સૂરિહિ રલિય હજ દેસણુ ગણુ વન્નેવિ ॥
પરહપથારહહ મૂછ જગિ દેસણુ સરિસુ ન દાણુ ।
સા ધર્મસૂરિ તહ વન્નિવર્ધ જિણુ નયધ સુહ જગાણુ ॥

અરિત સુ-સારુ ભગ્ય-ધ્યાનં ‘વધરસામિ’-ગણુધરચરિત ।
જે પઢે કૃતાદર ગણુરતનાદર તે ઝટ પામે પરમપદ ॥

(પાટણ ગ્રં. ભં. સૂચી. પૃ. ૩૦૫)

૧. એજન પૃ. ૨૦૭

૨. એજન પૃ. ૪૦૮

૩. જૈ. ગૃ. ૬. ભાગ ૧લો, જૈ. સા. ઇતિ. પૃ. ૭૪-૭૫

૪. ગુજરાતી છાયા:—

શ્રી શીલસૂરિ ગુરુ ગણુધરના પદપંકજ પ્રણમી ।
ધર્મસૂરિ સૂરિમાં રળિયાત હું દેશના-ગણુ વર્ણવી ।
પર-હપકારમાં મૂછ જગે દેસણુ સરસું ન દાન ।
તે ધર્મસૂરિ હું વર્ણાય છે, જેણે જન્મે સુખ ધ્યાન ॥

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ

આ એક નવી વસ્તુ મુકાતી લાગશે; પણ આનો નિર્દેશ (પૃ. ૯૩) “નેમીનાથચરિત્રિ”કાર હરિલાદ્રસૂરિના પ્રમંગમાં કરવામાં આવ્યો છે. હૈમયુગમાં ભાષા સાહિત્યકીય સ્વરૂપમાં સર્વસ્વીકૃત હતી જ; તે સાથે તેમાં માર્દવ આવતું જતું હતું; પણ સાથોસાથ એ ભાષાને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં માનીને ભાષાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખતી કૃતિઓ પણ રચાયે જતી હતી, જે છેક સોળમા શતક સુધી બન્યું છે. આમ જુદે જુદે સમયે રચાયેલ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં તેને સ્થાન નથી; એ મારે જ હૈમયુગમાંથી રાસયુગમાં આવતાં પૂર્વે આ કવિઓના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી આપવામાં આવે તો તે ઉપયોગી અર્થ પડશે, એમ મારું માનવું છે.

‘હૈમયુગ’નો નિર્દેશ કરતાં, ઈસવી ૧૨મી સદી સુધીનો તે યુગ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે સંવત્ ૧૨૫૬ આસપાસની કૃતિઓ એ યુગમાં આવે; આમ છતાં ‘હૈમયુગ’ના ક્રમિક વિકાસના રાસયુગની પ્રાપ્ત થતી ૧લી કૃતિ “ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ” ચં. ૧૨૪૧માં રચાયેલ હોઈ તે કૃતિથી રાસયુગ શરૂ કરવામાં બાધ ન હોય. ભાષાવિકાસમાં દસકાંની ગણતરી નથી થતી: એટલે આ મર્યાદા બાધક નહિ જ ગણાય. એ યુગ શરૂ થતાં પૂર્વની સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખતી કૃતિઓ તેથી અત્ર ઉલ્લેખિત થશે.

૧. આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનના છેલ્લા ભાગમાં ઊગતો આવતો એક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનો સારો કવિ પોતાના અર્ધ ઐતિહાસિક ગદ્યપદાત્મક પ્રાકૃત કાવ્ય “કુમારપાલપ્રતિભોધ”થી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. મૂળે પોરવાડ વણિક, પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ. આ કવિએ આ ઉપરાંત “સુમતિનાથચરિત્ર,” સ્મૃતિમુક્તાવલી. (સં.) અને “સિંહૂરપ્રકર” કે “સોમશતક” (સં. ૨. સં. ૧૨૩૬), એ ત્રણ કાવ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. “કુમારપાલપ્રતિભોધ”-ની રચના કવિએ શશિજલધિસૂર્યવર્ષે-સં. ૧૨૪૧ના આપાદ સુદિ ૮ને

રવિવારે ગૂર્જરપૂર=અણુદિલ્લવાડમાં કરી છે,^૧ આ કાવ્યગ્રંથ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો,^૨ છતાંય એમાં કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત આ. હેમચંદ્ર અને રાગ્ન કુમારપાલ-વિષયક સચવાયેલી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ. આ. હેમચંદ્ર અને રાગ્ન કુમારપાલનો સમકાલીન હોતાં કવિની ઐતિહાસિક વીગતો વધુ પ્રમાણિક હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધ-પાલનો સોમપ્રભ પ્રીતિપાત્ર હતો. મુખ્યત્વે તેને ત્યાં રહીને જ તેણે કાવ્યો લખ્યાં છે.

કવિનો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઉપર અસાધારણ કામૂ કાવ્યમાં પ્રતીત થાય છે. મુખ્યત્વે ગદ્યવિભાગ અને ઘણાખરો પદ્યવિભાગ પણ પ્રાકૃતમાં જ છે; છતાં વચ્ચે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ઘણાં પદ્યો પણ તેણે રચી મૂક્યાં છે. આ રીતે એ “પ્રાચીન ગૂજરાતી” ના વિષયમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

(૧)^૩ ખડું ખણાવિય સઘં છગલ સઘં આરોવિય રુકુંખુ ।

પઘં જિ પવત્તિય જન સઘં કિં બુખબુચહિ સુરુકુંખ ॥

(૧) આભરણ-કિરણ-દિપ્ત-દેહ અહરીકય-સુરવહૂ-રૂપરેહ ।
ઘણુંકુંકુમ-કદમ ધર-દુવારિ ખુપ્ત ચલણ નચ્ચતિ નારિ ॥

૧. આ કાવ્યની સુંદર આવૃત્તિ પુરાતત્ત્વવિદ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગા. ઓ. માળામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૨. એજન, સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૮

૩. અહીં કમળદ્વ સોમપ્રભની કવિતાની ગૂજરાતી છાયા આપવામાં આવે છે; (પૃષ્ઠના આંક ગા. ઓ. માળાના પુસ્તકના છે).

(૧) ખાડ ખણાવી પંડે છારો (=ખકરો) પંડે ચઢ્યો રૂખ (=રૂક્ષ) ।

તે જ પ્રવર્ત્યો ચઢાં પંડે, કેમ જે જે કરે મૂર્ખ ? ॥પૃ. ૨૫॥

(૨) આભરણ-કિરણે દીપતો દેહ, નીચે કરી સુર-વહૂ-રૂપરેખ ।

કપૂર કંકુ-કાદવ ધર-દ્વારે ખૂંચતા-ચરણે નાચે નાર ॥પૃ. ૩૨॥

- (૩) નરવધ-આણુ જુ લંઘિહધ વસિ કરિહધ જુ કરિહુ ।
હરિહધ કુમરિ જુ કણુગવધ હોસધ ઇહ સુ નરિહુ ॥
- (૪) અહ કોઇલ-કુલ-રવસુહુલુ ભુવણિ વસંતુ પયદ્દુ ।
ભદ્દુ વ મયણુ-મહા-નિવહ પયડિઅ-વિજય-મરદ્દુ ॥
- (૫) સુરુ પલોધવિ કંત-કરુ ઉત્તરદિસિ આસતુ ।
નીસાસુ વ દાહિણુ-દિસય મલય-સમીરુ પવતુ ॥
- (૬) કાણુણુ-સિરિ સોહધ અરુણુ-નવ-પલ્લવ-પરિણુદ્ધ ।
નં રત્તંસુય-પાવરિય મહુપિયયમ-સંખદ્ધ ॥
- (૭) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ ભમર-મૂઝ-સણાહ ।
જાલાઉ વ મયણુનલહ પસરિય-ધૂમ-પવાહ ॥
નલદમયંતીના ક્યાનકના પ્રસંગમાં કવિએ નલને દાથે દમયંતીના
વજ્ર ઉપર લોહીથી નીચેનો દોહરો લખાવેો આપેો છે:
- (૮) વડ-રુદ્ધ્યહ દાહિણુ-દિસિહિં જાધ વિદળિહિ મગ્ગુ ।
વામ દિસિહિ પુણુ કોસલિહિ જહિં રુદ્ધ્યહ તહિં લગ્ગુ ॥

- (૩) નરપતિ-આણુ તે લંઘિયે, વધ કરિયે તે કરિહ (સિંહ) ।
હરિયે કુંવરી તે કનકવતી, યશે અહીં તે નરેન્દ્ર ॥૫૮. ૩૮॥
- (૪) હવે કોયલ-કુલ-રવ-મુખર, ભુવને વસંત પેહો ।
ભટ જેમ મદન-મહાનૃપતા પ્રકટયા વિજય-મરદ્દુ (=વીર) ॥૫૮. ૩૮॥
- (૫) સૂર્ય વિલોક્ષી કાંત-કર ઉત્તર-દિશે આસક્ત ।
નિસાસા જેમ દક્ષિણ-દિશનો મલય-સમીર (=પવન) પ્રવર્યો ॥૫૮. ૩૮॥
- (૬) કાનનશ્રી (=વનશોભા) સોહે અરુણુ-નવ-પલ્લવ-કંકાઈ ।
જાણે રક્તાશુક-કંકાયેલી મધુ (=વસંત)-પ્રિયતમ-સંખદ્ધ ॥૫૮. ૩૮॥
- (૭) સહકાર (=ગાંધા)ની માંજર સોહે, ભમર-મૂઝ-સનાય ।
જાળ જેમ મદનનલની પસરી ધૂમ-પ્રવાહ ॥૫૮. ૩૮॥
- (૮) વડ રૂપશાની દક્ષિણ દિશે જાય વિદલનો માર્ગ ।
ડાબી દિશે પણ કોસલનો, જહીં રુદ્ધે તહીં લાગ ॥૫૮. ૫૭॥

કુશલ(મહાભારતના પર્ણાદિ)ના મુખમાં ખુદક (ખુદક=માહુક)ને
ઉદ્દેશી કવિએ નીચેનો દુહયં (દુહો) મૂક્યો છે:

(૯) નિરૂદ્ધુ નિશ્ચિણ કાઉરિયુ, એકુ જિ નહુ નહુ ભંતિ ।

મુકે મહાસઘ જેણ વિણિ નિમિ સુતી દમયંતી ॥

કવિએ પાંચ + દુવાનાં ચાર ચરણ એવો એક છંદ પ્રયોજ્યો
છે. તેનાં ધણાં અચરણો મળે છે; એક નમૂનો આ છે:

(૧૦) કુલુ કલંકિઉ મલિઉ માહપ્પુ

મલિણીકય સયણ-મુહ

દિનુ હત્યુ નિયગુણ-કડપ્પહ

જગુ જમંપિઓ અવજસિણ

વસણ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ ।

દૂરહ વારિઉ ભદુ તિણિ હલ્લિઉ સુગઈ-દુવારુ ।

ઉભય-ભવુખ્સડ-હુખ-કરુ કામિઉ જિણ પરદારુ ॥

એક દૂટ દુહો નીચે મુજબનો મળે છે:

(૧૧) નલગિરિ-હતિહિમિ હિતઈ સિવદેવિહિ ઉચ્છંગિ ।

અગ્નિણીરુ-રહ-દારુઈહિ અગ્નિ દેહ મહ અંગિ ॥

(૯) નહોર નિષ્કપ કાપુરુપ એક ન નળ, નથી જાંતિ ।

મૂશી મહાસતી જેણે વને નિશાએ સૂતી દમયંતી ॥૫૮. ૬૬॥

(૧૦) કુલ કલંકિત કર્યું, મળ્યું (ધૂળ) માહાત્મ્ય

મલિન કર્યું સજ્જન-મુખ

ત્રીયો હાથ (નુકશાન કર્યું) નિજગુણ-સમૂહને

લગને ઝડપ્યું અપજરો

વ્યસનથી વિહિત સન્નિહિત (કર્યો) આત્માને ।

દૂરથી વાર્યું ભકું તેણે, દાંક્યું સુગતિ-દાર ।

ઉભય-ભવ-હૃદય-કરી ધ્રુવી જેણે પરદારા ॥૫૮. ૫૭॥

(૧૧) નલગિરિ હાથીમાં રહે શિવાદેવીના હજંગમાં (રહે) ।

અગ્નિણીરુ—રય—લાકડેથી આગ દે મુજબ અંગે ॥૫૮. ૮૨॥

પ્રકીર્ણપદોઃ

- (૧૨) કરિવિ પછેડુ સહસ્તકરુ નગરીમન્નિઝણુ સામિ ।
જંધ ન રેઈતુ તૈંધ હરઉં અગ્ગિહિં પવિસામિ ॥
- (૧૩) વેસ-વિસિદ્ધહ વારિયધ જંધ વિ મણ્ણહર-ગત્ત ।
ગંગાજલ-પફ્ખાલિય વિ સુણ્ણિહિ કિ હોધ પવિત્ત ॥
- (૧૪) નયણ્ણિહિ રૌયધ મણ્ણિ હસધ જાણુ જાણુધ સઉ તત્ત ।
વેસ-વિસિદ્ધહ તં કરધ જં કફ્ફહ કરવત્તુ ॥
- (૧૫) પિય, હઉં થક્કિય સયહુ દિણ્ણુ તુહ વિરહગ્ગિ કિલંત ।
થોડધ જલિ જિમ મચ્છલિય તલ્લોવિહિલ કરંત ॥
- (૧૬) અજ્જુ વિહાણુઉં અજ્જુ દિણ્ણુ અજ્જુ સુવાઉં પવત્તુ ।
અજ્જુ ગલત્થિઉં સયહુ હહુ જં તુહુ મહ ઘરિ પત્તુ ॥
- (૧૭) હઉં તુહ તુહુઉં નિચ્છધણુ મગ્ગિ મણ્ણિચ્છિઉં અજ્જુ ।
તો ગોવાલિણુ વજ્જરિઉં પહુ મહ વિચરહિ રજ્જુ ॥

(૧૨) કરી પ્રકટ સહસ્તકર (=સૂચ) નગરી મધ્યે સ્વામી ।
જો ન રહેતો તને હરું (તો) આગમાં પ્રવેશું ॥પૃ. ૮૨॥

(૧૩) વેશ—વિશિષ્ટને વારિયે, જો પણ મનહર ગાત્ર ।
ગંગાજલ-પખાલી પણ ફતરી કા હોય પવિત્ર ? ॥પૃ. ૮૬॥

૧. વેશ્યા અને પોશાક

(૧૪) નયણે રુએ, મને હશે; જણ જાણે સૌ તત્ત્વ ।
વેશ—વિશિષ્ટ તેને કરે, જેમ કાઠની કરવત ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૫) પ્રિય, હું ચાકી સકલ દિન તુજ વિરહાગ્નિએ ક્ષાતી ।
થોડે જથ્થે જેમ માછલી તાલાવેલી કરંતી ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૬) આજ વહાણું, આજ દિન, આજ સુવાયુ પ્રવત્ત ।
૧) આજ ગલહસ્ત દીધો સકલ હુઃખને જે તને મુજ ઘેર પોત્યું ॥પૃ. ૮૬॥

(૧૭) હું તને તુરંતો નિશ્ચયે, માગ મન-મચ્છયું આજ ।
૨) તો ગોવાલણે, ઉચ્ચર્યું : પ્રભુ મને વિતરો રાજ્ય ॥પૃ. ૧૧૮॥

- (૧૮) અહવિહિ પત્તી નધહિ જલુ તો વિ ન વૃહાં હત્ય ।
અવો તહ કેવ્યાહિયહ અજજ વિસજ્જિય વત્ય ॥
- (૧૯) જે પરદાર-પરમ્મહા તે હુસ્યહિ નરસીહ ।
જે પરિરંભહિ પર-રમણિ તાહં કુસિજજય લીહ ॥
- (૨૦) એકે દુતય જે કયા તેહિ નીહરિય ઘરસ ૧
ખીજા દુતય જઈ કરઉં તો ન મિલઉં પ્રિયસ ॥
- (૨૧) સંસય-તુલહિ ચડાવિયઉં જીવિઉં જા ન જણેણ ૧
તાવ કિ સંપય પ્રાવિયઈ જા ચિતવિય મણેણ ॥
- (૨૨) જો જિ વિચક્ષણુ અદ્વિખયઈ છજજઈ સોજ્જિ છઈદલુ ૧
ઉપહ-પટ્ટિઓ પહિ ઇવઈ, ચિત્તુ જુ નેહ-ગહિદલુ ॥
- (૨૩) રિક્કિ-વિહોણુ માણુસહ ન કુણુઈ કુવિ સમ્માણુ ૧
સઉણિહિ મુચ્ચઈ ફલરહિઉં તરુવર ઇત્યુ પમાણુ ॥
- (૨૪) જઈવિ હુ સૂરુ સુરુવુ ત્રિઅક્ષણુ
તહવિ ન સેવઈ લરિછ પધક્ષણુ ૧

- (૧૮) અટવીમાં પાંદડાં નદીમાં જલ, તોય ન વૃહાંચા હાય ।
આહો, તેમ કપાહિયાનાં આજ વિસન્યી વત્ત ॥પૃ. ૧૨૧॥
- (૧૯) જે પરદારા—પરાહુમખ તેઓ કહેવાય નરસિંહ ।
જે પરિરંભે પર રમણીને તેની ફસકે છે રેખા ॥પૃ. ૧૫૫॥
- (૨૦) એક દુર્નય (=અન્યાય) જે કયો, તેથી નીસરી ઘરની ।
ખીજો દુર્નય જે કરું તો ન મળું પ્રિયને ॥પૃ. ૨૨૭॥
- (૨૧) સંસય-તુલામાં ચડાવિયું જીવ્યું, જ્યાંસુધી ન જને ।
ત્યાંસુધી કાં સંપદા પામિયે, જે ચિતવ્યું મને ॥પૃ. ૨૪૬॥
- (૨૨) તે જ વિચક્ષણ કહેવાય, છાજે તે જ છેલ ।
ઉપય-ગ્રીપરયું પથે રાખે, ચિત્ત જે નેહ-થેલું ॥પૃ. ૩૦૧॥
- (૨૩) રિક્કિ-વિહોણા માણસનું ન કાણે કાંઈ સન્માન ।
ચક્રિન(=પ્રક્ષી)થી મુકાય ફલરહિત તરુવર, આહો પ્રમાણ ॥પૃ. ૩૩૧॥
- (૨૪) જે પણ હોય શર સુરખી વિચક્ષણ
તોય ન સેવે લાહ (=સક્ષી) પ્રતિક્ષણ ૧

પુરિસ-ગુણાગુણ-મુણુ-પરમ્મુહ

મહિલેહ બુદ્ધિ પયંપહિં જં બુહ ॥

(૨૫) જેણુ કુલકમ લંઘિયધ અવજસુ પસરધ લોહ ॥

તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિખંધણુ વિ ન કુણુધ પંડિઓ કોઈ ॥

(૨૬) જં મણુ મૂઢહ માણુસહ વંછધ દુલ્લહ વત્થુ ॥

તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં ગયણિ પસારધ હત્થુ ॥

(૨૭) રાવણુ જાયઉ જહિં દિયહિ દહ-મુહુ એક-સરીરુ ॥

ચિંતાવિય તધયહિં જણુણિ કવણુ પિયાવઉ ખીરુ ॥

(૨૮) સીહુ દમેવિ જુવાહિહધ, ધકુંકુ વિ જિણિહધ સિતુ ॥

કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ, અરપહુ રજુ સમસ્તુ ॥

આ ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક દૂહાઓ છે, જે આ. હેમ-ચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત છે. આ ઉદાહરણો મુક્તકો જેવાં છે. પણ કવિએ સળંગ કવિતા પણ લખી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવને અંતે ૧૪ ચોપાઇ અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં "જીવ-મનઃકરણુ-સંતાપકથા" અને "સ્થૂલિ-ભદ્રકથા" છે તે આખી અપભ્રંશ ભાષામાં આપી છે; ઉપદેશાત્મક, હોધ કવિની ભાષા ઉપરની પ્રભુતા એ રજૂ કરે છે.

પુરુષ-ગુણ-અગુણ-મનન-પરાહ્મુખ

મહિલાની બુદ્ધિ, પ્રજલ્પે જેથી બુધ ॥૫. ૩૩૧॥

(૨૫) જેણે કુલકમ લંઘિયે, અપજસ પસરે લોકે ॥

તે ગુરુ-રિદ્ધિ-નિખંધન પંથુ ન કરે પંડ્યો કોઈ ॥૫. ૩૫૪॥

(૨૬) જો મન મૂઢ માણુસનું વાંછે દુલ્લલ વસ્તુ ॥

તો સસિ-મંડલ-ગહણુ માટે ગંગને પસારે હાથ ? ॥૫. ૩૭૩॥

(૨૭) રાવણુ જાયો જહીં દિવસે દશ-મુખ એક-સરીર ॥

ચિંતામાં પડી તયે જનનીઃ કયા(મુખ)ને પિવાડું ખીર ॥૫. ૩૯૦॥

(૨૮) સિહ દમી જો વાહિયે, એક પણ જીતે રાત્રુને ॥

કુંવરી પ્રિયંકરી દેવી તેને આપો રાજ-સમસ્ત ॥૫. ૩૯૨॥

સોમપ્રભે કાવ્યમાં થોડી સમસ્યાપૂર્તિ પણ આપી છે. આ પ્રશ્ન-
ગાનુદ્ધળ દોષ સહદયહૃદયાનંદદારિણી થાય તેવી છે:

- (મતિસાર:) “કરિ સદ્ગતિ અપ્પાણુ”
(કુમાર:) “પડિવગ્ગિતિ વિ દયા દેવ શુરુ દેવિ સુપત્તિદિ દાણુ ।
વિરઠ દીણુભુદ્ધરાણુ કરિ સદ્ગતિ અપ્પાણુ ॥” ૧
(મતિસાર:) “ધણુ ભદિસમ પગ્ગતુ”
(કુમાર:) “પુત્તુ જુ રંજઠ જણુય-મણુ થી આરાદય કંતુ ।
ભિન્ન પ્રસન્ન કરે પદુ ધણુ ભદિસમ પ્રગ્ગતુ ॥” ૨
(મતિસાર:) “મરગયવન્નદ પિયદ ઉરિ પિય ચંપયપદદેહ ।”
(કુમાર:) “કસવદેઠ દિન્નિય સાદય નાઠ સુવન્નદ રેહ ॥” ૩
(મતિસાર:) “ચૂડહ ચૂની દોઠસઠ સુદ્ધિ-કવોલિ નિહિતુ ।”
(કુમાર:) “સાસાનિસણુ ઝલક્કિવઉ વાણસસિલ સંસિતુ ॥” ૪

૩. સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધના સમકાલીન વાગ્બટે રચેલા “કાવ્યાનુ-
શાસન”ના ટીકાકાર સિદ્ધદેવગણીએ અપભ્રંશની કાઠી સ્વતંત્ર કૃતિ
નથી કરી; પરંતુ વાગ્બટે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચી
વિશે લખતાં તેતે દેશપરત્વે “અપભ્રંશ” જુદા જુદા છે તેવું “અપભ્રંશસ્તુ
ચચ્છુદ્ધં તત્તદ્દેશયુ માપિતમ્” એવું કહ્યું છે, તેની ટીકામાં “યત્તેષુ તેષુ
કર્ણાટપદ્માલાદિયુ શુદ્ધં અપરમાવાભિઃ સમિશ્રિતં સોડપભ્રંશો ભવતિ-તેતે

૧. ગુજરાતી છાયા:—

પ્રતિપાદિત કરી દયા દેવ શુરુ, દેઈ સુપવિત્રને દાન ।
વિરચી દીન-ગન-ઉદ્ધરાણુ કરે સદ્ગતિ આત્માને ॥

૨. “પુત્ર જો રંજે જનક-મન, સ્ત્રી આરાધે કાંત ।
ભૂત્ય પ્રસન્ન કરે પ્રભુને, આ ભક્તાઈ પંચેત ॥”

૩. “મરકતવર્ણા પ્રિય-ઉરે પ્રિયા ચંપક-પ્રસાદેહ ।
કસોટીએ દીધી સોલે ન સુવર્ણની રેખા ! ॥

૪. “ચૂડા ચૂણી યશે સુગ્રા-કવોલે નિપક્ત ।
શ્વાસ-અનલેઃ ઝળક્યો આક્ર-સશિલે-સંસન્ન ॥

કર્ણાટક, પંચાલ વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ, ખીજી ભાષાઓથી અમિશ્રિત, તે અપભ્રંશ છે” એમ લખતાં ત્યાં એક ઉદાહરણ આપ્યું છે:

ચારુદ્ધ વહુ અધમાંડિઅહ દીસહ (દિહિ) સવ્વ પદંતુ ।

કહિ મા કણ્ઠઅહં આવિસધ અગહં કેરહ કંતુ ॥૧

૪. આ સમયનો મહાકવિ અમરકીર્તિ તેના “છક્કમ્મુવએસા” (સં. નામ પદ્મપ્રવેશઃ) નામક કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાતિએ નાગર ધ્યાલણ હતો; પણ પછીથી જૈન થયેલો હતો. એનો સંપ્રદાય દિગંબર હતો અને તે મુંજ-ભોજના સમયના પં. અમિત-ગિરિના શિષ્ય શાંતિસેનના શિષ્ય પં. શ્રીધેણુસૂરિનો શિષ્ય હતો. તેણે ઉપરનું કાવ્ય ૧૪ સંધિમાં રચ્યું છે. આ કાવ્ય ઉપર સ્વેતાંબર ચંદ્રપ્રભના પ્રાકૃત “વિજયચંદ્ર-કેવલિયરિય” કાવ્યની અસર જણાય છે. ૨ કવિ ગોધરાનો વતની હતો, તે વગેરે ઘણીખરી માહિતી તેણે પોતાના ઉપરના કાવ્યમાં આપી છે.

(આદિમાં)

વેઅહ શુજ્જર વિસગહો મજ્જિદ દેસુ, જામેણ મહીયદૂ વહુપએસુ ।

અથરાયર વરગામહિ જિરુદ્ધ જાણાપયારસંપઠે સમિદ્ધ ।

તહિ અયરુ અતિય ગોદહય જામુ, હં સગ્ગુ વિચિત્ર સુરેસ-ધામુ ।

૧. આ દોહાનો સ્પષ્ટાર્થ પકડી શકાતો નથી; છતાં સંભવિત છે કે તેની છાયા નીચે મુજબ હોય:

ચારુત, ત્વં અતિમણ્ડિતક; દિવજ્ઞ સર્વાસુ પઠન્ ।

કથય માં કદા આયાસ્યતિ અસ્માકં કાન્ત; ।

હે ચારુત (?) નામના પક્ષી, હું બોલતો ખૂબ શોભી રહેલો છ. મને કહે, અમારો પ્રિયતમ કેયારે આવશે.

૨. જૈ. ગૂ. ક., જૂ. ગૂ. નો ઇતિ. ૫. ૭૭

૩. ગૂર્જરાતી છાયા:—

અયં ગૂર્જર-વિષયમાં સંઘ્યદેશ, નામે મહીતટ ખહુપ્રદેશ ।

નતા નાગર, તરગામમાં નિરુદ્ધ, નાનાપ્રધાર-સંપત્તિ-સમૃદ્ધ ।

તહાં નગરછે ગોધરા નામ, જાણે સ્વર્ગ વિચિત્રસુરેશ-ધામ ।

પાસાયહ પતિહ જહ સહંતિ સચયબહો નિસાણું વહંતિ ।
ધય દિદિણિ કલરવેહિ સરિદ્ધિ, હું કહય સુરહં પોસચધ સિદ્ધિ ।

x

x

x

x

તહિ ચાલુકવંસિ હયજળહ પાલધ કણહ છુરિંદપહાણહ ।

(અંતમાં)

અ'બપસાએ આચ્ચણિપુતે ગિહત્યચ્છકમ્મપવિત્તિપવિત્તે ।

ગુણપાલહો સુએણ વિરયાવિહ અવરેહિ મિ મણેણ સંભાવિહ ।

ખારહસચધ સસન્નચચારીહિ (?) વિક્રમ સંવચ્છરહો વિસાલહિ ।

ગચહિમિ ભદ્રવચહો પદ્મઅંતરિ ગુરુ વાસરમિ ચહદસિ વાસરિ ॥

“કણહ” સંભવે છે કે “કણ્ણ” છે; એટલે એ ગોધરાનો કણ્ણ સોલંકી છે. એના સમયમાં મહીતટ=મહીકાંદો પણ જાહેર જણાય છે. આ કવિએ નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, ધર્મચરિત-ટિપ્પન, સુભાષિતરત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ એ બીજી સાત કૃતિઓ પણ રચી છે. એ સં. ૧૨૪૭ નહિ, પણ ૧૨૭૪ માં જણાય છે.

૫. કાર્ધ શિવદેવચૂરિના શિષ્ય એક જયદેવગણિ નામના કવિનો સમય જો કે નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં મેળત્રી નથી શકાતો, છતાં એના “ભાવનાસંધિપ્રકરણ” નામક (૧૦ કડવાના ૬૨ કડીના) કાવ્યના સંપાદક શ્રી. મધુસૂદન મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે તે કવિ ૧૩મી

પ્રાસાદની પંક્તિઓ જહીં સોહંત, શારદ-અબ્રનાં નિશાન વહંત ।

ધૃત-દિદિણી કલરવે સુરિદ્ધિ, જાણે કહે સુરની પોસિચે સિદ્ધિ ।

x

x

x

x

તહીં ચાલુકચ-વંશે નય-જ્ઞાતા પાણે કણ નરેંદ્રપ્રભાનુ ।

x

x

x

x

અ'બાપ્રસાદે આચ્ચણિ-પુત્રે ગૃહસ્થ-પદ્મર્મપ્રવૃત્તિ-પવિત્રે ।

ગુણપાલના સુતે વિરચાવ્યું અવરે મેં મને સંભાવ્યું ।

ખારસે સિત્તેર-ચ્યારે વિક્રમસંવત્સરના વિશાલે ।

ગાયું (?) ભાદરમાના પક્ષે ગુરુવાસરમાં ચૌદસ વાસરે ॥

૧૪મી સદીનો છે.^૧ ભાષાની દૃષ્ટિએ એનું કાવ્ય મહત્ત્વનું છે; સખળ કે ભાષામાં જૂના સંસ્કારો હોવા છતાં અપભ્રંશની વિશિષ્ટતા ખતાવનારો અત્યંત ઉકાર લુપ્ત થતો મળે છે; કવિએ જ એવા પ્રયોગ કર્યા છે કે લક્ષ્યાએ ફેરફાર કર્યો છે, તે કહેવાનું જો કે આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી. આ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક ધાર્મિક ગ્રંથ હોઈ કાવ્ય તરીકે ખાસ વિશિષ્ટતા આપતું નથી. ભાષામાં સાહિત્યકીય અપભ્રંશનો ડોળ નીચેના અવતરણથી સમજાશે :

દે જીવ નિમુણિ ચંચલ-સહાય મિદહેવિણુ સચલ વિ ખજખલાવુ ।
નવભેયપરિગ્રહવિવહનલ સસાર અતિય સહુ ઇદિયાહુ ॥૨

મોટા અક્ષરોના સમાસ ઉપરના મતનું સમર્થન આપશે. તેમ છતાં સાદી કવિતા પણ મળે છે; જેવી કે :

પિય પુણુ મિત્ર ઘર ઘરણિ નય ઇહ લોહ ય સન્નિવસુહુ સહાય ।
નવિ અતિય કોઈ તુહ સરણિ મુકખ ઇકકલક સહસિ તઉ નરકદુઃખ ॥૩

રૂપો આ તરફ આવતાં જોઈ શકાશે.

૬. આ જ સમયમાં વાદિવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિનો શિષ્ય જયમંગલસૂરિ ધ્યાન ખેંચે છે. એણે ૧૮ કડીનું “મહાવીરજન્મભિષેક” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. ચારણી પદ્ધતિની વીરરસોચિત તેની કાવ્યપદ્ધતિ આકર્ષક છે:—(છંદ મરહટ્ટા છે)

તા રડ રડકિ, ગૃંગ ઢલકિય, કુટિઅ તુટિઅ દોલ
ત્રાટક ત્રટકિ રણણ રણકિ, રણણિઅ ઝણણિઅ જોલ ।

૧. Annals of B. O. R. J.; 1929, પૃ. ૨

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

દે જીવ, સુણુ ચંચલસ્વભાવ, મેલી સકલ ય ખાલભાવ ।

નવ-ભેદ-પરિગ્રહવિવિધનલ—સંસારે છે સહુ ઇદ્રનલ ॥

(એનન, પૃ. ૮)

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રિય પણુ મિત્ર ઘર ઘરુણી યાય અહીં લોકે ય સર્વ વસુનાં સહાય ।

નવ છે કોઈ તુજ શરણે મૂર્ખ એકલો સહીરા ઘું નરકદુઃખ ॥

તા...ગન્નિજા, અંખર વન્નિજા, જલનિહિ ગુંનિજા નિજ્જરણાઈ
તા કાયર કંપિય, કામિણિ કુંદિય, તુટિયા આભરણાઈ ॥
તા કુમ્મ કુકુચિયા, સેસ ધડુકિયા, ચરહરિયો વારાહ
સાયર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢલહલિયા, હુ નટ્ટો નરનાહ ॥
દિગ્ગય ગડગડિયા, ગિહ ખડખડિયા, નહુ નટ્ટો મત્તંડ
સહસક્રુચ ચમકિયા, સુરગણ સંકિયા, કિર કુટ્ટો ખભંડ ॥૧

જ્યમંગલસૂરિની ખીજ કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ જાણવામાં નથી.
એણે સં. ૧૩૧૯ માં સૂધા પદાડ પર ચાચિગ દેવના લેખની સં. પ્રશસ્તિ.
રચી છે, તેથી ૧૩ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ કવિની હયાતી હતી.

૭. અપભ્રંશમાં શોકગ્રંથ નાની અનેક કૃતિઓના રચયિતા
જિનપ્રભસૂરિએ પોતાની “મદનરેખા” નામક કૃતિ સં. ૧૨૯૭ માં
રચેલી છે, એટલે ૧૩ મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એનો કવનકાળ છે.
મોટા ભાગની કૃતિઓ એણે શત્રુંજય ઉપર રહી રચી છે. (૧)
મદનરેખા સંધિ, (૨) જ્ઞાનપ્રદાશ કુલક, (૩) ચતુર્વિધભાવના કુલક,
(૪) મહિસચરિત્ર, (૫) જીવાનુશાસ્ત્રિ સંધિ, (૬) નેમીનાથ રાસ,
(૭) યુગાદિજનચરિત્ર કુલક, (૮) ભવિયચરિત્ર, (૯) ભવિયકુંડળચરિત્ર,
(૧૦) સર્વચૈત્યપરિપાટી—સ્વાધ્યાય, (૧૧) સુભાષિત કુલક, (૧૨)
આવકવિધિ પ્રકરણ, (૧૩) ધમ્માધમ્મવિચાર કુલક, (૧૪) વપ્રસ્વામિ-
ચરિત્ર (૨. સ. ૧૩૧૬), (૧૫) નેમિનાથજન્માભિષેક,

૩. જૂ. ગૂ. ક. ભાગ ૧લો: જૂ. ગૂ. કૃતિ; ૫. ૭૫—ગૂજરાતી કાયા:

વરી રટકે, શીંગી ઢલકે, ફૂટે વટે ઢોલ.

ત્રાટક તટકે, રણતૂરી રણકે, રણકે ઝણકે ઝોલ.

ત્યાં...ગાળે, અંખર વાળે, જલનિધિ ગુંળે નિર્જરણાં.

ત્યાં કાયર કંપે, કામિની કુંદે, વટે આભરણાં.

ત્યાં કુર્મ કુકુચો, શેપ ધડુક્યો, ચરહરિયો વારાહ.

સાયર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢળહળિયા, હોય નાહા નરનાથ.

દિગ્ગજ ગડગડિયા, ગ્રહ ખડખડિયા, નહ નાહો માર્તંડ.

સહસ્રાક્ષ ચમક્યો; સુરગણ શંક્યો, ન ફૂટ્યું બ્રહ્માંડ !

(૧૬) મુનિસુવતસ્વામિસ્તોત્ર, (૧૭) છપ્પન દિશાકુમારી-જન્માભિષેક, (૧૮) જિનસ્તુતિ, આટલી કૃતિઓ તેની જ છે. એ ઉપરાંત (૧) પદ્મપંચાશદ્ધિક્કુમારિકાસ્તવન, (૨) મહાવીરચરિત્ર, (૩) જંબુચરિત્ર (૨. સં. ૧૨૯૯), (૪) મોહરાજવિજયોક્તિ, (૫) જિન-કલ્યાણક, (૬) સુકોશલ ચરિત્ર, (૭) જિનસ્તુતિ, (૮) આચરીસ્તુતિ અને (૯) ગુરુસ્તુતિ એ પણ એની કૃતિ હોવાનો ખંભા છે. આમાંનું “ભવિયચરિત્ર” શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ છપાવ્યું છે. “ભવિયચરિત્ર” એ કાવ્ય એક નાનું પણ સુંદર રૂપક કાવ્ય છે. આવા પ્રકારની પદ્ધતિનું સૌથી પ્રાચીન ગણાય તેવું ભાગવત પુરાણમાંનું પુરંજનોપાખ્યાન છે. કૃષ્ણમિશ્રનું “પ્રબોધચંદ્રાદય” ૧૧ મી સદીનું નાટક એ જ રીતે તેવું ગુણ-દુર્ગુણોને ચૂર્તસ્વરૂપ આપી રચાયેલું નાટક છે. જયશેખરસૂરિનું “પ્રબોધચિંતામણી” કે “ત્રિભુવનકીપક-પ્રબંધ” એ તે જ પદ્ધતિનું કાવ્ય છે.

ભવિય ! સુણુ ઉ ભવજીવહં ચરિત્ર સંખેવિહિ માણુ નીચહુ ધરિઉ ।
આયિ આણાઇ ઉ ભવપુરનામુ મોહરાઉ તહિં વસઇ પમામુ ।
મિચ્છદિદિ તસુ વદ્દાહ મૂચ સચલ જીવ સા પિયતમ હૂચ્છ ।
તીણુહિ મોહિઉ એઉ જિયલોઉ વિનડિજજંતુ વિ ધરઇ પમોહ ।

કહ વિ ન જણાઇ ધમ્માધમ્મુ ભદ્ધખાભદ્ધુ ન ગમ્માગમ્મુ ॥૨

કવિની ભાષા સરળ છતાં બોધક છે. એણે જુદા જુદા કાવ્યમાં છંદો પણ જુદા જુદા આપ્યા છે. આ કવિની કૃતિઓ છંદ અને ભાષા

૧. કાર્ણસ ત્રૈમાસિક વર્ષ ૧ હું, ચંક ૨ નો

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

ભવ્ય ! સુણુ ભવજીવનું ચરિત્ર સંસારે મન નિચલ ધરી ।
છે અનાદિક ભવપુરનામ મોહરાવ તહીં વસે પ્રકામ ।
મિચ્છાદિદિ તેની વહાલી દીકરી સકલ જીવની તે પ્રિયતમા ચમ ।
તેણે મોહો એ જીવલોક, નસાવતો ચ ધરે પ્રમોહ ।
કે જે ન જણાય કર્માકર્મ, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય ન ગચ્યાગચ્ય ॥

મા. ગ્રં. ભં. સૂત્રી, પૃ. ૨૬૫

જો એ ય દષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશિત કરાય તો અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડે.

૮. જિનપ્રભસૂરિના કાઈ એક શિષ્યે “નર્મદાસુંદરી કથા” નામક ૭૧ કડીનું કાવ્ય સં. ૧૩૨૮ માં રચ્યું છે. બીજું કાવ્ય “ગૌતમ-સ્વામિચરિત્ર” સં. ૧૩૫૮ માં રચ્યું છે.^૧ પોતાના ગુરુની માફક એ પણ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માં કાવ્ય રચે છે; હંદોર્વૈવિધ્ય પણ સાચવે છે. “નર્મદાસુંદરી કથા” નો આરંભ “ત્રિલંગી” પદ્ધતિના હંદથી મળે છે :

પણમવિ પણ્મંદહ વીરજિણિંદહ ચરણકમલ સિવલચ્છિકુલ ॥
સિરિનમયામુંદરિગુણજલસુરસરિ કિંપિ યુણિવિ લિલિ નંમકુલ ॥
સિરિવંદ્ધમાંણુ પુરુ અતિથિ નયરુ તહિં સંપદ નરવંદ ધર્મપવરુ ॥
તહિ વસદ સુસાવશુ ઉસસેણુ આણુદણુ નસુ મણિ નિણનાહવયણુ ॥૩

૯. પ્રબંધચિંતામણિ-કાર મેરુતુંગને આપણે અપભ્રંશ કૃતિઓના એક સંગ્રાહક તરીકે ગણી શકીએ. પ્રબંધચિંતામણિમાં તેણે જુદા જુદા

૧. તેરસ સય અડવીસે વરિસે...વિહિયા ॥

તેરસો અઢાવીસના વર્ષમાં રચી.

એજન, પૃ. ૧૮૦

૨. ગાયમસુચરિયકુલયં રધિયં...અઢાવત્રસ્ય વરિસરસે ॥

ગૌતમસુચરિતકુલક અઢાવત્રના વર્ષમાં રચ્યું. એજન, પૃ. ૨૬૭

આ બીજી કૃતિને અંતે પ્રાકૃત ગાથામાં જિનપ્રભસૂરિનું નામ છે; પણ તે ગુરુના ઉત્કર્ષવિષયક જણાય છે. વર્ધાનુક્રમે પણ આ કૃતિ જિનપ્રભશિષ્યની જણાય છે.

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રણમી પ્રણતેન્દ્ર વીરજિનેન્દ્રના ચરણકમલ સિવલક્ષ્મીકુલને ॥

શ્રીનર્મદાસુંદરી-ગુણજલ-સુરસરિતા કેં ચે સ્તંધી લલિ જન્મકુલ ॥

શ્રીવર્ધામા-પુર છે મગર તહીં સંપતિ-નરપતિ ધર્મપ્રવર ॥

તહીં વસે સુભાવક ઋષભસેન અનુદિન જેને મન જિનનાથવચન ॥

એજન, પૃ. ૧૮૮

પ્રબંધોમાં કેટલાક અપભ્રંશ દૂહાઓ ઉદાહૃત કર્યા છે. તે બધા જ પ્રચલિત સાહિત્ય-લૌકિક અને ગ્રંથસ્થ-માંથી લીધા છે. કેટલાક દૂહા આ. હેમચંદ્રમાં પણ છે. મેરુતુંગે એના પ્રબંધગ્રંથની રચના સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં કરી છે. એ કવિ બહુશ્રુત અને અનુભવી છે. એણે ચૂંટી આપેલા દૂહા પણ એની પસંદગીની આંકણી કરે તેવા છે. એમાંના આ. હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર એવા કેટલાક દૂહાઓ છે. એ ભાષા અને સાહિત્ય એ ઉભય લેખે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે :

- (૧) અમ્મીણુ સંદેસડઉ નારય કન્હ કહિજી ।
જગુ દાલિદિહિ હુત્થિયઉ બલિળન્ધણુક મુધજી ॥^૧
- (૨) ઉગ્યા તાવિઉ જિહિ ન કિઉ લક્ખઉ ભણુમં તિ ઘટ્ટ ।
ગણિયા લખલમં દીહડા કે દહ અહવા અટ્ટ ॥
- (૩) મુન્નુ ભણુમં મુણાલવમં જુન્વાણુ ગયઉ ન ચૂરિ ।
જમં સકુર સયખણક થિય તોમં સ મીંડી ચૂરિ ॥

૧. પ્રબંધચિંતામણિમાંનાં અવતરણોની ગૂંજરાતી છાયા નીચે પ્રમાણે છે:
પૃષ્ઠાંક મુનિશ્રી જિનવિજયજીની “સિધી” ગ્રંથમાંનાં આવૃત્તિના છે:—

- (૧) અમારો સંદેશડો (હો) નારન, કાન્હને કહેજે ।
જગ દાળદરથી દૂખિયું; બલિ? બંધનનું મૂકને ॥પૃ. ૮॥
- (૧. બલિ=બલિરાજ અને કરન. હૂયર્થ છે.)
- (૨) ઉગ્યા(રાત્ર)ને તાપિત જહી ન કર્યો? લાખોરે ભણે તે ધાટું ।
ગણિયા લાભે (=મેળવે) દહાડા કે દસ અથવા આઠ ॥પૃ. ૧૯॥
- (૧. કચ્છના લાખા કુલાણીના મોઢામાં મૂકેલી આ ઉક્તિ છે)
- (૩) મુંજ ભણે મૂણાલવતીને: * જોખન ગયું; ન ચૂરે ।
જો સાકર શતખંડ યમ, તોય તે મીંડી ચૂર ॥પૃ. ૨૩॥
- (* મૂણાલવતીને રાત્ર મુંજમાં પ્રેમ હતો. ગયા મૌવનથી પણ જતું નથી, તેવો આશય આ દૂહામાં ઉદ્દિષ્ટ છે.)

- (૪) સ ઉ ચિત્તહ મટ્ટી મણુહ બત્તીમહા હિયાંહ ।
અમ્મી તે નર હહમ્મી જે વીસમર્થ તિયાંહ ॥
- (૫) ઝોલી તુદ્ધવિ કિ ન મૂડ કિ હૂંઉ ન છારહ મુન્નુ ।
હિણ્ણ દોરી-દોરિયઉ જિમ મંકહુ તિમ મુન્નુ ॥
- (૬) ગય ગય રહ ગય તુરય ગય પાયજ્જહા નિ સિચ્ચ ।
મગ્ગદ્ધિય હરિ મન્તણ્ણિ સુહંતા રુદ્ધાચ્ચ ॥
- (૭) દેવણ્ણિહિ વિરહકરાલિઅર્થ ઉદ્ધાવિઉ વરાઉ ।
સહિ અચ્ચમ્મુઅ દિઠ્ઠ મર્થ કણ્ણિ વિહુલ્લહ કાઉ ॥
- (૮) એહુ જન્મ નગ્ગહુ ગિયઉ ભહસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ ।
તિહ્ખા તુરિય ન વાહિયા ગોરી ગલિ ન ભગ્ગુ ॥
- (૯) નવજલભરીયા મગ્ગહા ગયણિ ધહુક્કર્થ મેહુ ।
ઈત્થન્તરિ જર્થ આચિસિર્થ તઉ ભણ્ણિસિર્થ નેહુ ॥

- (૪) સોજાળી ચિત્તની, આઠગળી મનની, બત્તીસગળી દેયાની,
અરો તે નર દખટો (=રૂદા), જે વિશ્વસે ત્રીમાં ॥પૃ. ૨૩॥
(*અમ્મી=અમ્મે=અહા* હહમ્મી=જામનું ઝાહ)
- (૫) ઝોળી વટ્ટી (ને) કેમ ન મુઝો, કેમ હુઝો ન રાખમ્મુન ।
હાઉ દોરી-દોરિયો* જેમ માંકહુ તેમ મુંન ॥પૃ. ૨૩॥
(*છાર=રાખ. *દોરિયો-કોઠથી પરવશ થયેયો)
- (૬) ગત ગત, રથ ગત, તુરય ગત, પાળા (ગત, ગત) ભૂત્ય ।
સ્વર્ગે રહ્યો હર મંત્રણા મુખથી (રે) રુદ્ધાદિત્ય+ ॥પૃ. ૨૩॥
(+મુંનની તૈલપના પાસમાંથી છટકવાની હક્તિ)
- (૭) કોઈ વિરહ-કરાલ (ત્રી)એ કદાવિયો વરાહ (=ખિચારો) ।
સખી ! અચ્ચો દીકો મેઃ કંટે વળગે કોને ? ॥પૃ. ૨૮॥
- (૮) એહ જન્મ નકામો ગયોઃ ભટ-સિરે ખાંડું ન ભાગ્યું ।
તીખા તુરી ન વાહ્યા, ગોરી-ગળે ન લાગ્યો ॥પૃ. ૩૨॥
- (૯) નવજલ-ભરિયા મારગરા, ગગને ધટ્ટે ગેહ ।
આ અંતરે જે આવશે તો ભણીય (હું) નેહ ॥પૃ. ૩૨॥

- (૧૦) લોચએવ ગલિ કણ્ઠલઉ મૂં ભલ્લઉ પડિહાઈં ।
ઉરિ લલ્લિછલિ મુહિ સરસતિહિ સીમ વિહંચી કાંઈ ॥
- (૧૧) માઉલિશુ જઈ વુચ્ચઈ વુચ્ચઈ ઈઉ મધ કહિઉ
લોહહં સમચ્ચઈ ।
- લો એવ પુહવિહિ ગઉ અવરુ ન વુચ્ચઈ યીજઉ રાઉ ॥
- (૧૨) માણુસડા-દસદસ દસા સુણિયઈ લોચપસિદ્ધ ।
મહ કન્તહ ઇંકે જ દસા અવરિ તે ચોરહિં લિદ્ધ ॥
- (૧૩) કેા જાણુઈ તુહ નાહ ચીતુ તુહાલઉ ચક્કવઈ ।
લહુ લંકહ લેવાહ મગ્ગુ નિહાલઈ કરણઉતુ ॥
- (૧૪) ઓલી તાવ ન આણુહરઈ ગોરીમુહકમલરસ ।
અદિટ્ઠી કિમ ઓમિયઈ પડિપયલી ચન્દસ ॥
- (૧૫) સઈર નહીં સ રાણુ ન કું લાઈઉ ન કું લાઈઈં ?
સઉ પંગારિહિ પ્રાણુ કિ ન વઈસાનરિ હોમીઈ ॥

- (૧૦) ભોજદેવ ! ગળે કાંઈયો મને બહો પ્રતિભાસે !
ઉરે લલ્લમીયાં, મ્હોએ સરસ્વતીયાં, સીમા વહે ચી શું ? ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૧) માતૃલિંગજે જોલે, જોલ્યો છ મેં કહ્યો લોહનો સમુચ્ચય ।
ભોજદેવ ! પૃથિવીમા ગયો અધર ન જોલે યીને રાચ ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૨) માણુસડા(ની) દશ દશ દશા સુણિયે લોકપ્રસિદ્ધ ।
મુઠ્ઠ કાતની એક જ દશા, અવર તે ચોરે લીધી ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૩) કોણુ નજે તુજ માથ ! ચિત્ત, તોતું (?) ચક્ર-પદ ।
લધુ(માં) લંકાને લેવાનો માર્ગ નિહાળે (ઉં), કરણુ-પુત્ર ! ॥પૃ. ૫૮॥
- (૧૪) ઓળ ત્યારે ન અનુસારે ગોરી-મુખ-કમલને ।
અણુ-દીઠી કેમ માપિયે પડવા-રેખ ચંદ્રની ?* ॥પૃ. ૬૪॥
- (* આ એક સમસ્યાપૂર્તિ છે.)

૧. અહીંથી ૧૯ મા સુધીના દૃહા “રાણુકદેવડીના દૃહા”
સાહિત્યમા જે પ્રસિદ્ધ છે, તે આપવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધરા.

- (૧૬) રાણા મવ્વે વાણિયા જેમણ વહુંડે સેઠિ ।
કાહું વણિજહુ માણડીયઉં અમ્મીણા ગઢ-હેઠિ ॥
- (૧૭) તથા ગરુઆ ગિરનાર કાહું મણિ મત્સરું ધરિઉં ।
મારીતાં પંગાર એકૂં સિહરું ન ઢાલિયઉં ॥
- (૧૮) જેમલ મોડિ મળાંહ વલિવલિ વિરૂએ ભાવિયથ ।
નથ જિમ નવા પ્રવાહ નવધણુ વિણુ આવઈ નહીં ॥
- (૧૯) વાઢીતઉં વઢવાણુ વીસરતાં ન વીસરથ ।
સૂના સમા પરાણુ ભોગાવહ તથા ભોગવ્યા ॥
- (૨૦) આપણુપથ પ્રભુ હોઈયથ કથ પ્રભુ કીજથ હતિથ ।
કાજુ કરેવા માણુસહ ત્રીજઉં મારુ ન અતિથ ॥

ના પ્રતિપક્ષી રાજ તરીકે નામ “નવધણુ” આપવામાં આવ્યું છે, પણ દુહા ભેતાં એ જ “ખેગાર” સહવે છે. એ આખીર રાજ હોતો. દગાથી “નવધણુ”ના અંત પછી તેની રાણીના મુખમા આ વાક્યો આપ્યા છે. કેટલાક પછીની ભાષાના દુહા ક્ષિપ્ત છે. તે ન ભેતાં અસલ જણાતાને જ અહીં સ્થાન આપ્યું છે. રાણીનું નામ એક હાથપ્રત મુજબનું “સુનલદેવી” છે. લોકમાં “રાજકુદેવી” નામ પ્રસિદ્ધ છે.

- (૧૫) સહિયરો. નથી તે રાણો, ન કોઈ લાવ્યો, ન કોઈ લવાય ।
સ્વયં ખેગાર સાથે પ્રાણુ કેમ ન વેચાનરે હોમિય ? ॥૫૮. ૬૫॥
- (૧૬) રાણા મવ્વે વાણિયા, જેમલ (જયસિંહ) વડો શેઠ ।
કાં શું વાણિજહું (=વેપાર) માર્યું અમારા ગઢ હેઠ ? ॥૫૮. ૬૬॥
(જયસિંહે રાણીનો હાથ માન્યો હોય, તેનો જવાબ જણાય છે.)
- (૧૭) તેં ગરના ગિરનાર ! કાં મને મત્સર ધર્યો ? ।
મરાતા ખેગાર એક શિખર ન ઢાળિયું ? ॥૫૮. ૬૬॥
- (૧૮) જેમલ (=જયસિંહ), મોડ મળાંહ, વળીવળી વરવે ભાવિયે ।
નદી જિમ નવા પ્રવાહ નવધન વિણુ આવે નહિ ॥૫૮. ૬૬॥
- (૧૯) વઢાતું વઢવાણુ વિસરતાં ન વીસરે । [જનવો મેધ, ખેગાર]
સોના સમા પ્રાણુ ભોગાવા, તેં ભોગવ્યા ॥૫૮. ૬૬॥
(આ સોરઠાની ભાષા આ બાજુ વધુ આવી ગઈ જણાય છે.)
- (૨૦) આપણુપેં પ્રભુ હોઈયે, ક્યારે પ્રભુ કીજે હાથે ।
કાજુ કરેવા માણુસને ત્રીજે માર્ગ નથી ॥૫૮. ૮૧॥

- (૨૧) સોહગિઉ સહિ કંચુયઉ જુતંઉ તાણુ કરેઈ ।
પુટ્ટિહિં પચ્છઈ તરુણીયાણુ જસુ ગુણગહણુ કરેઈ ॥
- (૨૨) લલિછ-વાણિમુહકાણિ સા પઈ ભાગી મુહ મરઉ ।
હેમસૂરિઆત્યાણિ જે ઇસર તે પહિડયા ॥
- (૨૩) હેમં તુહાલા કર મરઉ જિસ અચ્ચણુયરિદ્ધિ ।
જે ચંપહ હિટ્ટા મુહા તીહ ભપહરી સિદ્ધિ ॥
- (૨૪) ઈક્કહ કુલ્લહ માટિ સામીઉ દેયઈ સિદ્ધિસુહુ ।
તિણિસઉ કેહી સાટિ કંટરે ભોલિમ જિણુવરહ ॥
- (૨૫) મંહિવીઠહ સચરાચરહ જિણિસિરિ દિન્હા પાય ।
તસુ અત્યમાણુ દિણેસરહ હોઈતુ હોઉ ચિરાય ॥

(મૂળમાં કંઇ=સં. કદા સંભવે છે, અથવાના અર્થમાં એટલો વહેલો પ્રયોગ સંભવતો નથી.)

- (૨૧) સોહાગિયા સખી, કંચુક=ચાળી) ભેડયો તાણુ કરે ।
પીઠ પછી તરુણીજન જેના ગુણુ ગ્રહણુ કરે ॥૫૮. ૮૯॥
(ગુણુ=ગુણ અને દોરી.)
- (૨૨) લલમી-વાણી-મુખ-કળી તે, તારામાં, ભાગ્યવાન, (પણ) મુજ મરે ।
હેમસૂરિ-સ્થાને જે ઈશ્વર, તે પંડયા ॥૫૮. ૯૨॥
(અર્થ સંદિગ્ધ રહે છે.)
- (૨૩) હેમ ! તારા કર (તોય) મરું, અચંખા-રિદ્ધિ ।
જે ચંપાય હેઠે-મુખે, તેના ઉપર સિદ્ધિ ॥૫૮. ૯૨॥
(ઉપરના ખને ઢૂહા હેમચંદ્રને ઉદેશી ચારણના મુખમાં મુકાયા છે.)
- (૨૪) એક કૂલ માટે સ્વામી દે (છે) સિદ્ધિ-મુખ ।
તેથી શા સારું થોડે ભોળપ, જિનવરનો ? ॥૫૮. ૯૨॥
(અર્થાત્ એ ભોળપ નથી, પણ સ્વામિગુણ છે.)
- (૨૫) મહીપીઠ-સચરાચરને જણે સિરે દીધા પાય ।
આયમણુ તે દિનેશ્વરનું, હોવાનું હોય સદાય ॥
(ચિરાય=સામે વખતે: એટલે સદા.)

મેરુતુંગનો સમય ૧૪મી સદીનો આરંભ હોવાથી તેની પસંદગીમાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં લાક્ષણિક રૂપો કેટલાંક જણાય છે. રાસયુગના અંતભાગમાં તે કવિતા પડે તેવી છે. પણ મોટા ભાગના દ્વહા “દ્વૈમયુગ”ની લાક્ષણિકતા સાચવતા હોવાથી અહીં સ્થાન પામ્યા છે. “પ્રબંધચિંતામણિ”ની કેટલીક પ્રતોમાં વધુ આ તરફ આવતી ભાષા સાચવતા દ્વહા મળે છે; પણ જૂની પ્રતોમાં ન હોવાથી તેવા દ્વહા-એને અહીં સ્થાન નથી આપ્યું. પ્રસંગે એનો ઉપયોગ થશે.

૧૦. છેક સોળમી સદી સુધી નાની મોટી અનેક કૃતિઓ મળે છે. એના વિસ્તારમાં નહિ પડતાં કવિ અને કૃતિ અને મળી શકે ત્યાં વર્ષ આપી સંતોષ લેવામાં આવે છે. સાહિત્યકીય અપભ્રંશ તેમાં મૂર્ત છે.

કવિ	કૃતિ	રચ્યા વર્ષ
જિનસૂરિ	અંતરંગસંધિ	(૧૪મું શતક)
જયશેખરસૂરિશિષ્ય	શીલસંધિ	(૧૫મું શતક)
હેમસાર	ઉપદેશસંધિ	„
વિશાલરાજસૂરિ	તપઃસંધિ	„
રત્નમંદિરગણિ	સં. ઉપદેશતરંગિણીમાં (અપભ્રંશ ૨૫ પદો)	„
યશદીપતિ	અંદોષહરિય	(સં. ૧૫૨૧ લગભગ)
સિદ્ધસેન (૨૬ધ્રુ)	મહેસરચરિય	(૧૫મું શતક)
	દહલકુખાણુ જયગાલ	„
	શ્રીપાલચરિત	„
	સમ્મુતગુણનિહાણુ	„
જયમિત્રહલ્લ	સેણિયચરિય	„

આ ઉપરાંત જેના કર્તાઓનાં નામ નથી મળ્યાં તેવી અનેક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પાટણ વગેરેના ભંડારોમાં છે. એમાંની બધી એક જ સમયની નહિ, પણ જુદા જુદા સમયની હશે; પણ સાધનાભાવે એ

વિષયમાં આપણે આજે કાંઈ પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

આ કૃતિઓ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની આ. હેમચંદ્રે સ્થિર કરી આપેલા ભાષાસ્વરૂપને જ મુખ્યત્વે અનુસરતી હોવાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે; સમગ્ર કે તેમાંથી વિપુલ શબ્દભંડોળ આપણે મેળવી શકીએ તેમ છિયે. મુખ્યત્વે શ્વેતાંબર જૈન સાધુઓની એ કૃતિઓ હોઈ તેમ જ એ સાધુઓનું નિવાસસ્થાન મુખ્યત્વે ગૂજરાત, મારવાડ અને માળવા હોઈ તેઓની સાહિત્યકીય ભાષા સાંચવતી કૃતિઓમાં પોતપોતાના સમયની ભાષાની છાંટ પણ મળી આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ખુદ સં. જૈન સાહિત્યમાં આમ તળપદા જ શબ્દો અને નહિ તો તેવા તળપદા શબ્દો કૃત્રિમ સુંદરકૃત સ્વરૂપને પામેલા પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે. (અહીં શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈના જૈન-ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧લામાંના જૂની. ગૂજ. ઇતિહાસમાંનું પ્રકરણ ૨ જું અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડશે.)

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ

ગૂજરાતની કૃતિઓ તેમ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ છે તેવી દિગંબર જૈન કૃતિઓના વિષયમાં જો કાંઈ પણ માહિતી મળે છે, તે આ પૂર્વે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી બહારની પણ કાંઈ કૃતિઓ અથવા અપભ્રંશના વિષયમાં કાંઈ વધુ પ્રકાશ પડે તેવા વ્યાકરણગ્રંથો પ્રાપ્ત હોય તો તે સંબંધમાં આવશ્યક માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બહારનાં જો કાંઈ સાધન મળે છે, તેમાંનાં નીચેનાંનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

કૃતિ	કર્તા	સમય
૧. દોહાકોશ	તિલ્લોપાદ	૧૧મી સદી
૨. „	સરહપાદ	„

૩. દોહાકોશ	કાવ્યદીપાદ	૧૨મી સદી
૪. સંકીર્ણ દોહા-અંબદ	...	"
૫. કાકીર્ણવ	...	"
૬. કીર્તિલતા	ત્રિવિદ્યપતિ	૧૫મી સદી
૭. પ્રાકૃતપિંગલ	...	"
૮. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ	ત્રિવિક્રમ	૧૩મી સદી
૯. પ્રાકૃત સર્વસ્વ	માઈડેય	૧૪મી-૧૫મી સદી
૧૦. પદ્માપાયંદ્રિકા	લક્ષ્મીધર	૧૬મી સદી
૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતાર	સિંહરાજ	૧૭મી સદી

આમાંનું ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ જોવામાં નથી આવ્યું, પણ એનાં જ વાલ્મીકિનાં નામે ચઢેલાં મૂત્રો ઉપર લક્ષ્મીધરની પદ્માપાયંદ્રિકા અને સિંહરાજનું પ્રાકૃતરૂપાવતાર મળે છે. તે ઉપરાંત પિશલે આ. હંમચંદના અપભ્રંશ વિલાગના દોહલાઓના કરેલા અંપાદનમાં ત્રિવિક્રમે લીધેલા દોહલાઓની વાચના પણ આપી છે. વાલ્મીકિમૂત્રો ત્રણેમાં છે, એથી ત્રિવિક્રમનો અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ એ માઈડેયનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે. એને ૧૪મી-૧૫મી સદીમાં થયેા માનવામાં આવે છે. કોઈ એને છેક ૧૭મી સદીમાં થયેા માને છે.^૧

ઉપર ગણાવેલાં ૧૧માં ૧ થી ૭ એ કવિતાના ગ્રંથો છે. એમાં દોહાકોશ ૧૧-૧૨મી સદીના છે; કર્તા બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓ છે; અને રચના આસામ-બંગાળામાં થયેલી છે. સહજયાન બૌદ્ધોનાં ધાર્મિક મંતવ્યો આ કાવ્યોમાં રજૂ થાય છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ એની આપણને ઉપયોગિતા ન હોય, પણ સાહિત્યકીય દષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે જ.

૧. દોહાકોશમાં ૧ લી કૃતિ તિલ્લોપાદની છે. જે કાંઈ લાપાબેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચેનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે:

૧. Evolution of Magadhi : Introduction. પૃ. ૨૦. શ્રી અનંતપ્રસાદ જેનરલ શાસ્ત્રીએ માઈડેયને ૧૭મી સદીમાં મૂક્યો છે.

૧કન્ધ—ભૂઅ—આઅતણ—ધન્વી ।
 સહજ સમાયે સચલ વિવન્દી ॥
 સહજે ભાવાભાવ છ પુચ્છહ ।
 સુણુ કરુણ તહિ સમરસ ઇચ્છિઅ ॥
 મારહ ચિત્ત છિન્વાણું હણિઆ ।
 તિહુઅણ સુણુ છિરજ્જણ પસિઆ ॥
 અમણસિઆર મ દુસહ મિચ્છે ।
 આપણુવન્ધ મ કરહુ રે ઇચ્છે ॥
 ચિત્ત અસમજહિ સમસુહ પઇદઇ ।
 ધન્વીઅ—વિસઅ તહિ મત્ત છુ દીસઇ ॥
 આધરહિઅ એહુ અન્તરહિઅ ।
 વરગુરુપાઅ અદઅ કહિઅ ॥

x x x

૧. ઉપયોગી હોવાથી અહીં સંસ્કૃત છાયા આપવામાં આવે છે:

સ્કન્ધભૂતાયતનેન્દ્રિયાણિ
 સહજસ્વભાવેન સકલાનિ વિવદ્ધાનિ ॥૧॥
 સહજે ભાવાભાવૌ ન પૃચ્છ ।
 શૂન્યતાકરુણે તસ્મિન્ સમરસે ઇષ્યેતે ॥૨॥
 મારય ચિત્તં નિર્વાણેન હત્વા ।
 ત્રિશુવનશૂન્યનિરક્ષણં પ્રવિશ ॥૩॥
 અમનસ્કારં ન દૂષયત મિથ્યા ।
 આત્માનુવન્ધે મા કુરુ રે ઇચ્છામ્ ॥૪॥
 ચિત્તં ચસમેં યદા સમસુખં પ્રવિશતિ ।
 હિન્દ્રિયવિપયમાત્રં તદા ન દૃશ્યતે ॥૫॥
 આદિરહિતં એતદ્ અન્તરહિતમ્ ।
 વરગુરુપાદેન અદ્વયં કથિતમ્ ॥૬॥

x x x

હઉ સુણ્ણ નગ્ગ સુણ્ણ તિહુઅણ્ણ સુણ્ણ ।

ણિમ્મલ સહજેણ પાપણ્ણ પુણ્ણ ॥

નહિ ઇચ્છ્યમ્ તહિ જાઉ મણ્ણ એત્યુણ્ણ કિન્નરમ્ ભન્તિ ।

અથ ઉધારિય આલોઆણે નજાણે હોમ રે ।થન્તિ ॥

આ અવતરણમાં “ધન્દ્રિય”નું “ધન્દિઅ” થઈ “ધ” પર સ્વરભાર આવતાં, અપભ્રંશ પછીની ભાષામાં દીર્ઘ “ધ” થાય છે, તે પ્રક્રિયા આવી ગઈ છે. “વિવન્દી”રૂપ “વિવદ્ધ” ઉપરથી “વિવન્દિઅ” થઈ એ જ રીતે “વિવન્દી” અન્યું છે. “ધ”ના “દ”ની પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં આવી નથી. “પુચ્છદ” વગેરે રૂપમાં આગાર્ય ખીન્નપુરુષનું બહુવચન ગણિયે તો વર્તમાનકાલીન થ કે આગાર્ય-આત્મનેપદ ધ્વમ્ ઉપરથી લાવી શકાય. એકવચન ગણિયે તો આગાર્ય આત્મનેપદી સ્વ ઉપરથી લાવવો જોઈયે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં એ પ્રક્રિયા વ્યાપક નથી.

અહં શૂન્યં જગત્ શૂન્યં ત્રિભુવનમપિ શૂન્યમ્ ।

નિર્મલસહજે ન પાપં ન પુણ્યમ્ ॥૩૪॥

યત્ર ઇચ્છતિ તત્ર યાતુ મનઃ અત્ર પ્રાન્તિઃ ન ક્રિયતામ્ ।

અથ ઉદ્ઘાટય અવલોકને ધ્યાને સ્થિતો ભવામિ ॥૩૫॥

[રૂપ-વેદના-સંજ્ઞા-સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનરૂપ પાંચ સ્કંધ, પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ-આકાશરૂપી પાંચ મહાભૂત, સ્થાનરૂપ ઇન્દ્રિયો, આ સહજ સ્વભાવે બધાં બંધાયાં છે. સહજમાં સંસાર અને નિર્વાણરૂપ ભાવ અને અભાવ(ની વાત) ન પૂછ. શૂન્યતા અને કરુણતા સહજમાં સમરસ ઇચ્છાર્થ છે. નિર્વાણ વતી હણીને ચિત્તને માર. (પછી) ત્રિભુવનના શૂન્યાત્મક નિરંજન જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર. નિર્વિકલ્પ સહજ જ્ઞાને ફેકટ ન દોષ વ્યાપ. આત્માના અનુ-બંધનમાં ઇચ્છા ન કર. શૂન્ય સમાન-ચિત્ત જ્યારે સમ સુખમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયની માત્રા ત્યાં નથી દેખાતી. ઉત્તમ ગુરુએ આને આદિ-રહિત અને અંતરહિત અદ્વય જ્ઞાન કહ્યું છે. x x x હું શૂન્ય, જગ શૂન્ય, અને ત્રિભુવન શૂન્ય છે. નિર્મલ એવા સહજ માર્ગમાં પાપ નથી, પુણ્ય નથી. મન જ્યાં (જવાની) ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં નયો. અહીં બ્રાંતિ ન કરાય. નીચેના માર્ગને ઉધારી જ્ઞાનાત્મક ધ્યાને સ્થિતિ થાય છે.]

“ધ્વિચ્છય” કર્મણિરૂપ લાગે છે. “ધ્વિચ્છયમ્” રૂપ આ. હેમચંદ્ર સ્વીકારે છે. અંત્ય “ધ્” હ્રસ્વ થયો છે. ૪થી કડીમાં ‘ધ્વચ્છ’ બીજી વિભક્તિનું એકવચન માગધી સદશ છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. “નહિ” સં. ચાલુ ઉપરથી સીધું પ્રાકૃત પ્રક્રિયાથી આવ્યું છે. અપ.માં આ પ્રચલિત નથી. “યિત્તિ” આપણે ત્યાં “યિધ” સ્વરૂપમાં હોય છે. “રે”નો પ્રચાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

તિલ્લોપાદના આ કાવ્યની એક હાયપ્રત ૧૨મી સદીના આરંભના ૧૪ વર્ષ જૂની મળે છે;^૧ એટલે ગ્રંથકાર ૧૧મી સદીનો છે. એ જૂની પ્રત તૂટક છે. ૧૩મી સદીની બીજી પ્રત ઉપરથી ખાલી ભાગ પૂરેલા છે, તેથી મૂળની ભાષાને ખાસ આંચ આવી જણાતી નથી.

એશક વ્યાપક અપભ્રંશનાં લક્ષણો પ્રાકૃતાનુકૂળ આમાંથી આપણને મળે છે, એ સાથે અર્વાચીનતા તરફ ઢળતું વલણ મળે છે. આ અપભ્રંશ “માગધ અપભ્રંશ”ના સંસ્કારો કરતાં “મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ”ના સંસ્કારોનો સમાદર વધુ કરે છે; જેમાં રૂપભેદ કહો કે પ્રાંતીયતા કહો તેવું કાંઈક આવે છે. એવી જ બીજી બે કૃતિઓ નીચે ઉદાહરિત કરવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ જોઈએ.

૨. સંહજયાન ઐશ્વ મંપ્રદાયનો જ “સરહ” એના “દોહાકોશ”થી લગભગ ૧૧મી સદીમાં જ આપણા જાણવામાં આવે છે. મહાસિદ્ધ સરહ પૂર્વપ્રદેશાંતર્ગત રોલો નામના સ્થળમાં જન્મ્યો હતો અને રાગ રત્નપાલ (ઈ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦)નો સમકાલીન હતો. એટલે ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ એ થયેલો એ સ્પષ્ટ છે.^૨ આણે કેટલોક બીજી કૃતિઓ પણ રચી છે. “દોહાકોશ”ના કેટલાક નમૂના જોઈએ:

વગ્હણો હિ મ જનન્ત હિ મેહ ।
 એવહ પટિઅહ એ અ્યહવેહ ॥
 અટ્ટી પાણી કુસુ લધ પઢન્તે ।
 ધરહિ ખમ્મસી અગ્ગિ હુણુન્તે ॥

૧. દોહાકોશ: અ. પ્ર. પૃ. ૧

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી, દીકા, પૃ. ૧૦૫

કાળે વિરહિયા હુઅવહ હોમેં ।
અક્ષિય રહાવિયા કહુએં ધુમેં ॥
એકદણ્ડી ત્રિદણ્ડી ભગવંવસેં ।
વિણુઆ હોઇઆઇ હંસહએસેં ॥
મિચ્છેહિં જગ વાહિયા ભુલે ।
ધમ્માધમ્મ છુ જાણિયા તુલે ॥

x x x x

ગુરુ-હવએસેં અમિયા-રસુ ધાવહિ છુ પીચાક જેહિ ।
વહુ-સત્યત્ય-મરુત્યલિહિં તિસિએ મરિઅહ તેહિ ॥
ચિત્તાચિત્ત વિ પરિહરહુ તિમ અચ્છહુ નિમ વાહુ ।
ગુરુવચણેં દિલભત્તિ કરુ હોઇ જધ સહજ હલાહુ ॥

x x x x

પર-ભચાર છિ કિયાઇ અતિય છુ દીઆઉ દાણુ ।
એહુ સંસારે કવણુ ફણુ વરુ છડુહુ અપ્પાણુ ॥૧

૧. સંસ્કૃત છાયા:—

બ્રાહ્મણા ન જાનન્તિ હિ મેદં (વૃથા) પઠિતાઃ એતે ચતુર્વેદાન્ ॥૧॥
મૃત્તિકાજલકુશાન્ લાત્વા પઠન્તિ ગૃહે ઉપવિશ્ય અગ્નિં જુહ્વતિ ।
કાર્યેણ વિરહિત-હૃતવહ્નોમેન અક્ષિણી દાઘે કદ્દના ધૂમેન ॥૨॥
એકદણ્ડ-ત્રિદણ્ડ-ભગવદ્દેશેન વિજ્ઞાઃ ભવન્તિ હંસોપદેશેન ।
મિથ્યાત્વેન જગદ્ વાહિતં ભ્રમેણ ધર્માધર્મો ન જ્ઞાતૌ તુલ્યેન ॥૩॥

x x x

ગુરુપદેશેન અમૃતરસઃ થાવ્યતે ન પીતકઃ ચૈઃ ।
વહુશાસ્ત્રાર્થમરુથલીપુ તૃણયા મૃતં તૈઃ ॥૫૬॥
ચિત્તાચિત્તમપિ પરિહરત તથા આસ્યતામ્ યથા વાલઃ ।
ગુરુવચને દૃઢભક્તિ કુરુત ભવતિ યદા સહજોજ્જ્વાલઃ ॥૫૭॥

x x x

પરોપકારઃ ન કૃતઃ, અસ્તિ ન દત્તં દાનમ્ ।
આસ્મિન્ સંસારે કિં ફલં વરં ત્યજતુ આત્માનમ્ ॥૧૧૨॥

કાણ્ડપાદનાં ઉપરનાં પદોમાં ‘લોઅહ’, ‘અલિઅ’, ‘ચિઅ’, ‘અક્કોહેહિ’ અને ‘લોણુ’ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ શબ્દમાં પ્રથમા એકવચનમાં ‘હ’ વિસર્ગના અવશેષરૂપે આવ્યો જણાય છે; ન્યારે બીજા શબ્દમાં સં. અલયઃનું સીધું ‘અલિઅ’ થયું જણાય છે, ‘ચિત્ત’નું ‘ચિઅ’ હોય તો તે નવીન વસ્તુ છે. ‘ચિત્ત’માંથી હોય તો મુશ્કેલી નથી. ‘અક્કોહ’ સ્પષ્ટ માગધીરૂપ છે. ‘લોણુ’માં અર્વાચીનતા છે. આ રૂપો આ. હેમચંદ્રમાં સિદ્ધ નથી.

લલનારસના—રવિદાશિનઃ ત્રોટયિત્વા દ્વે અપિ પાર્શ્વે ।

પત્રચતુષ્ટયં ચતુર્મુળાલં સ્થિત મહાસુલં વાસે ॥૫॥

x x x

જિનરત્નોદરે યદિ સઃ વરઃ અમ્બરં સ્પૃશતિ ।

મળતિ કૃત્ણઃ ભવે મુજ્યમાને નિર્વાણમપિ સિધ્યતિ ॥૬॥

x x x

યથા લવણં વિલીયતે પાનીયે તથા શૃદ્ધિર્ણી લાત્વા તિત્તમ્ ।

સમરસ યાતિ તત્ક્ષણે યદિ પુનઃ તેન સમં નિત્યમ્ ॥૭॥

૪. જુદાં જુદાં બૌદ્ધતંત્રોમાં કેટલાંક અપભ્રંશ પદો છૂટાંછવાયાં મળે છે. “દોહાકોશ”ની આવૃત્તિમાં તેના અંપાદક શ્રી. પ્રબોધચંદ્ર બાગચીએ તેવા કેટલાકનો સંગ્રહ કર્યો છે. એ દોહાઓ અપભ્રંશના જ છે; પણ ભાષાસ્વરૂપ વધુ વિકૃત લાગે છે:

કાલ્લઘરે ઢિઅ વોલા મુમ્મુણિરે કકોલા ।

ધણ કિવિડ હો વાજજઘ કરુણિકિ અઘ ન રોલા ॥

તહિ વલ ખજજઘ ગાઢે મચાણા પિન્નિઅઘ ।

હલે કાલિજ્જર પણિઅઘ ફુદુરે વન્નિઅઘ ॥

છતાંય કવચિત સારુ સ્વરૂપ સચવાઈ રહ્યું છે:

આઘ ભૂ અંત ભૂ મજ્જું ભૂ ભૂકે ભવ ભૂકે શિવ્વાણુ ।

એહસો પરમ મહાસુહ ભૂકે પર ભૂકે અપ્પાણુ ॥૧

હિપરનાં બધાં અવતરણો વ્યાપક અપભ્રંશથી આપણને અપરિચિત એવી કોઈ પ્રાંતીયતાનો બોધ કરે છે. ડૉ. શહિદુલ્લા આને બૌદ્ધ અપભ્રંશ કહે છે. ડૉ. જોકોબીના મત પ્રમાણે આ દોહાઓની ભાષા કમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કંડેયના અપભ્રંશનાં રૂપો સાથે મેળ ખાય છે.^૨ આ જોતાં આ એક પ્રાંતીય ભેદ છે, એટલું સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. બેશક શ્રી. મધુસૂદન મોદી આમાંની વિકૃતિને સામાન્ય જનતાના અંપર્કની અસર માને છે, બ્યારે ડૉ. સુનીતિ-કુમાર એટરજી એને પાશ્વત્ય અપભ્રંશ માને છે.^૩ આથી એટલો નિર્ણય સ્વીકારવામાં બાધ ન હોય કે આ. હેમચંદ્રનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ આ નથી.

૫. અહીં હવે બીજો જ એક પ્રકાર લગભગ તેટલો જૂનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

આદિ ન, અંત ન, મધ્ય ન, ન ભવ, ન નિર્વાણુ ।

એ તે પરમ મહા સુખ, ન પર, ન આત્મા ॥

૨. અપ. પાઠા. ટીકા, પૃ. ૧૦૦

૩. એજન, પૃ. ૧૦૧

જાણી જોઈ ગ્રંથ છે; પણ તે વળ્યાન શાખાનો છે. આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત ઈ. સ. ૧૧૭૬ જેટલી જૂની છે. જેટલે સાધારણપણે તેટલું જૂનું છે, એમાં શંકા નથી. “ડાકાર્ણવ” નામનો આ ગ્રંથ તાંત્રિક ગ્રંથ છે, જેમાં મંત્ર, યંત્ર, મુદ્રા, ધારણી, યોગ અને સમાધિવિષયક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. જોઈ તાંત્રિક ગ્રંથ તરીકે તેની જેટલી ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ એક પ્રકારના અપભ્રંશને એ ગ્રંથ સાચવી રાખતો હોવાથી એ ઉપયોગી છે:

હહ ઇ જી ભાવ અભાવ જી રંગ વિરંગ સણહ ઝોવણ રજજ ।
મજ્જાદિઓ અઝો ધમ્મુ જી રજજહુ રજજહુ વજ્જ વિજિધમ્મુ પમ્મજી ॥
ધમ્માધમ્મુ જહ અત્યગિઓ તાહ તુ બન્ધસિ જોહિ માનુ ।
સિન્ન સુરાસુર સો હ હેઓ વૃદ્ધ આવધગહ નિજાણુ ॥

x x x x

ઇન્દ્રિય વિસજ ન દિદ્વખદઉ ન ભુગ્ય ન ઇ સત્યાનાહ હોહ ।
સજી પપચ્ચ ભાગ્ય ગહુઅઝો છહઈ જોહ પમ્મત્ય ચવિરસ ॥
રમ રમ પરમ-મહાસુહ-વજ્જ પ્રજોપાયહ સિન્નહ કમ્મજી ।
લોઅણ હરણ ભાવહુ તુમ્મ સગ્ગ સુરાસુર જુદ્ધહુ નિરમ ॥

x x x x

કેવલ સહજ સહાઉ રિ દિસહ નમહુ સુરાસુર તિહુયણ નાહઈ ।
ઇન્દ્રિય-લોઅ જી જાનઈ કોહ પરમ મહાસુહ પૂજહુ ગાહઈ ॥૨

૧. ડાકાર્ણવ; સં. પ્ર. ૫. ૧૮

૨. સંસ્કૃત યાયા:-

इह हि न भावः अभावः न रागः विरागः संनश्यति अथ पुनः रज्य ।
मध्यस्थितः अयं धर्मः, न रज्य, रज्य वज्रे विनिधर्मं प्राप्नुयाः ॥२॥
धर्माधर्मौ यदि अस्तंगतौ तदा त्वं वध्नासि बोधौ मनः ।
सिद्धः सुरासुरः सः हि भवति व्रुदधतः आयातिगती निजानाम् ॥२॥

x x x

इन्द्रियविषयो न दृश्यताम् न भुंजिष, न हि संस्थानादिः भवति ।
सर्वं प्रपद्यं भावेन गृहीत्वा छर्दय मोहं परमार्थं प्रविश ॥१८॥

આ રૂપોમાં તિલ્લોપાદ વગેરેના ઉતારાની જેમ એક વસ્તુ ખાંસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં હું પ્રત્યયનો ઉપયોગ. પૂર્વે જતાવ્યું છે, તેમ તેનો પ્રયોગ બહુવચનમાં ઇષ્ટ છે. અહીં પણ ૨જી કડીમાં એકવચનના પ્રયોગ ન હોત તો બહુવચન સ્વીકારી શકાય તેમ છે; કેમકે “ભાવહુ તુમ્હ”નું ભાવયતં યૂયમ્ “તુમ્મ”નું તુમ્હ ઉપરથી અવતરણ કરી મેળવી શકાત. “સે” માર્કેડેય વિકલ્પે આપે છે. સે=સઃ. “હેઓ” મૂતઃમાંથી નિષ્પન્ન કરવું પડે છે. “રજ્જ” અને “પામેજ્જ” આ તરફ આવી ગયાં છે. “વિસજ્જ” અને “સભુ”માં “જ્જ” અને “ભ” થયા છે, તે નવીન છે. એવાં જ નવાં રૂપો “નિજ્જાણુ”, “ગહુઅગ્ગો,” “પવિસ્સુ” છે. “જ્જનપ્પ”-માં “ન” છે, તે તો ચલાવી શકારો.

રમસ્વ રમસ્વ પરમમહાસુખવજ્રે પ્રજ્ઞોપાયેન સિદ્ધકં કાર્યમ્ ।

લોકાનાં કરુણાં ભાવય ત્વ સકલસુરાસુરબુદ્ધઃ યથા ॥૧૯॥

×

×

×

કેવલં સહજસ્વભાવો રિ દશ્યતે નમ સુરાસુરત્રિભુવનનાથમ્ ।

इन्द्रियलोकः न जानाति कोऽपि परममहासुखं पूजय गाथया ॥૨૮॥

[અહીં ભાવ નથી, અભાવ નથી, રાગ નથી; વિરાગ પણ નાશ પામે છે. તો હવે આનંદ પામ. આ ધર્મ મધ્યમાં રહેલો છે. બીજે કયાંય આનંદ ન પામ. વજ્ર ધર્મમાં આનંદ પામ. શુદ્ધધર્મ પામ. જો ધર્મ અને અધર્મ અસ્ત થયા છે, તે તો તું યોધિમાં મન યાધે છે. જે નાથથી પોતાનાની જન્મ-મરણની આવળ વુટે છે, તે સુર કે અસુર ખરેખર સિદ્ધ છે. ઇન્દ્રિયના વિષયને ન જો. ભોગ ન કર. તેનાથી સંસ્થાન નથી થવું. સમગ્ર પ્રપંચને ભાવથી પકડી મોહને છેદ અને પરમાર્થમાં પ્રવેશ કર. પરમ મહાસુખાત્મક વજ્રધર્મમાં આનંદ લે, આનંદ લે. બુદ્ધિરૂપ ઉપાયથી કામ સિદ્ધ થયું નહીં. બધા સુરઅસુરોના બુદ્ધની જેમ તું લોકની દયા આણ. ખરેખર માત્ર સહજ સ્વભાવ જ દેખાય છે. સુર આસુરાત્મક ત્રણે લોકના નાથ બુદ્ધને નમન કર. પંચેન્દ્રિયવાળો જનસમૂહ કોઈ કાંઈ નહીંતો નથી. ગાથાથી પરમ મહા-સુખની પૂન કર.]

આ પ્રકાર આ હેમચંદ્રમાં નથી, એમ છતાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા આ સ્વરૂપમાં છે, એનો વિરોધ ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. ત્યારે આપણે અપભ્રંશપ્રકાર હશે? “ડાકાર્ણવ”ના સંપાદક શ્રી. નાગેંદ્ર નારાયણ ચૌધરીએ તેની ભાષા વિશે ચર્ચા કરી છે, અને નિર્ણય આપ્યો છે કે—

“...It seems to me that the language of the present work is much more influenced by the Saurseni Apabhramsa than by Bengali, thought it was composed in Bengal proper.”^૧

વસ્તુસ્થિતિએ તેપાલ બાજુની પ્રાતિક બોલી અને બંગાળા બાજુની પ્રાતિક બોલીઓની આમાં પુષ્કળ છાંટ છે. એને શૌરસેન અપભ્રંશ કહેવાનું શ્રી. નાગેંદ્ર નારાયણ ચૌધરીને કારણ કેમ મળ્યું છે, તે કાષ્ઠક તપાસવા જોવું છે. ત નો દ થવાનાં મૂલકલુ મદલ અને વાતનું વાદ એવાં ૩૫ વપરાયેલાં મળે છે. આનું ૩૫ વર્તમાનકાળમાં નથી મળતું, પણ ઉપરના અવતરણમાં છે તે “દિઽખલઉ” ૩૫ મળે છે. આ ફેરફાર પણ વૈકલ્પિક છે, એટલે મુશ્કેલી છે કે આને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવો કે કેમ. આમાં “શ” અને “ષ” પણ પ્રયોગાયેલ છે, છતાં સ્પષ્ટ વલણ નથી માગધી તરફ કે નથી શૌરસેની તરફ. એ ઉપરથી એમ જ નિર્ણય કરી શકાય કે ૧૦ મી સદીના વ્યાપક અપભ્રંશના ઉત્તર-પૂર્વ દેશના પ્રાંતીય ભેદ તરીકે જ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામ કયું આપવું એ હું તો મુશ્કેલ માનું છું.

૬. વ્યાકરણ ગ્રંથોની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે અહીં વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ”ની ભાષાનો પરિચય મેળવવો ઠીક થઈ પડશે. આ બંને કૃતિઓ પણ “ગૂજરાત” બહારની છે. આમાંની “કીર્તિલતા” એ સુપ્રસિદ્ધ મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિની કૃતિ છે. કવિ વિદ્યાપતિનું નિવાસસ્થાન મિથિલા પ્રદેશમાં આવેલા દરભંગા સ્ટેટના

કમતોલ રેશન પાસે આવેલું ગઢ વિસપી ગામ મનાય છે. એ કુંડુળ “હંકુર” નરીકે ઓળખાતું હતું. એ કવિના પૂર્વજો રાજકર્મચારી હતા. વિદ્યાપતિ પણ રાજપંડિત હતા. તેને ઈ. સ. ૧૩૧૨માં મિથિલાપ્રતિ રાજ્ય શિવસિંહે ‘વિસપી’ ગામ અક્ષિમ આપ્યું હતું, જેનું તાત્કાલિક અત્યારે પણ મોજૂદ છે.^૧ વિદ્યાપતિએ જણા મંરૂત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. માતૃભાષામાં તો તેણે બહુ નાની ઉંમરે “કીર્તિલતા”, પછી ‘કીર્તિપતાકા,’ અને જીવનકાળ દરમિયાન પુષ્કળ પદો રચ્યાં હતાં, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. “કીર્તિલતા” તેણે પોતાના આશ્રયદાતા શિવસિંહના પિતા દેવસિંહના પિતા કીર્તિસિંહને નાયક બનાવી રચી છે. એ સુંદર ગદ્યાપદ્યાત્મક કૃતિ છે:

બાલચન્દ-વિજયવદલાસા દુહા નહિ લગ્યજ ફજાન-હાસા ।
ઓ પરમેસર હરશિર સોહજ, ઈલ્લિચ્છજ નાચર મન મોહજ ॥
હા પરમોદયો કમણુ યણુવજો દિમિ, નીરસ મને રસ લગ્યે લાલમો ।
નહ સુરસા હોસજ મજુ ભાસા, જે યુગિજહ સો કરિદ પસસા ॥

મહુચર યુગજઈ કુસુમ-રસ, કવલલાદિ હજહ ॥

સગ્ગરન પર-ઉચ્ચઆરમન ફજાન નામ મર્દહ ॥

સફયવાણી વહુઅ ન ભાવજ, પાકિઅ રસ હો મમ્મ ન પાવજ ।

દેસિલ વચના સવ જન મિદ્દહ, તે તૈસન જમ્પજો અવદદહ ॥

ભૂહી પુરજહ બિહગ સુન હો સંસારદિ સાર ।

માનિનિ જીવન માત-સોમો વીર પુરુષ અવતાર ॥

વીર પુરુષ કંઠ જમ્મિઅજ નાદ ન જમ્પજ નામ ।

નહ હજાહે કુરે કહસિ હજો આકેશુદન-કામ ॥

(ગદ્ય) કિતિ લદ્ધ સૂર સર્જામ, ધમ્મપરાઅણુ દિચ્ચઅ, વિપચ-કમ્મ નાહુ દીન જમ્પજ, સહજ ભાવ સાનન્દ સુઆણુ બુંજહ જાસુ સંપજ । રહસે દવ્વ દગ્યે વિરસરજ । સતુ સરુઅ સરીર ॥

એતે લક્ષણુ લક્ષિઅઅઈ પુરુષ પ્રશંસુ વીર ॥૨

૧. કીર્તિલતા. પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨. ગુજરાતી શાયા:

૧. આ માત્ર નમૂનો લીધો છે. આમાં અપભ્રંશના અને સ્થાને સર્વત્ર જો દેખાય છે. એ સાથે “રસ કો મમ્મ”માં ષષ્ઠીનો “કો” એત્યય દેખાય છે. બેશક આનું સમાધાન “કો=કોઈ પ્રાકૃત રસનો મર્મ નથી જાણતું” એવો થઈ શકે. ઇ-ઉકારનો અંતે લોપ કદાચ એમ સ્વીકારિયે કે લલિયાની જૂલે યયો હોય; તેથી ચાલુ નામરૂપો ઉપરાંત “સુત” “શુન્નિઝહ” વગેરેનું સમાધાન કરિયે; પણ “મઝુ”, “પાઉઅ” “તૈસન”, “કુર”, “આકણન” એ મઝુ (અપ.), પ્રાકૃત, સાદશ, સ્ફુટ અને આકર્ષન ને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, એ નવીન વસ્તુ છે. “લએ”-“દએ”માં “પ”ને બદલે “એ” આવી ચૂક્યો છે.

આ કાવ્યની ભાષામાં પૂર્વ હિંદીનાં પ્રાથમિક મૂલ આપણને દેખાય છે. આ જ ભાષાનું વિકસિત સ્વરૂપ વધુ પ્રાંતીય બની “પદુમાવતી” અને તુલસીદાસના “રામાયણ”માં અપાયું છે.

બાલચન્દ્ર-વિદ્યાપતિ-ભાષા, (બ) ને નહિ લાગે દુર્જન-હાસ ।
એ પરમેશ્વર-હર-શિરે સોહે, આ નિશ્ચયે નાગર-મન મોહે ॥
કેમ પ્રજોધું, કોને જણાવું, કેમ નીરસ મનમાં રસ લઈ લાવું ।
જો સુરસ હોશે સુજ ભાષા, (તો) જે જાણશે, તે કરશે પ્રશંસા ॥
મધુકર જાણે કુસુમ-રસ, કાવ્ય-ક્લાપ(ને) છેલ ।

સજ્જન(નું) પર-ઉપકાર-મન, દુર્જન નામ મેલું ॥
સંસ્કૃત વાણી બહુ ન ભાવે, પ્રાકૃત રસનો મર્મ ન પામે ।
દેશી-વચન સર્વજન(ને) મીઠા, તે તેવી જોઈ આવહટ્ઠા ॥

ભૂંગી પૂછે ભૂંગ, સુણ, કયો સંસારે સાર ।
માનિની ! જીવન માનશું વીરપુરુષ-અવતાર ॥
વીરપુરુષ કયાંય જન્મે, નાય ! ન જોલે નામ ॥
જો જમ્જાહે સ્ફુટ કહીશ, હું આકર્ષન-કામ ॥

(ગદ્ય) કીર્તિ લાધી છે, શર સંગ્રામમાં છે, ધર્મ-પક્ષયજ્ઞ દૃઢ છે,
વિપદ-કર્મમાં નહિ દીન જોલે, સહજ ભાવે આનંદ સાથે સુજન ભોગવે જેની
સંપત્તિ, રહસ્યમાં દ્રવ્ય દઈ વીસરે, સત્વ-સુરૂપ શરીર ॥

એટલાં લક્ષણ દેખાય (તો) પુરુષ પ્રશંસું, વીર ! ॥

૩. વિદ્યાપતિ આ કાવ્યની ભાષાને “અવદટ્ટ” કહે છે. ઉપરની દષ્ટિએ આપણે તેને “અપભ્રંશ” ક્ષેત્રે કે “અપભ્રંશ” સ્વીકારી લઈ શકીએ છીએ. એમ કે એ આપક અપભ્રંશમાં સમાવિષ્ટ છે ન; તે સાથે “અવદટ્ટ” એ વિશેષ નામે એક ભાષાભેદ પૂર્વ દિશમાં હતો, અને તે ન પ્રકાર આ કાવ્યની ભાષા માટે દોવાની સંભાવના છે. શ્રી. મહુમ્મદ મોદી આ વિષયમાં લખાવે છે કે:

“આરબીભાષા” અપભ્રંશના સ્વરૂપને દર્શાવવા ચલ્લ દરવા દાખી; પણ તે ભાષા બીજા સમજ થકે તેવી ચાલકોને જતાવવી તો નહીં ન. આ પ્રમાણે તે વિદ્યુત થઈ. અપભ્રંશનું આ વિદ્યુત સ્વરૂપ “અવદટ્ટ” તરીકે યોગ્યભાષા થાયું. મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિએ “કીર્તિલતા” નામે કાવ્ય “અવદટ્ટ” ભાષામાં લખ્યું છે. પ્રાકૃત પિતૃદાનાં દર્શનો “અવદટ્ટ” ભાષામાં છે.”^૧

૪. સૂતીતિલુપાર ચેટ્ટરજીએ આ વિષયમાં એવો મન આપ્યો છે કે

“Hear with Vidyapati, the Avabhattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyric character.”^૨

આમ આ “અવદટ્ટ”માં આરબીનસ મળ્યું છે, જેના પ્રાથમિક અંશ “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃતપિતૃદ”નાં ઉદાહરણમાં છે.

૫. “પ્રાકૃતપિતૃદ”ના કનો વિશે કશી માહિતી નથી. સામાન્ય રીતે એવું માનવું છે કે જૂના જૂના લેખકોની કૃતિઓની એ મિશ્રિત રચના એકત્રિત થઈ ગ્રંથરૂપે થઈ છે. એ ગ્રંથ આને ને સ્વરૂપમાં મળે છે તે ૧૫મી સદીથી તો આ જાણતો નથી ન.

આ ગ્રંથમાં હોતાનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ સરખાનવી સ્પષ્ટ હોતા લક્ષણ (જેમકે મોડ) સુધી પ્રાકૃતમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પછી પ્રાથ: બધાં હોતાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ, શ્રી. મહુમ્મદ મોદી

૧. અપ. ખા. પ્રસ્તા. પ. ૨૦

૨. એનન મુ. ૨૧.

૩. પ્રાકૃતપિતૃદ, અ. પ્રસ્તા. પ. ૭ (મૈથિ. લો. એન્ડ. ગ્રંથાલ)

જોમાં “અવહટ્ટ” જુઓ છે, તે અપભ્રંશપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રૂકાર અને સમગ્રીનો અને આગાર્યનો રૂકાર જોમ બંને તેમ રૂકારમાં વધુ અને વધુ પ્રાપ્ત થતો જાય:

તેરહ મતા પઠમ પચ પુણ એઆરહ દેહ ।

પુણ તેરહ એઆરહહિ દોહા-લક્ષણ એહ ॥

નહા, સુરઅર સુરહી પરસમણિ હહિ બોરેસ-સમાણ ।

એ પમ્મદ અરુ કહિણ-તણ એ પસુ એ પાસાણ ॥૧

આમાં વકારનો વ અને અરુનો પ્રયોગ એ આપણાથી મુખ્યત્વે ભિન્ન છે. ડ.એ પુણ, અરુમાં જ છે, બીજે નથી. રૂકાર બધેથી ગયો છે.

“અવહટ્ટ”માં બ્યંજનોનું દ્વિત્વ એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે, એ આપણને “પ્રાકૃતપિગલ”નાં ઘણાં ઉદાહરણોમાં મળે છે; જ્યારે ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશમાં આવતાં જોડાક્ષર ચાંદ્યાં જતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ છે. રાણાનું ઉદાહરણ:

પઅભરુ દરમરુ ધરણિ તરણિ રહ ધુલ્લિઅ ડંપિઅ

કમઠ પિટ્ઠ ટરપરિઅ મેરુ મંદર-સિર કંપિઅ ।

કોહ ચલિઅ હમ્મીર બીર ગળજૂહ સંયુત્તે

કિઅહ કટ્ઠ હાકંદ મુચ્છિ મેચ્છહકે પુત્તે ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

તેર માના પ્રથમ પદે, ફરી અગિયાર દે ।

ફરી તેર-અગિયારથી, દોહા-લક્ષણ એ ॥ ૭૮ ॥

જોમકે, સુરતરુ સુરભિ પારસમણિ નહિ બોરેસ-સમાન ।

એ વહકલ, અને કહણ-તણ, એ પશુ, એ પાપાણ ॥ ૭૯ ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:

પદસર-દરમઝી ધરણી, તરણિ-રય ધૂળે છાયો ।

કમઠ-પીઠ ટરપરી, મેરુ-મંદર-સિર કંપા ।

કોધે ચલ્યો હમ્મીર વીર ગળજૂય-સંયુક્ત

કોધું કળે આકંદ, મૂર્છાયા મ્લેચ્છના પુત્ર ॥ ૮૨ ॥

નીચેનું કુણિયાનું ઉદાહરણ એનો સારો ખ્યાલ આપશે:
 દોહલા મારિય દિલિં મહ મુચ્છિય મેરંછ સરીર ।
 પુરં જંઢેજદલા મંતિબર ચલિય ખીર હમીર ॥
 ચલિય ખીર હમીર પાચલર મેહણિ કંપહ ।
 દિગમજ છુહ અંધાર ધૂલિ સૂરહ રહ ઝંપહ ।
 દિગમજ છુહ અંધાર આણુ ખુરસાણુક આહા ।
 દરમરિં દમસિ વિપક્ષેખ મારય દિલિં મહ દોહલા ॥૧

હરિગીતનું ઉદાહરણ જુઓ:

જહ કુદલ ક્યમ ચારુ ચંપચ ચૂચ મંજરિ ખેલુલા
 સખ દીસ દીસહ કેસુ કાણુ પાણુ બાહલ ભમ્મરા ।
 ખહ ચોમ્મ ગંધ વિખંધુ ખંધુર મદ મદ સમીરણ
 શિઅં કેલિ કોતુક લાસ લંગિમ લંગિઅં તરણીજણ ॥૨

આ અવતરણો જેવાંથી સ્પષ્ટ થશે કે ભાષાએ અર્વાચીનતા તરફ આવવાનું વંશણ લીધું છે; અપભ્રંશ તત્ત્વ આસરતું જાય છે; સાથે પૂર્વ તરફનાં વાગ્બિખંડા, ‘કે’ જેવા પ્રત્યયો વગેરે, શબ્દોને અંતે ‘આ’કારનો પ્રક્ષેપ વગેરે થતાં આલ્યાં છે. અને માર્કંડેયના વ્યાકરણ—“પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માંનો “નાગર અપભ્રંશ” જેતાં અને તેમાં આપેલાં અવતરણો મુખ્યત્વે “પ્રાકૃતપિગલ”નાં છે, તેનો વિચાર કરતાં

૧. ફોલં મારી (=વગાડી) દિલ્હી મધ્યે મૂર્છાયાં મ્યેચ્છ શરીર,
 આગળ નતલળો મંત્રિવર; ચાલ્યો વીર હમીર ।
 ચાલ્યો વીર હમીર, પાદ-ભરે મેદની કંપે,
 દિગમાર્ગ-નભ અંધાર, ધૂળ સૂર્યનો રથ છાવરે ।
 દિગમાર્ગ-નભ અંધાર આણ્યો ખુરાશાનનો આળો,
 જંઢેદી દમીશ વિપક્ષેન, મારી (=વેગાડી) દિલ્હીમાં દોલ ॥૧૪૭॥

૨. જોમે પૂલેયાં કેતકી ચારુ ચંપા આમ્મેમંજરી વંજુલ
 સૌ દિશે દીસે કેસુકાં—કાનને પાને વ્યાંકુલ ભમરા ।
 વહે પદગંધે વિખંધુ-ખંધુર મદમદ સમીરણ
 નિજ-કેલિ-કોતુક-લાસ્યલંગિમ લાંગિયાં તરણીજન ॥૧૪૮॥

એમ માનવાને કારણ રહે છે; કે મુખ્યત્વે આ “પ્રાકૃતપિંગલ”ની ભાષા જોધને પણ માર્કડેયે વ્યાકરણ લખ્યું હોય.

૮. અપભ્રંશ સાહિત્યની સર્વસીકૃત ભાષા તરીકે “હેમચુગ”માં પૂરો આદર પામી ચૂકી, એ કારણે આ. હેમચંદ્રનાં વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ પછી ત્રિવિક્રમ, માર્કડેય અને કમદીશ્વરે પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં, તેમાં સાહિત્યકીય વ્યાપક અપભ્રંશનું પણ વ્યાકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કમદીશ્વરના વ્યાકરણને મેળવી નથી શક્યો, પરંતુ ત્રિવિક્રમ અને માર્કડેયનાં વ્યાકરણોની વીગત મેળવી શકાઈ છે. લક્ષ્મીધર અને સિદ્ધરાજ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે, એટલે તેમનાં ખાસ જુદા મંતવ્યો ન હોવાને કારણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સાથે ત્રિવિક્રમનાં ‘વાલ્મીકિસૂત્રો’ અને માર્કડેયના “પ્રાકૃતસર્વસ્થ”નાં વિધાનોની સરખામણી અહીં મુખ્યત્વે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને લીધે આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી એ બંનેના મેદનું જ્ઞાન સરળ થશે.

મૂળ વસ્તુ	ત્રિવિક્રમ	આ. હેમચંદ્ર
વિષ્ણુ, વર્મન	ઉત્ત, વિચ્છ	વુત્ત, વિચ્ચ
બધાં નામ સર્વ.નેસં.એ.વ. પ્રત્યય હો (વિકલ્પ)		(નથી)
અકારાંત સર્વનામને પાં.વિ.એ.વ. હં (સંવહં)		હાં (સંવહાં)
પણ કિમ્નું ત્યાં	કિહ	કિહે
કિમ્નાં પ્ર. એ. વ.	કાંઈ-કવણ	(વિકલ્પે ફેરફાર)
इदम्	આથ	આય
यद्, तद्	દું, તું (ત્રિ.)	ધું, તં (વિ.)
युष्मद् ત. એ. વ.	એઈ, તઈ	પઈ, તઈ

૧. ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ નથી જોઈ શકાયું. પણ લક્ષ્મીધરે પડલાવા-ચંદ્રિકા અને સિદ્ધરાજે પ્રાકૃતરખાવતારમાં ત્રિવિક્રમનાં જ સૂત્રો લીધાં છે; એ ઉપરાંત પિરાલે આ. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના જર્મન અનુવાદમાં તેમ જ અપભ્રંશ દોહલામાં ત્રિવિક્રમની પ્રક્રિયાઓ પૂરેપૂરી નોંધી છે. એ પ્રાપ્ય છે; તેને આવશ્યક ઉપયોગ કરી શકાયો છે.

શસ્મદ પ્ર. દિ. ય. વ.	અમદર્શ, અમદેઈ	અમદર્શ, અમદે
,, તુ. ય. વ.	અમદેદિ	અમદેદિ
,, પં.-પ., ઝે. વ.	મદુ, મગઝ	મદુ, મગઝુ
ચદ-તદ સપ્તમ્યંત અવ્યય	જર્ઠ, તઈ, (વિ.)	(નથી)
ફ-ઉ નર. નામને પં. સ. ઝે. વ. દિ, હે		પં.-હે, મ્.-દિ
,, ,, પ. ય. વ.	હં (વિકલ્પે)	દિ-(વિકલ્પે)
સ્ત્રી. પછી-પંચમી ય. પ્ર.	હું	હું
મંપંધક શૂ. ફ. ત્વા-પ્રત્યય	એ, એપિ, એપિણ	ઇવિ, એવિ, એવિણ
,,	(વિ.)	(વિ.)
તાદર્થ્યમાં નામયોગી	તેસિ-તેસિ (વિ.)	રેસિ-રેસિ (વિ.)
ફદાનીમ્	એવ્વદિ	એમ્વદિ
એવમ, એવમેવ	એમ, એમઇ	એમ્વ, એમ્વઇ
નદિ	નાદિ	નાદિ
પ્રત્યુત્ત	પમ્છલિઉ	પમ્ચલિઉ
પ્રાયસ્	પગિગમ પ્રાધમ	પગિગવ, પ્રાધમ્વ
	(વિ.)	(વિ.)
ક્રુતઃ	કહતિદુ (વિ.)	કહન્તિદુ (વિ.)
અનુકરણાર્થ શબ્દ	ત્રિગિધ	ધુગધ
વિધ્યર્થ તત્ત્વ પ્રત્યય	એવ્વઇ, એપ્પઇ, એન્	ઇએવ્વઉ, એવ્વઉ, એવા
કર્તૃવાચક તૃ પ્રત્યય	ણઅ	અણઅ
વર્તમાન પ્રથમ પુ., ઝે. વ. ઉ		ઉં
મૂનાં વર્તમાનમાં	હવસઇ, હવસદિ (વિ.)	(આ રૂપો નથી)
(પ્ર) મૂના પર્યાપ્તિ અર્થમાં	બહુચ્ચ	દુચ્ચ
વજ્ ખાતુનો	વચ્ચ	વુચ
મ્ ,,	ણવ	ણવ
પદ્ય-ગદ્ય ,,	પસ્સ, ગણ્દ	પ્રસ્સ, ગૃણ્દ

ત્રિવિક્રમમાં જ નથી મળતો.

ત્રિવિક્રમ સુખ્યત્વે આ. હેમચંદ્રને જ અનુસરેલા છે, એટલે બંધારણગત કશો ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉપરના જે ભેદ આપવામાં આવ્યા છે, તે મોટે ભાગે લેખનભેદને આભારી લાગે છે; કેમકે બંનેમાં કેટલાંક સૂત્રો સંખ્દશઃ એકનાં એક ને કવચિત્ સૂત્રમાં પદો ભિન્ન પાલટાવેલાં મળે છે; આનો એક જ ખુલાસો થાય અને તે એ કે જે કાંઈ લેખનભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રિવિક્રમે પોતાની સમર્થમાં પ્રયોજીને તેને તેનાં જોવામાં આવેલાં રૂપો હોવાં જોઈએ; આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો તેને વાળખી ન લાગ્યાં હોય અને તેથી તેણે તેનો સમાદર ન કર્યો હોય; અથવા આ. હેમચંદ્રનાં બ્યાંકરણની કાંઈ એવી જ ભ્રષ્ટ હાથપ્રત મળી હોય કે જેમાં તેણે જોયેલાં રૂપો વપરાયેલાં-લખાયેલાં હોય; ભેદ નહોતો જ ગણાય; તેથી આ અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના “ગૌર્વર અપભ્રંશ”થી જુદો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ત્રિવિક્રમના વતનનો નિશ્ચય નથી કરી શકાયો, તેથી “ધર્તર અપભ્રંશ કૃતિઓ”માં તેને કૌશીન આપ્યું છે. બાકી એમ કહી શકાય કે એ જોન હોઈ કદાચ આ દેશનો પણ વતની હોય; કેમકે એની પ્રક્રિયાઓ આ. હેમચંદ્રને જ સુખ્યત્વે અનુસરે છે એ સદૃશ રહે છે.

૯. અપભ્રંશ ભાષાની લિખ પ્રક્રિયાના વિષયમાં “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”-કોર મોકડેય ઘણો સારો પ્રકાશ પાડે છે. એણે એના એ અપભ્રંશને “નાગર” કહ્યો છે, અને તેને મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીનો ઉપજીવ્ય ગણ્યો છે.^૧ એનાં અપભ્રંશભાષાનાં બંધારણ-વિષયક વિધાનો આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને અપાયેલાં છે; પણ તે સાથે એણે કેટલાંક એવાં રૂપો આપ્યાં છે કે જે આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”માં દેખા દેતાં નથી. પણ તે સાથે એ ન જુલાવું જોઈએ કે એ “શૌરસેની”ની પણ ઉપજીવ્યતા સ્વીકારતો હોવા છતાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં શૌરસેનીનાં બેએક તત્ત્વ સિવાયનાં બીજાં કાંઈપણ શૌરસેન તત્ત્વો પોતાના “નાગર

અપભ્રંશ”માં નોંધતો નથી; એટલે જોમં આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”ને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી; તે જ અમાણે માર્કેડેયના “અપભ્રંશ”ને પણ “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી.

હવે અહીં પ્રસંગપ્રાપ્ત હૈમ-માર્કેડેય પ્રક્રિયાનો તદ્દાવત જોઈએ : પણ આં ધંસ્તુમાં નકામું લંગાણુ ન થાય તે માટે નામ-સર્વનામં અને ક્રિયાપદોનાં માર્કેડેયાનુકૂલ રૂપાખ્યાન આપું છું, જેને પૂર્વે આપેલાં આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો સાથે સરખાવતાં તારતમ્ય સમગ્રી શકશે :

નામ :

અકારાંત નરન્નતિ : પુરિસ (સં. પુરુષ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧ કી-૨જી	પુરિસ-સા-સુ-સો, ૨ પુરિસઙ-હ, પુરિસહો	પુરિસહે, પુરિસહો
૩જી	પુરિસએ, પુરિસે ૩	પુરિસહિં
૪થી-૬ઠી	[પુરિસહ] ૪	પુરિસાણ
૭મી	પુરિસિહે, પુરિસિહો	પુરિસિહં, પુરિસિહું
૭મી	પુરિસિહિં, પુરિસિએ-પુરિસે	પુરિસિહિં
સંજોષન	પુરિસ-સા-સુ-સો, પુરિસઙ-હ, પુરિસહો	પુરિસહો
	અકારાંત નાન્યતરન્નતિ : વણ (સં. વન)	
૧ કી-૨જી	વણ-ણા, વણહ, વણહ, વણહો	વણં, વણાઈ વણંહો
	બાકી ઉપર પ્રમાણે.	

૧. હુંઆ પૂર્વનાં પૃ. ૭૮-૮૨

૨. માર્કેડેય બધા સ્વરોમાં હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ હચ્છે છે જ. (પૃ. ૧૧૨).

૩. પ્રાકૃત મુજબનાં “પુરિસેણં, પુરિસેહિં”—એ વગેરે બધી વિભક્તિ-ઓનાં પણ, આ બંધાં રૂપો ઉપરાંત થાય જ.

૪. ૭ઠી વિભક્તિને લગતાં સંજો નષ્ટ થયેલાં છે; બ. વ. નું માત્ર “ણ” વાળું રૂપ મળે છે. (એજન, પૃ. ૧૧૪). આજેળ સર્વનામમાં કસ્યનાં રૂપ આપતાં હો-હ, સું, હં-હું પ્રત્યયો મળે છે. તે બંધાં જ પ્રયુક્ત જણાય છે. બ. વ. ના પ્રત્યયો પણ એ બધાં જ હશે ?

આજ્ઞાર્થ-કર્તારિ

૩૯૦ અચ્ચઠ, અચ્ચઠ (સં. અર્ચતુ) એકવચનમાં પ્રયોજતાં છે.

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

માઠિઉચે 'હહિ' અને 'હસ' ભવિષ્યકાળની નિરાની નિર્દેશી છે: કહિ-હિસિ, હસિહિદિ, હોહિહિદિ, હસીસસિ એવાં અપભ્રંશ રૂપો 'હષ્ટ' છે. પ્રાકૃત હસિસ્સસિ વગેરે વિકલ્પે સ્થાન પામે.

પ્રકીર્ણ નર્વાનતા

'ક=કરવું' તું ભવિષ્યકાળ-૧લા પુરુષ જહુવચનમાં ચોક્કસ "કામહુ" રૂપે થાય.

વર્તમાન કદંત, પરાદ્ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં એક હોવાનો રૂપ પણ પ્રયોજાય છે.

એ ર અને ઝને હચ્છ છે અને ઇન્દ્ર-ચન્દ્રનાં હન્દ્ર-ચન્દ્ર, ઉપરાંત હન્દ્ર-ચન્દ્ર રૂપ પણ હચ્છ છે, અને મૃગયૂથતું 'મૃગનૂહ' રૂપ તેણે સ્કાર માટે આપ્યું છે.

સ્વાયં કે વાપરવામાં મહંહ-ઓ, ઉપરાંત મહંહ એકે હકારાંત રૂપ પણ તે હચ્છ છે. (૫. ૧૧૨)

ધાતુ	માઠિઉચે	આ. કેમચંદ્ર
હણ	પુરમ-દેહ્ય	પરસ-દેહ્ય
	પ્રેરકમી "દાહ્યવ"	...
આનન્વહ	ચક્ય	...
ચ્યા	ચક્ય	ચિદ્
પ્રહ	ગુહ	ગુહ
ગ્રજ	વગ્જ	વુગ
પ્રતિવિશ	પસવ (વિકલ્પે "પષસ")	વષસ
હુવ	હવ	હુવ
આનન્વિષ	આરુણ	...
મુચ	મુક, મુચ, મુલ	મેલ

તિમ્ સ્તિમ્	તિઅ (વિ.)	...
	આટી તિમ્મમ્—“યિમ્મમ્”	
સ્યાવ	કવ, યક્તવ	...
આનની	આણાવ	...

છેવટ શિષ્ટપ્રયોગમાંથી લેવાનું કહેતાં તેણે અનેન-અનિ=આઅનિ; દ્વિષ્ણુઃ વા=દુષ્ટદ્વિષિ; ત્રયઃ-ત્રિવિઃ-ત્રીણિ=તિઅ; અને દોષિણુ, વેષિણુ, તિષિણુ વગેરે પણ; ત્વાંને સ્થાને તો, માંનું મો, તૈષાંનું તેણિણુ, ત્વદીયનું તેર, મદીયનું મેર, ઉક્તનું પુત્ત, વાઘયતિનું વળગવધ વગેરે રૂપો નિર્દેશ્યાં છે.

માર્કેડેયે અવતરણો “પ્રાકૃતપિંગલ”માંથી લીધાં છે. ઉપર જોઈએ તેમ “પ્રાકૃતપિંગલ” પૂર્વદેશના “અવલક”માં છે; તેમાં અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણુ પણ સ્પષ્ટ છે જ. એથી માર્કેડેય એ નવીન સ્વરૂપ વ્યાકરણખદ્ધ કરી શક્યો છે. એનો અપભ્રંશ પણ તેથી જૂનો નથી. ચારણી ઢાળની ભાષામાં બંજનનાં નકામાં દિત્વ તેણે સમર્થિત કર્યા છે, અમરને સ્થાને “ભમ્મર” જેવાં. આમ આ. હેમચંદ્રના ઇષ્ટ અપભ્રંશના બંધારણ ઉપર તેણે “નાગર અપભ્રંશ” આપ્યો છે, જે દ્વારા આપણે તેની પાસેથી “અપભ્રંશ”નું એક વિશિષ્ટ રૂપ મેળવી શક્યા છીએ.

૧૦. ષડ્ભાષાચંદ્રિકાકાર લક્ષ્મીધરનો પ્રયત્ન ત્રિવિક્રમોપજીવી હોવાથી તેને માટે સ્વતંત્ર સ્થાન નથી રહેતું. લક્ષ્મીધર જૈનેતર છે; અને એણે પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપી છે; એ રીતે એ મહત્વનો છે. તેણે કેટલાંક વધુ વિકલ્પરૂપો પણ ઇચ્છ્યાં છે, જેવાં અકારાંત નરજાતિ રજી વિભક્તિમાં “રામિ”રૂપ વિકલ્પે; નાન્યતર-જાતિ-૧લી-૨જી બહુવચનમાં ‘કુંડે’ એવું વિકલ્પરૂપ; વગેરે. એ ૧૫મી સદીમાં હયાત હતો.^૧ એશક એ એમ જાણ્યો લાગે છે કે

અપભ્રંશસ્તુ ચણ્ડાલયવનાદિષુ યુજ્યતે ।

૧. સ્વ. ક. પ્રા. ત્રિવેદી તેને મહિનાયનો સમકાલીન માને છે. ૫. બા. ચ. અં. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭

આમ છતાં પણ એને “અપભ્રંશ” માટે માન છે કે તેણે અપભ્રંશનો ત્યાગ ન કરતાં વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું.

૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતારકાર સિંહરાજ પણ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે; પણ તેની કૃતિમાં કેટલાંક ઉપયોગી પાઠાંતરો મળે છે, જેમાંનાં કેટલાંક આ હેમચંદ્રનાં રૂપોને મળે છે. આ વ્યાકરણકાર ૧૭મી સદીનો છે. એણે ત્રિવિક્રમનાં લગભગ અર્ધા જેટલાં જ સૂત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વિકલ્પોના ત્રિષયમાં બહુ મહેનત લીધી છે. ત્રિવિક્રમથી નીચેનાં સ્થળમાં એ જુદાં પાઠાંતર આપે છે :

મૂળ વસ્તુ	સિંહરાજ	ત્રિવિક્રમ
લક્ષારાંત સર્વનામને પાં. એ. વ.	હાં	હં
યદ-તદનાં.	દુ, તું	દું, તું
યુષ્મદ્ છઠ્ઠી એકવચન	તુજ્ઞ	તુજ્ઞ
વસ્મદ્ સાતમી બહુવચન	અમ્હાસુ-સું	અમ્હાસું
તૂન્ પ્રત્યયનો આદેશ.	અણુઅ	ણુઅ
ચૂદનો આદેશ	ગૃણહ	ગણહ

સિંહરાજે સ્વીકારેલાં રૂપોમાં આ હેમચંદ્રની અસર જણાય છે. અને એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજના અપભ્રંશમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ભેદ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. એઓ એક જ પ્રાંતની બોલીના પ્રતિનિધિઓ છે; ન્યારે આપણે જોઈએ તેમ માર્કેડેય જુદા જ પ્રાંતની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ આપે છે. આ તેનો “નાગર અપભ્રંશ”. આ બધાની સરખામણી કર્યા પછી ભાગ્યે જ એ મતને સ્થાન મળશે કે આ હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર” હોય. એ “નાગર” નથી, એટલે જ “ગોર્જર” છે, એ મત હવે મુસ્કેલીથી જ ઉઠાવી શકાશે.

રાસયુગ

હૈમયુગને આપણે ઈસુની ૧૨ મી સદીના અંત સુધી જોયો, એ પછી એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. એમાં કવિતા વિકાસ પામે છે, તે અનેક રીતે વિકાસ પામી પૌરાણિક આખ્યાનપદ્ધતિ તેમજ લોકકથાસાહિત્યને લગતી કવિતાને પ્રાણદાયક યર્ધ પડી છે. નરસિંહ-યુગનો આરંભ થાય એટલે કે પૌરાણિક આખ્યાન-કાળનો આરંભ થાય, તે પૂર્વે જોનેતર સાહિત્ય આપણને લાગ્યે જ મળે છે; જે મળે છે તે પણ જોન કવિઓની જ ધાટીનું મળે છે, એટલે તેને જુદું મહત્ત્વ મળી શકતું જ નથી. આ વચ્ચેના સમયને તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિનો વિકાસ થયો હોવાથી, અને—પદ્ધતિ મુખ્યત્વે “રાસ” એ પદ્ધતિ હોવાથી, તેને રાસયુગ એવું નામ આપવામાં સાહસ નથી. એક પ્રશ્ન થાય કે રાસ જોન કવિઓએ છેક ૧૮મા શતક સુધી લખ્યા છે, તો આટલા જ સમયમાં “રાસયુગ”ને શા માટે રુદ્ધ કરી દેવો ? આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે રાસપદ્ધતિ વિકાસ આ યુગમાં જ પામી છે, પછીના રાસ તો આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કડવાળક કાવ્યો થઈ ગયા છે, એટલે અને સાથે આખ્યાનો એક સરખા જોસથી પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાં હોવાથી વધુ સમયને માટે સ્વતંત્ર “રાસયુગ”ને લંબાવવાનું સ્વાભાવિક નથી લાગતું.

“રાસ”નો વિકાસ કેવળ જોન કવિઓને આભારી છે. આપણે આ પૂર્વે જિનદત્તસૂરિના એક “ઉપદેશરસાયનરાસ” વિશે થોડાં વાકેફ થયા છીએ. એની સાથે “રાસ” શબ્દ યોજાયો છે, છતાં આપણે રાસયુગમાં જે જાતના “રાસ” જોઈએ છીએ, તે જાતનો તે રાસ ખાસ નથી. પદ્ધતિ હંદનો ઉપદેશાત્મક એક પદ્યપ્રબંધ એ છે. એ કાવ્યના સં. ટીકાકાર જિનપાલ ઉપાધ્યાયે પ્રાકૃત સાદા પ્રબંધ વિશે ટીકાના આરંભમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે:

ચર્ચરી-રાસકપ્રણયે પ્રબન્ધે પ્રાકૃતે કિલ્લ ।

વૃત્તિપ્રવૃત્તિ નાઘત્તે પ્રાયઃ કોડપિ વિચક્ષણઃ ॥૧

ટીકાકાર એમ કહેવા ચાહે છે કે “ચર્યરી” અને “રાસક” એ પ્રાકૃત પ્રબંધ એટલા સરલ છે કે તેના ઉપર (સંસ્કૃત) વૃત્તિ લખવાનો કોઈ વિચારણા પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી.

ટીકાકારે મઠી આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગાઈ શકાય છે એમ જણાવતાં લખ્યું છે કે :

લગ્ન પદ્ધતિકાબન્ધે માત્રા લોહણા પ્રાદરાઃ ।

લયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ॥^૧

આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગવાય છે. અને તેથી જ આ કાવ્ય “રાસ” કહેવાયું હશે, એમ માનવામાં આવે નથી.

“રાસક” એક ઉપરૂપકવિશેષ છે. વાગ્બટ આ વિષયમાં જણાવે છે કે : હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-માળિકા-પ્રેરણ-શિક્ષક-રાસકીડ-હલીસક-શ્રીગદિત-રાસક-ગોષ્ટીપ્રમૃતીનિ ગેયાનિ ॥

... એની વૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “પદાર્થાભિનય-સ્વમાવાતિ હોમ્વિકાદીનિ ગેયાનિ રૂપકાણિ ચિત્રતૈસ્કતાનિ ॥” આમ આ રૂપકો ગેય છે. એમાંનું “રાસક” પણ એક રૂપક છે, જેનું લક્ષણ ત્યાં નીચે સુજાતું મળે છે :

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલ્લયાન્વિતમ્ ।

આચતુષ્ઠિયુગલાદ્રાસકં મસુણોદ્યતે ॥^૨

નર્તકીઓ અનેક હોય, જેમાં અનેક પ્રકારના તાલ અને લય હોય, પણ જેમાં ૬૪ સુધીનાં યુગલ હોય તેવું કામળ અને ઉદ્ગત જે રૂપક-ગેય તે “રાસક”.

૧. એબ્બ. પૃ. ૨૯.

૨. વાગ્બટ : કાવ્યાનુશાસન (નિ. સા.), પૃ. ૧૮૦. આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાની કાવ્યાનુશાસનમાં ગેયં હોમ્વિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિક્ષક-માળિકા-પ્રેરણ-રામામ્બિકા-હલીસક-રાસક-ગોષ્ટી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ એમ કમ આપી હપરના રાખેલી વૃત્તિ આપી કમપ્રાપ્ત. “રાસક”નું લક્ષણ વાગ્બટનું જ આવ્યું છે, જુઓ. પૃ. ૪૪૫-૪૪૬.

વાગ્મટ કરતાં એક વધુ “રાગકાવ્ય” બેદ આ. હેમચંદ્રે આપ્યો છે, જેનું લક્ષણ તેમણે આપ્યું છે કે:

લયાન્તરપ્રયોગેણ રાગેષ્વાપિ વિચિત્રિતમ્ ।

નાનારસં સુનિર્વાણકયં કાવ્યમિતિ સ્મૃતમ્ ॥^૧

જુદા જુદા લયના પ્રયોગથી અને રાગોથી વિચિત્ર બનાવેલું જુદા જુદા પ્રકારનું સારી રીતે લંબાય તેવી કથાવાળું “કાવ્ય” કહેવાય છે.

અપભ્રંશ કાવ્યો જે મળે છે, જેવાં કે ભવિસ્સઅત્કહા, તેમિનાહચરિત વગેરે, તે બધાં સંધિઓમાં વિભક્ત મળે છે; જે સંધિઓમાં પાછાં કડવાં હોય છે. આ કાવ્યો રાગથી ગાઈ શકાતાં હશે કે નહિ તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન તો નથી જ. આ. હેમચંદ્રે મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

૨૦૧ પદ્ય પ્રાયઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશપ્રાન્થમાપાનિવદ્ધમિત્રવૃત્ત-
સર્ગાશ્વાસસંધ્યવસ્કન્ધકચન્ધં સત્સન્ધિ શબ્દાર્યવૈચિત્ર્યોપેતં મહાકાવ્યમ્ ।૬૧^૨

સંસ્કૃત તે સર્ગોમાં, પ્રાકૃત તે આશ્વાસોમાં, અપભ્રંશ તે સંધિઓમાં, પ્રાન્થ તે સ્કન્ધકમાં, તેવું મુખ્ય-પ્રતિમુખ્યાદિ સંધિઓવાળું શબ્દ અને અર્થની વિચિત્રતાવાળું તે “મહાકાવ્ય.”

આ વ્યાખ્યામાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં સર્ગોને સ્થાને સંધિ છે, જે આપણે ઉપર બતાવ્યા મુજબ ભવિસ્સઅત્કહા વગેરેમાં જોઈએ છીએ. આ. હેમચંદ્રે અધિમચન નામક કાવ્ય ગણાવ્યું છે. પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી.

માત્ર જે કાંઈ ગેયતાની આશા બંધાય છે, તે સંધિઓ પાછા કડવામાં વિભક્ત થયા હોય છે, અને કડવાંઓ પાછળથી ગેય અને રમી શકાય તેવાં સ્વીકારાયાં છે,^૩ તે, એટલે આ જૂનાં સંધિકાવ્યો પણ

૧ એનન. પૃ. ૪૪૯

૨ એનન, પૃ. ૪૪૯

૩ જુઓ “રેવંતગિરિરાસુ” પ્રા. ગૃ. કા. સં. પૃ. ૫=“રંગિદિ એ રમઈ જો રાસુ” વગેરે.

ગેય હોય તો તે સંભવી શકે, કેમકે ઘણા પછી આવતી ચોપાઈની પંક્તિઓ સાદા ઢાળે ગાઈ શકાતી હોવાની અશક્યતા નથી. પછી તો મહાકાવ્યોને સ્થાને સંધિઓ તૂટીને કડવાબદ્ધ ગેય કવિતા પ્રચારમાં આવી છે, જેનું એક સ્વરૂપ આપણને “રવંતગિરિરાસ” આપે છે. આ જાતના “રાસ” અને આ. હેમચંદ્રે બતાવેલા આવા “કાવ્ય”નો, નહિ કે તેમણે બતાવેલા મહાકાવ્યનો, પ્રચાર ચૂજરાતી ભાષામાં હિતરોત્તર વધ્યો છે. ટૂંકાં એ- “રાસ”^૧ અને લાંબાં આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કાવ્યો એ “કાવ્ય” એ આમાંથી હવે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

“રાસ”ના લક્ષણમાં જોયું કે તેમાં નર્તકી-પ્રાધાન્ય છે; એટલે કે એવો પ્રબંધ જોઈએ કે જે જુદા જુદા રાગમાં ગવાતો હોય અને સાથે નર્તકીઓ અંદર નાચતી જતી હોય. કૃષ્ણની રાસકીડા આવા પ્રકારની છે; પછી આવેલા “રાસ”માં પણ એ બંને તત્ત્વ રહ્યાં છે, જે પુરુષો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—સ્ત્રીઓ અલગ ગાતાં હશે. ઉપર જિનપાલે “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં એ જુદા જુદા રાગે ગાઈ શકાય છે, એવું જણાવ્યું છે, એમાં નિર્દોષ અને સૌમ્ય પદ્ધતિનો આલેખકાર છે. પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કુંડાળામાં ફરતાં તાલ આપી ગાતાં કે ગવૈયા જ માત્ર ગાતા તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી; છતાં રાસ જેમાં હતા તે તો ચોક્કસ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે “રવંતગિરિ-

૧ શ્રી. ચોપટલાલ કે. રાહે “જૈન કાવ્યદોહન” ભાગ ૧માં પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં “રાસ” શબ્દના પ્રયોગ માટે પોતાનું નીચે મુજબનું મંતવ્ય બતાવ્યું છે:

“જૈન કવિઓના રાસોમાં જૂદેજૂદે સ્થળે નજર કરતા નવરસયુક્ત વર્ણનો જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળના વર્ણનો રસ અને અલંકારથી, ઉલ્કાઈ જાય છે. રસના આલંબન, ઉદ્દીપન વિલાસ, વગેરે સાધનોનો જથ્થો જેવો ઘટ્ટ તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાચકમાં આનંદ આવે એવા રસભરિત કર્યા છે. આવાં રસવાળાં રસિક વર્ણનોને તેમણે રાસ નામ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેથી રસિક કાવ્યને રાસ નામ આપવું એ યોગ્ય પણ છે.” ઉપર બતાવ્યું છે, તે ઉપરથી માલુમ પડશે કે નર્તકીઓનાં ગેય કાવ્ય તે રાસ છે. એટલે માત્ર

રાસુ”માંનો જ છેલ્લો ઉલ્લેખ નોંધયે:

“રંગિહિ એ રમથ ને રાસુ સિરિવિજયસેણસુરિનિમ્મવિહ એ ।

નેમિનિણુ વસથ તાસુ અંખિક પૂરથ મણિ રલી એ ॥”૧

અતિ પ્રાચીન કાળમાં આ “રાસ” આર્યાવર્તમાં વ્યાપક હતો. શ્રી મુનશી જણાવે છે “શૌરસેન પ્રાકૃત”માં “રાસસાહિત્ય” પ્રચારમાં આવ્યું હતું. તેઓ શા આધારે કહે છે, તે સમજમાં નથી આવતું. “રાસમંડલી”ઓના રાસ જુદા જુદા યાત્રાપ્રમંગોમાં પ્રચલિત થવાનું બીજે સ્થળે તેમણે જણાવ્યું છે, પણ અત્યારની “રાસમંડલી-” ઓનો આવિષ્કાર ઐતન્ય અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી પછી જ થયો છે. વ્રજ-ચોર્યાશિકાશ-યાત્રામાં આ પ્રકાર પ્રથમ દાખલ થયો છે અને પછીથી એ જ વ્રજવાસી રાસ ખેલનારાઓ મંડલીઓ લઈ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડમાં આવતા થયા છે, જે ઇ. સ. ૧૬૫૦ પછી જ.

અત્યારે આપણે ત્યાં “રાસ” ગરબી-ગરબાના રૂપમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે, એ એના જૂના રૂપનું લગભગ પુનરાવર્તન છે. ખેશક આ પ્રકાર જૂનો છે; કેમકે શાંર્ગધરે (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) “સંગીત-રત્નાકર”માં સૌરાષ્ટ્રની નારીઓમાં આ પ્રકારના નૃત્યનો પ્રચાર હોવાનું જણાવ્યું છે.^૩

“રાસક”ની ક્રિયાનું લક્ષણ આપતાં લક્ષ્મણગણીએ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) “કેવિ ઉત્તલતાલાકુલં રાસય-કેટલાક ઊંચા તાલવાળાઓથી

રસિક હોવાને કારણે જ “રાસ” કહેવાયા એવી નિર્યુક્તિ શોધી કાઢવી એ વધુ પડતું છે; “રાસ”માં કાવ્યતા ને હોય તો તેમાં રસ-સ્વયંસિદ્ધ જ છે.

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭

છાયા: રંગ એ રમે ને રાસ શ્રીવિજયસેનસુરિ-નિમ્મો એ

નેમિનિન વડે તેને અંખિકા પૂરે મને રળી એ ॥

૨ Gaj. & its Lit. p. 87

૩ કેડપિ ઉત્તલતાલાકુલં રાસકમ્ । એન્વ. પૃ. ૮૮. ધ્યાન આપો કે આ ચરણ “જૂલણા”નું ૨૦ માત્રાવાળું અર્ધ ચરણ છે.

આકૃળ બન્યો તે રાસ” એવી વ્યાખ્યા આપી છે; પણ સપ્તશ્ત્રિ રાસઃ (૨. સં. ૧૩૨૭)માં બે જાતના રાસ આપ્યા છે, એ ખાસ મહત્વના છે:-

અઘસઘ સહુઘ અમણસંઘ સાવય શુણ્વંતા
જેઘઘ ઉચ્છવ જિનહુ ભુવણિ મનિ હરખ ધરંતા ।
તીછે તાહારસ પડઘ બહુ ભાટ પઢંતા
અનઘ લકુટારસ જેઘઘ ખેલા નાર્યંતા ॥
સવિહુ સરીખા સિણગાર સવિ તેવતેવડા
નાચઘ ધામીય રંગભરે તહ ભાવઘ રૂડા ।
સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ જિણગુણ ગાયંતા
તાલ માતૃ હંદ ગીત મેણ વાજિત્ર વાજંતા ॥૧

આ “તાહારસ” અને “લકુટારસ” એ “રાસનૃત્ય”ના એ બે લેદ છે કે જેમાં પહેલામાં ફરતે કુંડાળે માત્ર “તાળાઓથી” તાલ આપી સંગીતપૂર્વક પગના ઠેકા સાથે ફરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજામાં બળબે દાંડિયાથી તે જ પ્રમાણે ફરવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારને અત્યારે મરદા લેતા હોય તો “હોય” અને સ્ત્રીઓ લેતી હોય તો “હમચી” કહેવામાં આવે છે, બ્યારે બીજા પ્રકારને સર્વસામાન્ય રીતે

૧. પ્રા. ગ્ર. કા. સં. (ગા. ઓ. માળા), પૃ. ૫૨

છાયા:-

બેસે સહુઘ અમણસંઘ આવહ શુણ્વંતા
જુએ એન્છવ જિનના ભવને મનમાં હરખ ધરંતા ।
ત્યાં તાહારસ પડે બહુ ભાટ પઢંતા
અને લકુટારસ જેઘઘે ખેલા નાર્યંતા ॥
સૌએ સરખા શણગાર સૌ તેવતેવડા
નાચે ધામિક રંગભર ત્યારે ભાવે રૂડા ।
સુલલિત વાણી મધુરે સાદે જિન-ગુણ ગાતા
તાલ માન હંદ ગીત મેળ વાજિત્ર વાજંતા ॥

આ ઉપરાંત “સમ્યક્ત્વમાઈ ચહપઘ”માં પણ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ તાહારસ રચણિ નહુ દેઘ લકુટારસ મૂલહ વારેઘ ॥૨૧॥ એજન, પૃ.

“દાંડિયારસ” કહેવામાં આવે છે. કેટલોકવાર “દીપ-દમયી” ઓઝા અને પુરુષો સાથે પણ લેતાં નેવામાં આવે છે.

આ બંને પ્રકારના “રાસ”માં જુદા જુદા રાગમાં પદો ગાવામાં આવે છે; અને જિનપાલના “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં આપણે ઉપર જોયું તેમ “અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયન્તે ગીતકોવિદઃ” એમ ૧૨ મી સદીથી જ જાણવામાં છે, અને એ પ્રમાણે ચર્ચરી અને રાસનું સાહિત્ય રાગોમાં ગવાતું અને “રેવંતગિરિરાસ” વગેરેના નિર્દેશ પ્રમાણે રમાતું હતું એ સ્પષ્ટ છે. આ જાતનું સાહિત્ય પાછળથી આર્મિક સ્તવનો, ઉપદેશાત્મક કાવ્યો, ધાર્મિક—તીર્થકર સાધુઓ, જૈન શ્રેષ્ઠીઓનાં—ચરિતો, તીર્થ સ્થળોનાં કથાનકો વગેરે વિષયને બાંધતું લાંબાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોના રૂપમાં આવવા લાગ્યું; હતું, એમ દેખાય છે. આ ગાણાનું જૈનેતર સાહિત્ય લાગ્યે જ મળે છે. “રાસ” નામ હોય એવો એક માત્ર જૈનેતર રાસ એક મુસલમાન કવિએ “મંદેશક રાસ” આપ્યો છે; પણ તે તો “રાસયુગ”ના અંતભાગમાં રચાયે છે. જેનું નામ “રાસ” નથી તેવાં, આ યુગના અંતભાગમાં લખાયેલાં ત્રણ કાવ્યોઃ શ્રીધર વ્યાસનો રણુમલ છંદ, અસાઈતની હંસાહિલી અને જીમની સદયવત્સકથા, એ રાસકાવ્યો કરતાં પ્રયોગો જ છે. “રાસ-યુગ”ના રાસો આવા પ્રયોગોથી જુદા તરીકે આવે છે. “રાસ” સર્જક એક બંધવાળાં કાવ્યો ન હોતાં “કડવાં” “લાપા” એવાં નામે પ્રાયઃ નાના નાના ખંડ પાડતા, તો કેટલાક જુદા જુદા છંદોમાં પણ મળી આવે છે. આવા ખંડોમાં પ્રાયઃ રાહ પણ બદલતો આવતો હોય છે. “રેવંતગિરિરાસ,” “સમરાસ,” “કૂલીરાસ” એ વગેરે જેવાથી આનો આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે “રેવંતગિરિરાસ” માં ચાર કડવાં છે, જેમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦, ૨૨ અને ૨૦ કડીઓના જુદા જુદા કાવ્યબંધો છે. “સમરાસ” માં ૧૨ લાપા (એને આપણે “પદો” કહી શકીએ, કેમકે, જેકે તેના ઉપર કોઈ રાગનો નિર્દેશ નથી છતાં, એ નાનાં નાનાં ૬ કડીથી

માંડી-૧૪:કડી. સુધીનાં ગેય “પદો” જ) છે; તે જુદા જુદા કાવ્ય-
બંધો છે. નીચે પ્રસંગ મળતાં આ પ્રકાર વિસ્તારથી સમજાવવામાં
આવશે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર નથી આપવામાં આવતો.

આમાં નાનાં નાનાં “પદો” સમૂહનૃત્યમાં ગાવાં સરળ છે.
એક બોલાવે અને અર્ધાં ઝીલે, એ પ્રમાણેનો જે પ્રકાર હોય-હમચીનો
આજે પ્રચારમાં છે તેના જ જેવો પ્રકાર “સમરારાસ” વગેરેમાં
“તાડારસ” અને “લકુટારસ” થી નિર્દિષ્ટ છે, એમ માનવામાં હું
કોઈપણ પ્રકારનો ખાધ જોઈ શકતો નથી. એક અત્યંત સામાન્ય નિયમ
છે કે જેવા પ્રકારના ચૂંથ સાથે સંપર્ક સાધવો હોય તેવા પ્રકારનું
ચૂંથ જ જોઈયે; તેઓને અનુરૂપ અને અનુકૂળ આપવું જ જોઈયે;
આદ્યો ગીર્વાણ વાણીના મોહમાં રહ્યા અને પરિણામે લોકભોજ્ય
સાહિત્ય ધણું કરી નથી અર્પી શક્યા. બૌદ્ધ સાધુઓ અને જૈન
સાધુઓ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી ધણુંખરું સાહિત્ય તે યુગની લોક-
ભાષામાં આપતા રહ્યા. બૌદ્ધ ધર્મનો અહીંથી લોપ થયો, જ્યારે જૈન
ધર્મ હિંદમાં સારી રીતે વિકાસ પામ્યો. સામાન્ય જન-સમૂહમાં
સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો કથાઓદ્વારા ફેલાવવામાં તેઓને લોકભાષાએ
ચુક્રળ મદદ કરી છે. તેમણે તેથી કરીને જે લૌકિક-ધાર્મિક સાહિત્યનો
‘વિકાસ’ સાધ્યો તેમાં લોકમાં પ્રચલિત બંધોનો સ્વીકાર કર્યો. લોકોને
એ અનેક રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યું હશે; કેમકે તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય
ખૂબ ખીટું છે. ગેય કાવ્યોના પ્રકારમાંના “રાસ” અને “કાવ્ય”
એ બંને ભેદો આ. હેમચંદ્રે સ્વતંત્ર ખતાવ્યા છે, તે ભેદો પ્રાયઃ
ખાછળથી પણ રહ્યા છે; એટલે કે ટૂંકાં ગાઈ-નાચી શકવામાં
હિપયોગી થાય તેવાં કાવ્યો તે “રાસ” અને મોટાં કથાનકો
આપે તે “કાવ્યો.” એ દૃષ્ટિથી નિહાળતાં દિગંધર જૈન અને
પ્રેતાંધર જૈન અપભ્રંશકૃતિઓને આપણે તેવાં “કાવ્યો” ના
પ્રકારમાં મૂકતાં સંકાય નહિ અંતુલવિયે; એ કે તેમાં જુદા જુદા
જાગનાં કડવાં તોંધાયાં નથી; જ્યારે જૂની ગૂજરાતી—પ્રાચીન

ગૂજરાતીમાં આ હેમચંદ્રના પછીના યુગમાં સધાયેલાં નાનાં કાવ્યોને “રાસ” કહેવામાં કશી ખમચામણ નથી.

આ રાસસાહિત્યે જે યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે, તે યુગ તે આ હેમચંદ્રના દેહાંત પછીનો ઉપર આપણે સ્વીકાર્યો છે. એમનું નિધન વિ. સં. ૧૨૨૯માં થયું, તે પછી આ કાવ્યપદ્ધતિ ખીલતી આવી છે. કુમારપાલના રાજ્યાંત સાથે પદ્મભેદને કારણે અન્યપાળ, બાળ મૂળરાજ અને ભોળા ભીમના સમયમાં જૈન કવિઓને ખાસ આશ્રય આપ્યો હતો, તેમ છતાં એમાં કૃતિઓ રચાઈ છે; એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ (વિ. સં. ૧૨૪૧), રેવંતગિરિરાસ (વિ. સં. ૧૨૮૭) વગેરે રાસો ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ગાળામાં રચાયેલું સંસ્કૃત—પ્રાકૃત સાહિત્ય તો ઘણું જ મળે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલના (વિ. સં. ૧૨૭૦-૧૩૦૦) સમયમાં સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળ્યું છે. ખુદ વસ્તુપાલે પણ સં. સાહિત્યકૃતિઓ રચી આપી છે. તેનું ચરિત આપતાં તેમ જ સ્વતંત્ર વિષયનાં પ્રા. ગૂજરાતી કાવ્યો પણ રચાયાં છે. નેમિનાથચતુષ્પદિકા, સપ્તશ્લોકિરાસ (વિ. સં. ૧૩૨૭) જિનેશ્વરદીક્ષાવિવાહવર્ણના રાસ (વિ. સં. ૧૩૩૧ પછી), સમ્યક્ત્વ-માર્ગ ચક્રપદ (વિ. સં. ૧૩૩૧) વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણ વાઘેલા (વિ. સં. ૧૩૫૭) ના રાજ્યાંત સાથે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય આવ્યું. આ ગાળામાં રાજ્યાશ્રય નષ્ટ થયો. સમગ્ર ગ્રંથ આ વખતે ક્રાંતિ અનુભવી રહી હતી. એટલે જ શ્રી. મુનશી આ કાળને a century of chaos—અંધાધૂંધીનો સમય? કહે છે. આ સમય તે ઇ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૩ થી ૧૪૫૬). ખેશક રાજકીય વિષયમાં આ કાળ અંધાધૂંધીનો ખરો. પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો પૂર્વ મુજબ જ ચાલુ હતી, એમ તે ગાળામાં રચાયેલી કૃતિઓથી સમગ્રી શકાય તેમ છે. કલ્હલીરાસ (વિ. સં. ૧૩૬૩), સમરારાસ (વિ. સં. ૧૩૭૧), સિરિથૂલિભદ્રકાવ્ય (વિ. સં. ૧૩૯૦ લગભગ);

ટૂંકી ટૂંકી પણ સુંદર કડીઓ એ એની નિશાની-છે. તેનો સારો નમૂનો, ‘‘નેમિનાયનવરસ-ફાગ કે રંગસાગર-ફાગ (વિ. સં. ૧૪મા શતકમાં), ઉપરાંત છેલ્લે બતાવેલા એ ફાગ છે.

‘‘આ રસિક’’ સાહિત્યની સાથેસાથ ‘‘આરમાસીવિરહ કાવ્યો’’ પણ વિકાસ સાધતાં હતાં. ‘‘નેમિનાયનતુષ્પદિકા’’ (વિ. સં. ૧૩૦૦ લગભગ)’’ એ એવું એક સુંદર ‘‘આરમાસી’’ કાવ્ય છે. આ આરમાસી સાહિત્ય પછીના યુગમાં ખૂબ અચરિત હતું. રાધાકૃષ્ણની, રામસીતાની, યુરુની, એકૂતની, જ્ઞાનની, એમ પછી તો અનેક વિષયની ‘‘આરમાસી’’ઓ રચાઈ છે.

‘‘કક્કા’’ઓનું સાહિત્ય પણ આ યુગમાં સધાયું છેઃ માતૃકા ઉપર ‘સંવેગમાતૃકા, સમ્યક્ત્વમાર્ધ ચઉપદ, દૂહામાતૃકા, સાલિભદ્રકક્કા વગેરે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે.

આમ ‘‘રાસયુગ’’ અનેક સુંદર કાવ્યપદ્ધતિના આવિષ્કારમાં કારણરૂપ બન્યો છે. ૬-૭ કડીથી માંડીને સંખ્યાબંધ કડીઓ સુધીનાં, છતાં રસિક કાવ્યોએ આ યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે. પ્રજા અને ઊલવાની સ્થિતિમાં ન હોત તો આટલો વિકાસ ન સધાયો હોત. લોકવાર્તા, પૌરાણિક આખ્યાનો, ઐતિહાસિક પ્રબંધોએ નરસિંહયુગ અને પછીના યુગમાં વિકાસ સાધ્યો તેનું પ્રભવસ્થાન આ જ યુગ છે, એ હવે સમજવું મુશ્કેલી બરેલું નહિ જ રહે.

અહીં એ આંટો એ ગાળામાં થયેલાં કવિઓ, તેઓની કૃતિઓ, તેઓએ સ્વીકારેલા કાવ્યબંધ, કવિતાના પ્રકાર વગેરે આવશ્યક માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એથી જ, ગૂજરાતી સાહિત્યે કેવી રીતે વિકાસ સાધ્યો, તે પણ આપણે જાણવા શક્તિમાન થઈ શકીશું.

આ યુગ “નરસિંહયુગ” સાથે સંધાય છે. નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એની ૨૦ વર્ષની ઉમરની સ્વીકારિયે તો વિ. સં. ૧૪૯૦ લગભગ શરૂ થવા જાય છે. પણ નરસિંહયુગની જે પ્રધાન ભૂમિકા છે, તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ખીજ ભૂમિકા છે; મુઘલાવબોધ ઔકિતક (વિ. સં. ૧૪૫૦) મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો નમૂનો રજૂ કરે છે. આ જોતાં વિ.સં. ૧૪૫૦ લગભગમાં આપણે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રચારમાં હોવાનું અટકળા શકિયે. આ હેમચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતી (કિંવા જિગતી ગૂજરાતી)ની દ્વિતીય ભૂમિકા શરૂ થવાનું આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવ્યું છે,^૧ જે ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ પર્યંત આવી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ જાય છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે વિક્રમની ૧૪મી સદીનો અંત ભાગ. એ સંધિ-યુગની સાહિત્યકીય ભાષાનો છેલ્લો નમૂનો “સિરિથૂલિભદ્ર કાગ્ય” ગણી શકિયે. અબ્દુર રહેમાનનો “સંદેશકરાસ” લગભગ આ જ પ્રકારની પ્રૌઢ સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખે છે. આ પછીની જોનેતર કૃતિઓ તે અસાધ્યતની હંસાલિલી (વિ. સં. ૧૪૧૭), શ્રીધર વ્યાસની કૃતિ રણમલ છંદ (વિ. સં. ૧૪૫૬ આસપાસ), અને ભીમની સદયવત્સ-કથા (વિ. સં. ૧૪૬૬). આમાં છેલ્લી બેમાં જૂનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જ્યારે ૧લી કૃતિની હાથપ્રત વિક્રમના ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળતી હોવાથી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૨જી ભૂમિકામાં મળે છે. આ સંધિયુગની ભાષાને ખ્યાલમાં લેતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રા.

ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકા^૧ ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી અને તે પછીની મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા (સં. ૧૪૫૦ લગભગ)ને નરસિંહયુગ સાથે સાંકળે તેવી રીતે “રાસયુગ” અહીં આપવામાં આવે છે. આ “યુગ”માં ભાષા કેવી રીતે વિકાસ સાધતી આવી મધ્યકાલીન ગૂજ.માં પરિણત થઈ છે, તે નીચે અત્રત્ર નમૂનાઓ આવવાના છે, તે પરથી જાણી શકાશે. (બંધારણ માટે જુઓ પરિં ૨)

રાસયુગના કવિઓ

[વિક્રમનું તેરમું શતક]

૧. આ. હેમચંદ્રના વિ. સં. ૧૨૨૯માં મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૨મે વર્ષે જ શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૨૪૧ના વર્ષમાં ૨૦૫ કડીનો “ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ” રચ્યો છે. એ જ કવિએ “બુદ્ધિરાસ” કે “હિતશિક્ષાપ્રબુદ્ધરાસ” નાનો ૫૩ કડીનો રચ્યો જાણવામાં આવેલો છે.^૨ આ બંને કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, તેથી તેના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાતી નથી. કવિની ભાષાનો તેમ જ કવિનો કાંઈક પરિચય મળે તેટલા પૂરતો ભાગ અહીં આપવામાં આવે છે:

“તિસહ જિજ્ઞેસર પય પલ્લમેવી, સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ

નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ

સરહ નરિંદહ તણુઉ ચરિતો, બે જગિ વસુહીંડઇ વદીતો

આર વરસિ બિહુ બંધવહં.

હઉ દિવ એ બણિસુ રાસહ છંદિહિ, તે જણમણુકર મણુ આણુંદિઇ,

ભાવિઇ ભવિયણુ સાંભલઉ,

જંબુદીવિ હવઝાકર નચરો, ધણુમણુ કંચણુ રચણિહિ પવરો

અવર પવન કિરિ અમરપુરો.

રાયહ એ ગછસિણુબાર વચરસેણુસૂરિ પાટધર ૨૦૩:
 ગુણગણું એ તણુ ઉ ભંડારુ, સાલિભદ્રસૂરિ ભણીધ એ.
 કીધઉ એહ તીણુ ચરિત્ર, ભરહનરેસર રાસુ છંદિધ ૨૦૪:
 ને પદધ એ વસહ વિસોહિ (વદીત), સો નરુ નિતુ નવનિહિ ભહધ એ
 સંવત એ બાર એકતાલિ, પ્રાણુણુ પંચમિધ એહ કીહ એ. ૨૦૫:

આ કાવ્યની હાથપ્રત ક્યારે થયેલી છે, તે સંબંધી માહિતી મળતી નથી; છતાં એ અર્વાચીન તો નથી જ; કેમકે તેમાં આ. હેમચંદ્રના ગૌર્જર અપભ્રંશનાં રૂપો હજી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સચવાઈ રહેલાં મળે છે. અપભ્રંશના શુદ્ધ પ્રત્યયવાળાં પણમેવી, સમરેવિ, નમિવિ, નરિદહ, બંધવહ, ભણિસુ, રાસહ, છંદિહિ, રચણિહિ, રાયહ, ભંડારુ, રાસુ, નરુ, નિતુ, કીહ એ વગેરે રૂપો એ જાતનાં છે; પણ

૧ એજન, પૃ. ૧. ભાષા આપણને નિકટ આવવા લાગી છે છતાં સરલાતા: આતર છાયા આપવામાં આવે છે.

છાયા: ઋપલ જિનેશ્વર-પદ પ્રણમી, સરસ્વતી સ્વામિની મનમાં ક્ષમરી,
 નમી નિરંતર ગુરુચરણ
 ભરત નરેંદ્રતણું ચરિત્ર, ને જગે વસુહિડીએ વદાયું
 બાર વરસ બેહુ બાંધવોતું. ૧-
 હું હવે એ ભણીરા રાસના છંદોએ, તે જન મનહર મન આનંદે
 ભાવે ભવ્યજન, સાંભળો.
 જંબૂદ્વીપમાં હપાધ્યાયપુર નગર, ધનકણુ-કંચનરત્નોએ પ્રવર,
 અવર પ્રવર શું અમરપુર. ૨-

રાભ એ ગચ્છ-રાણુગાર વજસેનસૂરિ-પાટધર. ૨૦૩-
 ગુણગણુ એ તણુ ભંડાર સાલિભદ્રસૂરિ ભણિયે એ
 કીધું એહ તેણુ ચરિત્ર ભરતનરેશ્વર રાસુ છંદોએ. ૨૦૪:
 ને પદે એ પ્રસલ (વિરોધિત) વધું તે નર નિત નવ નિધિ લે એ.
 સંવત એ બાર એકતાલે ફાગણ પાંચમે એ કર્યો એ. ૨૦૫:

ઉપરના અવતરણમાં શરૂની કડીઓનો બંધ એતાં ૧૬+૧૬+૧૭, ૧૬+૧૬+૧૭ની એ દ્વિપદી છે. આ જાતનો મિશ્રબંધ આપણને આ પૂર્વે પ્રયોજાયેલો મળતો નથી. નીચેની કડીઓમાં તો સોરઠા સ્પષ્ટ છે. એવતા જળવવા માટે “એ” નો પ્રક્ષેપ ત્યાં ત્યાં છે.

“બુદ્ધિરાસ”નો જે ભાગ મળે છે, તેમાં શરૂઆતમાં ચાલતી ચોપાઈ અને અંતે દોહરો મળે છે; જેવાં કે—

પણમેવિ દેવિ અંખા, પંચાણ્ણામિણિ વરદાહ
 નિજસાસણિ સાંનિધિ કરમ સામિણિ,
 સુરસામિણિ હં સદા સોહાગિણિ. ૧
 પંણમિય ગણુહર ગોચમસામિ. દુરિય પણાસમ તેહનમ નામિ
 વર્ક્કમાન સમીનઈ સીસ, પ્રણમ્યાં પૂરમ સયલ જગીસ, ૨
 અને

સાલિભદ્ર ગુરુસંકલિય, એ સવિ ગુરુ ઉપદેશ તુ.
 પદેમ ગુણુમ જે સાંભલમ એ, તેહ સવિ ટલમ કલેસ તુ. ૫૩૧

પાછલા દોહરામાં “એ” અને “તુ” એવતા જળવવા પ્રયોજાયેલા છે. આ રાસ છે, એટલે કે સમૂહનૃત્યમાં ગાવામાં વાપરી શકવાને માટે રચાયેલા છે; એટલે જ પ્રચલિત માત્રામેળ

૧ જૈન ગુર્જરાકવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૨,

છાયા:

પ્રણમી દેવી અંખા, પંચાનનગામિની વરદામિની
 જિનશાસને સાંનિધ્ય કર સ્વામિની,
 સુરસ્વામિની હં સદા સોહાગણુ. ૧.

પ્રણમી ગણુધર ગૌતમસ્વામી, દુરિય પ્રણામે તેને નામે
 વર્ધમાન સ્વામીનો શિષ્ય પ્રણમ્યે પૂરે સકલ જગદીશ. ૨
 સાલિભદ્ર ગુરુ-સંકલિત, એ સૌ ગુરુ-ઉપદેશ એ
 પદે શુભે જે સાંભળે એ, તેના સા ટળે કલેશ એ. ૫૩

છેત્રોને ગાવાને અતુર થાય તેમ મુદ્દવામાં આવ્યા છે. ગીતગોવિંદના જંથોમાં એ વસ્તુ મળે છે.^૧

કવિએ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી મહેનત આ બંને કાવ્યોમાં લીધી છે, તે બંને રાસો પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ આપણે જાણી શકીએ.

આ કવિ ક્યાંના હતા, તે આપણે જાણી શકતા નથી; માત્ર કાવ્યોત્તે તે જાણીએ છે, તેમ રાગગણના વજ્રસેનમુરિના એ શિષ્ય હતા, પદ્ધત હતા.

અત્યારે તો ગૂઝરાતીના આદિ કવિ તરીકે સામાન્ય રીતે આ કવિને મૂકીએ તો તેમાં ખોટું નથી. એટલું ખરું કે એનાં કાવ્યના પ્રૌઢ જંથને બેતાં અવસ્ય ખીજા કવિઓએ આ પદ્ધતિનાં કાવ્ય રચ્યાં હશે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે આને એવી ઠાઠ ફિતિ તે પૂર્વેની મળતી નથી.

૨. આ પછી ખીજા ફિતિ “જંખૂસામિચરિય” નામની મળી આવે છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં એ કાવ્યને બંને આટલો હસ્તેખ કર્યો છે:

મહિંદમુરિશુરુસીસ ધમ્મ ભણુ દો ધામિંદ હા
ચિત્તે રાતિ દિવસિ ને સિદ્ધિએ હિમાદીયા હા
બારણવરમનએદિ કવિતુ નીપનું હાસકએ ।
સો લલ વિનનએવિ દુરિય પાણમુદ મયલસંધ ॥ ૪૧ ॥^૨

૧ ઉપયોગી માહિતી આ ગ્રંથને છેટે “પરિચ ૪”માં આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૬.

કાયા :

મહેન્દ્રમુરિશુરુસીસ ધર્મ ભણુ દો ધામિંદ હા
ચિત્તે રાતિદિવસ ને સિદ્ધિએ હિમા પામ્યા હા ।
બાર વર્ષ સોમાં કવિત નીપનું હાસકે ।
તે લલ જાણીને દુરિય પ્રણાસો સહ સંધનું ॥

૧. આ પાણું “રાસ” છે; કાવ્યની પુષ્પિકામાં ફિતિ શ્રીજંતુસ્વામિરાસઃના એવું સૂચન છે. આ કાવ્ય રાળા છંદમાં પ્રયોજાયેલું છે. ૧લી કડી ખેનો રપષ્ટ ખ્યાલ આપશે.

નિજ ચક્રવીસઘ પથ નમેવિ ગુરુચલણ નમેવી ।
 નંબુસામિહિં તણું ચરિત ભવિહ નિસુણેવી ।
 કરિ સાનિધ સરસતિ દેવિ નિમ રથં કહાણું ।
 નંબુસામિહિં ગુણગહણુ સ ખેવિ વખાણું ॥ ૧ ॥૧

૧લા અવતરણમાં આ અને રગ અવતરણમાં રાળ છંદ રપષ્ટ છે. ૪૧ કડીમાંથી એક ૩૭મી કડી એવી છે કે જેમાં ચારને બદલે ૩ ચરણ છે અને તે ગવાય તે પ્રમાણે લખાયેલી મળે છે:

ઠવણિ

પ્રભવક પાંચસેણ અઠ્ઠવહ્નચરમાઠખપો ।
 સવિકહં એ રૂઠક નય નીચધરહંતુ નીસરઠ એ ।
 ચાલીક એ શિવપુરિસાય સારથવય તિહિં નંબુસામિ ।
 તિહુચણી એ જયજયકાર સોહમ દેવીક નંબુસામિ ।
 કંચન એ રથણિહિં દાણુ નિમ ધણુ વરસઠ ભાદ્રવે ।
 સયતણ (૧) એ ઇહ ગોલોક ભવિચનણ-સંવેગકરે ॥ ૩૭ ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૪૧.

છાયા :

નિજ ચાવીસના પદ નમી ગુરુચરણ નમી ।
 નંબુસ્વામી તણું ચરિત ભવ્ય સુણી ।
 કર સાનિધ્ય સરસ્વતી દેવી જેમ રથું કહાણું ।
 નંબુસ્વામિ-ગુણ ગ્રહણુ સંક્ષેપે વખાણું ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૬. છાયા :

પ્રભાવક પાંચસેથી આઠે વહુચર માખાપ ।
 સૌને એ રૂઠો નય નિજ ધરથી નીસરે એ ।
 ચાલ્યો એ શિવપુરે સાથ સાર્થપતિ ત્યાં નંબુસ્વામી ।
 કંચન એ રત્નોએ દાન જેમ ધન વરસે ભાદ્રવે ।
 સંપ્રાપ્ત એ અહીં ગોલોક ભવ્યજન-સંવેગકર ॥

ભરતેશ્વરબ્રાહ્મણિ રાસના અંત લાગમાં સોરઠાં વિપમ પદના
અનુપ્રાસવાળી પંક્તિઓમાં મળ્યા છે, તેવા આ સોરઠા નથી; આમાં
વિપમ પદના અનુપ્રાસ મળતા નથી, છતાં પંક્તિઓ સોરઠાની છે.
જેય કવિતામાં આ છૂટ લેવાઈ હશે એમ સમજવું રહ્યું. જો કે ૪૦મી
દહીયા ૨૬મી દહી સુધીમાં ચોખ્ખા સોરઠા જ દેખાય છે:

ખલુ એક પડાએવિ રાય ચોક્કલાવેલુ ચાલીય ।

તુ સુહસમૂહ કરેવિ ભુઈ કંપઈ ભડભડવઈ ॥ ૩૦ ॥

જસ ભય ધસકઈ રાઈ જસ ભય નીંદ્ર ન વચરીયઈ ।

એસકે પ્રભવઈ જામ નરનારી જોયલુ મિલીય ।

પહોતું રાયદુવારિ પડિહારિઈ જોલાવીઈ ।

વેગિઈ રાઈ ભેટાંવિ અંતિહ અછડે હંતુકમણાએ ॥ ૩૧ ॥

વિપમ ચરણોમાં રાઉ-જામ, દુવારિ-ભેટાંવિ એમાં અંત્યાનુપ્રાસ
સરખો નથી લાગતો, જે સંભાવના છે કે રાઉ-જામ, દુવારિ-ભેટાંવિ
તરીકે હશે. નીચેના અવતરણોમાં ૨૫૪ અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે:

પુત તણુક વિજ રાય તુમંદ દરિસણિ ભમાલીક આ ।

હારણુ ન જાણીક રાય વેગિહિ સો મેહહોવીક આ ।

દ્રેકિ ન ખંડક રાઈ પ્રભવઈ દેખી આવતઈ ।

સાચક એ ભરિવાઈ પુરપહ આકૃતિ જાણીક એ ॥ ૩૨ ॥

૧ એનન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

ક્ષણુ એક પ્રતીક્ષા કરી રાય ચોક્કલાવા ચાલ્યો ।

તો સુહસમૂહ કરી ભૂમિ કંપે ભડભડપતિએ ।

જેને ભય ધસકે રાય જેને ભય નિદ્રા ન વેરીઓને ।

એવા પ્રભાવકને જાંચ નરનારી જોવા મળી ।

પહોંચ્યો રાજ-દ્વારે પ્રતીહારીએ જોલાવ્યો ।

વેગે રાય ભેટી : અમે છિયે હંતુકમન એ ॥

૨ એનન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

પુત તણો-વિંધ્ય રાય તમ દરને ઉખા મળી એ ।

આ કાવ્યનો રચનાર ધર્મ કવિ છે તે આપણે જોઈએ. આ કવિ કાવ્યાંતે જણાવે છે તે પ્રમાણે કાંઈ મહેદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાય છે. મહેદ્રસૂરિ બે થઈ ગયા છે: (૧) અંચલ ગચ્છમાં ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય અને સિદ્ધપ્રભુસૂરિના ગુરુ, તેમનો જન્મ સં. ૧૨૨૮, દીક્ષા સં. ૧૨૩૭, આચાર્યપદ સં. ૧૨૬૩ અને મરણ સં. ૧૩૦૯માં થયેલું છે. તેમણે સં. ૧૨૯૪માં શતપદિકા નામનો સં. ગ્રંથ રચ્યો છે. (૨) બીજા મહેદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના શિષ્ય સં. ૧૨૧૪માં હયાત હતા. તેમણે આ. હેમચંદ્રના અનેકાર્યસંગ્રહ ઉપર અનેકાર્યકૈરવાકરકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. આ બે મહેદ્રસૂરિમાં પહેલા મહેદ્રસૂરિના આ ધર્મ કવિ શિષ્ય સંભવે છે. આ સિવાય એમના વિશે બીજી કશી માહિતી મળી શકતી નથી.

આ કાવ્ય પણ કાંઈ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા આપનારું કાવ્ય નથી. એમાં જંબૂસ્વામીના ચરિતને સાદી ભાષામાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એની ઉપયોગિતા ભાષાપૂરતી ખરી. વિ. સં. ૧૨૬૬માં દેશમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે જે સ્વરૂપ પ્રચારમાં હતું, તે આમાં બંધાયેલું છે. આપણે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાં જોઈએ તે પ્રમાણે જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોની સાથેસાથ, આ પૂર્વે જણાવેલી લાક્ષણિકતા-વાળાં રૂપો પણ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલાં મળે છે; જેવા કે વર્ણાલોક: (સાથે વર્ણાલોક ૩૫ ખંડ), રાજ, પદ્મ, આલોક (છતાં અલ્પ-પણ ખંડ), માગિ, કુમારગિ, દીપ્ત, પૂછીદ, બિપજ, બોલીજ, સાતમએ, બીજી, ત્રીજી (છતાં તથ્ય પણ ખંડ), વાળ, સુરવર, કાંઠા, ભઈજ, બોલીજ, જૂઝિ, કેતૂં, દાષી, આજૂના, બિપન, આવી, દીક, એહ, મુજ-મુજ, ભાઈ, હંત, પાછલ, દેવ,

કારણ ન જાણું રાયે, લેજે તે મોહલાભ્યો એ ।

દષ્ટિ ન ખડે રાય પ્રસાવકને દેખી આવતો ।

સાચો એ ભડ, પુરુષની આકૃતિ નહિયે એ ॥

૧ જૈ. ગુ. કવિઓ, પૃ. ૩

મેલકઈ, પૂત (પુત પણુ ખરું), રાધીજઈ, ધમ્મ, આંખિય, થીઉ, જ, સૂકઈ, આગિયું, ખાપ (ખાપ પણુ ખરું), ઊઠિઉ, હરપિય, પાસિ, નીમ, પાકવઈ, સાંઝ, આઠઈ (અઠ પણુ ખરું), નીજઈ, કિવ, હં, એમ, અઠાર, નાત્રાં, લહેશઈ, ઊભા, બેસિય, ઊતર, ખૂઝઈ, કરેશઈ, વેગિઈ, આવતઉ, સાચઉ, છૂટું, બોલઈ, મોકલાવી, બાણીયઈ, ઝૂઝ, ઝૂઝસિઈ, રૂઠિ, હંતુ, નીસરઈ, પાલતાં, પાછિયઉ, નીપનું, છાસઠ, પણાસઉ વગેરે રખેદા.

નીચેની કડીઓ જુઓ:

૩૫ ગુણે સંપન્ન રાયરમણિમન ચોરતુ ઓ ।
 મોહક પૂનમચંદ્ર નજ દ્રવ કોણી પ્રણમીક ।
 નુતક અદ્વસીય શરીર નજ કોઈ જાણી નઈક ।
 નયણે છૂટું નીર સંવેગજલહરિ વરિસિક ।
 સ્વામી ખમિ અપરાધ અમ્હે લોક સંતાવીયા એ ॥ ૩૩ ॥
 પરિવ જ બોલઈ રાક કોણી મનિ આણંદિયક ।
 ધન્ય પનોતી માઈ ઇસિક પુત્ર જિણિ નઈક ઓ ।
 તેા મોકલાવી રાક ચોરપદ્મી સા સંચર એ ।
 સુનનહ કહીઈ એક અમ્હે સંનમ લેઈશઈ ॥ ૩૪ ॥

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૪૫.

છાયા :

૩૫ગુણે સંપન્ન રાય રમણી-મન ચોરતો ઓ ।
 મોહક પૂનમચંદ્ર ને દ્રુત કોણી પ્રણમ્યો ।
 નમેલું અર્ધ શીત શરીર ને કોઈ જાનની-જાણ્યો ।
 નયણે છૂટું નીર સંવેગ-જલધરે વરસ્યો ।
 સ્વામી, ખમ અપરાધ અમે લોક સતાવ્યા એ ॥ ૩૩ ॥
 પ્રતીપ જ બોલે રાય કોણી મનમાં આનંદો ।
 ધન્ય પનોતી મા આવો પુત્ર નેણે જણ્યો ।
 ત્યારે મોકલાવી રાય ચોરપદ્મી તે સાંચરે ।
 સુનનને કહેવાય એ: અમે સંનમ લઈશું ॥ ૩૪ ॥

અપ્રબંશની મુખ્ય લાક્ષણિકતા : પ્રથમા એકવચનનો ઉ, પ્રાકૃતા-
સુફલ (ણ), જોડાક્ષર-પૂર્વ દ્વસ્વ સ્વર સાથે, એ વસ્તુ ધીમે ધીમે
જોડાતી જાય છે, એ આમાંથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સાલૂમ પડી આવશે.

૩. આ યુગની ગેયતા અને કવિતાની દૃષ્ટિએ રાચક નીવડે.
તેવી કૃતિ એક સુઅસિદ્ધ જોનાચાર્યે આપણને આપી છે. તે આચાર્ય તે
વિજયસેનસૂરિ. તેઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ગુરુ થાય. એ જાતનો
ઉલ્લેખ તેમણે પોતે જ તેમના એક માત્ર મળતા ગૂજરાતી કાવ્ય-
“રવંતગિરિરામ”માં આપ્યો છે; જેવો કે

પોરવાડકુલમંડણુ નંદણુ આસારાય ।

વસ્તુપાલ વરમંતિ તહિ તેજપાલ દુહ બાય ॥ ૬ ॥

ગુજરધરાધુરિ ધવલકિ વીરધવલદેવરાજિ ।

ખિહુ બંધવિ અવતારિહ સૂમૂ દુસમ માજિ ॥ ૭ ॥

નાયલગમ્હણ મંડણુ વિજયસેણસૂરિરાઉ ।

ઉવએસિહિ ખિહુ નરપવરે ધરિમ ધરિહિ દિહુ ભાઉ ॥ ૮ ॥^૧

આ વાતને શિલાલેખોથી પણ પ્રુષ્ટિ મળે છે. નાગેન્દ્રગમ્હણના
મહેન્દ્રસૂરિ, તેના શાંતિસૂર, તેના આનંદસૂરિ, તેના અમરસૂરિ, તેના
હરિભદ્રસૂરિ અને તેના વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય થાય. વસ્તુપાલ તેજપાલે
ગિરનાર, આણુ અને તારંગા વગેરેમાં દેરાસરો, જૈન પ્રતિમાઓની
સ્થાપના વગેરે કર્યાં તેમાં પ્રેરક, ચાલક આ વિજયસેનસૂરિ છે. એવા ૧૮

૧ પ્રા. ગ્ર. કા. સં. પૃ. ૧.

છાયા :

પોરવાડ-કુલમંડળ નંદન આસારાયનો ।

વસ્તુપાલ વરમંત્રી ત્યાં તેજપાલ બેઠાણ ॥ ૬ ॥

ગુજર ધરા-ધુર ધાળકે વીરધવલદેવ-રાજ (ત્યારે) ।

એક બાધવે અવતારિયો સૌમ્ય દુઃસમમાં ॥ ૭ ॥

નાગેન્દ્રગમ્હણ મંડળ વિજયસેનસૂરિરાય ।

ઉપદેશે એક નરપવરે ધર્મે ધર્મી દેહ બાલ ॥ ૮-૧ ॥

લેખ મળ્યા છે,^૧ જેમાં સૌથી જૂનો સં. ૧૨૮૫નો, તારંગા ટેકરી ઉપર તેમણે વસ્તુપાલ તરફથી અજિતસ્વામિદેવના ચૈત્યમાં શ્રીઆદિ-નાથના ખિંખની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેનો નિર્દેશ કરતો લેખ છે,^૨ જ્યારે છેલ્લો સં. ૧૨૯૬નો આણુ ઉપરની લૂણીગવસહીમાંનો લેખ છે, જેમાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં તેમણે વસ્તુપાલ-તેજપાલ તરફથી જુદી જુદી જિનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ સં. ૧૨૮૭ના ત્યાંના લેખમાં આ સૂરિની ગુર્વાવલી નીચે મુજબ આપી છે:

આસીચ્ચંદપમંહિતાન્વયગુરુત્તમિંદ્રગચ્છત્રિય-

ચૂદારત્નમયત્તસિદ્ધમહિમા સૂરિર્મહેન્દ્રાભિઃ ।

તસ્માદ્વિસ્મનીયચારુચરિત્તઃ શ્રીશાંતિસૂરિસ્તતો-

પ્યાનન્દામરસૂરિયુગ્મમુદયચ્ચન્દાર્કદીપયુતિ ॥ ૬૯ ॥

શ્રીજૈનશાસનવનીનવનીરવાહઃ શ્રીમાંસ્તતોપ્યઘહરો હરિભદ્રસૂરિઃ ।

વિદ્યામદોન્મદગદેષ્વનવયવૈશ્વઃ ક્યાતસ્તતો વિજયસેનમુનીશ્વરોયં ॥૭૦॥^૪

આ સૂરિના કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ બાણુવામાં આવ્યા નથી. જે કાંઈ મળે છે, તેમાંય ઉપરની “રેવંતગિરિરાસુ” ગૂજરાતી કૃતિ. એ કૃતિમાં રચન-અંવત મળતો નથી, છતાં ઉપરનાં પ્રમાણોથી આપણે તેનો સમય નક્કી કરી શકીએ. ગિરનાર પર્વત ઉપરના લેખ સં. ૧૨૮૮ના છે, તે સમયે વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સૂરિ ગંગેલ છે, ત્યારે જ આ સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય તેમણે રચેલ હશે.^૫

૧ યાદી માટે જુઓઃ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, ભાગ ૨, ૨૮૧ની રાદની સૂચિ, પૃ. ૩૬.

૨ એનન, પૃ. ૩૨૭, લેખ ૫૪૩ એ

૩ એનન, પૃ. ૬૦-૬૨, લેખ ૬૬ એ

૪ એનન, પૃ. ૮૪, લેખ ૬૪ એ

૫ સ્વ. સી. ડી. દલાલ પાણુ આ જ અંતવ્ય ધરાવે છેઃ જુઓ ૫ મી સા. ૫. રિપોર્ટ “પાટણનો લંકારોમાં અપભ્રંશ તથા પ્રા. ગુ. સાહિત્ય” એ નિબંધ. પૃ. ૧૭. તેઓ આ રાસની નકલ ૧૪માં રાતકના આરંભમાં થયાનું લખે છે, એટલે લંકારોમાં અસંલગ્ન સંયોગ હોવામાં શંકા નથી.”

૧. આ કાવ્યમાં ઇતિહાસને લગતી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી મળે છે. વિસ્તાર નહિ કરતાં અહીં ટૂંકમાં જ એ નોંધું છું:

૧. ગિરિનારની તળેટીમાં તેજપાલે તેજલપુર વસાવ્યું હતું.

[તેજપાલે ગિરિનારતલે તેજલપુર નિર્મિત કર્યાં.]

કારિક ગઢમઢ પવપવરુ મણહરુ ધરિ આરામિ ॥ ૯ ॥ ૧]

૨. તેજલપુરમાં તેણે આસારાય-વિહાર બનાવ્યો હતો; અને ત્યાં જ પોતાની માતાના નામે પરથી કુમર-સરોવર બનાવ્યું હતું.

[તહિ પુરિ સોહિલ પાસજિણુ આસારાયવિહારુ.]

[નિમિલ નામિહિ નિજજણુણિ કુમર-સરોવરુ ફરિ ॥ ૧૦ ॥]

૩. તેજપાલે જિનદેવાલયો કરાવ્યાં હતાં.

[તહિ નયરહ પૂરવ દિસિહિ ઉચ્ચેણુગઢદુગ્યુ.]

આદિનિણેસરપમુહ જિણુમંદિરિ ભરિક સમગ્ગ ॥ ૧૨ ॥

ખહાર ગઢે દહિણુ દિસિહિ ચક્રિય વેહિ વિસાહ.

લાહુક લહહિય ઓરડીય તડિ પસુ કાઠ કરાહ ॥ ૧૩ ॥ ૨

૧. પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૧.

અહીંથી નીચે આ પ્રકરણનાં અવતરણોની છાયા આપવામાં આવે છે તેજપાલે ગિરિનારતળે તેજલપુર નિર્મિત કર્યાં.

કરાવ્યું ગઢ-મઢ-પ્રપા-પ્રવર મનોહર ધરે આરામ ॥ ૯ ॥

૨. એજન, પૃ. ૨.

ત્યાં પુરે સોહો પાર્શ્વજિન-આસારાન-વિહાર.

નિર્મિત નામે નિજજનનીને કુમરસરોવરે સ્ફરિ ॥ ૧૦ ॥

ત્યાં નગરની પૂર્વ દિશામાં ઉચ્ચસેનગઢ દુર્ગ.

આદિનિણેસર-પ્રમુખ જિનમંદિરે ભર્યા સમગ્ર ॥ ૧૨ ॥

ખહાર ગઢે દક્ષિણ દિશાએ ચાતુરિક વેપ-વિસાહ.

લાહુક લહહિય ઓરડીય (૧) તડે પાસ કાઠ (૨) કરાહ ॥ ૧૩ ॥

૪. સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે દામોદર હરિ પંચમહ-એટલે કે પાંચમા હરિ દામોદરનું (વૈષ્ણવી) મંદિર તે સમયમાં હતું.

[જોઈ જોઈ ભવિષ્ય પેમિ ગિરિહિ કુચારિ ।

દામોદરુ હરિ પંચમહ સુવર્ણરેખા-પારિ ॥ ૧૪ ॥ ૧]

૫. કુમારપાલે શ્રીમાલીકુલસંભવ અંબાએને સૌરાષ્ટ્રનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૨૨૦માં ગિરનાર ચઢવાની પાળ ખંધાવી, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પરબો બેસાડી હતી.

[પુન્નિહિ ગુન્નરદેસે રિકરાયવિહંડણુ ।

કુમારપાલ ભૂપાલ નિજસાસનમંડણુ ।

તેણુ સંકાવિઓ સુરઠદંડાધિવો ।

અંબાએ સિરે સિરિમાકુલસંભવો ।

પાળ સુવિસાલ તિણુ નહિય ।

અંતરે ધવલ પુણુ પરબ ભરાવિય ॥ ૧ ॥]૨

૬. જ્યસિંહદેવે રાંધેગારને હણી સૌરાષ્ટ્ર કબજે કરી સાળણુ મંત્રીને ત્યાંનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૧૮૫માં ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બનાવ્યું હતું.

[આસિ ગુરજધરય જેણુ અમરેસરુ ।

સિરિનયસિંધદેહ પવરુ પુહવીસરુ ।

૧. એનન, પૃ. ૨

જેથો જેથો ભગ્નને પ્રેમે ગિરિને દ્વારે ।

દામોદર હરિ પાંચમે સુવર્ણરેખા નદી-પારે ॥ ૧૪ ॥

૨. એનન, પૃ. ૨

પૂર્વે ગુર્જરદેશે રિપુરાળ-વિખંડન ।

કુમારપાલ ભૂપાલ નિજસાસનમંડન ।

તેણે સ્થાપ્યો સૌરઠ-દંડાધિપ ।

અંબાડ શ્રીશ્રીમાલીકુલ-સંભવ ।

પાળ સુવિસાલ તેણે સ્થાપી (નિષ્ઠાપિત) ।

અંતરે ધવલ પણ પરબ ભરાવી ॥ ૧ ॥

જનિમ ચડઈ તડિ કડણિ ગિરનારહ ।
 તિમ તિમ ઊડઈ નણુ ભવણુ સંસારહ ।
 નિમ નિમ રો જનણુ અગ્નિ પાલાઠ એ ।
 તિમ તિમ કલિમણુ સમણુ ઓઠટ એ ॥ ૨ ॥
 નિમ નિમ વાય વાઙ્મ તહિ નિજરસીયણુ ।
 તિમ તિમ ભવદુહદાહો તક્ષણિ તુટઈ ।
 નિમ્યણુ કામલકલયલો મોરકેકારવો ।
 સુમયે મધુચરમધુરુન્નરવો ।
 પાન ચડતાહ સાવચાલોયણી ।
 સાધારણુ દિસિ દીસયે દાહિણી ॥ ૩ ॥
 નલદનલવળાલો નીડરણિ રમાહણુ ।
 રહેઈ જનિતસિંહુરુ અલિકનલસામણુ ।
 વહલ વુહુ ધાતુરસભેહણી ।
 નત્ય જલદલધ સોવત્રમધ મેહણી ।

૧ એજન, પૃ. ૩

છાયા :

જેમ જેમ ચઢે તડે કડણે ગિરનારની ।
 તેમ તેમ ઊડે જન ભવન-સંસારનો ।
 જેમ જેમ તે જીનલ (ગિરનાર) આગળ પળાય ।
 તેમ તેમ કલિમળ સકલ જીખડે ॥ ૨ ॥
 જેમ જેમ વાય વાયુ ત્યાં નિર્ઝર-શીળો ।
 તેમ તેમ ભવદુઃખદાહ તત્ક્ષણુ વટે ।
 નિશ્ચલ કામલ-કલકલ મોર-કેકારવ ।
 સુણાય મધુકર-મધુર-ગુન્નરવ ।
 પાન ચડતાં ભાવેક લોકને ।
 સાધારણ દિશા દેખાય નમણીએ ।
 નલદ-નવાલા-બળાલ નિર્ઝરણુમાં રમ્ય ।
 રહે જીનલ-શિખર અલિ-કાળજ-શ્યામલ ॥ ૩ ॥
 બહુલ બહુ-ધાતુરસભેદની ।
 ન્યાં જીનલે છે સુવર્ણમય મેદિની ।

નત્ય દિખ્યંતિ દિવો સહી સુંદરા ।

ગુહિર વર ગુરુ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥

નમ્ર કુંદ વિહસંતો નં કુસુમિહિ સંકુલ ।

દીસદ દસ દિસિ દિવસો દિરિ તારામંડલ ।

મિલિયનવલવલિદલકુસુમઝલહાલિયા ।

લલિયસુરમહિવલયલણતલતાલિયા ।

ગલિયલકમલમયરંદનલકોમલા ।

વિહલ સિલવટ્ટ સોહંતિ તહિ સંમલા ॥ ૫ ॥

કવિ ગિરનારમાંની વતસ્પતિની વીગત આપે છે, તે વણદસગાધની॥

દષ્ટિએ નેવા નેવી છે.

૧ અગુણ અંજણ અંગિલીય અંબાડય અંકુલ્લ ।

ઉમરુ અંબરુ આમલીય અગરુ અસોય અહલ્લ ॥ ૧૫ ॥

કરવર કરપટ કરુણુતર કરવંદી કરવીર ।

કુડા કડાહ કયંબ કડ કરળ કદલિ કંપીર ॥ ૧૬ ॥

વેથલુ વંજલુ બહલ વડો વેડસ વરણુ વિડંગ ।

વાસંતી વીરિણિ વિરહ વંસિયાલિ વણુ વંગ ॥ ૧૭ ॥

સોંસમિ સિંબલિ સિરસમિ સિંધુવારિ સિરખંડ ।

સરલ સાર સાહાર સમ સાંગુ સિગુ સિણુદંડ ॥ ૧૮ ॥

પદલવકુલ્લકુલ્લસિય રેહધ તાહિ વણુરાધ ।

તહિ ઉજ્જલતલિ ધમ્મિયહ ઉલ્લટ અંગિ નં માધ ॥ ૧૯ ॥

ન્યાં દીપે છે દીવા સહી સુંદર ।

ગુહિર-વર ગુરુ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥

નમ્ર કુંદ વિહસંત ને કુસુમે સંકુલ ।

દીસે દસ દિશાએ દિવસ નાણે તારામંડલ ।

મળ્યાં નવલવલ્લી-દલ કુસુમ-ઝળહળ્યાં ।

લલિત સુર-મહીવલયલણ-તળતળ્યાં ।

ગલિત-સ્થલકમલમકરંદનલ-કોમલ ।

વિકુલ શિલાપટ્ટ સોહે ત્યાં સામળ ॥ ૫ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨

વનસ્પતિનાં નામે છે, છેલ્લી કડીની યાયા :

ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યબંધ-
પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા અને સૌથી વિશેષ લાગી
છે. આ કાવ્ય નાનાં નાનાં ૪ કડવાનું છે, તે આ પૂર્વે બતાવવામાં
આવ્યું છે. આ ચાર કડવામાંનું ૧૬ ૨૦ દોહરામાં છે; ૨૯૭ એક
પ્રકારના ૧૦ મિશ્ર છંદમાં છે, જેમાં પહેલી બે પંક્તિ અંજનપ્રયા છંદની
છે, જ્યારે બીજી ચાર પંક્તિઓ બૂલણના ૨૦ માત્રાના ટુકડાની છે;
૩૯ કડવું રાગમાં ૧૧ કડીનું છે (બન્ને પંક્તિઓ કડી હોવાથી
સુદ્રિત પ્રતમાં ૨૨ કડી કરી છે). સૌથી મહત્વનું ૪થું કડવું છે. તે
આખું સોરઠામાં છે; પણ તે જ્યારે ગવાતું હશે ત્યારે ચરણો કેવી
રીતે ગેયતાને અતુકૂળ કરી લેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રકારને કાયમ
રાખી વધારાના અક્ષરો સહિત તે આપવામાં આવ્યું છે; જેમકે—

ગિરિનુયાસિહરિ ચરેવિ અંબજંબાહિં બંબાસિહં એ ।
સંમિણી એ અંબિકદેવીદેવલુ દીકું રમ્માહિલું એ ॥ ૧ ॥
વજ્રમ્મ એ તાલકંસાલ વજ્રમ્મ મદલ ગુહિર સર ।
રંગિહિ નચ્ચમ્મ બાલ પેખિવિ અંબિકમુહકમલ ॥ ૨ ॥
સુભકરુ એ કવિહ હંચંગિ વિલકરે નંદણપાસિક એ ।
સોહમ્મ એ બિલ્લસિંગિ સામિણિ સીહસિંધાસણી એ ॥ ૩ ॥

પલ્લવકુલ્લ-ફલોલ્લસિત રહે ત્યાં વનરાધ ।

ત્યાં બિજલ-તલે ધાર્મિકાને બિલટ અંગે ન માય ॥ ૧૯ ॥

૧ એજન, પૃ. ૬

છાયા :

ગિરિ-ગરવા-શિખરે ચઢી અંબજંબાહિં બંબાલ્યો (૧) એ ।

સ્વામિની એ અંબિકદેવી-દેવળ દીકું રમ્ય એ ॥ ૧ ॥

વાગે એ તાળ-કંસાલ વાગે મૃદંગ ઘેરે સ્વરે ।

રંગે નાચે બાલ પેખી અંબિકા-મુખકમલ ॥ ૨ ॥

સુભકર એ સ્વામ્યો હંચંગે વિલાકર નંદન પાર્થિક એ ।

સોહ એ બિજલ-રાગે સ્વામિની સિંહ-સિંહાસની એ ॥ ૩ ॥

એ વર્ણ ઉમેરાયો છે, તે ગેયતા માટે છે. તે કાઢી લેતાં એ ચોખ્ખો સોરઠો છે.

આ રાસો ગેય હતા તેટલા જ નૃત્યોપયોગી હતા તે વસ્તુ સૌથી પ્રથમ આ રાસ જ બતાવે છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ રાસ રેખાતો હતો તેવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે:

રંગિદિ રમઇ ને રાસુ સિરિવિનયસેણિસૂરિ-નિમ્મવિહ એ ૧
નેમિનિનિન વસઇ તાસુ અણિક પૂરઇ મણિ રવી એ ૥ રં ૥ ૧

અંગાઉના બે રાસોમાં બેયું તેમ આમાં પણ જૂનાં અપભ્રંશ-કાલીન રૂપો સાથેસાથ નવાં રૂપો પ્રયોજાયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે ઉપર આવી જતાં અવતરણોમાં માઝિ, ભાય, ધરિઉ, ગિરનાર, ઊડઇ, પાલાટ, પાજ, દીસએ, નીઝરણિ (નિઝર પણ), અશુણ, અંબર (વગેરે શબ્દો ઉ વિનાના), દીહુ (દિદ્ધ પણ), ઊજિલ, સામિણિ, સીહ, તૂસઇ, ઉપરાંત કાવ્યમાં અન્યત્ર સોરઠ, ધણીય, પ્રવ, સાજણિ, દીજઇ, પામઇ, અકાઈ, સાસુ (=શ્વાસ) વગેરે.

[વિક્રમનું ઔદયું શતક]

૪. ઉપર આપણે રાસ-પ્રકારની કવિતા રચી આપનારા કવિ-ઓને જોયા. હવે આપણી સામે જે એક કવિ આવે છે, તે બે વિશિષ્ટ પ્રકારની કવિતા ગૂજરાતી ભાષામાં રચી આપે છે. તેનાં જે બે કાવ્ય મળ્યાં છે, તેમાં એક બારમાસી કાવ્ય છે, બીજું છંપા-કાવ્ય છે. આ કવિ તે વિનયચંદ્રસૂરિ છે; એમ તેના બારમાસીકાવ્ય “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”ને અંતે આવતી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે

“... ૧ એજન, ૫, ૭ છાયા : ...

... રંગે એ રમે ને રાસ શ્રીવિનયસેનસૂરિ-નિમ્મે એ ૧

... નેમિનિન વહે તેને અણિક પૂરે મને રણી એ ૥

કાવ્ય, “ઉવએસમાલકહાણ્ય છપ્પય (ઉપદેશમાલાકથાનક-૫૮૫૬)”માં પણ કવિનું નામ નથી. બંને કૃતિઓ એક જ કવિની છે, તે તેમાં આવતા ગુરુનામના સામ્યથી સમજાય છે; જેમકે

(૧) રચણસિંહસૂરિ પણમવિ પાય ખારઇ માસ ભણ્યા મધ લાય ।^૧

(૨) હણિપરિ સિરિઉએસમાલકહાણ્ય છપ્પય ।

તવ સંજમસંતોસવિણ્યવિન્નમ્મ પહાણિય ।

વચસંભરણત્ય અત્યપચ છપ્પય હંદિહિં ।

રચણસિંહસૂરીસસીસ પભણ્ણ આણંદિહિં ।^૨

આ બંને કાવ્યમાંથી તેના નામની જેમ કાવ્યરચનસમય પણ મળતો નથી. પહેલું કાવ્ય જે પોથીમાં ઉતારેલું છે, તેમાં “સંવત્ ૧૩૫૩ આદવા શુદી ૧૫ રવૌ ઉપકેશગચ્છીય પં. મહીચંદ્રેણ લિખિતા પુન” એવી પુષ્ટિકા મળે છે.^૩ એ ઉપરથી મુનિશ્રીજિનવિજયજી ચોક્કસ-પણે તે કવિને તે પૂર્વે થયેલા માને છે. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તો “આ આચાર્ય હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૫ માં પદ્યપણા કદપસૂત્ર પર નિરુક્ત રચેલું છે”^૪ એ ઉપરથી વિક્રમની ૧૪મી

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. નેમિ. ચતુ., પૃ. ૧૦ .

રત્નસિંહસૂરિ પ્રણમી પાય

ખાર માસ ભણ્યા મેં લાય ॥

૨ એજન, ઉવ. મા. ક. છ., પૃ. ૨૭

છાયા :

એ પેરે શ્રીઉપદેશમાલાકથાનક છપ્પા ।

તપ-સંયમ-સંતોષ-વિનય-વિદ્યાએ ભણ્યા ।

શ્રાવક-સંભળાવવા અર્થ અર્થ પદ છપ્પા હંદે ।

રત્નસિંહસૂરીશ-શિષ્ય ભણે આનંદે ॥

૩ જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરોલ્ડ, પુ. ૯, પૃ. ૨૮૨

સદીના પૂર્વ ભાગમાં કવિની રિતિ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ કવિ તપગચ્છના હતા અને તેમના ગુરુનું નામ રત્નસિંહસૂરિ હતું; આ સિવાય એમના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

બારમાસી કાવ્યો એ પૂર્વ રચાયેલાં મળતાં નહિ હોવાથી “નેમિનાથયતુષ્પદિકા”ને પહેલી બારમાસી કૃતિ તરીકે આપણે મૂકીએ, પરંતુ કાવ્યની સ્વાભાવિકતા જોતાં એ પૂર્વે પણ અન્ય કવિઓએ બારમાસીઓ રચી હશે, એમ માનવામાં આવે નથી.

વિપ્રલંભ શૃંગાર એ બારમાસીનો નિયામક છે. એમાં મુખ્યત્વે નાયિકાને થયેલો નાયકનો વિરહ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે. મોટે થયેલી રાધાકૃષ્ણવિષયક બારમાસીઓમાં પણ એ જ પ્રકારે સચવાયેલો મળે છે, એ જાણીતી વાત છે. કવિએ આ કાવ્યમાં નેમિનાથના વિરહને કારણે તેમનાં પત્ની રાજલ-રાજિમતીને જે અસાધારણ સંવેદન થાય છે, તે રસિક બાનીમાં આપ્યું છે. બીજી પછીની બારમાસીઓ જેમ એ સંવેદન અહીં પણ નાયિકાના મુખમાં જ કવિ આપે છે. નાયક નિકટમાં હોતાં જે મંયોગો સુખદ હોય છે, તેના તે વિરહમાં અત્યંત દુઃખદ થઈ પડે છે, તે આ પ્રકારના કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો કવિનો પ્રયત્ન હોય છે. એને આપણે કરુણરસ નહિ કહી શકીએ, કારણ કે કરુણરસમાં અત્યંતિક વિરહ હોય છે, જ્યારે આમાં ક્ષણિક વિરહ હોય છે; વર્ષાતે તેમાં નાયક-નાયિકાનો મેળાપ અભિપ્રેત હોય છે. અલંકારની દૃષ્ટિએ પણ આ કવિતાં સારી એ મોટે છે કે તેમાં કવિને સારી સ્વભાવોક્તિઓ રજૂ કર્યાં વિના છૂટકા નથી હોતા.

આવણિ સરવણિ કહ્યું મેહ

ગજજઘ વિરહિ રિઝિજઘ દેહ ।

વિજનું અબઝઝ રક્ષસિ જેવ

નેમિહિ વિણ સહિ સહિયઘ કેમ ॥ ૨ ॥ ૧

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. ૫. ૮

છાયા :

આવણે સરવડે કડવો મેઘ બાળે વિરહે કપાય દેહ ।

વીજ અબઝે રાક્ષસી જેમ નેમિ વિણ સખી સહિયે કેમ ॥ ૨ ॥

સામોન્ય રીતે પછીની ખારમાસીઓમાં જે એક પ્રકાર નથી જણાતો તે આ જૂની ખારમાસીમાં જણાય છે. આમાં નાયિકના હૃદયમાં નાયક મોટે અણુગમે ઉત્પન્ન કરવાનો સખી તંત્રથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અતાવવામાં આવે છે. ઉપરની જ ચોપાઈના અનુસંધાનમાં અપાયેલી પંક્તિઓ જુઓ:

સખી ભણુધ સામિણિ મન ઝૂરિ

ફળજણ તણા મ વંછિત પૂરિ ।

ગયઈ નેમિ તહ વિણુઠઠ કાઠ

અછઠ અનેરા વરહ સયાહ ॥ ૩ ॥

અને રાજલ તેનો જવાબ આપે છે:

બોલહ રાજલ તહ ઇહુ વચણુ

નથી નેમિસમ વરચણુ ।

ધરહ તેજુ ગહગણુ સવિ તાવ

ગયણિ ન ઉગઠ દિણ્યડે જવ ॥ ૪ ॥ ૧

આ છેલ્લી કડીમાં રહેલો અર્થાતરન્યાસ કેટલો ચોક્કસ અને સ્વાભાવિક છે. તે જણાશે.

ખીર્ન પણુ કેટલાંક સુંદર પદો ધ્યાન ખેંચે છે:

ભાદ્રવિ ભરિયા સર પિઝ્ખેવિ

સહરુણુ રોઅહ રાજલદેવિ ।

હા એકલડી મહ નિરધાર

કિમં ઊવેષસિ કરુણાસાર ॥ ૫ ॥

ભણુધ સખી રાજલ મન રોહ

નીહર નેમિ ન આપણુ હોહ ।

૧ એજન, પૃ. ૮

છાયા :

સખી ભણે, સ્વામિની મ ઝૂર ફળન તણા મ વાંછિત પૂરે ।

ગયો નેમિ તો વણસ્યું શું છે અનેરા વર સો ॥ ૩ ॥

બોલે રાજલ ત્યારે આ વેણુ, નથી નેમિસમ વરચણ ।

ધરે તેજ ગહગણુ સૌ ત્યાંસુધી ગગને ન ઊગે દિનકર ન્યાંસુધી ॥ ૪ ॥

સિંચિય તરુવર પરિપલવંતિ
ગિરિવર ગુણ કડ કેરા હુંતિ ॥ ૬ ॥
સામલ સખિ ગિરિ વરિ ભિન્નતિ
ક્રિમમ્મ ન ભિન્નમ્મ સામલકંતિ ।

ધણ વરિસંતમ્મ સર કુટંતિ
સાયરુ પુણ ધણુ ઓહકુ સિંતિ ॥ ૭ ॥

કાવ્યાંતે નાયકનો મેળાપ આરમાસીઓમાં અલિપ્રેત હોય છે.

આ કાવ્યમાં પણ તે પ્રકાર મળે છે:

અધિક માસુ સવિ માસલિ ફિરમ
છલ રિતુ કેરા ગુણ આણુહરમ્મ ।
મિલિવા પ્રિય ભખાહુલિ હય
સલ મુક્તાવિક્ક ઉચ્ચસેણધૂય ॥ ૩૮ ॥
પંચ સખીસમ્મ જમુ પરિવારિ
પ્રિય ભમાલી મમ્મ ગિરિનારિ ।
સખીસહિત રાજલ ગુણરાસિ
લેમ્મ ત્રિફળુ પરમેસર પાસિ ॥ ૩૯ ॥
નિમ્મલ દેવલ નાણુ લહેવિ
સિદ્ધિ સામિણિ રાજલદેવિ ॥ ૪૦ ॥

૧ એનન, પૃ. ૮

જાયા :

‘લાદરવે લથી સર પેખી સકરુણ રુએ રાજલદેવી ।
‘હા, એકલકી હું નિરધાર કેમ ઉવેખશે કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
‘લણે સખી: રાજલ મ રો, નિષ્કુર મેમિ ન આપણો હોય ।
સીંચ્યા તરુવર પલાળે(છ), ગિરિવર પણ કૃત-ઢંગ યાય છે ॥ ૬ ॥
સાયુ સખી વર ગિરિ ભેદાય (છ) કેમે ન ભેદાય રયામલ-કાતિ ।
ધન વરસતે શિર પૂટે (છ), સાગર પણ ધણો ઓધ લે છે ॥ ૭ ॥

૨ એનન, પૃ. ૧૦

જાયા :

અધિક માસ સૌ માસે ફેરે, છ ઋતુ કેરા ગુણ અનુસરે ।
મળવા પ્રિય ઉદ્ધાહુ યંઈ, તે મોકલાવ્યો ઉચ્ચસેન-કુહિતાએ ॥ ૩૮ ॥

અને ૭ ક્ષેત્રનું સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે મિષે
કેટલાક ઉપયોગી ધાર્મિક વિધિઓ-નિનમંદિરચત્ર-પૂજાસમારંભ-
વગેરે-નો તેમાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં નમૂના તરીકે
પહેલા ક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે:

પહેલું ક્ષેત્ર સુ નિવૃત્ત ભુવણ કરાવક ચંગ ।

છેત્ર મહિમા કરે સહુ શ્રીચરિત્રસંધુ ।

મૂલગભારે ગૂઢમંડપુ છક ચક્રીસહિત ।

આગળ કીજી રંગમંડપુ જે પુસ્તક કહિત ॥ ૨૦ ॥

પ્રાંત્રિ આતરથ બલામણુ કીજી આગેર ।

નિમ નિનભવનહુ નાભિમાહિ દીસક નીકેર ।

ઉત્તંગ તોરણ ચંદ્ર ચોરુ ધાંટ અતિનીકર ।

કડીયથ નાનાંવિધ રૂપિ સારુ ચારુ તહિ નીસહુ જડિત ॥ ૨૧ ॥

મિહુ પક્ષ ફરતી દેહરી કીજી અતિરૂડી ।

કવીજી મૂર્તિ નિનહ તણી મહી તેવડ તેવડી ।

કલ્પકલસ દંડ ધાંટિય ધન પૂરીય કિયજી ।

છાહપકેત્રાસાદુ ભલકે જીવ નીપાજી ॥ ૨૨ ॥

૧ એનન, પૃ. ૪૮

છાયા :

પહેલું ક્ષેત્ર જે નિનનું ભુવન કરાવે ચંગ ।

જ્યાં મહિમા કરે સૌ શ્રીચરિત્ર સંધ ।

મૂલ ગભારે ગૂઢમંડપ છક ચોક સહિત ।

આગળ કીજે રંગમંડપ જે પુસ્તક કહો ॥ ૨૦ ॥

પ્રાંત્રિ આતરે વળામણુ કીજે આગેર ।

નિમ નિનભવનની નાભમાં દીસે નિકેરુ ।

ઉત્તંગ તોરણ ચંદ્ર ચોર ધાંટ અતિ નીચો ।

કડિયે નાનાવિધ રૂપે સારે ચારુ ત્યાં નિઃશય જડયો ॥ ૨૧ ॥

બેઠ પક્ષ ફરતી દેહરી કીજે અતિરૂડી ।

સ્થાપિયે મૂર્તિ નિન તણી મહી તેવતેવડી ।

કનકકલસ દંડ ધાંટિયે ધન પૂરી કીજે ।

છાહયો પ્રાસાદ ભલો જીવ નિપનવિધે ॥ ૨૨ ॥

તહિ જિનખારિ કમાડે ભલાં કીજી અતિસુવિધદું ।
 સારઆર દેદ પ્રાંગુ એ જે આવધ સંપુટ ।
 તાલાં કૂંચી સાંકલી અતિનીસલ કીજી ।
 જઈ આયમણુડે નાંધ સૂર તહિ સંપુટ દીજી ॥ ૨૩ ॥
 અતિસહિ જિણુડે ભુચણુ ફિરિ અમરવિમાણુ ।
 દીસઈ મૂરતિ વીતરાગ માહિ તિહુચણુ ભાણુ ।

પૂજાને વખતે જે સમારંભ થાય છે, તેને વર્ણવતાં બીજા ક્ષેત્રના પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી હકીકત મળે છે:

૧ પૂજા જોધવા જિણુડે ભુચણુ તોઈ સુહગુરુ આવધ ।
 તહિ સંધિહિ આગ્રહ કરીઈ તીછે રહાવિય ॥ ૪૬ ॥
 પરપદ વેલા એક પ્રભુ અહાં ઉચ્છવ હોંસિઈ ।
 સંધવચણુ માનેવિ સુગુરુ નિસિ સિખાં પદસઈ ।
 તિણુ વેલાં બધસણાં પાટિ જોઈ પાટલેલા ।
 ચહકીવટિ બધસંતિ સુગુરુ તહિ ભાવઈ ભલેલા ॥ ૪૭ ॥

ત્યાં જિન-ખારણે કમાડે ભલાં કીજે અતિ-સુવિધદું ।
 ચણિયારાં દેદ આગળ એ જે આવે સંપુટ ।
 તોળાં કૂંચી સાંકળ અતિ નિઃશલ્ય કીજે ।
 જ્યારે આયમણે નાચ સૂર ત્યારે સંપુટ દીજે ॥ ૨૩ ॥
 અતિશય જિનનું ભુવન કે શું અમર-વિમાન ।
 દીસે મૂર્તિ વીતરાગ મહાં ત્રિભુવન-ભાણુ ॥

૧ એજન પૃ. ૫૧-૫૨

છાયા :

પૂજા જોવા જિનના ભુવને તોય શુભગુરુ આવે ।
 ત્યારે સંધે આગ્રહ કર્યા ત્યાં રખાયા ॥ ૪૬ ॥
 પ્રતીક્ષા કરો વેલા એક પ્રભુ અહાં ઉચ્છવ થશે
 સંધવચન માની સુગુરુ નિશાએ સુખે પેસે ।
 તે વેલા બેસણાં પાટ જોઈ પાટલા ।
 ચાકી-પટ જોસે સુગુરુ ત્યારે ભાવે ભલા ॥ ૪૭ ॥

(૪૮-૪૯ની છાયા માટે જુઓ આ પૂર્વ પૃ. ૧૪૮)

બધસધ સહધ શ્રીમણ્સંધ સાવય ગુણવંતા ।
 નેયધ ઉચ્છવુ નિનહ ભુવણિ મનિ હરધ ધરંતા ।
 તીછ તાલારસ પડધ બહુ ભાટ પઢંતા ।
 અનધ લઘુદારસ નેધધ એલા નાચંતા ॥ ૪૮ ॥

સવિહૂ સરીપા સિણુગારે સવિ તેવડેતેવડા ।
 નાચધ ધામીય રંગલરે તલિ ભાવધ રૂડા ।
 મુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ નિણુગુણ ગાયંતા ।
 તોલમાનુ છેદંગીત મેહુ વાનિત્ર વાનંતા ॥ ૪૯ ॥

તિવિલાં ઝાલરિ ભેરુ કરડિ કંસાલાં વાળધ ।
 પંચશબ્દ મંગલીકહેતુ નિણુભુવણે છાનંધ ।
 પંચશબ્દ વાનંતિ લાંદુ અંબરે બહિરંતો ।
 ઇણુપરિ ઉચ્છવુ નિણુભુવણિ શ્રીસંધુ કરંતલ ॥ ૫૦ ॥

આ અવતરણમાં પૂનનો વિધિ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં માત્ર ઉપયોગી ભાગ જ ઉતાર્યો છે. ધાર્મિક પૂનઓ વખતે ભાટ, નર્તકો, વગેરેનાં ગાન અને ખેલ, તે વખતે વાગતાં વાનિત્રોના પ્રકારે વગેરે અહીં દેખાય છે, તે તે વખતની પૂનઓનો ખ્યાલ આપે છે. જોન હો કે જોનેતર બધા ધાર્મિક વિધિઓમાં આ પ્રકાર આજે પણ નાબૂદ નથી થયો. ધાર્મિક જનતા કૃપી રીતે પૂનનો આનંદ લેતી, તેનો આ થોડો પણ ખ્યાલ અવશ્ય આપે છે.

આ કાવ્યનો કર્તા કોણ હતો તે જણવામાં નથી. કાવ્યાતે માત્ર રચનવર્ષ મળે છે:

સંવત તેરસેતોવીસએ બાહંમસવાંડધ ।
 ગુરુવારિ આવીય દસમિ પહિલધ પખવાંડધ ।

તળલાં ઝાલર ભેરી કરડે કંસાલાં વાળે ।
 પંચશબ્દ મંગલિકહેતુ નિનભુવને છાને ।
 પંચશબ્દ વાળે ભાટ અંબરે બહાર અંદરે ।
 એ પેરે આવધવ નિનભુવને શ્રીસંધ કરે ॥ ૫૦ ॥

તહિ પૂરે હજી રાસુ સિવ સુખ નિહાણું ।

નિણુ ચઢવીસઝ ભવીયણું કરિસિંઘ કહ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥૧

સં. ૧૩૨૭નાં માધ સુદિ ૧૦ ગુરુવારને દિવસે આ રાસ પૂર્ણ થયો છે. આ રાસનું રાસત્વ એનાં વિવિધ ઢાળોથી સંમર્જાય છે. ઢાળની દૃષ્ટિએ ૧૧૯ કડી નીચે પ્રમાણે વિભક્ત થાય છે:

૧-૧૮ કડી, એકી કડી દ્વિપદો અને એકી કડી ચોપાઈ. (૧૬ માત્રાના પદ વચ્ચે), જેમાં ૧૮મી કડી સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ છે.

૧૯-૫૫ ,, રોળા છંદમાં, પણ જેમાં પંપમી કડી ઉપરની જેમ સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૫૬-૬૮ ,, વિશિષ્ટ ઢાળવાળો દોહરો..

૬૯-૯૫ ,, ૧૬ અને ૧૫ માત્રાની મિશ્ર ચોપાઈ.

૯૬-૧૧૫ ,, રોળા છંદમાં, પણ જેમાં ૧૨૫મી કડી-સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૧૧૬-૧૧૮ ,, રોળાછંદ.

૧૧૯ ,, પ્લવંગમ છંદ

પ્લવંગમ છંદ એક વાર આપણને નિક્કરોર્વશીયનાં ૪થા અંકના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે; તે પછી મને મળેલા ગ્રંથોમાં આ બીજી વાર પ્રયોજાયેલો મળે છે:

ન સિસિ રવિ ગયણુંગણિહિ જગદ્ મહીમંડલિ ।

તા વરતહ એહ રાસુ ભવિય નિહુંસાસણિ ।

૧ એળત, પૃ. ૫૮

છાયા :

સંવત તિર-સત્તાવીશે માધ માસે ।

ગુરુવારે આવી દસમ પહેલે પંખવાડિયે ।

ત્યાં પૂરો ચયો રાસ શિવ-સુખ-નિધાન ।

નિમ ચોવીશ ભવ્યજનનું કરશે કહ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥

નિર્મલ જ અહનક્ષત્ર તારિકા આપે. ।

જયવંતુ શ્રીસંઘ અનેક નિજસાસણ ॥ ૧૧૯ ॥૧

કહી પદ-૬૮માં આવતા દોહરા વિશિષ્ટ ઢાળથી પછી તે ખૂબ જ વ્યાપક અને છે. પણ સમક્ષેત્રિરાસમાં તે તેવો પ્રયોગ પ્રથમ જ છે. તેમાં વિષમપદને અંતે પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ શબ્દ ગેયતાની પૂર્ણતા માટે ઉમેરાયેલો મળે છે. બાલભુ-નાકર વગેરેમાં “સુણિ સુંદરી” અને “ગિહિલી કુણિ કુંરી” એ પદો ગેયતા માટે ઉમેરાયેલાં જાણીતાં છે, તેના જેવો જ આ જૂનો પ્રયોગ છે:

ત્રીજું ક્ષેત્ર સુ સંઘલઈ એ વરલોયણે નં ભણિઈ વીયરાઈ ।

ગુણગંભીર સોં નિજાહ વયણ મૃગલોયણે તસુ નવિ હપમ કાઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન ઇકેકા મૂલ નહી વરલોયણે નં બોલઈ ભગવંત ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિય મૃગલોયણે સહુ જાણે અરિહંત ॥ ૫૭ ॥૨

વરલોયણે < સં. વરલોચને અને મૃગલોયણે < સં. મૃગલોચને એ વચનો સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને દાખલ થયેલાં હોવાથી અને તે આમાં પદને અંતે આવતાં હોવાથી મૂળે કાઈ સંવાદાત્મક વસ્તુમાંથી ઊતરી આવેલો આ ઢાળ હશે, જેનો રાસકારે આ રાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ એજન, પૃ. ૫૮

છાયા :

ન્યાં ધી શશી રવિ ગંગનાંગને ભગે મંહીમંડલે ।

ત્યાંસુધી વરતો એ રાસ ભવ્ય નિનરાસને ।

નિર્મલ જ અહનક્ષત્ર તારિકા આપે ।

જયવંત શ્રીસંઘ અને નિનરાસન ॥ ૧૧૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૫૩

છાયા :

ત્રીજું ક્ષેત્ર તે સાંભળો એ વરલોચને જે ભણ્યું વીતરાગે ।

ગુણગંભીર તે નિનતું વણ મૃગલોચને તેની નવ હપમા કાઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન અકેકાનું મૂલ નહિ વરલોચને જે બોલે ભગવંત ।

ત્રણે ભુવને ચૂડામણિ મૃગલોચને સહુ જાણે અરિહંત ॥ ૫૭ ॥

પણ એનાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાસો ગેયતાને માટે અને નૃત્યને માટે અવશ્ય રચાતા હતા, અને તે ધાર્મિક પૂજા વગેરેમાં તાલી તેમ જ લક્ષ્યથી ઉપયોગમાં આવતા.

આ રાસનો કર્તા આપણે મેળવી શક્યા નથી; છતાં કદાચ એ જ કર્તાની કૃતિ હોય તેવી એક નવી જ ભાત પાડતી “ માતૃકા-ચક્રપાં” નામની નાની કૃતિ મળી આવે છે. સં. ૧૩૫૦ના અરસામાં લખાયેલા તાડપંત્રમાંથી એ કૃતિ મળતી હોવાને કારણે “ સમક્ષેત્રિ-રાસ” (૨. સં. ૧૩૨૭)ની નજીકમાં ચર્ચ હોય તે અસંભવિત નથી. ખંતેનાં મંગલાચરણ નીચે મુજબ છે:

સપ્તક્ષેત્રિ—સવિ અરિહંત નમોવી સિદ્ધસૂરિ ઉવખાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાદુ તીહ પ્રણમિય પાય ॥ ૧ ॥

નિહાસાસણહ માહિ ને સારા

ચક્રહર પૂરવતણહ સમુદારા ।

સમરિહ પંચપદમેષ્ટિ નવદારા

સપ્તક્ષેત્રિ-હિવ હહર વિચારા ॥ ૨ ॥^૧

માતૃકા—સવિ અરિહંત નમિવિ સિદ્ધ સૂરિ

ઉવખાય સાદુ ગુણભૂરિ ।

માહય ખાવન અક્ષર સાર

ચક્રપદ્યધિ પઠિહ સુવિચારુ ॥ ૨ ॥^૨

૧ પ્રા. ગૂ. હા. સં. ૪૭

છાયા :

સૌ અર્હતને નમી સિદ્ધ સૂરિ ઉપાધ્યાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાધુ તેના પ્રણમી પાય ॥ ૧ ॥

નિનશાસનમાં ને સારા ચૌદ પૂર્વ તણા સમુદાર

સમયો પંચપદમેષ્ટી નવદાર સપ્તક્ષેત્રનો હવે હહર વિચાર ॥ ૨ ॥

૨ એજન, પૂ. ૭૪

છાયા :

સૌ અર્હત નમી સિદ્ધસૂરિ ઉપાધ્યાય સાધુ ગુણ-ભૂરિ ।

માતૃકા-ખાવન અક્ષર સાર ચોપાદ-અંધે પદ સવિચાર ॥ ૨ ॥

રેહએ તત્ત્વ લાંડારિઈ રાહ...

પુનિમસંદ નિમ્ન નેમિયંદો ॥ ૪ ॥૧

આમાં એક વસ્તુ જણાશે કે સમપદાંતે અંત્યાનુપ્રાસ નથી. એ સમયે હજી એનો વ્યાપક ઉપયોગ કદાચ નહિ હોય; જે ખીન્ન ચાલીસ વર્ષમાં જ થયો હતો, તે હવે પછી જણાવામાં આવશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ખાસ વિશેષ નથી આપતું. આ નીચે એક નમૂનો જોવાથી તેનું ભાષાસારથ સ્પષ્ટ થશે:

ભણ્ઠ અંબડ ભણ્ઠ અંબડ એહું સંસાર ।

શુરુદુઃખ-હરપૂરિયઈ માઈ માઈ તા વેગિ મેલિહસુ ।

પરણિવિણ દિક્ખસિરિ વિવિહલંગિ હઈ સુદ્ધ માણિસુ ।

માય, ભણ્ઠ દુઃખરુ ચરણુ ઠહું પુણુ અઈ સુકમાહુ ।

કુમરુ ભણ્ઠ દુઃખરહ વિણુ નહુ છલિયઈ કલિકાહુ ॥ ૧૪ ॥૨

માત્ર 'હકાર' શબ્દોત્તેથી કાઢી નાખ્યા પછી વાંચવાથી સ્વરૂપ કેટલું નવા યુગ તરફ આગું છે, તે જણી શકાશે.

તાનું છતાં આ રાસ કાવ્ય જ છે; કેમકે ખેલા એ ખેલી શકે છે; સાથે એની પુષ્પિકામાં 'હતિ ધીજિનેશ્વરસૂરિદીક્ષાવિવાહવર્ણનરાસ:

૨ એજન, પૃ. ૨૨૪

છાયા :

નગર મરુકાટ મરુદેશ-શ્રીવૃત્તમુકટ સોહ-રત્નકચત્રપ્રભાત ।

ન્યાં વાલે નગ-ભેરી-ભંકાર, પડયો નગને (?) હૈયે ધાસકો ॥ ૩ ॥

કાતદર્શન કલા-કેલી તેને મધુરવાણી ય અમી-શરતી ।

રહે ત્યાં લંડારી રાત્ર પૂનમચંદ્ર જેમ નેમિચંદ્ર ॥ ૪ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૨૫

છાયા :

ભણે અંબડ ભણે અંબડ: એ સંસાર ।

શુરુદુઃખ-હરપૂર્યાં મા મા તો વેગે મેલીસ ।

પરણીને દીક્ષાશ્રી વિવિધભગે હું સુખ માણીસ ।

મા ભણે, દુઃખર (આ)ચરણ; ઇં પુણુ અતિસુકોમલ ।

કુમાર ભણે, દુઃખર વિના નહિ છળીય કલિકાલ ॥ ૧૪ ॥

સમાપ્તઃ એવો જૂનો ઉલ્લેખ છે. ત્યાં ઢાળ ખદલે છે, ત્યાંથી એના ટુકડા પડતા સમઝી લેના જોઇયે.

૭. જિનેશ્વરસૂરિના જણાતા એક ખીન્ન શિષ્ય જગદુએ “સમ-ક્ષેત્રિરાસુ”ના કર્તાએ આપેલી “માતૃકાચરિત્ર” જેવી બરોબર ૬૪ કડીની “સમ્યક્ત્વમાર્ગચરિત્ર” રચી આપી છે. કાવ્યાંતે કવિ પોતા વિશે આટલી માહિતી આપે છે:

હાસામિસિ ચક્રપદ બંધુ ક્ષિયક
માઠતણક છેદુ મધ નિયક ।
ભણક આગલક કિંચિ ભણેક
જગદુ ભણક સંધુ સચલ ખમેક ॥૬૨॥
શ્રીનંદક સમુદા ધરિ રહક
નંદક વિહિમંદિરુ કવિ કહક ।
નંદક જિણેસરસૂરિ મુણિક
ના રવિ ભગદ ભગદ ચંદ્ર ॥૬૩॥

લેખકે કાવ્યમાં સમ્યક્ત્વ વિષય ઉપર લખી સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિએ તેના રક્ષણના પ્રકાર અને ફળ બતાવ્યાં છે. એમાં પ્રતિભાજન્ય ચમત્કૃતિ કે એવું કંઈ નથી.

આ કવિ મોડાને ન ગણાવતાં જ થી શરૂ કરી ૭મી કડીથી ક્રમે અ, આ, ઇ, ઈ (ઈ), ઉ (ઉ), ઓ (ઊ), રિ (ઋ), રી (ૠ), લિ (લૃ), લી (લૄ), એ, ઐ, ઓ, ઔ (ઔ); અં, ક, ખ, ગ, ઘ, ન (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, ન (ઞ), ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન (ણ), ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, જ (ય), ર, લ, વ, સ (શ), પ, સ, હ, લ (ળ), ખ (ક્ષ) આમ ૫૧ મૂળાક્ષરો ગણતો જણાય છે.

૧. પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૮૨

જાયા:

હાસ્યમિપે ચોપદબંધ કર્યો, માતૃકા તણો છેદ મેં લીધો !

ભણું આગલું કાઠપણ ભણ્યો, જગદુ ભણે: સંધ સકલ ખમે ॥૬૨॥

શ્રી નંદો-સંપદા ઘેર રહે, નંદો વિધિ-મંદિર. કવિ કહે ।

નંદો જિનેશ્વરસૂરિ મુની; ન્યાંમુધી રવિ ભગે, ભગે ચંદ્ર ॥૬૩॥

આ કાવ્યનો રચનસમય જો કે અપાયો નથી, એમ છતાં શ્રી. જિનેશ્વરસૂરિનો સમય મં. ૧૩૩૧ લગભગ નક્કી હોવાને કારણે, તેમ જ આ કાવ્ય “સમક્ષેત્રિરાસુ”વાળા લેખકની “માતૃકાચરિત્ર”ને જોઈ ૬૪ કડીમાં રચાયેલી હોવાને કારણે, મં. ૧૩૨૭-૧૩૩૧ લગભગમાં એ રચાયું હશે. સમક્ષેત્રિરાસુમાં “તાલારસ” અને “લકુટારસ”નું જોડું સૂચન છે, તેવું આ કાવ્યમાં પણ મળે છે; માત્ર કવિ તેનો અહીં નિષેધ કરે છે :

તાલારસુ રચણિ નહુ દેધ

લકુટારસુ મૂલહ વારેધ ॥૨૧॥૧

ખંતે માતૃકાના આરંભમાં એક સામ્ય મળે છે કે જે એક-કર્તૃત્વના કરતાં એકનું ખીજાએ ખંડન કર્યું હોય તેવું લાગે. એક જિન-વચનનો આગ્રહ કરે છે, તો ખીજો સમ્યક્ત્વ ઉપર ભાર દે છે :

માતૃકાં ભલે ભણેવિણુ ભણીઅધ ભલઈ

તિહયણુ માહિ સારુ એતલઈ ।

જિનુ નિજવચનુ જગહ આધારુ

ધતીઈ મૂઝિઈ અવર અસ્સારુ ॥૨૧॥૨

સમ્યક્ત્વં—ભલે ભણઈ માર્છિ ધુરિ જોધ

ધમ્મહ મૂલુ જુ સમિકતુ હોધ ।

સમકતુ વિણુ જો ક્રિયા કરધ

તાતધ લોહિ નીરુ ધાલેધ ॥૨૧॥૩

૧ એજન, પૃ. ૮૦

“તાલારસ રજનીમાં ન દે,

લકુટારસ મૂલથી વારે” ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા: ભલે ભણી ભણિયે ભણું, ત્રિભુવનમાં સાર એટલું ।

જિન નિજવચન જગનો આધાર એટલું મુક્તિકર, અવર અસાર ॥૨૧॥

૧.૩ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા: ભલે ભણું માતૃકા ધર જોધ, ધર્મનું મૂળ જે સમ્યક્ત્વ હોય ।

સમ્યક્ત્વ વિના જે ક્રિયા કરે, તાતે લોહી નીર ધાલે ॥૨૧॥

જગકુની કવિતામાં એક વસ્તુ નજરે પડે છે, તે તેણે કેટલીક લોકાક્રિયા અને ઉપમાઓ વાપરી છે, તે; જોકે કાવ્ય તરીકે તેમાં ચમત્કૃતિનો અભાવ છે. “તાતઘ લોહિ નીરુ ઘાલેઘ” (કડી ૧) ઉપરાંત :

(૧) સમિક્ત જઘ લાલઘ સંસારિં

નણે છુરી પડી ભંડારિ ॥૩॥

(૨) લિહિયં જગિ લોહઘ સઢ કાઘ ।

કુપાત્રુ વિસહરસાદસુ હોઘ ।

ખીરુ આણિ જઢ મુખિ ધાતિયઘ

પાત્ર વિસેષિહિ તસુ વિસુ થિયઘ ॥૧૫॥

(૩) કુગરવાણિ તઢ વિસુ ઊતરેઘ

સુગુરવાણિ જઢ અભિઢ ઝરેઘ ॥૪૨॥

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી, છતાં વપરાયેલાં રૂપો આપણને વધુ અને વધુ પરિચિત થતાં જાય છે, તે ઉપરાંત અવતરણોથી સમજાશે. “ગમાર” શબ્દનો સૌથી જૂનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં મળે છે; જેવો કે

ઝાયા દીસઈ જહુત ગમાર

ધંમહ તણી ન પૂછઈ સાર ॥૨૦॥

૮. સં. ૧૩૫૦ ના તાડપત્રમાં “માતૃકાચઉપધ” ની પૂર્વે ૬૧ કડીની “સંવેગમાતૃકા” નામક કૃતિ મળે છે. એના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. સ્વ. દલાલે એનો આદિ અંત ભાગ નીચે મુજબ નોંધ્યો છે :

૧ એજન, પૃ. ૭૮-૮૨

ઝાયા: સમ્યક્ત્વ ને લાલે સંસારે, નણે છુરી પડી ભંડારે ॥૩॥

લખ્યું જગે લોટ સૌ કાઈ કુપાત્ર વિપહરસરખુ હોય ।

ખીર આણી ને મુખે ધાલિયે, પાત્રવિશેષે તેનું વિષ થાય ॥૧૫॥

કુગુરુ-વાણીએ તો વિષ ઊતરે(=યાય), સુગુરુવાણીએ ને અમી ઝરે ॥૪૨॥

૨ એજન, પૃ. ૮૦

ઝાયા : ઝા આ દીસે જહુ ગમાર, ધર્મતણી ન પૂછે સાર ॥

આદિ.—ભલે ભણું નહિ પરમત્યુ,
 દુલહન ચક્રવિહ સંધન સત્ય ।
 એક નાણેવિણ લાહક વિચ્છ
 નિય વિદેત્ય ધણુ ધર્મ દિહ ॥૧॥
 મોડું ભણીક કિમ કવિ કહ્યું
 મોડા વિણ સંસારે જુ ભમ્યું ।
 મોડા તણીય ન એવડ સક્તિ
 મોડું ધ્યાતાં હુઅમ ન મુક્તિ ॥૨॥

અંત—મંગલ મહાસિરિ સર્વ સંધુ
 નસુ આણુ દેવહં અલંધ ।
 કવસમિ સર્વ સંવેગિહિ રચી
 બહુચાલી સાવય મુણિ રસી ॥૬૧॥૬

આમાં ૨૫૪ છે કે કવિએ મોડાથી માતૃકાની શરૂઆત કરી છે,
 જેમાં “ માતૃકાયઉપધ”નું અનુસરણ દેખાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આપણને વધુ અને વધુ પરિચિતતા
 હવે મળતી નય છે: જૂનાં રૂપો આમાં પ્રયોજાયેલાં છે; છતાં બીજી
 કડી જેતાં માલુમ પડશે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને તે નિકટ થઈ
 ગયેલ છે.

૯. રચાયાનો નિશ્ચિત સમય નથી મળતો તેમ છતાં, સં. ૧૩૬૦
 આસપાસ જેના રચાયાની સંભાવના છે, તેવો એક ઐતિહાસિક અપૂર્ણ
 રાસ મળી આવ્યો છે. આ રાસ તે પાટણ, નજીક સંડેરના પ્રાગ્વાદ-

૧ પત્તનસ્ય પ્રા. જૈ. મા. પ્ર. સૂત્રી, પૃ. ૧૯૦

કાયા: ભલે ભણો નહો પરમાર્થ, દુર્લભ ચતુર્વિધ સંધનો સાર્ય ।

એ નહીં લાભ લો, નિજ વિત્તાર્ય ધણો ધર્મે દો ॥૧॥

મોડું ભણ્યું, કેમ, કવિ કહે; મોડા વિણ સંસાર ન ભમે ।

મોડા તણી ન એવડી સક્તિ, મોડું ધ્યાતાં હોય ન મુક્તિ ॥૨॥

x

x

x

x

મંગલ મહાશ્રી શું સંધ, જેની આણુ દેવને અલંધ ।

ઉપરામ શું સંવેગે રચી બહુચાલી સાવક મુનિ ઋષિ ॥૬૧॥

વંશીય પેયડશાહના સંધનું વર્ણન આપતો “પેયડરાસ” તરીકે પ્રસિદ્ધ રાસ છે. તેની અપૂર્ણતાને કારણે તેના કર્તાનું નામ આપણને મળી શકતું નથી. શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ પ્રાપ્ત ભાગના અંત ભાગમાં નોંધાયેલા “મંડલિક” નામથી કર્તા તરીકે “મંડલિક” નામ નોંધ્યું જણાય છે.^૧ એ ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

સોમનાથ ચંદ્રપદ વંદીય દેખીહ વલીહ જમ

દિહ પીયાણું હિવ મન રહિસહ મંડલિક ભણુછ ઈમ ॥તહિ નાં ॥૨

પ્રસંગ જોતાં એમ માલૂમ પડે છે કે પેયડ ભાઈઓ સાથે છેવટ જૂનાગઢ મુકામ કરી રહેલો હતો, ત્યાં તેને ખેંગાર અને મંડલિક તરફથી સારો આદરસત્કાર મળ્યો હતો :

તેજલપુરિ અંગણિ દીન્હા વાસ હયસેનમંદિરુ દીઠ પગાર

અચનર કવિ ભણુછ ગઢવિ ખધગાર ૧.

ગરબ દીસઘ પોલિપગાર નરપમ નરસીઅ નર આધાર ॥

મંડલિક મંડિહ વાસ તહિ વિસમ એ સુરઠ વડ દેસ

ભોલ લોક તહિ નિવસય એ ૧૩

સં. ૧૩૭૧ માં રા'મહિપાલદેવ ચૂડાસમો જૂનાગઢની ગાદીએ હતો, એ હવે પછી આવનારા “સમરાસ”માં^૪ ૨૫૭૮ છે. રા'

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૬

૨ એજન, પૃ. ૩૬ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૩૦

છાયા : સોમનાથ-ચંદ્રપ્રભને વંદી દેખ્યા વળી જ્યાંસુધી ।

દીધું પ્રયાણ, હવે મ રહેશે, મંડલિક ભણે એમ ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૨૯

છાયા : તેજલપુરે આંગણે દીધા વાસ, હયસેન મંદિર દીઠા પ્રાકાર,

અતિનર, કવિ ભણે, ગઢપતિ ખેંગાર ૧

ગરબા દીસે પોલ-પ્રાકાર નિરુપમ નરસિંહ નર-આધાર ॥

મંડલિકે મંડિત કર્યો વાસ ત્યાં, વિષમ એ સોરઠ વડો દેસ,

ભોળા લોક ત્યાં વસે એ ॥

૪ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૪

મહિપાલદેવના નામોદ્દેખવાળો તેજ વર્ષનો લેખ પણ પ્રાપ્ય છે, જેમાં સમરસિંહના પિતા દેસલે રા'મહિપાલદેવની મૂર્તિ કરાવ્યાનું લખ્યું છે.^૧ ઇ. સ. ૧૩૦૮ (સં. ૧૩૬૪)માં, બે વર્ષ રાજ્ય કરી મંડલિકપુત્ર નોંધણુ ચોથો મરણ પામ્યો; જેના પછી મહિપાલદેવ ગાદીએ આવ્યો. રા'મહિપાલનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૩૦૮-૧૩૨૫ છે.^૨ નોંધણુ અને મહિપાલ બંને ભાઈઓ થતા લાગે છે, કેમકે જૂનાગઢના સં. ૧૪૭૩ના એક શિલાલેખમાં આપેલી વંશાવળીમાં મહિપાલને મંડલિકનો પુત્ર કહ્યો છે.^૩ આ મંડલિકના પિતાનું નામ ખેંગાર હતું;^૪ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૨૬૦ (વિ. સ. ૧૩૧૬) માં થયું મનાય છે. મંડલિકને મુદ્દગલજેતા=મોગલો=તુર્કો ઉપરનો વિજેતા કહ્યો છે, તે વિ. સં. ૧૩૬૦ માં અલ્લાઉદ્દીનના વિજય સાથે સંબધ ધરાવતો પ્રસંગ સંભવે; એટલે કહ્યું વાઘેલાના સમયમાં મંડલિક જૂનાગઢની ગાદીએ હોવાની શક્યતા સ્પષ્ટ છે. “પેથડરાસ”માં કહ્યુંદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ આવે છે બે સ્થળે :

(૧) પાટણિ પદસીય તહિં કહ્યુંનરેસર ભેટીય વીનવીઠ ।

તીરથનાત્રા નયવર્લે દેવ તહિં દેસવટો સપસાઠ કીઠ ॥૧૫૫૫

૧ એનન, Appendix, પૃ. ૨૩

૨ જૂનાગઢ રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૩ મંડલીકનૃપતિર્યદુવશે ચો વમૂવ યુધિ મુદ્દલજેતા ।

શ્રીકરીસહિતભૂપતિસેવ્યસ્તસ્ય સૂનુરમવન્મહિપાલઃ ।

New Ind. Anti. Vol. II, p. 603

મહિપાલનો પુત્ર ખેંગાર ૪થો ઇ. સ. ૧૩૨૫માં ગાદીએ આવ્યો. જુઓ. જૂન. રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૪ જૂન. રાજ. પૃ. ૩૦૮

૫ પ્રા. ગુ. કા. સં., પૃ. ૨૫

છાયા : પાટણે પેસી ત્યાં કહ્યું નરેશ્વર ભેટી વીનવો ।

તીર્થનાત્રા નહું દેવ ત્યાં દેસવટો (=દેશાટન) સૌ સાધુએ કર્યો ॥૧૫૫

(૨) વડ રાહત વખાણે કરણરાઉ મનિ સલહીય એ ।

દેહ દયાપર જમ વીલહણવંસ વખાણીય એ ॥૨૮॥૧

એ ૨૫૫૮ છે કે પેથડ સંઘ કાઢે છે, ત્યારે પાટણ ઉપર આમ કણુંનું રાજ્ય છે. આ સંઘનો સમય વિ. સ. ૧૩૬૦ હતો, તેવું માલૂમ પડી આવ્યું છે; જે વખતે કણુંને અતિલધુ કહ્યો છે.^૨ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એક ખીજ વસ્તુ એ નીકળે કે કણુંનો પરાભવ ઇ. સ. ૧૩૦૪ (વિ. સં. ૧૩૬૦)માં થયો એવી જે માન્યતા છે, તે વાજખી ઠરે, નહિ કે ઇ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૬) વાળી, “પ્રવચનપરીક્ષા” અને “વિચારગ્રંથી”માં વિ. સં. ૧૩૬૦ નોંધેલ છે; જે કે જિનપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૫૬નું વર્ષ આપે છે (એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નોંધે છે.)^૩

એટલું ખરું કે “પેથડ રાસ”માં વર્ષ નથી નોંધ્યું, તેથી સં. ૧૩૫૬ લો કે સં. ૧૩૬૦ લો, એથી કાંઈ વિશેષ ખાધ આવતો નથી. સંકલિત તે સમયે જૂનાગઢની ગાદી ઉપર હતો જ, જેમાંથી ગમે તે

૧ એજન, પૃ. ૨૬

છાયા : વડો રાવત વખાણે કર્ણરાવ મને લહે એ ।

દેહ દયાપર જ્યાસુધી વીલહણવંસ વખાણીયે ॥૨૮॥

૨ ચરમજિનવરેન્દ્રસ્ફારમૂર્તિ વિધાય

ગૃહજિનવસતો પ્રાતિષ્ઠપચ્છુદ્ધલાને ।

પુર ડરુતરદેવૌકઃસ્થિતાયાં ચ તસ્યાં

સમહમતિલઘોઃ શ્રીકર્ણદેવસ્ય રાજ્યે ॥૧॥

સ્વ-રસ-સમય-સોમે ૧૩૬૦ વન્ધુમિઃ પદ્મિરેવ

સમમિહ સુવિધીનાં સાધને સાધવાનઃ ।

વિમલગિરિશિરઃસ્વાદીશ્વરં ચોક્ષ્યન્તે

યદુકુલતિલકાગ્રં નેમિમાનમ્ય મોદાત્ ॥૧૦॥

પુરાતત્વ, પૃ. ૧૬, પૃ. ૬૩ (“એક ઐતિહાસિક નૈન પ્રસિદ્ધિ” એ નામનો મુનિશ્રી પુણ્યવિનયજીનો લેખ.)

૩ ગુજ.નો મધ્ય રાજ. ઇતિ., પૃ. ૪૩૬

વર્ષ લો તોપણ. આંમ હોવાને કારણે ઉપર આવતાં અવતરણોમાં આવતો મંડલિક એ તે સંમયનો જૂનાગઢનો રા' છે એમ સ્વીકારવામાં બાધ નહિ જણાય. “દિઉ પીયાણું, હિવ મન રહિસહિ, મંડલિક ભણુઈ ઈમ” એ વાક્યમાં પેથડ સોમનાથ પાટણમાં સોમનાથ અને ચંદ્રપ્રભનાં દર્શન કરી જૂનાગઢના મૂળ મુકામ ઉપર પાછો આવે છે, ત્યારે મંડલિક સંધને પ્રયાણ કરાવે છે, અને “હવે ન રહેશો” એમ સૂચવે છે. આ વાક્ય અપમાનજનક નહિ, પણ “તીર્થયાત્રા પૂરી થઇ ગઇ છે, એટલે હવે અહીંથી ખુશીથી વિદાય લો, અહીં કાંઇ બાકી નથી રહી જતું કે જોવાને અહીં રહેવું પડે,” એવી મતલબ જ બતાવે છે. એટલે કે આ કવિનું નામ નહિ, પણ રાજનું નામ છે. ઉપરના ૧લા અવતરણમાં “મંડલિક મંડિઉ વાસ” એમ મંડલિકે વાસની સગવડ કરી આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે: સોરઠ વિષમ દેશ હતો અને તેથી ત્યાં “ભોલ” ભોળા-ભલા આવેલા મેમાન લોક સુખેથી વસી શકે તેવું કરી આપ્યું.

હવે જે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે તે “ખેંગાર” ના નામની છે. અહીં એ નામનું કેવી રીતે સમાધાન કરવું? કાં તો આ કાવ્યનો કવિ જ એ “ગઢવિ ખઘંગાર” હશે; તેમ ન હોય તો મંડલિકનો પિતા ખેંગાર જીવતો હશે, જે વૃદ્ધ હોવાને કારણે મંડલિક કર્તાહર્તા હશે. “ગઢવિ” શબ્દ ગઢપતિ=ગઢવધ=ગઢવિ=ગઢવી એમ થયો છે. કવિ એમ કહે છે કે ઉગ્રસેન મંદિરનો પ્રાકાર જોયો ત્યાં અતિનર=નરશ્રેષ્ઠ ગઢપતિ ખેંગાર હતો. એનાં પોળ અને પ્રાકાર ગરુઆં હતાં, નિરુપમ હતાં, કેમકે નરસિંહ એવા તે નર ગઢપતિ ખેંગારનો તેને આધાર હતો; અથવા ઉગ્રસેન મંદિરની રચના એ ખેંગારે કરાવી હશે; તેની આ ક્રિયા અનુપમ છે. આ અર્થ લેતાં તે તે સમયે જીવતો ન હોય તોયે સંગતિ મળી રહે. ખેશક આ વિષયમાં ચોક્કસ કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ. (ઉપર બતાવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૨૬૦-વિ. સ. ૧૩૧૬માં ખેંગાર મરાયાનું કહેવાય છે.)^૧

૨૫. દલાલે તો આ કૃતિને કર્તાના નામ વિનાની કહી છે.^૧ આ કૃતિ અપૂર્ણ છે, એમ કોઈ કહેતું નથી, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ જોવાથી “મંડલિક ભણુઈ ધમ” ત્યાં એક ઢાળ પૂરો થાય છે, તે પછી તરત જ ખીજ ઢાળની શરૂઆત થાય છે, જેની એ તૂક જ છપાયેલી છે :

દિલ પીચાણુ વેગિ તહિં હરિયાલા સૂડા રે

સૂરવાહે સંપત્ત મનીલા સૂડા રે ॥૨

દોહરાના એક અર્ધના એ ટૂંકડા જ માત્ર આપી કાવ્ય આમ તૂટે છે. અને તૂટક હોવાને કારણે જ કવિના નામનો કશો નિશ્ચય કે નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુપાલ તેજપાલ પછી સંડેરનો પેથડશાહ પ્રતાપી થાય છે. પોતાના છ ભાઈઓ સાથે સંઘ કાઢી સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે, તેને વસ્તુ તરીકે લઈ આ કાવ્ય રચવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય કરતાં તેની ઉપ-યોગિતા ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ખાસ છે. આ કાવ્યમાં નીચેના ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મુદ્દાઓ મહત્વના છે:

૧. ઉપર બતાવ્યું તેમ પાટણમાં કર્ણ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું.
૨. સંઘ પાટણથી નીકળી પીલૂયાણુઉ, કાલકનનયર, દેવાણુ, નાગલપુર, પેથાવાડઉ, સીકર, જંખૂ, ભડકૂઉ, રાણપુર, કનાલધ, લોલિયાણુ અને પીપલાઈ થઈ પાલીય તાણુઉ આવ્યો.
૩. પેથાવાડઉ ગામમાં કોઈ મંડલદેવ પેથડને મળવા આવ્યો હતો.

[પેથાવાડઉ નવ ભેટીય મંડલદેવ તહિં ।

લાઘઈ માન પ્રમાણુ સીકરે આવે ગુણપવરે ॥]^૩

૧ પમી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૮

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૦

છાયા : દીધું પ્રયાણુ વેગે ત્યાં, હરિયાળા સૂડા રે,
સૂર્ય-વાહે સંપત્તિ, મનીલા (કાલા) સૂડા રે ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix X, પૃ. ૨૬

છાયા : પેથાવાડે નવ ભેટી મંડલદેવ ત્યાં ।
લાઘું માન-પ્રમાણુ સીકરે આવે ગુણપવરે ॥

૪. લડકૂએ આવતાં ત્યાંનો રાણો પેથડને મળ્યો અને ધીરજ આપી,
પછી લોલિયાણાનો ધણી આનંદથી પેથડની પાસે બેઠો.

[લડકૂએ આવાસ ગોહિલસંડઠ ધરીય મનિ ।

બહુ ગુણવંત સુનાણુ રાણુ પહોતઈ તેણુ ખણિ ॥૩૭॥

સંઘહ દીન્હી ધીર વલીય સંઘપતિ એકમનિ ।

રાણુપુરે સંપત સંઘ કનાલછ ન રહ્યો ॥૩૮॥

X

X

X

X

બમ્મઈ સંઘપતિપાસિ રંજય રુલીયાયત હરિસે ।

ગુણુગરઈ મુખરાઈ લોલીયાણુપુર સહ ધણીય ॥૪૦॥

૫. પાલીતાણાનું કાર્ય પતાવી અમરેલી અને ત્યાંથી તેજલપુર આવ્યા,
જ્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મંડલિકે સંઘને રહેવાની સગવડ કરી
આપી. ત્યાં ગિરનાર, દામોદર દેવ, સુવર્ણરેખા નદી, કાલમેધ ક્ષેત્ર-
પાલ અને મંત્રી બાહડ (રવંતગિરિરાસુ પ્રમાણે તો અંબડ) મંત્રીએ
કરેલી પાળ જોઈ, અને પછી ઉપરકોટમાં નેમિનાથનાં દર્શન કર્યા.

ગિરિ ગરઈ ગિરનાર સ પસિદ્ધઈ તા લહિ દમોદરો દેય

પ્રસિદ્ધઈ વહિ સોવનરેખ નદી જલપૂરીય ।

કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ગિરિપાહરી મત્રિ બાહડદેવિ પાળ

કરાવીય ધવલીય વર પરવ તીણુ કરાવીય ।

૧ એજન, પૃ. ૩૭

છાયા : લડકૂએ આવાસ ગોહિલખંડ ધરી મને ।

બહુ ગુણવંત સુનાણુ રાણો પહોચ્યો તે કણે ॥૩૭॥

સંઘને દીધી ધીર વળીને સંઘપતિને એકમને ।

રાણુપુરે સંપ્રાપ્ત સંઘ કનાલે ન રહે ॥૩૮॥

X

X

X

X

બેઠો સંઘપતિ પાસે રંજને રળિયાત હરખે ।

ગુણુ-ગરવો મુખ્યરાવ લોલિયાણુપુર સ્વય ધણી ॥

૨ પ્રા. શ્રુ. કા. સં., પૃ. ૨

વિસમ ડુંગર ગરવ ગિરનારો ચઢીય નેમિકુમારે લીયક

સંજમભારો । (વગેરે)]^૧

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ “પેથડરાસ”માં ખૂબ વિવિધતા મળે છે; નવા જ બંધો સૌથી પ્રથમવાર જોવા મળે છે; ચાલુ રાજા, દોહરો, ચોપાઇ અને ચોપાયા તો છે જ. નવા છંદમાં સર્વેયા અહીં ગૂજરાતી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ જણાય છે. ગૂજરાતી કવિતામાં કહેવાનું કારણ એ કે આ પૂર્વે જયદેવના ગીતગોવિંદમાં સર્વેયાના ઢાળની દેશી પ્રયોજનયેલી છે જ.^૨ પણ રાસમાં સર્વેયામાં વિવિધતા લાવવાનો પ્રયત્ન છે; એટલે કે ચાલુ માપના પદમાં કવચિત માત્રાઓ વધારી દીધેલી અને કવચિત તેવાં માત્રા વધારેલાં પદોમાં “ત્રિલંગી” છંદ જેવી યતિ-અનુપ્રાસ જેવી પદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે:

(૧) ધમ્મીય નિસુણક લોચમજ્જિ સંઘતણક સમાહક ભવીઅણક ।

આણંઅ દીનઘ ભત્તિજત્તિ ભવીયા લહઘ લાહક ધણકણક ।

પેલસિ સલીયઈ રંગિ રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવીય પેરે ।

સુણિ સામહણી સંઘ તણી ને કાઈ નિરંતર ઘરેહું ઘરે ॥૧૩॥

(૨) દેવાલઘ બાલીય નયણિ વિસાલીય દ્વિતીય તાલી રંગિ ફિરંતી હરિસ ભરે ।

તહિં નાયઈ ખેલા બહુચત વેલા બાલા ભોલા લહડારસિ રમઈ ॥૨૦॥૩

૧ એનન, Appendix X, પૃ. ૨૯

છાયા : ગિરિ ગરવો ગિરનાર તે પ્રસિદ્ધ, ત્યાં લે દામોદર દેવ,

પ્રસિદ્ધ, વહે સુવર્ણરેખા નદી જલપૂરી ।

કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ ગિરિ-પાધરે મંત્રી બાહડ દેવે પાળ

પાળ કરાવી ધવળ વર પરબ તેણે કરાવી. ।

વિષમ ડુંગર ગરવો ગિરનાર ચઢીને નેમિકુમારે લીધો સયમભાર ॥

૨ બુઓ આ સાથેના પરિશિષ્ટ-૪માં “ગૂજરાતી ગરબીનું મૂળ” એ લેખ.

૩ એનન, પૃ. ૨૫

છાયા : ધાર્મિક સુણો લોકમધ્યે સંઘતણો સમાધિ ભવ્યનન ।

આણું દીને ભક્તિ-મુક્તિ ભવ્યો લે લાસ ધણકણો ।

ખેલશે રૂડે રંગે રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવી પેરે ।

સુણી સામગ્રી સંઘતણી ને કરે નિરંતર ઘરઘર ॥૧૩॥

[નોંધ:—ઉપર લઊઠારસિ=ડાંડિયારસનો પ્રકાર લક્ષ્યમાં લેવો.]

લઊણુથી ૨૪ મી કડી શરૂ થાય છે, ૪૧ મી કડી સુધીમાં અનુપ્રાસ રહિત સોરઠો પ્રત્યેક અર્ધને છેડે કવચિત્ત્વ એકારવાળો છે. ૪૨ મી કડીથી પર મી કડી સુધીમાં દોહરો છે, પણ ઉત્તરાર્ધમાં સમ પદના પ્રથમના શબ્દોમાં આવર્તન મળે છે:

દીઠઠ ફૂંગર દૂરિ થિયાં ચડીય સરોવરપાલે ।

સંધપતિ દંધ વધામણી હરિપીઠ એ હરિપીઠ એ હરિપીઠ નયણિ
નિહાલે ॥૪૨॥^૧

આ પછી ચાર દેશીઓ આવે છે. એમાંની પહેલી બે બંધની દૃષ્ટિએ ખૂબ વિચિત્ર છે અને કેમ ગવાતી હશે તેનો પણ ખ્યાલ ન આવે તેવી લગભગ છે:

(૧) વાય વક્ષામણું અતિહિં સોહામણું રિસહમૂઆણિ રુલીઆમણું એ
ભવિયજન કલસ કંચણમય મંડિયલે એ

કુદૂખ જલંજલિ દેયંતિ કુસુમંજલે ।

થુણંતિ દીણ રીણ જીણ જીતારતિ

જલસવણ નમ્હણ કરંતિ સામી મુગંધજલે ॥

કપૂરિ પૂરિ પૂરીય તિણિ પ્રીયલિ મુગનાભિમ ડણ ત્રિજગશુરુ

શુણનિલહ દેવાધિદેવ જોહ વેલવહ સેવત્રીપાડલ બહલ

કુસુમ પરમલ વિપુલ પૂજહે ॥ વાય વક્ષામણું ॥

(૨) આયસ મગ્ગીય પેય જ ચલિહ ઠલીય ટાડર સંધપતિ મોકલાવએ ।

સયલ સંધો પહત પાલીતાણુએ ધરિધરિ સાહમીવન્છલ કારએ ।

વાવીય વિત્ત તિહિ સયલ સિદ્ધિદેવે જન્મફલ લેહજો

બહુધણવંતર્થ ઉપાવટી ચલીય પીયાણુએ ।

દેવાલયે બાળા નયન-વિસાલ, દેતી તાળી રંગે ફરતી હર્ષભરી ।

ત્યાં નાચે ખેલા બહુ વેળા બાલા ભોળી લકુટારસે રમે ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૭

દીઠો ફૂંગર દૂરથી ચડી સરોવરપાળે ।

સંધપતિ દે વધામણી હરખ્યા નયને નિહાળે ॥

વડલ સંધાતિપતિ લોક વખાણુએ, સેલડીયા સંધ પહત તહિ
ચલચક અખંડ પીઆણુએ ॥૧

આ પછીની જે દેશીમાંની નીચેની ૨૭ માત્રાની સંવેયાની
દેશીમાં છે, જે માત્ર આ પૂર્વે ગીતગોવિંદમાં જ મળે છે:

તહિ નાચિન એ એ સહિલડી એ લે લાગીય ગિરિનારે ।
રાજસિવર રુલિઆમણુક સામલડલ સંસારે ॥ તહિ નાં ॥
અંગ પખાલિ સુગંધમય એ જલ પહરીય ધોતિ પ્રવીત ।
ઈંદ્રમહોત્સવ આચરંલી તહિ, ખચકલિ ખહુ ધણવંત ॥ તહિ નાં ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૨૮-૨૮

વાળે વધામણું અતિ સોહામણું ઋષભભુવને રલિયામણું એ ।
લગ્નજન કલરા કંચનમય મરેલો એ

કુઃખજલાંજલિ દે કુસુમાંજલિએ ।

સ્તવે દીન, ઋણુ જેણે ઉતારે જલ લવણુ, નમન કરે સ્વામી (ને)
સુગંધ જલે ॥

કપૂરે પૂરે પૂરી, તેણે કરેલ મૃગનાભિ-મંડન ત્રિજગ-ગુરુ ।
ગુણનિલય દેવાધિદેવ જુઓ વેલ-પદ સેવંત્રી-પાટલ ખહુલ
કુસુમ પરિમલ વિપુલ પૂજે ॥ વાળે ॥
આદેશ માગી પેચડ જ આલ્યો, ઠળી ટાડર સંધપતિ મોકલાવે ।
સકલ સંધ પહોંચ્યો પાલીતાણે, ઘેર ઘેર સારંથું વત્સલતાએ કરાવે ॥
વાવરે વિત્ત ત્યાં સકલ સિદ્ધિક્ષેત્રે, જન્મફલ લેલે

ખહુ ધનવંતે, રૂપાવટી ચાલી પ્રયાણે, ।

વડો સંધાધિપતિ લોક વખાણું સેલડીએ સંધ પહોંચ્યો
ત્યાં આલ્યો અખંડ પ્રયાણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૯

ત્યાં નાચેને એ સાહેલડી એ લે લાગી ગિરિનારે ।
રાજલ-વર રણિયામણો સામલડો સંસારે ॥ ત્યાં ॥
અંગ પખાળે સુગંધમય જલે પહરીને ધોતી પવિત્ર ।
ઈંદ્ર-મહોત્સવ આરંભી ત્યાં ખેડલાં (છે) ખહુ ધનવંત ॥ ત્યાં ॥

સૂરિએ આ સમરારાસ રચ્યો છે. રચન-વર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યું નથી. સમરસિંહ શત્રુજય ઉપર ઋષભદેવનું મંદિર કરાવી ઘેર આવ્યો તેની સાલ કર્તાએ આપી છે:

સંવત્સરિ ઇક્ષ્ણુત્તરે એ યાપિઠ રિસહ જિણિદો ।

ચૈત્ર વદિ સાતમિ પહુત ધરે

નંદભી એ નંદભી એ નંદભી જ રવિચંદો ॥૧

નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધમાં એટલો ઉલ્લેખ આવે છે કે નિવૃત્તિગચ્છના આ આમ્રદેવસૂરિ સમરસિંહની યાત્રામાં સામેલ હતા:

શ્રીમન્નિવૃત્તિગચ્છીયા આમ્રદેવાચ્યસૂરયઃ ।

ચેલુચૈદૈસલસ્યાસ્તિ યાત્રાયાઃ રાસકઃ કૃતઃ ॥૨

આ રાસમાં જેમના નામનો નિર્દેશ છે છે તે કક્કસૂરિએ રચેલા એ સં. પ્રબંધની રચ્યાસાલ સં. ૧૩૯૩ છે; એ વખતે ‘સમરારાસ’ સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે સં. ૧૩૭૧ અને ૧૩૯૩ વચ્ચેના ગાળામાં આ રાસ રચાયો સંભવે છે. આ ઉપરાંત કવિ વિશે બીજી માહિતી મળતી નથી.

આ ઐતિહાસિક રાસમાં વસ્તુ તરીકે પાટણના સમરસિંહ નામના ઓસવાલ વણિકે સંઘ કાઢી શત્રુજય તીર્થમાં આદિનાયના મંદિરોત્તો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તે વાત લીધી છે. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ પછી સમરસિંહ એક સમર્થ જૈન સંઘપતિ એ જમાનામાં હતો. ઉપકેશ વંશમાં થયેલા વેસા કુલમાં સલ્લણ નામનો પુરુષ થયેલો,

૧ એજને, પૃ. ૩૭ અને (ગુજરાતી સાર), પૃ. ૨૫૨-૫૩ અનુક્રમે.

છાયા : સંવત્સર એકાન્તરે થાયોઃ ઋષભ નિર્નેદ્ર ।

ચૈત્ર વદિ સાતમે પહોંચ્યા ઘેર આનંદ-પામો જ્યાંસુધી રવિચંદ્ર ॥

૨ ના. નં. નિ. પ્રબંધ, ૪-૬૦૦.

૩ આ પહેલાં સં. ૧૨૧૩માં મંત્રી બાહડે ઉદ્ધાર કરેલો; એજને,

પૃ. ૧૨૦

તેનો આજડ, તેનો ગોસલ, તેના ત્રણ પુત્રો: આચધર, દેસલ અને લૂણુ. તેમાંથી દેસલના ત્રણ પુત્ર તે સદજી, સાહણ અને સમરસિંહ. આ કુંડેળ મૂળ પાલણપુરમાં રહેતું, પણ દેસલ પાટણમાં આવી વસ્યો હતો. પછીથી સમરસિંહની આગેવાની નીચે સં. ૧૩૭૧ માં મંધપતિ દેસલે મંધ કાઢી શત્રુંજય જઈ આદિનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સોરઠનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. સં. ૧૩૫૬-૬૦ માં મુસલમાનોએ પાટણ સંર કબ્જું હતું અને તીર્થોની ખાનાખરાબી કરી હતી. કવિએ તે આ શબ્દોથી બતાવ્યું છે:

નિસુણુ એ સમઘપ્રભાવિ તીરથરાયહ ગંજણુ એ ।

ભવિયહ એ કરુણારાવિ નીહુરમનુ મોહિ પડિહ ॥૧

પણ સમરસિંહે પોતાની શુદ્ધિથી ખાનની કૃપા મેળવી અને ફરમાન મેળવી શત્રુંજય મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.

આટલેથી જ આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતાની પરિસમાપ્તિ નથી થતી. તેમાં નીચેની મુખ્ય ઐતિહાસિક વીગતો સમાયેલી છે; વિસ્તાર નહિ કરતાં ટૂંકમાં જ એ અહીં નોંધું છું.

૧. ઉપદેશગચ્છમાં એ વખતે સિદ્ધસૂરિ (જેઓ નાભિનંદનજિનોદ્ધાર-પ્રબંધના કર્તા કમ્પસૂરિના ગુરુ થાય તે) વિદ્યમાન હતા.

[તિહ પહુ પાટ અલંકારહુ ગચ્છમાર-ધૌરેહ ત ।

રાજુ કરમ સંજમતણુહ એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહુ ત ॥૬॥૨

૨. પાલણપુરની તે વખતે જાહોજલાલી હતી.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧

હાયા :

નિસુણુ એ સમયપ્રભાવે તીર્થરાયનો ગંજનાર ।

ભવ્યોના કરુણારાવે નિહુર મન મોહી પડ્યું ॥

૨ એજન. પૃ. ૨૩૯

ત્યાં પ્રભુપાટ-અલંકારહુ ગચ્છમાર-ધૌરેય ત ।

રાજ્ય કરે સંજમ તણું એ સિદ્ધિસૂરિ ગુરુ એહ ત ॥

[પાલણપુર સુપ્રસીધુ પુત્રવંત લોચન નિલય ।

સોલહ પાલહ-વિહાર પાસળવણુ તહિ પુરતિલહ ॥૧૦॥

૩. એ વખતે પાટણમાં અલપખાન અલ્લાહિદીન તરફથી સૂબા તરીકે હતો.

[પાતસાહિ સુરવાણુભીવ તહિ રાજુ કરેય ।

અલપખાનુ હિંદુઅહ લોચ ઘણુ માનુ જુ દેય ॥૧૧॥

સાહ રાય દેસલહ પૂતુ તસુ સેવઈ પાય ।

કલા કરી રંજવિઠ ખાનુ બહુ દેય પસાય ॥૧૦॥

મીર મલિકિ માનિયય સમરુ સમરયુ પલણીનય ।

પર-ઉવચારિય માહિ લીહ જસુ પહિલી ચ દીનય ॥૧૧॥

૪. સમરસિહના મોટાભાઈ સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિમાં ૨૪

જિનાલય કરી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

[જેહ સહોદરિ સહજપાલિ નિજ પ્રગટિહ સહજુ ।

દક્ષણ મંડલિ દેવગિરિહ કિલ ધમ્મહ વણિનુ ॥૧૨॥

ચલવીસ જિણાલય જિણુ કવિલ સિરિપાસજિણિદો ।

ધમ્મધુરંધરુ રોપિયલ ધર ધરમહ કદો ॥૧૩॥

૧ એજન, પૃ. ૨૩૯, છાયા:

પાલણપુર સુપ્રસિદ્ધ પુણ્યવંત લોકનું નિલય ।

સોલે પાલહ-વિહાર પાર્શ્વલવન ત્યાં પુરતિલક ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

પાતસાહ સુલ્તાન-ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।

અલપખાન હિંદુ લોકને ઘણું માન જ દે ॥

સાહ રાય દેસલનો પુત્ર તેના સેવે પાય ।

કલા કરી રંજવેયા ખાન બહુ દે પ્રસાદ ॥

મીર મલેકે માન-પામે સમર સમર્થ બણીને ।

પર-હપકારી માંહિ રેખ જેને પહેલી દીને ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૧, છાયા:

જેના સહોદર સહજપાલે નિજ પ્રગટયું સહજ ।

દક્ષિણમંડલે દેવગિરિમાં કર્યું ધર્મનું વાણિજ્ય ॥

૫. તેવા વખતે આણમાં મહીપાલદેવ નામનો રાજા હતો. તેની રાજધાની ત્રિસંગપુરમાં હતી.

[રાણેરા તહિ રાહુ કરમ મહીપાલદેવ રાણુક ॥૧

૬. સમરસિંહ પૌપ વદિ ૭ ને દિવસે સંઘ કાઢી સેરીસા, સરખેજ, ઘોળકા, ધંધૂકા, લોલિયાણા, પિપલાલી ચમ પાલીતાણા આવ્યો હતો.

[સેરીસે પૂનિયક પાસુ કલિકાલિહિ સકલો ।

સિરખેજિ યામક ધવલક એ સંઘુ આવિક સયલો ॥

ધંધૂકક અતિકમિક તામ લોલિયાણુ પહુતો ।

નેમિભુવણિ હમ્બુ કરિક પિપલાલીય પત્તો ॥૫૫ ॥]૨

x

x

x

પાલીતાણુ નગરે સંઘ લયલિ પ્રવેસુ ।

લલિત-સરોવર-તીરે કિક સંઘ નિવેસુ ॥૩ ॥

પાલિતાણા કાર્ય કરી પછી સોરઠની યાત્રાએ નીકળતાં ચર્જિક (?) અને અમરેલી માર્ગમાં આવ્યાં, ત્યાં સોરઠરાય મંડલિક સમરસિંહને મળવા આવ્યો હતો.

ચોવીરા જિનાલયે જિન સ્થાપ્યો શ્રીપાર્શ્વજિનેંદ્ર ।

ધર્મધુરંધર રોપ્યો ધરામાં ધર્મનો કંદ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા:

રાણો રા' ત્યાં રાજ્ય કરે મહિપાલદેવ રાણો ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

સેરિસે પૂન્યો પાર્શ્વ કલિકાલમાં સકલ ।

સરખેજે ચમને ઘોળકે સંગ આવ્યો સકલ ॥

ધંધૂકા અતિકમ્યું ત્યારે લોલિયાણે પહોંચ્યો ।

નેમિભુવને હમ્બુ કર્યો પિપલાલિએ પહોંચ્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૬, છાયા:

પાલીતાણે નગરે સંઘ લયે પ્રવેશ્યો ।

લલિત-સરોવર-તીરે કર્યો સંઘ નિવેશ ॥ :

[સોરઠ દેસ સંધુ સંચરિલ માં ચઢે રથિણિ વિહાઈ ॥૧॥
 આદિભક્ત અમરેલીયઈ માં આવિલ દેસલરાઈ ।
 અલવેસરુ અલજ મિલએ માં મંડલિકુર સોરઠરાઈ ॥૨॥
 ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જૂનાગઢ વગેરે થઈ દીવ પહોંચે છે, તે
 વખતે પ્રભાસપાટણમાં મૂંઘરાજ અને દીવમાં હરપાલ રાજ
 કરતા હતા.

કામિ કામિ હચ્છવ હુઆઈ માં ગઢિજૂનઈ સંપત્ત ॥
 મહિપાલદેઉ રાઉલુર આવએ માં સામુહક સંધ આશુરત્ત ॥૩॥
 મહિપુ સમરુ ગિલ મિલિય સોહઈ માં ઈંદુ કિરિ અનઈ ગોવિંદુ ।
 તેજ અંગનિલ તેજલપુરે માં પૂરિલ સંધ આણંદુ ॥૪॥
 વલિયુથલી ચેત્રપ્રવાડિ કરે માં તલહટીય ગઢ માહિ ।
 ઊજિલડે ઉપરિ ચાલિયા એ માં અહિવિહ સંધહ માહિ ।
 દામોદરુ હરિ પંચમઊ માં કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ।
 સુવનરેહા નદી તહિં વહએ માં તરુવર તણુ ઝમાલુ ॥૫॥

X

X

X

- ૧ આ વિશેષણ છે, રાજ મહિપાલદેવને કવિ “મંડલિક” કહેતો લાગે છે.
- ૨ રા' મંડલિકનો એ પુત્ર થાય.
- ૩ ગિરનાર પર્વત, ઉજ્જયંત.
- ૪ એજન, પૃ. ૨૪૮, છાયા:
 સોરઠ દેશ સંધ સાંચર્યો માં ચઢે રથ વિતાવી ॥૧॥
 આદિભક્ત અમરેલીએ માં આવ્યો દેસલરાય ।
 અલવેસર અલજ મળે માં મંડલિક સોરઠરાય ॥૨॥
 કામિ કામિ હચ્છવ હોય માં ગઢ જૂને સંપ્રતિ ।
 મહિપાલદેવ રાઓલ આવે માં સામો સંધ અનુરક્ત ॥૩॥
 મહિપ સમર જેલ મળ્યા સોહે માં ઈંદુ શું અને ગોવિંદ ।
 તેજ અંગ તેજલપુરે માં પૂર્યો સંધ (ને) આનંદ ॥૪॥
 ઊજલ (ગિરનાર) ઉપર ચાલ્યા માં તલેટી ગઢ માંહ ।
 દામોદર હરિ પાંચમો માં કાલમેધ ક્ષેત્રપાલ ।
 સુવણુરેખા નદી ત્યાં વહે માં તરુવર તણું ઝમાળ ગાપા ॥૫॥

દેવપાટણે દેવાલય આવધ સંધ સરવો સરુ પુરાવધ^૧
અપૂરવ પરિ જહિ એક હુઈય ૧
તહિ આવધ સોમેસરછતો ગઢરવ કારણે ગરુઅ પહોતો
આપણે રાણુક મૂઘરાજો ૥૨૥

X X X

કોડિનારિ નિવાસણદેવી અંગિક આંખારામ નમેવી
દીવે વેલાઉદિ આવિયહ એ ૥૧૥

X X X

હરપહ હરપાણુ ચીતિ પહુતહ એ સંધુ મોલવિકરો ૥૨
ત્યાંથી વળતાં અન્નહરવર તીર્થ થઈ ફરી શત્રુંજય આવ્યા
પછી ગૂજરાત આવવા ઉપડી પિપલાલી, લોલિયાણા, રાણપુર,
વઢવાણુ થઈ પછી સમરસિંહ પાટણુ આળ્યોઃ
[સમરગ એ સમરગ એ સમરગ એ આવિહ ગુજરાત ।
પિપલાલિય લોલિયાણુ પુરે x x x x
રાણુપુરે રાણુપુરે રાણુપુરે પહુચેધ
વઢવાણુ ન વિલંબુ કિહ નિમિહ કરીરે ગામિ ॥]૩

૧ એજન, પૃ. ૨૪૯, છાયાઃ

દેવપાટણે દેવાલય આવે સંધ સરવો સર પુરાવે
અપૂરવ જ્યાં એક હોય ૧
ત્યાં આવે સોમેશ્વર છત્ર ગૌરવ-કારણે ગરવો પહોંચ્યો
આપે રાણો મૂઘરાજ ૥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૦, છાયાઃ

કોડિનારે નિવાસણ દેવી અંગિકા આંખારામ નમી
દીવે વેલા-ફૂલે (? વેરાવલે) આળ્યો એ ૧
હરપથો હરપાલ ચિત્તે પહોંચ્યો એ સંધ મોલવિકરો (?) ૥૧૥

૩ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયાઃ

સમરો આળ્યો ગૂજરાત । પિપલાલી લોલિયાણુપુરે x x x ॥
રાણુપુરે પહોંચે
વઢવાણુ ન વિલંબ કર્યો નર્યો કરીરે ગામે ॥

૧૦ મી ભાસાનું અવતરણ આ પૂર્વે-આવી ગયું છે, જેમાં “સુણી સુંદરી” “ગિહિલી કુણિ કરી” જેવી દોહરાનાં વિષમ પદ પછી “માલ્હંતડે પૂજ્ય દરિસણ પાય-સુણિ સુંદરે પૂજ્ય દરિસણ પાય” એ તૂક આવર્તન પામ્યા કરે છે. આવા રાસ સ્ત્રીઓ ગાઈ લેતી હોય તો જ આવા શબ્દો સંભવી શકે, એ ભુલાવું ન જોઈ એ. બોળ બંધોમાં ઉદાહરણો ઉપર અત્રત્ર આવી જાય છે.

ભાપાની દષ્ટિએ પણ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા ઘણી છે. એમાં એક કરતાં વધુ અરખી-ફારસી શબ્દો આપણને વપરાયેલા મળે છે.

- (૧) પાતસાહિ સુરતાણુલીવુ તહિં રાજુ કરેઠ
અલખખાનુ હોંદુઅહુ લોય ધણુ માનુ જુ દેઠ ॥૧
- (૩) કલા કરી રંજવિહ ખાનુ બહુ દેઠ પ્રસાય ।
- (૪) મીરિમલિકિ માનયઠ સમરુ સમરયુ પાલણીજઠ ॥
- (૫) ભેટિજ એ તહ પાનુપાનુ ।
- (૬) વીનતી એ લાગુલહ પાનુ પૂછએ પહુતા કેણ કાને ।
સામિય એ નિસુણિ અકદાસિ આસાલબણ અમહતાણક એ ॥
લઘલી એ દુનિય નિરાસ હજ ભાગીય હોંદુઅ તણીએ ।
- (૭) આપજ એ સન્વ વયણહિં કુરમાણુ તીરય માડિવા એ ।
અહિદર એ મલિક-આએસ દીનહયે શ્રીમુખિ આપણુ એ ।
વજમત એ પાનપએસિ કિહ રલિયાહતુ ધરિ સ પત્તો ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧, છાયા:

- (૧) પાદશાહ સુલ્તાન ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।
- (૨) અલખખાન હિંદુ લોક(ને) ધણું માન જ દે ।
- (૩) કલા કરી રંજવે ખાન બહુ દેઠ પ્રસાદ ।
- (૪) મીર મલેકે માન-પામ્યો સમર સમર્થ લણીને ।
- (૫) ભેટ્યો એ ત્યારે ખાનખાના ।
- (૬) વીનતી એ લાગલો ખાન પૂછે, પહોંચ્યા કયે કાને ।
સ્વામી એ (નિ)સુણુ અરદાસ આસાલબન અમ તણો ।
યઠ એ દુનિયા નિરાસ હજ (યાત્રા) ભાંગી હિંદુ તણી ।
- ૨ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા: (જુઓ સામે પાને)

(૮) ઘોડે ચડ્ય સદક્ષાર સાર રાહત સીગડિયા ।

ભાષા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની નજીક આવતી જાય છે, તે ઉપર આવી જતા નમૂનાથી માલૂમ પડશે. અપભ્રંશનાં રૂપોને સ્થાને નવાં કે સંસ્કૃત તત્સમ રૂપો વપરાયેલાં હવે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. તત્સમ રૂપો તરીકે ઉપર આવતા ઉતારાઓમાં પ્રભાવ, શુરુ, સહજપાલ, દેવગિરિ, તીરથ (મં. 'તીર્થ' માંથી 'તિથ્ય' ને બદલે), ધરમ ('ધર્મ' માંથી 'ધમ્મ' ને બદલે), સમરથુ ('સમર્થ' માંથી 'સમરથુ' ને બદલે), મડલિક વગેરે રૂપો ગણાવી શકાય; ત્યારે નવાં રૂપોમાં નીકુર, મોહિ પડિઉ, રાજુ, સુપ્રસીધુ, જુ, પૂતુ, કરી, માનિયમ્, પભણીજમ્, દીજમ્, રોપિયઉ, પાસુ, પહુતો, સોરક, આવિઉ, મિલએ, ઠામિ, જૂનઈ ગઠિ, આવએ, સામુહઉ, ઊજિલ, વહએ, પૂરાવમ્, આપણિ, રાણુઉ, ગુજરાત, રાણુપરે પહુએમ્, વઢવાણિ, ચડિયએ, વગેરે રૂપો થોડાંબધ મળે છે, છતાં અપભ્રંશકાલીન રૂપો પણ સાથો-સાથ છેજ. એટલું સ્પષ્ટ છે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની નિકટમાં નિકટ આ રૂપ છે.

આ રાસમાં રાસ લકુટારસમાં ગવાતાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે; તેને આપણે જતો ન કરી શકિયે:

જલવટનાટકુ લેઈ નવરગ એ રાસ લહકારસ એ ॥૨

૧૨. આ ગાળાના ઐતિહાસિક રાસોમાં એકનો ઉમેરો કરે તેવો એક નાનો જિનકુશલસૂરિપટ્ટાહિષેક રાસ છે. આ રાસનો

(૭) આખું એ સર્વ વચને કરમાન તીર્થ માડવા એ ।

હૈદર એ મલેક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ।

ખિદમત એ ખાન-પ્રદેશે કર્યો રળિયાત ઘેર સંપ્રાપ્ત ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

(૮) ઘોડે ચઢે સદક્ષાર-સાર રાહત સીગડિયા ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૧, છાયા:

૨. ઐમતા શિષ્યના પ્રશિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિએ ચિત્તોડમાં ચામુંડા-
પદ્મિનીનું સંબોધન કર્યું હતું.

[તહ જિણવલ્લભસૂરિ તરણિ સંવેગિ સિરોમણિ ।
સંબોધિય ચિત્તહડિ તેણિ, ચામુંડા પઉમણિ ॥૩૧॥]

૩. જિનવલ્લભસૂરિના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્યના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ
દિલ્હીના કુતુબુદ્દીન શાહની મહેરબાની મેળવી હતી:

[“કુતબુદ્દીન” સુરતાણુ રાહ રંજિહ સ મણોહરુ ।
જગિ પચડહ જિણચંદ્રસૂરિ, સૂરિહિ સિરસેહરુ ॥૬૧॥]

આ જિનચંદ્રસૂરિ તે જિનકુશલસૂરિના ગુરુ થાય. જિનચંદ્રસૂરિએ
સુલતાનને દિલ્હી જઈ રંજિત કર્યાનું અને પછી નિધન સમય નજીક
આવતાં જિનકુશલસૂરિના પટ્ટાભિષેકમાં કોણે અગ્રણી થઈ ભાગ
લેજો- તે રાચક રીતે કવિ જણાવે છે:

ધાત :

ચંદ્રકુલનિહિ ચંદ્રકુલનિહિ તવધ જિમ ભાણુ ।
નાણુકિરણુ હજ્જોયકરુ, ભવિય-કમલ પડિઓહ-કારણુ ।
કુગાહ ગહ મચ્છિત પહ, કોહ લોહ તમહર પણાસણુ ।
મહિમંડલિ અચ્છરિય ધરો, જિણ રંજિહ સુરતાણુ ।
સૂરિરાહ સો સગમહિ ગયહ, જાણિહ નિય નિરવાણુ ॥૭૧॥
ત આહ. ઢિલ્લિય. પુર વર નયરિ, જિણસૂરિ ગણધારુ ।
ત જયવલ્લહ ગણિ તેડિયહ, મંતુ કિયહ સુવિચારુ ।
ત વિજયસીહ ઠક્કરપવરો, મહંતિયાણુ કુલિ સારુ ।
ત નામુ ઠામુ તસુ અચ્છિયહ, તહ ગોલમ સહ ગણધારુ ॥૮૧॥
ત ગુજ્જરધર-મંડણુહ, આણુહિલવાહહ નામુ ।
ત મિલિય સંધ સમુદાહ તહિ, મહંતિયાણુ અભિરામુ ॥૮૧॥

૧. ઐજન, પૃ. ૧૬

છાયા : કુતુબુદ્દીન, સુલતાન રાય રંજયા તે મનોહર ॥
જગે પ્રગટયો જિનચંદ્રસૂરિ સૂરિઓનો શિર-શેખર ॥

ત દસવાણ-દૃશમંડપદ, તેજપાત તદિ સાદુ ।

ત સદુ પાંચવ રૂદ્ર સદિક શુરુ સાદિમ્મ પસાદ ॥૨૦૧॥

x

x

x

તેરદ સય સનદત્તરદ દિત્ત ઠગારસિ નિદ્દ ।

x

x

x

ત દુશલકીર્તિ પાટનિ ઠવિક મહાદર વાગ્યાસિ ॥૨૦૧॥

આમાં વિજયસિદ્ધ હાકાર અને પાટખના ઓસપાળ તેજપાળ-
રૂદ્રપાળ એ બે શેઠ ભાઈઓની આગેવાની હતી. આટલી અનિદાસિકતા
નોંધવા જોવી છે.

આ રાસમાં “શુન્દરાત” શબ્દ પ્રયોગનયેણી છે, તે પણ અતિ-
દાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

૧. એનન, પૃ. ૧૬-૧૭

છાયા : ચંદ્રકુલનિધિ ચંદ્રકુલ તથે લેમ ભાણુ ।

જ્ઞાન દિગ્ધુ-ઉદ્યોતકર બન્ધ-દમલ-પ્રતિભાષ હાસુ ।

દુઅદ અદ મિશ્નત્વ-પથ કોથ લોભ તમ-નો પ્રાણારાદ ।

મહીમંદલે આશ્ચર્યધર લેખે રંજ્યો સુસ્તાન ।

સુદિનાન તે સ્વર્ગે ગયો. જલ્દયું નિજ નિર્વાણુ ॥૨૧॥

ત અથ દિલ્લી પુરવર નગરે નિનચંદ્રસુરિ ગણધર ।

ત જયવલ્લભ ગણી તેરાવ્યો મંત્ર દર્યા સુદિચાર ।

ત વિજયસિદ્ધ હકર-પ્રવર મહંતના દુલે ચાર ।

ત નામહમ તેને આશું. નો ગોલક સું (?) ગણધર ॥

ત શુન્દરદયરા-મંદન આણુદિલવાડ નામ ।

ત મળી સુંધ સમુદાય ત્યાં મહંતના અસિરામ ॥૨૨॥

ત ઓસવાળ-દૃશમંદન તેજપાત ત્યાં સાદુ (=સાધુ) ।

ત લઘુખંધવ રૂદ્રે સહ્યો શુરુ સાધર્મ્ય-પ્રસાદ ॥૨૦૧॥

તેરસો સિનોતેર દૃષ્ટ અજિયારશે લેઠ ।

x

x

x

ત દુશલકીર્તિ પાટ સ્થાપ્યો મનોહર વારાણસીએ ॥૨૦૧॥

સયલ સંઘહ સયલ સંઘહ કેવિ આવાસુ ।

અણહિલપુર વર નથર ગુજરાત ધર મુખહ મહણુ ॥૧

કાવ્યબંધની દષ્ટિએ વિચારતાં એમાં નીચે મુજબ ટુકડા પડે છે:

કડી ૧ થી ૬-રોળા

કડી ૭ થી ૧૦-“ધાત (કે ધત્તા)” એ મથાળે વસ્તુ હંદ

કડી ૮ થી ૨૧-દોહરામાં પણ ગવાય તે રીતની યોજના

કડી ૨૨ થી ૨૩-“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ હંદ

કડી ૨૩ થી ૩૦-સોરઠાની પણ સમપદના અનુપ્રાસવાળી કડીઓ

૧૧ થાય છે; ગેયતાની દષ્ટિએ રચાયેલી

કડી ૩૧ થી ૩૨-“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ હંદ

કડી ૩૨ થી ૩૮-ઉપરના જેવી જ સોરઠાની કડીઓ.

આમાંનો સોરઠાનો ઢાળ “ રેવંતગિરિરાસુ ”માં આવેલા ૪થા કડવાની પદ્ધતિનો કડી ૨૩ થી ૩૧ સુધીમાં છે; જેમકે

ત આદિહિ એ આદિનિહિંદ ભરહુ નેમિ નિમ નારાયણુ ।

પાસહ એ નિમ ધરણિંદ્ર, નિમ સેણિય ગુરુ વીર નિણુ ।

તિણુ પરિ એ સુહગુરુ ભક્તિ, મહંતિયાણિ પરિ સલહિય એ ।

પડિવન એ તહિ પરિપુત્ર, વિજયસીહુ જગિ જસ સિયહએ ॥૨૩॥૨

શરૂમાં ત અને ૧લા શબ્દોની અંતે એ ગેયતા માટે છે.

૩૨ થી ૩૮ કડીમાં એવું કશું નથી. ઉપર અવતરણુ આવી ગયાં છે.

ભાષાની દષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો ઠીક ઠીક પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે

૧. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : સકલ સંઘનો, સકલ સંઘનો કેલિ-આવાસ ।

અણહિલપુર વર નથર ગુજરાત-ધરા-મુખ-મંડન ॥

૨. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : ત આદિમાં એ આદિ નિનેંદ્ર ભક્ત નેમિ જેમ નારાયણુ ।

પાર્શ્વ એ જેમ ધરણીંદ્ર, જેમ ઐણીક-ગુરુ વીર નિન ।

તે પેરે એ શુભ-ગુરુ ભક્તિ મહતોની પેરે લે ।

પ્રતિપત્ન એ ત્યાં પરિપૂર્ણ વિજયસિંહ જગે જસ લે ॥

છે; જોકે અપભ્રંશના રૂપબંધન તરફ કવિને આગ્રહ જણાય છે. નવાં રૂપો : પાટ, ધાત, ગુજરાત, વખાણિય, ભિગઈ, દીઠઈ, નાચહિ વગેરે મળે છે. મિલાવઈ (૨૨) અને કારાવઈ (૨૨), પહિરાવિયઈ (૨૫), લિહાવઈ (૨૫) એ પ્રેરકરૂપોનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૩. જિનકુશલસૂરિની પાટ ઉપર સં. ૧૩૮૯ માં આવેલા જિનપદ્મસૂરિના પદ્માભિષેકના વર્ણનનો ઉપર રાસની જ પદ્ધતિએ રચાયેલો રાસ કાઈ કવિ સારભૂર્તિ મુનિએ રચેલો મળી આવે છે: કાવ્યને અંતે તેનું નામ માત્ર મળે છે:

ધહુ પય ઠવણુહ રાસુ, ભાવ ભગતિ જે નર દિયહિ ।

તાહ હોઈ શિવ વાસ, ‘સારમુર્તિ’ મુણિ ધમ ભણુહ ॥૨૬॥૧

આ મુનિ જિનપદ્મસૂરિને ગુરુ તરીકે નિર્દેશતો નથી લાગતો; એ જિનચંદ્રસૂરિને ગુરુ કહે છે: જેમકે—

સુરતરુ રિસહ જિણિદ પાય અનુસર સુયદેવી ।

સુગુરુ રાય જિણચન્દ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમેવી ।

અમિય સરિસુ જિણપદ્મસૂરિ, પટ ઠવણુહ રાસુ ।

સવણુંજલ ઘુમ્હિ પિયક ભવિય, લહુ સિદ્ધિંહિ તાસૂ ॥૨૭॥૨

સંભવે છે કે જિનકુશલના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિનો જ એ સામાન્ય ‘શિષ્ય હશે, જેણે પદ્મધરની આ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે.

આ રાસની રચના સંભવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૯૦ લગભગમાં થઈ છે. જિનપદ્મસૂરિના પદ્માભિષેકનું એ વર્ષ છે:

૧ એજન પૃ. ૨૩

છાયા : અહીં પદ-સ્થાપન રાસ ભાવ-ભક્તિએ જે નર દે ।

તેને હોય શિવ-વાસ “સારભૂર્તિ” મુનિ એમ ભણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૦

છાયા : સુરતરુ ઋષભ જિનેન્દ્ર-પાય-અનુસરી શ્રુતદેવી ।

સુગુરુ-રાય જિનચંદ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમી ।

અમૃત સરસા જિનપદ્મસૂરિપાટ-સ્થાપનનો રાસ ।

અવણુંજલિએ તમે પિયો ભવ્ય લહુ સિદ્ધિએ તેને ॥

વિક્રમ નિવ સંવહરિણુ તેરહ સદ્ય નભએહિ ।

નિકૃં મારિ સિય છઠિ તહિ, સુહ દિણિ સસિવારેહિ ॥૧૫॥

x

x

x

સુશુરુવચણિ પદહિ કવિહ પદમસૂરિ તિ મુણિચયુ ॥૧૭॥^૧

એ પછીના વર્ષમાં કે તે જ વર્ષમાં આ રાસ રચાયો સંભવે.
કવિ આમ ૧૪ મા શતકની છેલ્લી પચીસીનો ગણી શકાય.

આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ
ખાસ જાણવા જેવું નથી. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જેતાં તેમાં ૭ મી
અને ૧૯ મી એ બે “ધત્તા” મથાળે વસ્તુ છંદની કડીઓ છે,
બાકીની—

કડી ૧ થી ૬—રોળા છંદ

કડી ૮ થી ૧૮—દોહરા

કડી ૨૦ થી ૨૯—એવી રીતે સોરઠા ગોઠવાયેલા છે કે ૨૦,
૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ એમા સમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે,
જ્યારે ૨૧, ૨૩, ૨૪ અને ૨૯ માં વિષમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે,
આવી યોજના લગભગ નવી જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જેતાં તત્સમ શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વપરાયેલ
મળે છે; તેમ હજી અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા જળવવાનો પણ પ્રયત્ન
છે; છતાં સીસ, પાસુ, પણાસઘ, જેમ, પાટ, આંબડ, નાચઘ,
બિલવિય, એ વગેરે શબ્દો નવા સ્વરૂપમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે.

૧૪. ધવલ મંગલ ગવાતાં હતાં એ આપણે જુદા જુદા રાસોમાં
જોઈએ છિયે, પણ એ કેવાં હતાં, તેનો હજી સુધી આપણને પરિચય

૧ એજન, પૃ. ૨૨

કાયા : વિક્રમ નૃપ— સંવત્સરે તેરસે નેહુંએ ।

જેઠ માસે સિત છડે ત્યાં શુભ દિને શશિ-વારે ॥

x

x

x

સુશુરુવચને પાટ સ્થાપ્યો પદમસૂરિ તે મુનિરતન ॥૧૭॥

નથી થયો. આપણને એવાં સૌથી જૂનાં એ ધવલગીત મળે છે. એશક એ પૂર્વે ધવલો નથી રચાયાં તેમ નથી, કેમકે લગભગ સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં સં. ૧૨૭૭ માં રચાયેલાં સાદ રચણ અને કોઇ ભત્તકિનાં જિનપતિસૂરિની પ્રશસ્તિનાં એ, સર્વેયાની દેશીના ઢાળનાં ૨૦-૨૦ કડીનાં ધવલ ગીતો મળી આવ્યાં છે. એમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ચતિએ કવચિત્ અનુપ્રાસ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે; જેમકે

તિહુઆણતારણ શિવસુખકારણ, વંછિય પૂરણ કલ્પતરો ।

વિધનવિનાસણ પાવપણાસણ દુરિતતિમિરસર સહસકરો ॥૧

ભત્તકિના ધવલ ગીતમાં તો એક ૭ મી કડી મૂલણામાં પણ વણાઇ ગઈ છે; ખીજી પણ કેટલીક પંક્તિઓ મૂલણામાં છે:

અવર વર વાસુરિ પુન્યભર-સાસુરિ

મૂલ નક્ષત્રિ ચક્રયમ જુ સારો ।

થુણું સુર નમઈ નર ચરણ ચૂડામણિ

બયદ પુત્ર નરવય-કુમારો ॥૭૭

અપભ્રંશનાં એ ધવલ ગીતો પછો સો વર્ષે રચાયેલાં નાનાં ચાર ગીતો-પદો મળી આવ્યાં છે, જે સુપ્રસિદ્ધ જૈનકવિ જિનપ્રભસૂરિની પ્રશસ્તિનાં છે, એ કાણે રચ્યાં છે, તે જાણી શકાતું નથી. પહેલાં એ ગીત ૬-૭ કડીનાં, ૩ જુ ગીત ૧૦ કડીનું અને ૪ થું ગીત ૮ કડીનું છે. આ કૃતિ ૧૪ માં શતકના અંત ભાગની છે, કેમકે મહમદ અને કુતુબુદ્દીનની જિનપ્રભે મુલાકાત લીધી હતી, તેનો ઉલ્લેખ છે. એમાં મહમદ સાથેની મુલાકાતનો નિર્દેશ આમ છે:

૧ એવન, પૃ. ૬, ૮

છાયા : ત્રિભુવનતારણ શિવસુખકારણ વાંછિત-પૂરણ કલ્પતરુ ।

વિધવિનાશન પાપ-પ્રણાશન દુરિતતિમિરસર સહસકર ॥

x

x

x

x

અવર વર વાસરે પુણ્યભર-સાસુરે મૂલ નક્ષત્રે ચોથે જ સાર ।

સ્તવે સુર નમે નર ચરણ-ચૂડામણિ, બયો પુત્ર નરપતિ-કુમાર ॥

- તેર પંચાસિયઠ પોસ સુદિ આઠમિ, સિણ્હિ વારો ।
 લેટિહ અસપતે “મહમદો”, સુગુરિ ઢીલિય નયરે ॥૨॥
 આપણુ પાસ બહસારએ, નમિવિ આદાર નરિન્દો ।
 અભિનવ કવિતુ બખાણિવિ, રાય રંજક મુણિદો ॥૩॥^૧
- આ નાનાં પદોમાં કાલની પદ્ધતિએ આંચળી અને ધ્રુવપદની
 ૧ લી અને પછી આપવામાં આવી હોય છે:
- રખરતર ગચ્છિ વર્ધમાન-સૂરિ, નિણેસરસૂરિ-ગુરો ।
 અભયદેવસૂરિ નિણવલહ, સૂરિ નિણદત્ત બુગપવરો ॥૧॥
 સુગુરો પરંપર થુણહુ તુમિહ, ભવિયહુ ભક્તિભરિ ।
 સિદ્ધિ રમણિ નિણવરઘ સયંવર નવ નવિય પરિ ॥ આંચલી ॥
 નિણચન્દ્રસૂરિ નિનપતિસૂરિ, નિણેસર ગુણનિધાનુ ।
 તદ્દલુકંમિ ઊપનલે સુગુરો, નિણસિંધસૂરિ બુગપ્રધાનુ ॥૨॥
- (૨) કે સલહહ ઢીલી નયરુ હે, કે વર નહ વખાણુ એ ॥
 નિનપ્રભસૂરિ જગ સલહીજઘ, નિણિ રંજિહ સુરતાણુ ॥૧॥
 ચહુ સખિ વંદણુ જહુ ગુણ-ગરુવહ નિનપ્રભસૂરિ ।
 રલિયઘ તસુ ગુણ ગાહિ રાયરંજણુ પંડિયતિલહ ॥આંચલી॥

૧ એજન, પૃ. ૧૩

- છાયા : તેર પંચાસીએ પોસ સુદિ આઠમે શનિનો વાર ।
 લેટયો અસપતિ મહમદ સુગુરો દિલ્હી નગરે ॥૨॥
 આપણે પાસ ખેસારે નમી આદરે નરેંદ્ર ।
 અભિનવ કવિત વખાણી રાયે રંજ્યો મુનીંદ્ર ॥૩॥
- ૨ (૧) ખરતર ગચ્છે વર્ધમાનસૂરિ નિનેશ્વરસૂરિ-ગુરો ।
 અભયદેવસૂરિ નિનવલ્લભસૂરિ નિનદત્ત બુગ-પ્રવર ।
 સુગુરોપરંપરા સ્તવો તમે ભવ્યો ભક્તિભરે ।
 સિદ્ધિ-રમણી જેમ વરે સ્વયંવર નવ નવી પેરે ॥આચલી॥
 નિનચન્દ્રસૂરિ નિનપતિસૂરિ નિનેશ્વર ગુણનિધાન ।
 તદ્દલુકંમે ઊપન્યા સુગુરો નિનસિંહસૂરિ બુગ-પ્રધાન ॥
- ૩ (૨) કે સહ દિલ્હી નગર હે કે વરને વખાણુ એ ।
 નિનપ્રભસૂરિ જગ લલયે, જેણે રંજ્યો સુલ્તાન ॥૧॥
 ચાલો સખી, વંદવા જહયે ગુણ-ગરવો નિનપ્રભસૂરિ ।
 રળીએ તેના ગુણ ગાઇએ રાજ-રંજક પંડિત-તિલક ॥આંચલી॥

આગમુ સિદ્ધંતુ પુરાણુ વખાણિય, પરિવેહ સંવલોય એ ।
નિજપ્રભસૂરિ ગુરુ સારિખલ હો, વિરલા દીસે કોય એ ॥૨૧॥

- (૩) જિજ્ઞેષુ ખરતરગચ્છગચ્છિ અભિનવક સહસકરો ।
સિરીનિજપ્રભસૂરિ ગણધરો જંગમ કલપતરો ॥૨૧॥
વંદહુ ભવિક જન નિજત્રાણુ વણુ નવ વસંતો ।
છત્રીસ ગુણસંનૂતો વાધય મયગલ-દલણુસીદો ॥આંચલી॥
તેર પંચાસિયધ પોસ સુદિ આઠમિ, સણિહિ વારો ।
ભેટિક અસપતે “મહમદો”, સુગુરિ દીલિય નયરે ॥૨૧॥

- (૪) રનિરુપમ ગુણગણુ-મણિનિધાનુ સંજમિ પ્રધાનુ ।
સુગુરુ નિજપ્રભસૂરિ પટ ઉદયગિરિ ઉદયલે નવલ ભાણુ ।
વંદહુ ભવિ ય હો સુગુરુ નિજદેવસૂરિ દિલિય વરનયરિ દેસણુઈ ।
અભિયરસિ વરસિએ મુણિવરુ જણુ ધણુ જનવિક ॥આંચલી॥
જેહિ કમ્પાણુપુરમંડણુ સામિઈ વીર નિજા ।
મહમદ રાધ સમિપક યામિક સુલ લગનિ સુલ દિવસિ ॥૨૧॥

આ ચાર પદોમાં ૨ જુદાં પદ માત્ર દોહરામાં છે; બાકીનાં અજ્ઞાત

આગમ સિદ્ધાંત પુરાણુ વખાણિયે, પ્રતિષ્ઠા સર્વ લોક એ ।
નિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સરખો હો વિરલા દીસે કોય એ ॥

- ૧ (૩) જિજ્ઞેષુ ખરતરગચ્છ-ગગને અભિનવ સહસકર ।
શ્રીનિનપ્રભુ-સૂરિ ગણધર જંગમ-કલપતરુ ॥૨૧॥
વંદો ભવિક-જન નિન-ત્રાણુ વન નવ વસંત ।
છત્રીસ ગુણે સંયુક્ત વાળે મદકલ-દલન સિહ ॥આંચલી॥
તેર પંચાસીએ પોસ સુદિ આઠમે રાનિનો વાર ।
ભેટયો અસપતિ મહમદ સુગુરુએ દિલહીનગરે ॥
- ૨ (૪) નિરુપમ ગુણગણુમણિ-નિધાન સંયમે પ્રધાન ।
સુગુરુ નિનપ્રભસૂરિ પાટ-ઉદયગિરિએ જિજ્ઞેષુ નવલ ભાણુ ॥૨૧॥
વંદો ભવિ હો સુગુરુ નિનદેવસૂરિ દિલહી-વર નગરે દેશના-કર ।
અમૃતરસે વરસે મુનિવર જન ધણા ઉષ્મિત કર્યા ॥આંચળી॥
જ્યાં કલ્યાણુપુર-મંડન સ્વામી વીર નિન ।
મહમદ રાધ સમર્થો યાચ્યો શુભ લગને શુભ દિવસે ॥

દ્વિપદીઓમાં જણાય છે. ગેયતાની દૃષ્ટિએ ઉમેરાયેલા શબ્દો કે, પશુ બીજા પદમાં દેખાય છે. કે તો પ્રયોગ આનાથી જૂના હજી મળ્યો નથી. પદો રીતસર જૂના સમયથી ગાતાં હોવાવાં બોધાયે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. “સમરાસુ” વગેરેમાં પદો છે જ, પણ તે સળંગ ગૂંથણીમાં “લાસા” વગેરે મથાળે સચવાયેલાં છે, ત્યારે આ સ્વતંત્ર છે.

ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ આ પદોમાં જિનપ્રભસૂરિનો સં. ૧૩૮૫ માં દિલ્હીમાં મહમદશાહનો મેળાપ નિર્દેશાયેલો છે.

લાપાની દૃષ્ટિએ આમાં ઉદયલે, ઉપનલે, દીઠેલિ, લયલિ (થયું), વગેરે લવાળાં ભૂતકૃદન્તો ધ્યાન ખેંચે છે, તે સાથેસાથ સુરતાણુ, કુરમાણુ, મલિક અને કરીતો (=ખરીતો) એ ચાર અરણી શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ક્રમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો વધુ વપરાશ, હજી અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતાનું રક્ષણ, છતાં પાટિ, પવીતુ, સિઝહિ, ઢીલી (દિલ્હી), વખાણુ, સલહીજઘ, વખાણિઘ, દીસઉ, પૂરી, તૂંહઉ, ધંછઘ, પૂરા, આઠમિ, આપુણુ, પાસ, હરખિતુ, મોક્લઘ, મઝારે, મંજૂત, સાનિધિ, બિનવિઉ, ઉપનું, મોહાવણિય, રલિયાવણિય, એ નવા સ્વરૂપમાં આવેલા શબ્દો પણ પ્રયોજાયેલા છે. ચૌદમા શતકના અંત ભાગની પલટતી આવતી લાક્ષણિકતાઓ આમ આ પદો રજૂ કરે છે.

૧૧. “રાસયુગ” માં સાથેસાથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી કાવ્ય-પદ્ધતિનાં અત્યાર સુધીમાં મળેલાં કાવ્યોમાં જૂનામાં જૂનું કાવ્ય ‘સિરિયૂલિલદકાવ્ય’ છે. પૂર્વેનું તેવું કાવ્ય કાવ્ય હોય તોયે અદ્યપિ મળ્યું જણવામાં નથી. એ કાવ્યના રચનાર જૈનાચાર્ય જિનપદ્મસૂરિ છે. કાવ્યાંતે એ વિષયમાં તેઓ માત્ર નીચે મુજબ જ ઉલ્લેખ કરી ગમ્મ સિવાય વિશેષ માહિતી આપતા નથી:

નંદઉ સો સિરિયૂલિલદ ને જુગહ પહાણો ।

મલિયહ જિણિ જગિ મલ્લસલ્લરધવલ્લહમાણો ।

અરતરગચ્છ નિજપદમસૂરિ કિય-દ્રાગુ રમેવહ ।

ખેલા નાચે જૈત્રમાસિ રંગિહિ ગાવેવહ ॥૨૭ા॥

શ્રી. મો. દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓનો જન્મ સં. ૧૩૮૨, આચાર્યપદવી-પ્રાપ્તિ સં. ૧૩૯૦ અને મરણ સં. ૧૪૦૦ માં થયાં હતાં.^૧ આમ કૃતિ વિક્રમની ૧૪ મી સદીની છેલ્લી પચીસીની જણાય છે.

વિષય તરીકે કવિએ શ્રી. સ્થૂલભદ્રના પાટલિપુત્રમાંના એક આતુર્માસિમાં એક વેશ્યાએ આવી તેમને પ્રલોભનથી લલચાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેને નાખે તેઓ ન થયા, એ લીધેલ છે. કવિએ એ પ્રસંગ આતુર્માસિમાં ગોઠવી વર્ણનું વર્ણન પણ આપ્યું છે. પણ વિષય ઔગારિક હોવાને કારણે એને દ્રાગુ કાવ્ય કહ્યું છે. અને છેવટ તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે આ દ્રાગુ કાવ્ય હોવાને કારણે જ ખેલાઓ જૈત્ર માસમાં=વસંતઋતુમાં આ કાવ્યને ગાતા રમે અને નાચે. એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે દ્રાગુ-કાવ્યનો વિષય ઔગારિક હોય છે, અને તે પણ દ્રાદ્યુન-ચંત્રની વર્ષતઋતુમાં થવો જોઈએ; પણ સાધુના જીવનમાં એ મંભાવી ન શકે, કેમકે આતુર્માસિ સિવાય એ સ્થિર થઈ ખેસતા નથી; એ માટે જ ન છૂટકે કવિએ આ પ્રસંગ આતુર્માસિમાં ગોઠવ્યો હશે. વેશ્યાને ત્યાં સ્થૂલભદ્ર ગુરુના હુકમથી ભિક્ષાએ આવે છે, ત્યારે કવિ વેશ્યાની વાણીમાં શરૂ કરી જણાવે છે:

[હોહરો]

ધર્મલાણ મુલિવહ ભણિસુ ચિત્રસાલી મંગેવી ।

રહિયહ સીહકિસોર નિમ ધીરિમ હિયહ ધરેવી ॥૫ા॥

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૪૧

છાયા : આનંદો તે શ્રીસ્થૂલભદ્ર જે જગનો પ્રભાનક ।

મળ્યો જેને જગે મલ્લ-સાક્ષારને વલ્લભમાન ।

અરતરગચ્છ નિનપદમસૂરિ-કૃત દ્રાગ રમવો ।

ખેલા નાચે જૈત્ર માસે રંગે ગાવો ॥૨૭ા॥

૨ નૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૧

[રેણા]

ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેહા વરસેંતિ ।
 ખલહલ ખલહલ ખલહલ એ વાહલા વહંતિ ।
 ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીજુલિય ઝળકથ ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણિમણુ કંપથ ॥૬॥
 મહુરગંભીરસ્વરેણુ મેહ નિમ નિમ ગાજંતે ।
 પંચખાણુ નિય કુસુમખાણુ નિમ નિમ સાજંતે ।
 નિમ નિમ કેતકિ મહમહંત પરિમલ વિહસાવલ ।
 તિમ તિમ કામિય ચરણુ લગ્ગિ નિચરમણિ મનામથ ॥૭॥
 સીયલ કોમલ સુરહિ વાય નિમ નિમ વાયંતે ।
 માણુમહંદર માણુણિ ય તિમ તિમ નાયંતે ।
 નિમ નિમ જલભરભરિય મેહ ગયણુંગણિ મિલિયા ।
 તિમ તિમ કામી તણા નયણુ નીરિહિ ઝલહલિયા ॥૮॥

[દોહરા]

મેહાવલભરગલટિ ય નિમ નિમ નાયથ મોર ।
 તિમ તિમ માણુણિ ખલભલથ સાહીતા નિમ ચોર ॥

X

X

X

X

[રેણા]

મચણુખગ્ગ નિમ લહલહંત જસુ વેણીદંડો ।
 સરલહ તરલહ સામલહ રોમાવલિદંડો ।
 ટુંગ પચોહર ઉલ્લસથ સિગારથવક્રા ।
 કુસુમખાણુ નિય અમિયકુંલ કિર થાપણુ મુક્ર ॥૧૨૧॥

૧ એજન, પૃ. ૩૮-૩૯

છાયા : ધર્મલાલ મુનિપતિ, લણીય ચિત્રશાલાએ માંગી ।

રહેલો સિંહકિરોર જેમ ધૈર્ય હૈયે ધરી ॥૫॥

ઝરમર ઝરમર ઝરમર એ મેઘ વરસંતા ।

ખળહળ ખળહળ ખળહળ એ વાયુ વહંતા ।

ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીજળી ઝળકે ।

થરહર થરહર એ વિરહિણીમન કાંપે ॥૬॥

મધુર ગંભીર સ્વરે મેઘ જેમ જેમ ગાજે ।

પુષ્કળ વેશભૂષા કરી મુનિ સમક્ષ આવેલી વેશ્યાના હાવભાવ
મુનિને કાઈ રીતે પ્રલોભન કરી શકતા નથી, ત્યાં તો

મુણિવલ્લ જપછ વેસ સિદ્ધ રમણી પરિણવા ।

મણુ લીણલ્લ સંજમ સિરીહિસું ભોગ રમેવા ॥૨૧॥

અને

અઘળલવંતુ મુ મોહરાજ નિણિ નાણિ નિધાડિહ ।

ઝાણખડગિણ મયણસુભટ સમરંગણિ પારિહ ।

કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરઈ વૃદ્ધિ હૃદિ જયજયકારો ।

ધનુધનુ એહુ હુ થૂલિભદ્ર નિણિ જીતક મારો ॥૨૫॥

પંચખાણુ નિજ કુસુમખાણુ તેમ તેમ સજે ।

જેમ જેમ કેતકી મધમધતી પરિમલ વિકસાવે ।

તેમ તેમ કામી-ચરણુ લાગે નિજરમણે મનાવે ।

શીતલ કોમલ સુરભિ વાયુ જેમ જેમ વાય ।

માન-મદ-સ્ફુર માનિની થ તેમ તેમ નાચે ॥૩૦॥

જેમ જેમ જલભર-ભરી મેઘ ગગનાંગણે મળ્યા ।

તેમ તેમ કામી તણાં નેણુ નીરે ઝળહળ્યાં ॥૩૧॥

મેધારવ-ભર ઊલટી જેમ જેમ નાચે મોર ।

તેમ તેમ માનિની ખળભળે સાહંતા જેમ ચોર ॥

x

x

x

x

મદનખડ્ગ જેમ લલલલંત જેનો વેણી-દંડ ।

સરલ તરલ રયામલ રોમાવલી-દંડ ।

વુંગ પયોધર ઉલ્લસે શૃંગાર-સ્થાપક ।

કુસુમખાણે નિજ અમૃતકુંભ શું થાપણુ મૂક્યા ! ॥૨॥

૧ એજન, પૃ. ૪૦-૪૧

છાયા : મુનિપતિ કહે વેશ્યાને, સિદ્ધ રમણી પરણવા ।

મન લીન સંયમશ્રી સાથે ભોગ રમવા ।

અતિ ઘણવંત મોહરાય જેણે જ્ઞાને હણ્યો ।

જ્ઞાન-ખડ્ગે મદન સુભટ સમરંગણે પાડ્યો ।

કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરઈ, વૃદ્ધિ, હવો જયજયકાર ।

ધન્ય ધન્ય એહુ જ સ્થૂલિભદ્ર જેણે જીત્યો માર ॥૨૫॥

પ્રાચીન પદ્ધતિના કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં આલંકારિક કવિતા મળે છે. એ રીતે એ કાવ્ય છે. બંધની દૃષ્ટિએ જોડે ખાસ ચમત્કૃતિ નથી, છતાં કવિએ ૭ ટુકડા પાડ્યા છે. દરેક ટુકડામાં એક દોહરો અને પછી રાળા છે. (માત્ર ૬ દોહરામાં એ રાળા છે.) પણ એ બધા જ ગેય છે, એ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાવ્યની હેલ્લી કડીથી સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ કાંઈક ઉપયોગિતા જણાય છે. એક તો જૈન સાધુઓ ભિક્ષાને માટે કાંઈ પણ જાતના ભેદ વિના દરેક ઘેર જઈ શકતા (ખેશક એક દિવસ એકને જ ત્યાં) અને બીજું એ કે વેશ્યાઓની વ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી. આ કાવ્યમાં શરૂમાં સ્થૂલભદ્ર વેશ્યાને ત્યાં જાય છે, તે વખતે દરવાજામાં રહેલી દાસી તેમને જોઈ શેકાણીને ખખર આપે છે કે તરત જ વેશ્યા શૃંગાર સજ્જ હાજર થાય છે:

મંદિર-તોરણિ આવિયક મુણિવરુ પિક્ખેવી ।

ચમકિય ચિત્તિહિ દાસડિય વેગે જન્ય વધાવી ।

વેસા અતિહિ હિતાવણી ચ હારિહિ લહકંતી ।

આવિય મુણિવરરાયપાસિ કરતલ લેડંતી ॥૪૪॥^૧

કવિના સમયમાં આ સ્થિતિ હોય ન હોય, એ વાત અલગ છે, પણ એ પ્રકારની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હિંદમાં હવું એમ તો સ્વીકારવું જોઈએ.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા પણ તેટલી જ છે. ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી માલૂમ પડશે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો, અપભ્રંશકાલીન રૂપો ઉપરાંત નવો વિકાસ પામેલાં રૂપો આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયાં છે. સંસ્કૃત તત્સમ રૂપોઃ ધર્મલાલુ, ચિત્ર-, ગંભીર, પંચખાણુ,

૧ એજન, પૃ. ૩૮

-છાયા : મંદિર-તોરણે આગ્રા મુનિવર પેખીને ।

ચમકિત ચિત્તે દાસડી વેગે જન્ય વધાવી ।

વેશ્યા અતિ હિતાવણી ચ હારે લહકંતી ।

આવી મુનિવરરાય પાસે કરતલ લેડંતી ॥૪૪॥

કુસુમખાણુ, કેતકિ, પરિમલ, જલભર—, વગેરે ગણાવી શકાય; જ્યારે નવા રૂપોમાં: ભણિસુ, રહિયઉ, ઝખકઘ, મેહ, મનામઘ, વાય, મિલિયા, ઝલહલિયા, નાયઘ, મોર, —સું, પરિણેવા, રમેવા, પાડિઉ, જીતઉ, આવિયઉ, દાસડિય, બિતાવલિ, પાસિ, ઉપરાંત વાજઘ, આવી, વાંકઉ બોલાવઘ, મૂં—સિઉ, કીજઘ, માણીજઘ, મૂં, રાતઉ, એ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ કાવ્યમાં કચોલા (કચોળું), ગાલિમસૂરા (ગાલમસૂરિયું) અને સદ્વર (સિપાઈ—સાલાર) એ શબ્દો પ્રયોગ્યેલા મળે છે, જેમાં તો હેલ્લો અરખી છે.

૧૬. જોકે ચોક્કસ સમય નથી મળતો, છતાં સંભવતઃ આ જ ગાળામાં રચાયેલી જે માતૃકા (=કક્કો) કોઈ પઠિત નામના લેખકની મળે છે. આ પઠિત તે ઉપરના જિનપદ્મસૂરિ છે કે નહિ, તેના નિર્ણય કરી શકાતો નથી. બંને કૃતિઓનું “સિરિયૂલિભદ્ર કાગુ” સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય જોઈ શકાતું નથી. આ પાછલી જે કૃતિઓમાંની ૧ લી માં કાવ્યગત કોઈ ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. એ કક્કો છે, એટલી એની એક પ્રકારે ઉપયોગિતા. “સાલિભદ્રકક્ક” માં પ્રત્યેક વર્ણની બખખે કડી આપી છે, જેમાં અકારયુક્ત અને આકાર-યુક્ત વ્યંજનો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યા છે; સ્વરોને લેવામાં આવ્યા જ નથી; જેમકે શરૂથી:

ભલિ ભંજણુ કમ્મારિખલ વીરનાહુ પણમેવિ ।

પઉમુ ભણુધ કક્કખરિણુ સાલિભદ્રગુણુ કેધ ॥૧॥

કત્ય વચ્છ કુવલયનયણુ સાલિભદ્ર સુકમાલ ।

ભદા પભણુધ દેવ તુહુ કહ્થિ કહ્થિ ધત્તિયવાર ॥૨॥

કારુત્રામયનીરનિહિ સમવસરણિ કિહ સામિ ।

અજ્ઞુ માધ મઈ વંદિયક વીરનાહુ સિવગામિ ॥૩॥૧

૧ એજન, પૃ. ૬૨

છાયા : ભલે-ભંજક—કર્મારિખલ વીરનાથ(ને) પ્રણમીને ।

પદ્ય ભણે કક્કાક્ષરે સાલિભદ્રગુણુ કહ્થિ

લેખકે હ-હા, ગ-ગા અને છુ-છાને બદલે ન-નાથી શરૂ થતા શબ્દો આપ્યા છે; શ-શાને સ્થાને સ-સા આપી ફરી સ-સા સ્વતંત્ર પણ આપ્યા છે.

વિષય શાલિભદ્ર અને તેની માતા વચ્ચેનો સંવાદ એ છે, જેમાં માતા તેને ત્યાગની મુશ્કેલીઓ જણાવે છે, જેનું શાલિભદ્ર સમર્થન કરે છે.

ખીલું કાવ્ય “ દૂહામાતૃકા ”માં ઝેંકારથી શરૂ કરી ક્ષ સુધી અક્ષરો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં સ્વરોમાં રિ-રી, લિ-લી તેમ જ ઐ-ઔ, હ, ગ, છુ આપવામાં આવ્યા છે; જે કે હવિ=નવિ, બહુ=નહુ સ્ત્રીકારવા પડે છે. શ ને સ્થાને સ અપાયો છે, અને સ પોતે ફરી ષ પછી આપવામાં આવ્યો છે.

આ કાવ્યનો કર્તા પણ પઉમ છે, એ છેલ્લી કહીમાં સ્પષ્ટ છે:

મંગલમહાસિરિસરિસુ સિવક્લદાયશુ રમ્ય ।

દૂહામાર્થ અક્ષિયમ પઉમિહિ નિલવરધમ્ય ॥૫૫॥

આ કાવ્યમાં “ સાલિભદ્રકક્ક ”ની જેમ દોહરા જ છે; પણ પહેલામાં કાંઈ ચમત્કૃતિ નથી, તેથી ઊલટું આમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે એ કે તેમાં કેટલાંક મહત્વનાં સુભાષિતો રચાયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે કેટલાંક:

કયાં, વત્સ કુવલયનયન શાલિભદ્ર મુકુમાર ।

ભદ્રા પ્રભણે, દેવ ડું કયાં થયો(=હતો) આટલીવાર ॥૨૧॥

કાર્ત્તુયામૃત-નીરનિધિ સમવસરણે થયો સ્વામી ।

આજ માર્થ મેં વંધો વીરનાથ શિવગામી ॥૩૧॥

૧ એજન પૃ. ૯૧

છાયા : મંગલમહાશ્રી સરસો શિવ ક્લદાયક રમ્ય ।

દૂહા-માતૃકા કહી પદો નિલવર-ધર્મ ॥૫૫॥

- (૧) નવનિહિ ધર્મિહિ સંપડએ સકચક્રહરિરિહિ ।
ધર્મુ ઠક્ર કરિ ધીર હવ સહ કર આવધ સિદ્ધિ ॥૩॥
- (૨) મણુગયવરુ ઝાણુંકસિણ તાણિક આણુક ઠાકું ।
નહં ભંભેસઘ સીલવણુ કરિસઘ સિવદ્વહાણિ ॥૪॥
- (૩) અણુદ્ધંતા પયરેમિ તુલુ દોસ પરાયા મૂઠ ।
નિય દોસણુ પવ્વય સરિસ તે સવિ કારિસ ગૂઠ પ્રાણા
- (૪) ઈસરુ દેહ્મિય કોઠ નરુ નિધિણુ મણિ દ્વેષેઘ ।
એક ન જાણુ મૂઠ નિક નણુ વાવિયકું હુણેઘ ॥૧૦॥
- (૫) હપ્પલદલ નલણિકુ નિવ તિવ ચંચલુ તણુ લચ્છિ ।
ધણુ દેખંતા નહસએ દહ મન મેલ તઅચ્છિ ॥૧૧॥
- (૬) ભયરુ નહ ભરિવકું કુપુરિસહ તે ભરિયક ભંડારુ ।
ધક્રિ હવ પુનિહિ પવર લક્ષ્મદ કોટિ આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરંતા હવ-રીહ અચ્છઘ અવશુણુ તિન્નિ ।
અપ્પકું તાવિસિ પરુ તવસિ પરતહ હાણિ કરેસો ॥૧૪॥

છાયા :

- (૧) નવવિધિ ધર્મે સાંપડે શક-ચંદ્ર-હરિ-ઋદ્ધિ ।
ધર્મ એક કર્યે ધીર હવ સ્વયં કરે આવે સિદ્ધિ ॥૩॥
- (૨) મન-ગન-વર જ્ઞાનાંકુશે તાણ્યો આણ્યો ઠામે ।
ને ભાંગશે સીલવન કરશે શિવ-દ્વલ-હાનિ ॥૪॥
- (૩) અણુદ્ધંતા પ્રકટીશ તું દોષ પરાયા, મૂઠ ।
નિજ દોષ પર્વત સરસા તે સૌ કરાવીશ ગૂઠ ॥૫॥
- (૪) ઈશ્વર દેખ્યો કોઠ નર, નિર્ધન મને કુવાય ।
એ ન જાણે મૂઠ હવ, જન વાગ્યું લણે ॥૧૦॥
- (૫) હપ્પલદલે નલણિકુ જેમ તેમ ચંચલ-તન લક્ષ્મી ।
ધન દેખતાં જશે દહ મને મેલ તદર્થે ॥૧૧॥
- (૬) હદર ને ભરતું કુપુરુપનું તે ભર્યો ભંડાર ।
એક હવ પુણ્યે પ્રવર લક્ષ-કોટીનો આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરતા હવને છે અવશુણુ તણુ ।
આપને તપાવશે, પર તપશે, પરત્ર ને હાનિ કરશે ॥૧૪॥

દ્વિપદીઓમાં જણાય છે. ગેયતાની દૃષ્ટિએ ઉમેરાયેલા શબ્દો કે, એ પણ ખીજ પદમાં દેખાય છે. કે નો પ્રયોગ આનાથી જ નો હજી મળ્યો નથી. પદો રીતસર જૂના સમયથી ગાતાં હોવામાં નોંધાયે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. “સમરાસુ” વગેરેમાં પદો છે જ, પણ તે સંગો ગૂંથણીમાં “ભાસા” વગેરે મથાળે સચવાયેલાં છે, ત્યારે આ સ્વતંત્ર છે.

ઈતિહાસની દૃષ્ટિએ આ પદોમાં જિનપ્રભસૂરિનો સં. ૧૩૮૫ માં દિલ્હીમાં મહમદશાહનો મેળાપ નિર્દેશાયેલો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં ઉદયલે, ઉપનલે, દોઢલિ, ભયલિ (થયું), વગેરે લવાળાં ભૂતકૃદન્તો ધ્યાન ખેંચે છે, તે સાથેસાથ સુરતાણુ, કુરમાણુ, મલિક અને કરીતો (=ખરીતો) એ ચાર અરખી શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. ક્રમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો વધુ વપરાશ, હજી અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતાનું રક્ષણ, છતાં પાટિ, પવીતુ, સિલહિ, લીલી (દિલ્હી), વખાણુ, સલહીજઘ, વખાણિષ, દીસહ, પૂરી, તૂઠહ, ઈછઈ, પૂરા, આઠમિ, આપુણુ, પાસ, હરખિતુ, મોઝલઈ, મઝારે, મંજૂત, સાનિધિ, ભનવિહ, ઉપનું, મોહાવણિય, રલિયાવણિય, એ નવા સ્વરૂપમાં આવેલા શબ્દો પણ પ્રયોજાયેલા છે. ચૌદમા શતકના અંત ભાગની પલટતી આવતી લાક્ષણિકતાઓ આમ આ પદો રજૂ કરે છે.

૧૧. “રાસયુગ” માં સાથેસાથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી કાગુ-પદ્ધતિનાં અત્યાર સુધીમાં મળેલાં કાવ્યોમાં જૂનામાં જૂનું કાવ્ય ‘સિરિયૂલિલદકાગુ’ છે. પૂર્વેનું તેવું કોઈ કાવ્ય હોય તોયે અદ્યપિ મળ્યું જાણવામાં નથી. એ કાવ્યના રચનાર જૈનાચાર્ય જિનપદ્મસૂરિ છે. કાવ્યોંતે એ વિષયમાં તેઓ માત્ર નીચે મુજબ જ ઉલ્લેખ કરી ગરજ સિવાય વિશેષ માહિતી આપતા નથી:

નંદહ સો સિરિયૂલિલદ જો જુગહ પહાણો ।

મલિયહ જિણિ જગિ મલ્લસલ્લરઘવલ્લહુમાણો ।

જળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એ ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે; છતાં નીધિણ, મેલત, ચાલિયઇ, વિદ્યચણહારુ, મારગિ, એ વગેરે નવાં રૂપો પણ પ્રયોજ્યાં છે.

આ પદ્ધતિ નિશ્ચિત સમય મળતો નથી; છતાં એટલું કહી શકાય કે વિક્રમના ચૌદમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એ થયો હોય. જિન-પ્રભની કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓ ઉતારાયેલી મળે છે, એ જોતાં આ સમય શક્ય છે. તેમ અપભ્રંશ તરફનું લેખકનું વલણ-પણ એને ૧૪મા શતકથી આ જાનૂ આવવા દે તેમ નથી.

૧૭. “ચચ્ચરી” નામનો ગેય-કાવ્યપ્રકાર એક અગાઉ નોંધાયો છે. એ પદ્ધતિની એક ચચ્ચરી વિક્રમના ૧૪મા શતકનાં ઉત્તરાર્ધની મળે છે.^૧ ૪૮ દોહરાના એ કાવ્યનો કર્તા કાઈ સોલણ નામનો જણાય છે. આરંભમાં જ એ કહે છે:

કર જોડિહ સોલણ બણહ જીવિહ સફલ કરેસુ ।

તુર્ગિહ અવધારહ ધમિયહ ચચ્ચરિ હહ ગાએસુ ॥૨૨॥

આ સિવાય કર્તાના વિષયમાં બીજી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

કાવ્યના વિષય તરીકે એણે ગિરનારની તીર્થયાત્રાનો પ્રસંગ સ્તુત્યાત્મક રીતે લીધો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમાં ખાસ અમત્કાર જણાતો નથી. ક્યાંક કાંઈક અંશે આમ છતાં નોંધવા જેવા છે:

નીઝહપાણિહ ખલહલહ વાનર કરહિ ચુકાર ।

કોઇલસદુ સુહાવણહ તહિ હુંગરિ મિરિનારિ ॥૩૩॥

જહ મઈ દિહી પાજડી હંચ દિહું ચડાલ ।

તહ ધમિહ આણુદિયહ લક્ષ[હ] સિવપુરિ કહ ॥૩૪॥

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૨ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭૧-૭૪

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭૧

છાયા : કર જોડી સોલણ બણે જીવિત સફલ કરીરા ।

તમે અવધારો ધામિંકા ચચ્ચરી હું ગાઈશ ॥૨૨॥

હિયડા જંધલ જે વહઈ તા બિનિતિ ચડેને ।
 પાણિ પીઈ ગઈદવઈ દુઃખજાનલિ દેને ॥૩૫॥
 ગિરિવાઈ ઝંઝોડિયઈ પાય થાહર ન લહંતિ ।
 કડિ ત્રોડઈ કડિ ચક્કી હિયડઈ સોસહ જંતિ ॥૩૬॥
 જાવ ન ધંધલિ ધલિયા લખપત્તીપાણી ।
 તાંવ કિ લખલહિ ચિંતિયા હિયડા બિણ્તાણી ॥૩૭॥
 હુંગરડા અધો ફરી ફરી લગ્ગલ સીચલિ વાહ ।
 દૂય પુણું નવદેહડી અંમુલિ કિયઈ પ્રસાદ ॥૩૮॥
 આ કાવ્યમાં એક નાનું સુભાષિત નોંધાયેલું છે, તે ખાસ

ધ્યાન ખેંચે છે:

જે મલિ મહલા પહિયડા તે મહલા મ લણેને ।
 પાવમલી જે મહલિયા તે મહલાહ સુણેને ॥૨૩॥

૧ એજન, પૃ. ૭૩-૭૪

છાયા : નિર્ઝન-પાણી ખળહળે વાનર કરે ચૂંકાર ।
 ક્રોધલ-શબ્દ સુહાવનો ત્યાં ફુંગરે ગિરનારે ॥૩૩॥
 જ્યારે મેં દીઠી પાનડી, બિચો દીઠો ચઢાવ ।
 ત્યારે ધાર્મિક આનંદો, લાધો શિવપુરે કામ ॥૩૪॥
 હૈડા, જંધ તો વહે તો બિજંતે (ગિરનારે) ચડેને ।
 પાણી પીઈ ગળેંદ્ર-પદે (હાથી પગલે) દુઃખજાનલિ દેને ॥૩૫॥
 ગિરિ-વાયુએ ઝંઝોડયો પમ સ્થિરતા ન લે ।
 કટે તોડે, કટે થાકે, હૈડું સોસે જંતુનું ॥૩૬॥
 જ્યાંસુધી ન ધાંધલે ઘાલ્યા લક્ષાધિપતિ-પાણી ।
 ત્યાંસુધી કે લાલે ચિંતા હૈડાને બિનતવની ॥૩૭॥
 ફુંગરડા અધઃ ફરી ફરી લાગ્યો શીતલ વાયુ ।
 થાય પણું નવી દેહડી (=દેહ) અમૃદય કર્યો પ્રસાદ ॥૩૮॥

૨ એજન, પૃ. ૭૩

છાયા : જે મળે મેલા પચિકડા તે મેલા મ લણેને ।
 પાપ-મળે જે મેલા તે મેલા સુણેને ॥૨૩॥

આ કાવ્ય યાત્રાપરક હોવાને કારણે એમાં ગિરનાર-ઉત્તરન્યંત ઉપરાંત યાત્રા નીકળવાનું સ્થાન વઢવાણુ પ્રથમ મળે છે. વઢવાણુથી યાત્રા કાઢતાં કેટલાક પાછા ફરે છે, તે કહેતાં વઢવાણુની ભૂમિ અને ત્યાંની ગરમીનો ખ્યાલ કવિએ ટૂંકમાં આપ્યો છે:

પાછ ચલુટ્ટક કંકરીઉ ઉન્હાલક લૂ વાય ।

ને કાયર તે વલ્લયા ને સાહસિક તે નય ॥૧૦૧॥

તે પછી સહનિગપુર, ગંગિલપુર, અણુંતપુર, વીસાવડ અને સુરધાર (સરધાર) જાય છે. સરધારથી ગિરનારનાં દર્શન થવા લાગે છે. એ પછી મંગૂખંભ, વહડેઉ, ખડહડ, ગોવાડલિહ, ભાદ્ર, ઉન્નિલ પહોંચ્યાં. ત્યાંથી સુરકડિય, ખંડેઉલ અને વંચૂ નામક નદીએ ગયા. ત્યાંથી વણુથલી આવી, અને વણુથલી થઈ ગિરનાર આવ્યા. “રવંત-ગિરિરાસુ”માં પણ વણુથલી થઈ પછી ગિરનાર આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

અણુંતપુર પહોંચ્યા ત્યાં ચોરોનો ભય હતો, તે વાત લેખકે નોંધી છે:

નાલિયરીડુંગરિ-તડિડિ ખલુ ચોરાહલિકાઈ ।

ધમ્મિયડા લોલિહ ગિયા અમુલ તણુક સહાઈ ॥૧૫॥

વણુથલી ગિરનારની તળેટીમાં હોવાનું કવિ કહે છે, એનો આશય એ જ માનવો કે ચાર ગાઉમાં તળેટી માનવી. વામનરથલી=વણુથલી=વંથલી ગિરનારથી સહેજ નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ ચાર ગાઉ

૧ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : પાંચે ચોંટ કાંકરી ઉનાળે લૂ વાય ।

ને કાયર તે વલ્લયા ને સાહસિક તે નય ॥૧૦૧॥

૨ એજન, પૃ. ૭૨

છાયા : નાળિયેરી-ફંગરે તડે ખલુ ચોરાવલી-કામ ।

ધામિકો વળી ગયા અમૂલ્ય તણે સહાયે ॥૧૫॥

આવેલી છે. ત્યાં તીર્થસ્થળ તરીકે માહાત્મ્ય હશે, તે ખાતર વંચલી યથા પછી ગિરનાર જવાનો સામાન્ય નિયમ હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ આપણને સંક્રાંતિકાળની ભાષા તે વખતની અન્ય કૃતિઓ જેમ આપે છે. પૂત, પોટલી, સાથડઉ, વહવાણ, દીસઇ, સીહ, વોલાવી, ઉન્હાલઇ, લૂ, માડી, કહિજિ, પેખિવિ, નિવરુ, ગિયા, વીસાવડ, સુરધારડી, નઇ (અવ્યયનો પ્રયોગ “ભાદ્રનઇ જઇ વોલિઉ”), નાચઇ, સુરડડિય, ભણુએ-સુણુને, જિજિલ-જિજિત (ગિરનાર), લાગઉ, ખિસિયઉ, પલાંવડે, માગુ, જોહારિયઉ, નીઝર, સુહાવણઉ, પાજડી, ચડાજી, ઠાઉ, ચડેજે, દેજે, એ શબ્દો નવાં રૂપો તરીકે પ્રયોજાયેલા છે.

૧૮. વિક્રમના ૧૪મા શતક અને ૧૫મા શતકની મંધિમાં આપણને “નેમિનાથકાવ્ય” નામક એક સુંદર કાવ્યકાવ્ય મળી આવે છે. કવિ કાવ્યને અંતે પોતાના નામના નિર્દેશ ઉપરાંત વિશેષ કાંઇ નથી આપતો:

રાજલહેવિસહં સિદ્ધિ ગચહ સો દેહ ચુણીજમ્ ।

મલહારિહિં રાયસિહરસૂરિહિં કિહ કાશુ રમીજમ્ ॥૨૭૫૧

રમવાને માટે રચેલા આ કાવ્યકાવ્યના કર્તા મલધારી રાજશેખર-સૂરિ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. “પ્રબંધકાશ” કે “ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ” સં. ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં રચી આપી ગૂજરાતને લગતી ઐતિહાસિક હકીકતમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવા અને લોકવાર્તાપ્રધાન ૨૪ ગદ્ય પ્રબંધો સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે આપણને આપ્યા છે. આ ઉપરાંત શ્રીધરની સં. ન્યાયકંદલી ઉપર પંજિકા નામક ટીકા અને વિનોદકથા-

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૮૬

છાયા : રાજલહેવીશું સિદ્ધિ ગચો તે દેવ સ્તવિચે ।

મલધારી રાજશેખરસૂરિએ કર્યો કાગ રમિચે ॥૨૭૫

સંગ્રહ એ એ ગ્રન્થો પણ તેમણે રચ્યા છે.^૧ આ કવિએ ૧૩૯૩ માં પાર્શ્વનાથગિરિની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, એટલે એઓનો લેખનકાળ ૧૩૯૩-૧૪૦૫ તો નિશ્ચિત જ છે.

આ કૃતિ પણ કવિએ સંભવ છે કે સં. ૧૪૦૦ આસપાસ રચી હશે, એટલે તેને ૧૪મા શતકમાં અહીં ગણાવી છે. કદાચ એ એ પાંચ વર્ષ મોડી રચાયેલી હોય તોયે ભાષાની દૃષ્ટિએ એ ૧૪મા શતકના કાવ્યચૂથમાં જ સમાઈ જાય તેવી છે.

“નેમિનાથદ્વાગુ” જો કે નિર્વેદાંત છે, છતાં એક રસમય કૃતિ છે. નેમિનાથનું સગપણ ઉગ્રસેનદુહિતા રાજિમતી-રાજુલ સાથે થયા પછી નેમિનાથની જાન ઉગ્રસેનને ત્યાં જાય છે, ત્યાં અતિથિસત્કાર માટે મારવાનાં પશુ જોઈ તેમને નિર્વેદ થાય છે અને પરણ્યા વિના ચાલ્યા જાય છે, તે વસ્તુ બતાવવામાં આવી છે. પણ પ્રસંગને ઉદ્દેશી વસ્તુ-વિહાર કવિએ આપ્યો છે અને તેમ કરી “દ્વાગુ” નામનું સાર્થકથ કરી આપ્યું છે. ૨૭ કડીના આ કાવ્યના ૭ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે તે: ૩, ૬, ૧૨, ૧૫, ૧૮, ૨૧, ૨૪ અને ૨૭મીએ પૂરા થાય છે. ખંડની ૧લી કડી દોહરામાં છે, ત્યારે બાકીની રાજામાં છે. કવિએ પ્રાચીન આલંકારિક શૈલીનો સ્વીકાર કર્યો છે. નેમિનાથનું વર્ણન કરતાં એ લખે છે:

અહ નવજુવણ નેમિકુમરુ નહવકુલ-ધવલો ।

કાજલસામલ લલલલલ સુલલિયસુહકમલો ॥

x

x

x

ગહિર સદિ હરિસંખુ નેણ પૂરિય હદ્દો ।

હરિ હરિ નિમ હિંડોલિયક ભુચદંડપયડો ।

તેય પરિક્રમિ આગલહ પુણિ નારિ વિરતહ ।

સામિ સુલખણુ સામલહ સિવસિનિઅણુરતહ ॥૩॥

હરિ-હલહર-સહં નેમિ યહુ ખેલધ માસ વસંતો ।

હાવિ ભાવિ લિન્નધ નહીં ય ભામિણિ માહિ ભમતો ॥૪૧॥

કવિ રાજિભતીતું વર્ણન આપે છે કે

રાધામયે સમ તિહુ ભુવણિ અવર ન અત્યધ નારે ।

મોહણવિલિલ નવલ્લડીય ઉપનીય સંસારે ॥૪૨॥

અહ સામલ કોમલ કૃશપાસ કિરિ મોરકલાહ ।

અધ્ધ ચંદ સમુ ભાહુ મયાણુ પોસધ ભડવાહ ।

વંકુડિયાલીય ભુહડિયહં ભરિ ભુવણુ ભમાડધ ।

લાડી લોયણુ લહકુડલધ સુર સગ્ગહ પાડધ ॥૪૩॥

કિરિ સિસિખિંખ કપોલ કન્નહિંડોલ કુરંતા ।

નાસાવંસા ગરુડચંચુ દાડિમક્લ દંતા ।

અહરપવાલ તિરેહ કંહુ રાજલસર રૂડહ ।

નાણુ વીણુ રણુરણુધ નાણુ કોમલ-ટહકુડલહ ॥૪૪॥

સરલ તરલ ભુયવલ્લરિય સિહણુ ખીણુધણુતુંગ ।

ઉદરદેસિ લ કાહસિ ય મોહધ તિવલ-તુરંશુ ॥૪૫॥

અહ કોમલ વિમલ નિયંબખિંખ કિરિ ગંગાપુલિણા ।

કરિ કર ઊરિ હરિણુ જંધ પલ્લવ કનચરણા ।

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૮૩

છાયા : અથ નવયૌવન નેમિકુમાર યાદવ-કુલ-ધવલ ।

કાન્નલ રયામલ ઝળહળે સુલલિત-મુખકમલ ॥

x

x

x

ઘેરા રાખે હરિશંખ જેણે પૂર્યા ઉદંડ ।

હરિ હરિ નેમ હિંડોલયો ભુજ-દંડ-પ્રચંડ ।

તેજ-પરાક્રમે આગળો પણ નારી-વિરક્ત ।

સ્વામી સુલક્ષણુ રયામળો શિવશ્રી-અનુરક્ત ॥૪૬॥

હરિ-હલધરશું નેમિ પ્રભુ ખેલે માસ વસંત ।

હાવે ભાવે ભીંને નહિ ભામિની માંલ ભમતો ॥૪૭॥

મલપતિ ચાલતિ વેલરીય હુંસલા હરાવકાં ।

સંચારાણુ અધાલિ બાહુ નહક્તિભિ કસવકાં ॥૧૨૧॥

કવિના સમયે વરથોડાનું સ્વરૂપ કેવું હતું, વરરાગન શણુગાર કેવા કરતા અને વધૂના શણુગાર કેવા હતા, તેનો થોડો ખ્યાલ નીચેના શબ્દોમાં કવિ આપે છે:

રચાહ-સેયતુંગ તરલ તુચ્છ રહરહિ ચરકાં કુમારે ।

કત્તિહિ કુંડલ સીમિ મકર ગલિ નવસર હારે ।

૧ એનન, પૃ. ૮૩-૮૪

કાયા : રાગિભતી સમ તણુ બુવને અવર નથી નારી ।

મોહનવલ્લી નવલરી બિપની સંસારે ॥૭૥॥

અથ ક્યામલ કામલ કેશપારા શું મોરકલાપ ।

અર્ધચંદ્ર સમ લાલ મદન પોપે ભર-પાદ ।

વાંકરી ભમાંએ-ભરે બુવન ભમારે ॥૮૦॥

લારી લોચન-લટકણે સુર સ્વર્ગના પારે ।

શું રાશિભિખ કપોલ કર્ણુ-દિરોળ મુરુરતા ।

નામ્ના-વંશ ગુરુ-ચાંચ દારિમ-કલ દંત ।

અધરપ્રવાલ ત્રિરેખ કંઠ રાગલ-શિર રહું ।

સરલ તરલ બુજવલ્લરી સિદ્ધાણુ પીન-ધન-તુંગ ।

હદર દેશે લંકાવલી મોહ ત્રિવલ્લી-તુરંગ ।

અથ કામલ વિમલ નિર્ભભિખ શું ગંગાપુલિન ।

શું કર બિરુએ દરિણુ-નંદ પલ્લવ કર ચરણુ ।

મલપતી ચાલતી વેલરી હુંસલા(ને) હવાવે ।

સંચારાણુ અધાલે બાહુ નખ-કિરણે કરાવે ॥૧૨૧॥

૨ એનન, પૃ. ૮૫

કાયા : અથ શ્વેત તુંગ તરલતુરી(વાળા) રતિરથે ચઢે કુમાર ।

કાને કુંડલ સીમે મુદ્દ ગલે નવસર હાર ।

ચંદ્રને ચર્ચે ચંદ્રધવલ દાપરે મણુગારે ।

કેવરિયાળો ખૂંપ ભરી વાંકડો-અતિ-સ્ફાર ।

ચંદણિ ભગટિ ચંદધવલ કાપડિ સિણગારો ।
કેવડિયાલડા ખુંપુ ભરાવિ વંકુડક અતિકારો ॥૧૪॥

ધરહિ છતુ વિતુ ચમર ચાલહિ મૃગનચણી ।
લૂણુ ઉતારિહિ વર બહિણી હરિસુન્નલવચણી ।
ચહુપરિ બધસધ દસારકોડિ બદવ બૂપાલા ।
હયગચરહપાયકચક્રસીકિરિહિ ઝમાલા ॥૧૫॥
મંગલ ગાયહિ ગોરડીય ભટ્ટહ નચનચકારો ।
હગસેણુ-ધરનારિ વરો પહુતક નેમિકુમારો ॥૧૬॥

x

x

x

ગહખિ બધી રાયમચે નેમિનાહુ નિરબધ ।
પસપમાણિહિ ચંચલિહિ લોચણિહિ કડખઈ ॥૧૭॥
કિમ કિમ રાજલદેવી તણુ સિણગારુ બણેવલ ।
ચંપઈ ગોરી અધધોધ અંગિ ચંદુ [તણુ] લેવલ ।
ખુંપુ ભરાવિહ બધકુસુમિ કસતરી સારી ।
સીમંતધ સિંદૂર રહે મોતીસરી સારિ ॥૧૮॥

ધરે છત્ર વેત્ર ચમર ચાલે મૃગનચની ।
લૂણુ ઉતારે વર-બહેન હધે જલ-વદની ।
ચોમેર બેસે દસ કોડ ચાદવ બૂપાલો ।
હય-ગજ-ચય-પાદાતિ-ચક્ર-સીકરે (ઝક)ઝમાલ ॥૧૫॥
મંગલ ગાય ગોરડી, ભટ્ટનો નચનચકાર ।
હગસેન-ધર-નારી (કને) વર પહોચ્યો નેમિકુમાર- ॥૧૬॥

x

x

x

ગોખે બેઠી રાજનમતી નેમિનાથ(ને) નીરખે ।
પ્રસાત-પ્રમાણુ ચંચલ લોચને કટાક્ષે ॥૧૭॥
કેમ કેમ રાજલદેવી તણો સણુગાર બણેવો
ચંપક ગોરી અતિધૌત અંગે ચંદનલેપ ॥
ખુંપ ભરાવ્યો ભતિ-કુસુમે કસતરી સારી ।
સીમંતે સિંદૂર-રેખ મોતીસર સારી ॥૧૮॥

નવરંગિ કુંકુમિ તિલક ક્રિમ રમણ તિલક તસુ ભાલે ।

મોતીકુંડલ કનિ ચિયા બિખાલિય કરમલે ॥૧૯ા

અહ-નિરતીય કન્નલ-રેહ નયણિ મુહકમલિ તંખોલો ।

નગોદર-કંઠલક કંઠિ અનુહાર વિરોલો ।

મરગદ નદર કંચુક કુડકુલેહ માલા ।

કરિ કંકણ મણિવલયચૂડ ખલકાવઠ ખાલા ॥૨૦ા

કવિ આમ કાવ્યને રસિક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કવિએ આ કાવ્યમાં આમ વરથોડો મુખ્યત્વે આપ્યો છે. શરૂઆતમાં વર્ણન ખેલનું સૂચન છે, પણ લક્ષ્મીનો દિવસ તો “સાવણ મુકિલ છટ્ટિ” છે. પણ લક્ષ્મીપ્રસંગ સામાન્ય રીતે વર્ણનમાં થતા હોવાને કારણે આ “કાગુ” છે, એમ સમજવું રહ્યું.

કવિની બીજી કોઈ અપભ્રંશકૃતિ જાણવામાં નથી. પ્રબંધકોશમાં અત્રત્ર આપેલાં અવતરણોમાં પ્રકૃત ભાષાનાં પદો આવે છે એ પદો જોતાં આપણને કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમાંના થોડાં આ છે:

(૧). હવચારહ હવચારહ સન્નુ લોક કરેઈ ।

અવગુણિ કયઈ જુ ગુણ કરઈ વિરલક જણણી જણેઈ ॥૧

(૨) ગુણસિકં ચાવઈ તિલતાંદલી વેડિઈ વળવઈ વાંસલી ।

પહિરણિ ઓઠણિ હુઠ કાંબલી ધણપરિ આવલ પૂજઈ-દુલી ॥

નવ રંગે કુંકુમે તિલક કર્યું રત્નતિલક તેના ભાલે ।

મોતીકુંડલ કાને રહ્યું બિખાલિત કર-નલે ॥૧૯ા

અય-નાયે કન્નલરેખ નયને, મુખકમલે તંખોલ ।

નગોદર-કાંઠલો કંઠે અને હાર વિરોલ ।

મરકત-નત કંચુક સ્ફુટ ફૂલની માલા ।

કરમાં કંકણ મણિવલય ચૂડો ખલકાવે ખાલા ॥૨૦ા

૧ પ્રબંધકોશ (સિંધી લે. ગ્રંથમાળા), પૃ. ૮, છાયા:

(૧) હવચારનો હવચાર-સર્વ લોક કરે ।

અવગુણ કર્યો ને ગુણ કરે વિરલો જનની જણે ॥

કાલજી કંબલુ અનુ નીચાડુ છાસિહિ ખાલડુ ભરિહ નિપાડુ ।
અધવડુ પડિયજી નીલધ ઝાડિ અવર કિસર ગહ સિંગ નિલાડિ ॥૧

(૩) હંસ નિહિ ગયા તિહિ ગયા મંહિમણડણા હવંતિ ।

છેહુ તાંહ સરૌવરહ જ હંસે સુચ્યતિ ॥૨

(૪) છાયાકારણિ સિરિ ધરિય પચ્યવિ ભૂમિ પડંતિ ।

પત્તહું હુધ પત્તતણહું તરુઅર કાંધ કરંતિ ॥૩

(૫) સાહસજુતધ હહુ વહધ દેવહ તણધ કપાલિ ।

ખૂંટા વિણુ સોંખધ નહી ખેડિ મ ખૂંટા ટાલિ ॥

કુમરપાલ ! મન ચિંત કરિ ચિંતિઈ કિપિ ન હોય ।

નિણિ તુહુ રજુ સમખિપિહ ચિંત કરેસધ સોધ ॥૪

૧ એજન, પૃ. ૧૬, છાયા:

(૨) ગોડશું ચાવે તિલ-તાંદુલ વેડે ખનવે વાંસળી ।

પહેરણે ઝાઢણે હોય કાંબળી એણીપેર ગ્વાલે પૂજી રળી ॥

કાળો કાંબળો અને નિચાટો (?) છાસે ખાલડ ભર્યું (?) નિપાટ ।

એવડો પડયો નીલે ઝાડે અવર કિસર (?) ગૃહ શૃંગલલાટે ॥

૨ એજન, પૃ. ૩૦, છાયા:

(૩) હંસ જ્યાં ગયા ત્યાં ગયા મહીમંડન હોય ।

છેહ તે સરૌવરને જોને હંસે મૂક્યાં ।

૩ એજન, પૃ. ૩૧, છાયા:

(૪) છાયા-કારણે શિરે ધરી પછી ભૂમિએ પડે ।

પત્રોનું અહીં પત્રપણું, તરુવર શું કરે ?

૪ એજન, પૃ. ૫૧, છાયા:

(૫) સાહસ-જૂત્યે હળ વહે દેવ તણે કપાળે ।

ખૂંટા વિણ શીખે નહિ, ખેડ મ ખૂંટા ટાળી ।

કુમારપાલ મ ચિંતા કર. ચિંતા ક્યેં કાંઈ ન હોય ।

જેણે તને રાજ્ય સમર્પ્યું, ચિંતા કરશે તે ॥

- (૬) સા સુકંતઘં જશુ મરઘ તે વીરડી મ સુક્ર ।
 ઘક્ર મરંતઘ સુમરઘ વરિ સહ મરઘ મ ઘક્ર ॥૧

તેમિનાયકાશુ અને આ અવતરણોની લાપા જોતાં મંકંતિકાળની એ માલૂમ પડશે. અહીં આપેલાં બધાં અવતરણો જોતાં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ કાંઈક વધતેરો લાગશે, તે સાથે નવાં રૂપો પણ બધાં મળશે. નવ, કુલધવલો, કમલ, કપોલ, વગેરે તત્સમ શબ્દો તરી આવે છે, જ્યારે કાજલ, આગલહિ, સહિ, ભમાડધ, રૂડિ, ટહડડલહિ, મલપતિ, ચાલતિ, સોસિ, કાપડિ, કેવડિયાલહિ, બધડી, નિરખધ, સિહિ, પહિરણિ, ઓઢણિ, કાંબલી, સીંખધ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપમાં આવ્યાં છે.

૧૯. ચૈત્રમા સૈકામાં થયેલા મનાતા સર્વાનંદસૂરિએ “મંગલકલસ-ચોપાઈ” નામની એક કૃતિ રચી છે. શરૂમાં એક વસ્તુછંદ આપી પછી દોહરા અને પછી ચોપાઈમાં આ કૃતિ રચાયેલી જણાય છે. એ પ્રસિદ્ધ થઈ નથી, એટલે વિશેષ કાંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. એની લાપાનો ખ્યાલ આવે એટલા પૂરતું અવતરણ અહીં પ્રાપ્ય છે. તેટલું આપવામાં આવે છે:

[વસ્તુ]-સયલ મંગલ સયલ મંગલ-મૂલ મુણિનાહ
 આણુગિરિ આદિજિણુ-યાયપદમ પણુમેવિ ભાવિણુ
 ક્ષોલી-મુખમંડલ પાસનાહુ ઉરવરિ ધરેવિણુ
 વાગુવાણિ સુભ વચણા લે અવતરી અક્ષરમાલ
 મંગલકલસચરિત હિત ભણુસિહ રલિઅ રસાલ ૧

[દૃષ્ટા]-રલિઅ રસાલ નિસુણતાં મંગલકલસચરિત
 ભવિઅ્યાં ભાવિધ સંભલુ કરીહ સુનિયલચિત્તુ ૨

૧ એનન, પૃ. ૯૫, ઠાયા;

- (૬) તે સુકાતાં જગ મરે, તે વીરડી મ સુકાય ।
 એક મરતે સ્મરણુ યાય; વારુ સો મરો, ન એક ॥

નિશ્ચલચિત્ત પ્રસાદલક્ષ વિધન-વિલીનહ દુરિ
સુલલિત વાણી ધમ ભણુક શ્રીસર્વાનંદસૂરિ. ૩^૧

આ રાસના કર્તા સર્વાનંદસૂરિ ક્યારે થયા એ વિષયમાં ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એક સર્વાનંદસૂરિએ સં. ૧૩૦૨માં “ ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર ” રચેલું છે તે આ છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ નથી. એક સર્વાનંદે “ પાર્શ્વનાથચરિત્ર-કાવ્ય ” સંસ્કૃતમાં રચેલું છે, જેની નકલ સં. ૧૩-૬ની મળે છે. (દશકનો આંક ટૂંકે છે. ૩) જાલ્યોદ્ધરગચ્છના એક સર્વાણુદસૂરિ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયેલા જણાય છે, જ્યારે ધર્મધોષગચ્છના એક સર્વાનંદસૂરિ ૧૪૧૫માં હયાત હતા. બીજા એક વળી સં. ૧૪૯૫માં હયાત હતા. ૪ રવ. સી. ડી. દલાલે એક જગદુચરિતકાર સર્વાનંદસૂરિ હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. આમ કયા સર્વાનંદસૂરિની આ કૃતિ ગણવી, એ મુશ્કેલીભર્યું છે. કાવ્યના આરંભમાં કછોલી ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું રમરણુ છે, એ ઉપરથી એમ સંભવે છે કે કવિનું કછોલી ગામમાં ગુરુગૃહ હોય.

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૫.

- છાયા : સકલ મંગલ સકલ મંગલ-મૂલ મુનિનાથ ।
આણુગિરિ-આદિજિન-પાદપદ્ય પ્રણમી ભાવે ।
કછોલી-મુખમંડન પાર્શ્વનાથ ઉરવરે ધરી ।
વાગ્વાણી શુભ વેણુલે અવતરી અક્ષરમાલા ।
મંગલ-કલશ-ચરિત હિતે ભણીશ રણિયું રસાલ ॥
રણિયું રસાલ મુણતાં મંગલકલશચરિત ।
ભળ્યો, ભાવે સાભળો કરી સુનિશ્ચલચિત્ત ।
નિશ્ચલ ચિત્ત પ્રસાદે વિદ્ય વિલાય દૂર ।
સુલલિત વાણી એમ ભણે શ્રીસર્વાનંદસૂરિ ॥

૨ પત્તનસ્થ જૈ. ગ્ર. સૂ. પૃ. ૨૮૩

૩ એજન, પૃ. ૭૮

૪ પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાવનગર), પૃ. ૧૯, ૨૨, અને ૪૭

ભાષા ઉપરથી કવિનો સમય ચૌદમા શતકનો અંતભાગ જણાય છે. અપભ્રંશનો ઉકાર આદિજિણ, મુખમંડળ, પાસનાહ, ચિત્તુમાં છે, જ્યારે ચરિત-માં નથી. સાથે તત્સસ શબ્દો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોજાયેલા છે.

આ કૃતિ સંપૂર્ણ છપાઈ ન હોવાને કારણે કવિ અને કૃતિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

[૧૪મા શતકનું ગદ્ય]

૧૪મા શતકની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અને ભાષાસ્વરૂપનો આ પૂર્વે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ જ યુગમાં થોડી ગદ્યપ્રવૃત્તિ પણ થઈ છે. જોશક એ કાંઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી; કેમકે એ માત્ર સ્વતંત્ર ગદ્યકથાઓ નહોતાં ટીકા ટિપ્પણ જેવી છે. પણ એમાં ૧૪મા શતકનું ભાષાસ્વરૂપ એના સ્વાભાવિક રૂપમાં સચવાઈ રહેલું મળે છે. ઉપર આવેલી પદ્યકૃતિઓમાં ભાષાનું સ્વાભાવિક લક્ષણ વ્યક્ત નથી થતું તેટલું આ કૃતિઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ કહેવામાં મુદ્દો એ છે કે પદ્યમાં તો જૂનાં શબ્દસ્વરૂપોને જાણે અજાણે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન હોય છે, પદ્યને પ્રૌઢ બનાવવા સાહિત્યકીય ભાષાનાં રૂઢ રૂપો સાચવવાનો પ્રયત્ન હોય છે, અને ગદ્યકથાઓ કે એવું વિશિષ્ટ કાવ્યમય ગદ્ય લખાયું હોય તો તેમાંયે તેવું પ્રૌઢ ગદ્ય સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય છે, પણ માત્ર સમર્થતા ખાતર લખવામાં આવેલાં ટીકા-ટિપ્પણમાં તો માનવમુખમાં વ્યક્ત થતું ભાષાસ્વરૂપ નીકળી આવે તે વધુ સંભવિત છે; અને મારું તો દૃઢ માનવું છે કે સૈકાસૈકાના ભાષાસ્વરૂપે ક્રમિક વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો છે, તે તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જાણવું હોય તો સાદી ગદ્યકૃતિઓ જ-ચિટ્ઠીચપાટી અને ખતપત્રો જ-મેળવવી જોઈયે. અહીં રજૂ થતા નમૂનાઓ પ્રાયઃ એ વસ્તુની ખાત્રી આપશે.

૧. સ. ૧૩૩૦ના અશ્વિન સુદિ ૫ ગુરુવારે આશાપદલીમાં લખાયેલી, અત્યાર સુધીમાં મળેલી ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓમાં સાથી જૂનામાં-

જૂની કૃતિ આ આરાધના^૧ છે. આ કૃતિ એના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી ખીજી ગદ્યકૃતિઓથી જુદી તરી આવે છે; તે તેના પ્રૌઢ અને આડંબરી ગદ્યથી. ભારોભાર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોથી લદાયેલું આ ગદ્ય તત્કાલીન સમાન્ય વ્યવહારુ ગદ્યથી જરૂર જુદું પડી જાય છે. વચ્ચે આવતું આ એક વાક્ય જુઓ:

પરમેશ્વર અરહંત-સરણિ સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણિ સંસાર-
પરીવારસમુત્તરણુયાનપાત્ર-મહાસત્ત્વસાધુ-સરણિ સકલ-પાપપટલક-
વલનકલાકલિતુ કેવલીપ્રણીતુ ધર્મ-સરણિ સિદ્ધસંઘ-ગણ કેવલિ
શ્રુત આચાર્ય હિપાધ્યાય સર્વ સાધુ ત્રિતણી શ્રાવક શ્રાવિકા હહ
જ કાંઈ આશાતના કરી હુંતી તાહ મિચ્છા મિ ફક્કડ^૨ ।

આ અવતરણુમાં સમાસાંત પદો લાઘાં છે, તેથી જુદા પડતા નીચેના અવતરણુમાં પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મળે છે:

પંચ પરમેશ્વરનમસ્કારુ જિનશાસનિ સારુ ચતુર્દશપૂર્વસમુદ્ધારુ, સંપા-
દિતસકલકલ્યાણસંભારુ વિહિતફુરિતાપહારુ શુદ્ધોપદ્રવપર્વતવન્નપ્રહારુ
લીલાદલિતસંસારુ સુ તુમિહ અનુસરહુ, નિણિ કારણિ ચતુર્દશપૂર્વધર
ચતુર્દશપૂર્વસંબંધિકં ધ્યાનુ પરિચનિહ ।૩

૧ પ. જૈ. મં. પ્રં. સૂચી, એને આધારે સ્વ. સી. ડી. દલાલે પ્રા.
ગૂ. કા. સં.માં પૃ. ૮૬ ઉપર, અને મુનિ શ્રીજિનવિનયજીએ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્ય-
સંદર્ભમાં પૃ. ૨૨૮ ઉપર આ છપાવી છે.

૨ પ્રા. શુ. કા. સં. પૃ. ૮૬, છાયા:

પરમેશ્વર અરહંત-સરણે, સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-સરણે, સંસાર-
પરિવાર-સમુત્તરણુયાન-પાત્ર મહાસત્ત્વસાધુ-સરણે, સકલ-સંઘ-પાપ-
પટલ-કવલન-કલા-કલિત કેવલી-પ્રણીત ધર્મ-સરણે સિદ્ધસંઘગણ-
કેવલિ-શ્રુત-આચાર્ય-હિપાધ્યાય સર્વ સાધુ ત્રિતણી શ્રાવક-શ્રાવિકાએ
અહીં જે કાંઈ આશાતના કરી હતી, તે મિચ્છા મારું ફક્કડ.

૩ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેશ્વર-નમસ્કાર જિનશાસને સાર ચતુર્દશ-પૂર્વસમુદ્ધાર
સંપાદિતસકલ-કલ્યાણસંભાર વિહિત-ફુરિતાપહાર શુદ્ધોપદ્રવપર્વત-

આ બંને અવતરણો બેવાથી જણાશે કે લેખક પ્રાંત ગદ્ય લખવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમાં તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર પ્રયોગે છે. તત્કાલીન લોકશાખાની છાંટ સરણિ <સં. ચરણે, વતિણી> સં. વ્રતિનો, ઘ <સં. ચદ્, કામ <સં. કાચિત્, ણી <પ્રા. ક્રિઞા <સં. ક્રતા, હંતી <સં. મૂતા, તાદ <સં. તસ્વાઃ, મિચ્છા <સં. મિચ્છા, મિ <સં. ને, દુક્કં <સં. દુક્કલં, મુ <સં. તદ્, તુમિદ્ <સં * તુધ્મે, નિણિ <સં. ચેન, આ રૂપો જૂનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશનાં છે. ઉપરાંત પ્રથમા-દ્વિતીયાનો હ પ્રત્યય, અને ક્રિયાપદ-કૃદંતનાં રૂપોમાં 'અનુસરણ' અને 'પરિત્યજિહિ'માં અનુક્રમે હુ અને ડહ પ્રત્યય છે.

પણ આ આખી આરાધના વાંચવાથી તેમાં નવાં સ્વરૂપો પણ સંક્રાંતિકાળમાં સિદ્ધ થવા જતાં-પ્રયોગ્યેષાં મળે છે, જેવાં કે ટીપણાં, ઉતરી, ઠવણી, પાકા, દોરી, મડે (=મું), એ (=તે), પાંચ, ચારિ, ઈદ તણુઈ વિપત્તં (=આ તણે વિશે), દું, નદો, બચરણુ (=કોચરો), પનર (=પંદર), ઝપન, સાત, તણા, જે, બપના, પાછિયા, ચૂકિયા, -(ર)હઈ (=તે), અઠાર, કરાવણિ, તુમિદ, સ્મરેવડિ, અનઇ (=અને), કરિસહિ (=કરશે), સંપાદિયઈ=(સંપાદિયે-કમેણિરૂપ), એ માલૂમ પડે છે, જે બતાવે છે કે ભાષા અપભ્રંશ કાળમાંથી મંબકાલીન ગૂજરાતીમાં વિદાસ સાધવા માંડી હતી. નીચેનું વાક્ય જુઓ:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તહિ તુમિદ વિશેષિ સ્મરેવડ, અનઇ પરમેશ્વરિ તીર્થદરેવિ હસક અર્થુ સહિયંક અચ્છુ, અનઇ સંસાર તણહ પ્રતિબક મ કરિસહ, અનઇ તુદ્ધિ નમસ્કાર હહ લોકિ પર લોકિ સંપાદિયઈ ॥૧

વજ્રપ્રહાર લીલાદલિતસંસાર, તે તમે અનુસરો, જેણે દારણે અનુદય-પૂર્વધર અનુદયપૂર્વસખથી ધ્યાન પરિત્યજ્યું(હતું).

૧ એજન, પૃ. ૮૭, કાયા:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરે, તો તમેએ વિશેષે સ્મરવો, અને પરમેશ્વર તીર્થદરેવે એવો અર્થ ભણ્યો છે, અને સંસાર તણો પ્રતિસવ મ

સંસ્કૃતાદ્યાં ત્રિગોર્જરી એ લક્ષણ આમ એકદમ સાર્યક થતું આ અવતરણોમાં આ આરાધનાના ગદ્યમાં દેખાય છે, સાથેસાથ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં વ્યાપક રૂપો પણ સં. ૧૩૩૦ જેટલા જૂના સમયમાં પ્રચલિત થઈ ગયા છે. આ પ્રત તાડમત ઉપર લખાયેલી જૂની છે, એ પણ થોડું સૂચક નથી.

આ ગદ્ય જોતાં તે સમયે તત્કાલીન ભાષામાં પ્રૌઢ ગદ્ય પણ લખવાનો અવશ્ય રિવાજ હશે તેમ જણાય છે; ભલે પછી આજે તેનું સુંદર સાહિત્ય ન મળતું હોય. અને પંદરમા શતકના અંત ભાગના “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર”માં આપણને સુંદર ગૂજરાતી ગદ્ય=ગદ્યકાવ્યની પ્રાપ્તિ થાય પણ છે.

૨. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને વિષય બનાવી કોઈ સંગ્રામસિંહ નામના વ્યાકરણકારે સં. ૧૩૩૬માં “બાલશિક્ષા” એ મથાળે કેટલુંક ભાષાભંધારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિક્રમના ૧૪મા શતકના આરંભમાં ભોલાતી ભાષાનું સાદું સ્વરૂપ કેટલું હતું, તે એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. એણે શરૂમાં જુદા જુદા કાળનાં રૂપો આપ્યાં છે; જેવાં કે

વર્તમાનકાળ-કરઘ, લિયઘ, દિયઘ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ-કીજઘ, દીજઘ, લીજઘ
વિષ્યર્થ-કરિજ, લેજ, દેજ

આદ્યર્થ-કરિ, લઘ, દઘ

“-કર્મણિ-કીજઉ, દીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળ-કીઘઉ, લીઘઉ

ભવિષ્યકાળ (૨જે પુરુષ)-કરિસિ, લેસિ, દેસિ

ભવિષ્યકાળ (૩જે પુરુષ)-કરિસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ

“-કર્મણિ-કીજિસિઘ, લીજિસિઘ, દિજિસિઘ.

ક્રિયાતિપત્તિ-કરત, લેત, દેત

કરેશો, અને કર્મ-નમસ્કાર આદિ શબ્દોમાં પરલોકમાં સંપાદિત
..(કર્મણિ પ્રયાગ).

ક્રિયાતિપત્તિ-કર્મણિ-ક્રીજત, લીજત, દીજત

વર્તમાનકૃદંત-કરતઉ, લેતઉ, દેતઉ

„ -કર્મણિ-ક્રીજતઉ, લીજતઉ, દીજતઉ

ભવિષ્યકૃદંત-કરુણાદરુ, લેણાદરુ, દેણાદરુ

ભૂતકૃદંત-ક્રીધઉ, દીધઉ, લીધઉ

મૂળંધક ભૂતકૃદંત-કરીઉ, લેઉ, દેઉ

હેત્વર્થ કૃદંત-કરિવા, લેવા, દેવા

સામાન્ય કૃદંત-કરિવઉ, લેવઉ, દેવઉ

પ્રેરક રૂપો-કરાવઘ. કરાવિવઉ, કરાવિસઘ, કરાવતઉ, કરાવી,
કરાવિવા.

મંત્રામસિંહે જુદો શબ્દસંગ્રહ અને ક્રિયાપદોનાં મૂળરૂપ તત્કાલીન
ભાષામાં ક્યાં ક્યાં પ્રયોગનય છે, તે આખ્યાં છે. એમાંનાં ઉપયોગી
અહીં આપું છું:

શબ્દસંગ્રહ—આજુ (આજ), કાલિ (કાલ), પરમ (પરમ દિવસ),
દિવડાં (દમણાં), નહીન (નહિ તો), લિગધ (લગી), પાપઈ
(વિના), જદિયે-તદિય (જ્યારે ત્યારે), કદિમા (ક્યારે), કીડાં-
છડાં-તીડાં (ક્યા-જ્યા-ત્યાં), ઇડાં (અડી), સગલધ (સર્વત્ર),
વલોહિ (વળી), ઝટકધ (ઝટ દધ), જૂહિ (જુદો), તાડરું (તારું),
માદરઉ (મારું), તુમ્હારું (તમારું), અમ્હારઉ (અમારું), સરીપહિ
(સરખો), કિસઉ-જિસઉ-તિસઉ-ઈસઉ-યસઉ (કેવો-તેવો-
આવો-જેવો). અમ્હ-તૂ-મૂ-તુમ્હ સરીપહિ (અમ-તું-હું-તમ
સરખો), જેતલુ-નંતલુ-એતલુ-કેતલુ (જેટલો-તેટલો-એટલો-
કેટલો), ઝોરહુ (ઝોરો, નજીક), પરહુ (પરો, દુર), પાપહિ
(ફરતું), સવદિ ગમા (સર્વ આજુ), બાહિરિ (બહાર), ધુરિહું
(પહેલું), હદિલઉ (હેલું), એક-ગિહુ-હદિ પરિ (એક-બે-૭
પ્રકારે), જડપપુહિ જનનાવાસહિ (જનનીવાસ), હિસીઆહું
(ઓશિયાળું), ધુધટહિ (ધૂંધટો), આદર જાહર (આવ જાવ),

મસાહણી (મહાસાધનિક), ચાંદ્રિણું (ચાંદરણું-ચંદરવો), બલ-
બલોહિ (વાચાળ, બડબડિયો), વાદલું (વાદળું), પછોડહિ
(પાછલું), ઉપવાસીહિ (ઉપવાસી), ફૂંધહાઇહિ (ફાઇનો પુત્ર),
મસિહાઇહિ (માસીનો પુત્ર-મસિયાઇ), ખાપ (પિતા), ફૂટરહિ
(રફુટ), પાણહિ (ખાંડણિયો), હથીયારુ (હથીયાર), કલસીહિ
(કાસીસું), ગોગીડહિ (ગોગીડો-ગોઝીટ), પડાઇ (પતંગ), વાંકહિ-
ફૂખડહિ (વાંકું-ફૂખડું), વાલાલુંછી (વાળની ચૂંટાચૂંટી), છેત-
રિહિ (છેતરો), આકડહિ (આકડું), ઉભણી (ઉદ્ધાનિકા), ભોગલા
(ભોગળ), મહરુ (મહત્તર), વરાંસિહિ (જિલકું કયું) વગેરે.

ક્રિયાપદો—રાપઇ, આરંભઇ, સાંભરઇ, ખોલઇ, નાસઇ (નાસી જાય
છે), જાણઇ, ખૂઝઇ, જિમઇ (જમે છે), ખાચઇ, ભીપઇ,
ચોભઇ, સીપઇ, શોષવઇ, વિણસઇ, વિમાસઇ, અચ્છઇ (છે),
કહઇ, સોહઇ, જાઇ, આવઇ, નિકલઇ (નીકળે છે), જિગઇ,
આયમઇ, હાલઇ, ચાલઇ, આપઇ, વરસઇ, ધાસઇ (ધસે છે),
ભેટઇ, વીનવઇ, વાપરઇ (વાપરે છે), ગ્રામઇ (ગામે છે), નાહઇ,
ભાવઇ (ભાવે-ગમે છે), વીષરઇ (વીખરાય છે), સમારઇ (સમાર-
કામ કરે છે), પરિણઇ, ખંજુહાલઇ (ખજવાળે છે), હીંડોલઇ,
ખાંધઇ, ખીહઇ, ખીહાવઇ, ઉલ્લીયઇ (ઉલેચે છે), લાજઇ,
ફિરઇ, સૂંધઇ, ઝાડઇ (છોડે છે), સાંપડઇ, નિરવઇ, જીપજઇ,
પરવઇ, નીપજઇ, જીવેપઇ, જિઘ્રકઇ, શુહારઇ (શુહારી-વાસીંદું
કાઢે છે), ખાલઇ (ખાળે છે), ખલઇ (ખલે છે), પીચઇ (પીચે
છે), વિઢઇ (વઢે છે), વાંછઇ, તૂસઇ (તુષ્ટ થાય છે), પૂચઇ,
નાચઇ, માચઇ (મચે છે), સાંભલઇ, થવઇ (રિથર રહે છે)
કરડઇ, કાટઇ, લાંપઇ (નાખે છે), ધોચઇ, વીછલઇ (વીંછળે
છે), ઘાતઇ (ફેંકે છે), છઉંટઇ (ફેંકે છે), સંધૂપઇ (અગ્નિ
પ્રજ્વલિત કરે છે), સાચઇ (સંચય કરે છે), ચૂંટઇ, જિમલઇ,
પ્રાસુઇ (પ્રસવે છે), હુચઇ (હોય છે) ચૂપઇ, ગાંઠઇ (ગાંઠ

ખાંધે છે), થીજઈ, બીજઈ, ઊકલઈ, વાધઈ, પીજઈ, ઊમટઈ,
 વીધઈ, પઢઈ, માયઈ (સમાય છે), પ્રસવઈ, સૂઅઈ, ફેડઈ,
 જુડઈ (જોડે છે), કુંધઈ, ઉઢઈ (ઝોઢે છે), પોઅઈ (પરોવે છે),
 વલઈ (વળે છે), છાયઈ (ઢાંકે છે), લાડઈ, (લાડ કરે છે),
 પંફેલઈ (પંપાળે છે), મનાવઈ, દ્રઉડઈ, રોઅઈ, ઢીલઈ, (ઢીલું કરે
 છે), લહઈ, ભેલઈ, ઝાંપઈ, નિઉંજઈ (નિયોળે છે), ખૂડઈ,
 પોડાઅઈ (ખોડાય છે, ખોડાંગે છે), લુણઈ (લણે છે), આંખઈ
 (પહોંચે છે), સીઝઈ, સૂઝઈ (સૂઝ પડે છે), મીચઈ (મીંચે છે),
 માનઈ, મથઈ, ઢાંકઈ, પહિરઈ, પડઈ, અડવડઈ, કુરમાઈ
 (કરમાય છે), હકારઈ (ખોલાવે છે), છણઈ (છણે છે), પઠસઈ,
 આંજઈ, ઉધડઈ, શીટઈ, સૂકઈ, છોલઈ, પુદઈ, પુટઈ, સીદાઅઈ
 (નાશ પામે છે), ઊગટઈ, જૂંખઈ, સાહઈ, ભેદઈ, સરવઈ
 (સ્રવે છે), આટઈ, ઊલટાવઈ, ધૂનઈ, દ્રાઅઈ (ધરાય છે), ખીજઈ,
 વિહંચઈ (વહેંચે છે), પડહડંઈ, પાલટઈ, તાણઈ, કાઢઈ, ટલવલઈ,
 ગાંગિરઈ (ગાંગરે છે), જૂઝઈ, ધંધાલઈ, વીટઈ, અમેટઈ, પરી-
 સઈ (પીરસે છે), પાસઈ (ખાંસી ખાય છે), વીસમઈ (વિશ્રામ
 લે છે), અડઈ, ધૂણઈ, મોકલઈ, કલકલઈ, તળઈ, માંજઈ, ડસઈ,
 ગાજઈ, ગાયઈ, કરઈ, ધરઈ, દિઅઈ, લિઅઈ, ઊડઈ, ધૂપઈ,
 ફિરઈ (ખરે છે), વીકઈ (વેચે છે), મરદઈ (મર્દન કરે છે),
 મલઈ, ઊધડઈ, અડઈ, ઊઠઈ, કિરિગિરિઈ, વધારઈ (વધાર
 આપે છે), વપાણઈ, વાવઈ, છિઅઈ (છમે છે), ચોરઈ, ઉપેલઈ,
 સકઈ, પરવારઈ, વારઈ, પલ્હાલઈ (પલાળે છે), લેઅઈ, ફૂટઈ,
 પતીજઈ (પ્રતીતિ થાય છે), જાઅઈ (ઉત્પન્ન થાય છે), પાનૂ-
 અઈ, (ખંજોળે છે), ઝોલંલઈ (ઠપકા આપે છે), વાઢઈ (વધારે
 છે), લોઢઈ, આપુડઈ (આખડે છે), ફડફડઈ, કડકડઈ, વીજોહઈ,
 તડતડઈ, હાંડઈ, દેપઈ, જોઅઈ (જુએ છે), લોટઈ, નાથઈ,
 પાકવઈ (મોકલે છે), પોતઈ (ખોતરે છે), ગૂંથઈ, ઝંપાવઈ,

ભાંજાઈ, સીવઈ, પીસાઈ, ઘોસાઈ (ગોખે છે), હણાઈ, મારાઈ, આભિડાઈ (આભડે છે), ગિલગિલાવઈ, ચાંપાઈ, હિણહિણાઈ, બપસાઈ, જિલપાઈ, ઝોહટાઈ, મોકલાવાઈ, ગંધાઅઈ, પિસાઈ (ખસે છે), ઝોઠંભાઈ (ટેકા લે છે), પલાણાઈ, સૂજાઈ, સૂજવાઈ, દૂપાઈ, દુહાઈ, વાટાઈ, વડાડાઈ, ફરકાઈ, રહાઈ, ભડાડાઈ, છેકાઈ, છોકાઈ, હાકાઈ, ફંફાઈ, ચૂકાઈ, ચૂંકાઈ, ચીંચૂઈ (ચીંચવે છે), મેલ્હાઈ, છાટાઈ (છાંટે છે), લીંપાઈ, માગાઈ, ધૂમપાઈ, રાચાઈ, વાજાઈ, દાઝાઈ, ખાજાઈ, ઘાસાઈ, જણાઈ, કરાઈ વગેરે.

આજે ગૂજરાતીમાં વપરાતાં ક્રિયાપદોનાં મૂળ આમ વિક્રમના ૧૪મા શતકના પૂર્વાર્ધ જેટલાં જૂનાં છે, એમાં ભાષાનું સ્વરૂપ પણ મધ્યગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું મળે છે. આમાં કયાંય પ્રાચીન ગૂજરાતી ક્રિયા અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાને સ્થાન રહ્યું નથી. એશક અગાઉ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કવિઓએ તો ધણાં સૈકાઓ સુધી તેની લાક્ષણિકતા જળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩. સં. ૧૩૪૦ના અરસામાં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી એક અતિચારનો ખંડ પણ જણાયેલો મળે છે. એનો શરૂનો ભાગ અહીં ઉતારી લેવામાં આવે છે:

૧કલવેલા પઢયું, વિનયહીણ બહુમાનહીણ ઉપધાનહીણ ગુરુનિ-

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૮૭-૮૮

છાયા : કલવેલા પઢયું, વિનયહીણ બહુમાનહીણ ઉપધાનહીણ ગુરુ-નિહંતવ અનેરા કને પઢયું, અનેરે કહે બ્યજનકૂટ અર્થકૂટ તફલયકૂટ કૂટો અક્ષર કાને માત્રે આગલો ઓછો દેવવંદણ-વંદને પ્રતિક્રમણે સજાય (સ્વાધ્યાય) કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઓ હોય, અર્થકૂટ કયાંય હોય, સૂત્ર અર્થ જેઠ કૂડાં કલાં હોય, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કામળ (=કલમ) સાંપકું સાંપકીને આશાતન પગ લાગ્યો, થૂંક લાગ્યું, પઢતાં પ્રદેષ મત્સર અંતરાય હૂં (=મેં) કોધો હોય, તથા જ્ઞાન દ્રવ્ય ભંક્ષિત ઉચેક્ષિત પ્રજ્ઞાપરાધે વિનાશ્ય વિણાસ્યું કવેખ્યું. હોતાં (=થી) શક્તિ સાર સંભાલ ન કીધી હોય, અમેરે જ્ઞાનાચારે કોષ અતિચાર

મુદુવ અનેરા કમુદુઈ પદયં, અનેરઈ કમુદુઈ વ્યંજનકંદુ અર્થકંદુ તદુ-
લયકંદુ ફરક અદ્ભુરુ કાનઈ માત્રિ આગલઈ ઓછક દેવંદલવાંદલુઈ
પડિકમલુઈ સઝાઈ કરતાં પદતાં ગુણતાં દુહિ હુયઈ, અર્થકંદુ કાલઈ
દુઈ, સૂતુ અર્થુ ખેલ ફડાં કલાં દુઈ, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કમલી
સાંપડે સાંપુડી આશાતન પશુ લાગઈ યુંક લાગઈ, પદતાં પ્રદ્રેપ
મચ્છરુ અંતરામુક હઈ કીધઈ દુઈ, તથા જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષિતુ હપેક્ષિતુ
પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસ્ય વિણાસિતઈ ઊવેખ્યં હુંતી સક્તિ સાર સંસાલન
કીધિયઈ, અનેરઈ જ્ઞાનાચારિઈ કોઈ અતીચારુ દુહિ સુદ્ધમખાદરુ મનિ
વચનિ કાઈ પક્ષદિવસમાંદિ તેહ સવદિ મિચ્છા મિ કુદ્દુતું ॥

આમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રકાર કાઢી નાખવો. એમ
કરવાથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ આવી
જશે. આમાં પણ તત્સમ શબ્દોની બહુલતા લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે.
“પદયં” અને “ઊવેખ્યં” એ રૂપો “પદયું” અને “ઊવેખ્યું” એ
રૂપે મને લાગે છે. કરતાં, પદતાં, ગુણતાં એ અન્યયાત્મક વર્તમાન
કૃદંત (સાતમીના ઠાં પ્રત્યયવાળાં) આજ મુધી અવિચ્છિન્ન રૂપે વપરાયેલાં
છે. આ ખંડમાં કાનઈ, આગલઈ, ઓછક, વાંદગુઈ, ખેલ, ફડાં કલાં,
મોટી, સાંપુડ, સાંપુડી, લાગઈ, યુંક, ઊવેખ્યં હુંતી (=ઊવેખ્યાથી),
તેહ, ઉપરાંત સાતમઈ, પાનિ, ફાફલિ, અંગોલલિ, ફૂલિ, આંખિલ,
કીધી, એકાસણાં, કીધઈ, વિરાસઈ, પીધઈ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપનાં
ધ્યાન ખેંચે છે.

તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનનું “માત્રિ” રૂપ પણ ધ્યાન ખેંચે
છે. ગૂજરાતીમાં તૃતીયાનો સાનુનાસિક “એ” આ રૂપમાં ગર્ભિત
પડ્યો છે. સાતમીમાં “માદિ”નો પ્રયોગ તો ખૂબ બાણીતો છે.
સાતમીનો “ફ” તો જૂનો છે; “એ” ના રૂપમાં હવે આવવાનો છે.

૪. સં. ૧૩૫૮માં કાગળની, પોથીમાં લખાયેલ “સર્વતીર્થ-

હુઓ, સુદ્ધ મખાદરું મને વચને કાંઈ પક્ષ દિવસમાં, તે સર્વ મિચ્છા
મારું કુદ્દુત.

નમસ્કાર” એ સમયની લોકભાષાનું આખાદ સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. સંધિકાળમાં જેવી ભાષા હોવી જોઈએ તેનો એ એક સારો નમૂનો છે:

૧ પહિલઈ ત્રિકાલુ અતીત અનાગત વર્તમાન બહત્તરિ તીર્થંકર સર્વ-
પાપક્ષયંકર હઈ નમસ્કરઈ ।

તદનંતરુ પાંચે ભરતે પાંચે ઐરાવતે પાંચ મહાવિદેહે સત્તરિસહ ઉત્કૃષ્ટ-
કાલિ વિહરમાણુ હઈ નમસ્કરઈ ।

તહ પહિલઈ સૌધર્મિ દેવલોકિ બત્રીસ લાખ, બીજા ધરાની
દેવલોકિ અઠ્ઠાવીસ લાખ, ત્રીજા સનતકુમારિ દેવલોકિ બાર લાખ,
ચૈત્યધ મહેંદ્ર દેવલોકિ આઠ લાખ, પાંચમ ધ્રુવદેવલોકિ ચાર
લાખ, છઠ લાંતક દેવલોકિ પંચાસ સહસ્ર, સાતમ શુક દેવલોકિ
ચાલીસ સહસ્ર, આઠમ સહસ્રારિ દેવલોકિ છ સહસ્ર, નવમ આણતિ
દેવલોકિ બિ સહ, દસમ પ્રાણતિ દેવલોકિ બિ સહ, ઇચારમ આરણિ
દેવલોકિ બારમ અચ્યુત દેવલોકિ બિહુ દહદુ દહદુ સહ. અનધ
હેઠિલે ત્રિહુ ઐવેયકે ઇચારોત્તરુ સહ, માંહિલે ત્રિહુ ઐવેયકે સત્તોતર

૧ એજન, પૃ. ૮૮-૮૯

: પહેલું ત્રિકાલ અતીત અનાગત વર્તમાન બાતેર તીર્થંકર
સર્વ પાપ-ક્ષયંકર (ને) હું નમસ્કાર કરું. તદનંતર પાંચે ભરતે
પાંચે ઐરાવતે પાંચ મહાવિદેહે સપ્તઋષિ(ને) ઉત્કૃષ્ટ કાલે વિહરતો
હું નમસ્કાર કરું. તે પહેલે સૌધર્મ દેવલોકે બત્રીસ લાખ, બીજે
ધરાના દેવલોકે અઠ્ઠાવીસ લાખ, ત્રીજે સનતકુમાર દેવલોકે બાર લાખ,
ચોથે મહેંદ્ર દેવલોકે આઠ લાખ, પાંચમે ધ્રુવદેવલોકે ચાર લાખ,
છઠે લાંતક દેવલોકે પંચાસ સહસ્ર, સાતમે શુક દેવલોકે ચાલીસ
સહસ્ર, આઠમે સહસ્રાર દેવલોકે છ સહસ્ર, નવમે આનત દેવલોકે
બસે, દસમે પ્રાણત દેવલોકે બસે, અગિયારમે આરણિ
દેવલોકે બારમે અચ્યુત દેવલોકે બેઠ દોઢ દોઢ સો, અને હેઠલે ત્રણ
ઐવેયકે અગિયારોત્તરસો (= ૧૧૧), માંહિલે ત્રણ ઐવેયકે સપ્તોત્તર
સો (= ૧૦૭) ઉપલે ત્રણ ઐવેયકે એક સો પાંચ પાંચ-ઉત્તર
(સો = ૧૦૫) વિમાને, એમ સ્વર્ગલોકે ચોથાંશી લાખ સત્તાણુ
સહસ્ર ત્રેવીસ આગલા જિનભવન(ને) વંદું.

સહ, હિપદ્યે ત્રિહુ ગ્રવેયદિ એક સહ પંચ પંચોત્તર વિમાને,
એવંધારઠ સ્વર્ગયોદિ ચક્રરાસી લાખ સત્તાણુક સહસ ત્રેવીસ આગલા
નિનભુવન વાંદડં ।

આ અવતરણમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક હ અને તત્સમ શબ્દો
ખાદ કરતાં ખાટીનાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં ચોખ્ખાં રૂપો છે; એટલું જ
નહિ પણ હેડિલે, માહિલે, હિપદ્યે એ સમન્વિત પદો તો અર્વાચીન
લાક્ષણિકતાનાં (મુંદે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪થી મિથ્ર ભૂમિકાનાં)
રૂપો છે. આમ અર્વાચીન બોલીના અંશે આટલાઃજૂના માલૂમ પડી
આવે છે. બિ સર્ષ (= ખરસે) અને એકસડિ (= એકસો) એ રૂપો,
ઉપરાંત જત્રીસ, લાખ, અઢાવીસ, આઠ, પાંચમઠ, ચ્યાલીસ, આઠમઠ
છ, ધગ્યારમઠ, ખારમઠ, દહિદુ, ચક્રરાસી, સત્તાણુવઠ, ત્રેવીસ, આગલા,
વાંદડ, ખદત્તરિ, છત્રવઠ, છદત્તરિ, સાત, ખાવત્ર, પંચ્યાસી, પાંચ,
છિયાસિયા એ શબ્દસ્વરૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતા
ધરાવનારાં પણ મળી આવે છે. સાથે આ ગદ્ય નાનાં નાનાં વાક્યોમાં
નહોતાં મોટા વાક્યખંડ રજૂ કરે છે. આગલા બેય નમૂના જેમ, એ
જેતાં ગૂજરાતી સ્વાભાવિક ગદ્ય કેવું હતું, તેનો પણ ખ્યાલ મેળવી
શકાય છે.

૫. ટીકાઓ—વિવરણો કેમ લખાતાં એનો નમૂનો પણ સં.
૧૩૫૮ની એક હાથપ્રતમાંથી મળે છે. એ નવકાર મંત્રનું વ્યાખ્યાન
છે. આ પદ્ધતિના પણ પછીથી અનેક ગ્રંથો મળે છે. ગીતા, ગીત-
ગોવિંદ વગેરેનાં ભાષાંતરોની તેવી અનેક હાથપ્રતો ૧૬મા શતકની
મળે છે. આ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન ગ્રંથોમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી. ગદ્ય કે-
પદ્યના વિવેચન તરીકે ખંડાન્વય પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો, જેમાં મુખ્ય
વાક્ય કહી પછી વિશેષ્યોનાં વિશેષણો પ્રશ્ન કરી કરી ચૂકવામાં
આવતાં અર્થસ્વરૂપમાં. જુઓ આ:

નમો હરિહંતાણં ॥૧॥ માહરહ નમસ્કારુ અરિહંત હહ ।

કિસા નિ અરિહંતઃ રાગદ્રેષ રૂપિઆ અરિ વધરી નેદિ હલિયા,

અથવા ચતુષ્ઠિ ઇંદ્રસંઘની પૂજા મહિમા અરિહંત; જિ હત્પત્ર દિવ્ય વિમલ કેવલ જ્ઞાન, ચૈત્રીસ અતિશય સમન્વિત, અષ્ટ મહાપ્રતિ-
હાર્યશોભાયમાન મહાવિદેહિ એત્રિ વિહરમાન તીહ અરિહંત
ભગવંત માહરહ નમસ્કારહ હહ. ૥૧૥૧

આમાં પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ બહોળો છે, પણ અપભ્રંશનો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ડાહ્ય થતો જાય છે. આ આખા વ્યાખ્યાનમાં આ નવાં રૂપો પ્રયોજાયેલાં મળે છે: હહ (= હો), માહરહ-મહારહ, કિસા, ગ્યા, આઠ, ભણિયધ, તણુધ, જિસહ, તિસધ, જાપરિ, તેહ, જિ, તિ, ભણિધ (= ભણિયે, હજી કર્મણિ રૂપ જ) પટાવધ, આંગ (= અંગો, શસ્ત્રો), અછધ, અઠાધ, પનર, પાંચ, હુંતહ (= થનો), કરતધ હુંતધ (= કરતો હોતે, સતિસપ્તમી), સુમેરવહ (= સમરવું), તુમહે, હિવડા તણુધ, ગુણુવહ-પઢેવહ, (ગુણુવો-પઢવો), માહિ, ઇ, ઇકસહિ.

૬. સં. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાંનો અતિચાર તો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનેજ લગભગ રજૂ કરી આપે છે. એમાં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ડાહ્ય થઈ જતો લાગે છે; અને જ્યાં રહે છે, ત્યાં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારને કારણે જેની અનિવાર્યતા છે અને તેથી જોકારમાં પરિણમવાનો છે, તેવો, ફટલાક અપવાદ સિવાય રહે છે. સં. ૧૩૪૦માંના “અતિચાર”ના એક ભાગની ૨૯ વર્ષમાં જ થયેલી આ ખીજી નકલ એ વિકારો કેમ ઓસરતા જતા હતા તે બતાવે છે:

૧ પ્રા. શુ. કા. સં. પૃ. ૮૯

છાયા : મારો નમસ્કાર અર્હત(ને) હો. કેવા ને અર્હત; રાગદ્રેષ રૂપિયા અરિ વૈરી નેણે હણ્યા. અથવા ચોસઠ ઇંદ્રસંઘની પૂજા મહિમા અર્હિયે. ને હત્પત્ર દિવ્ય વિમલ કેવલજ્ઞાન, ચૈત્રીસ અતિશયે સમન્વિત અષ્ટ-મહાપ્રાતીહાર્ય-શોભાયમાન મહાવિદેહે ક્ષેત્રે વિહરતા, તે અર્હત ભગવાન(ને) મારો નમસ્કાર હો.

૧ જ્ઞાનાચારિ દાસવેલા પઠિહ શુભિહ વિનયહીન બહુમાનહીન
ઉપધાનહીન ગુરુનિન્દવ અનેરી કન્દુષ પઠિહ અનેરક કદિહ ।
વ્યંજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનક માત્ર આગલક ચોહક દેવવંદલુક
પઠિકમણુક સજ્જાઓ કરતાં પદતાં શુભતાં હુઓ. હુક, અર્થકૂટ
તફસયકૂટ, જ્ઞાનોપકરણિ પાટી પોથી ઠવણી સાંપડા સાંપડી પતિ
આસાતના પશુ લાગક પદતાં શુભતાં પ્રદેયુ મચ્છરુ અંતરાક હુક કીધહ
હુક ભવ સગલાહક માદિ તેહ મિચ્છા મિ ફક્ક ॥

આમાં પ્રથમ વાક્યમાં સ્કાર રહેલો છે, ત્યારે “વ્યંજનકૂટ”
વગેરે શબ્દોમાં સ્કાર ઓસરી ગયો છે. પણ જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
છે તે શબ્દ તો સજ્જાઓ < મં. સ્વાધ્યાયકઃ અને હુઓ < મં.
મૂતકઃ છે, જેમાં સ્કાર અર્વાચીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતાવાળો ઓ
થઈ ચૂક્યો છે. શું આટલા વહેલા સમયમાં નરજનતિનો ઓકાર
પ્રચારમાં આવો ગયો હશે ?

ઉપરના વાક્યખંડથી બાકીનામાં : ચાલુ, કીધહ, કીધક, કુંડી,
સાખિ, ચાપણિ, રાડિ, ભેડિ, વિદાવિદિ, જાનહ, શીકુહ, લીધહ,
વાવરિહ, બાહિરિ, પાડોસિ, અણુમોકસાવિહ, આઠમિ, નીમ, જિયરહિ,
અઢાર, હોડનક હતક (= હોડતે હતે = હોડતાં) જિપાજિ, ખાંડાં, કીધાં,
કરાવ્યાં, અનુમોઘાં, કીધી, કિખાવ્યાં, વાંદણાંક, જિજમુ અમ્હારહિ,
આ રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં સૂચક છે. અપભ્રંશના અંતિમ
વિકારો આમ ઘસાતા ઘસાતા સં. ૧૪૦૦-૫૦ વચ્ચે મધ્યકાલીન
ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતામાં રજૂ થઈ ગયા છે; સાધોસાથ મં. તત્સમ
શબ્દો ભારોભાર પ્રયોજનવાનું કામ તો ચાલુ જ રહ્યું છે.

[પંદરમું શતક]

ચૌદમા શતકના પછ અને ગણના વિકાસ પછી આપણી સામે
૧૫ મા શતકની પછ-ગણ કૃતિઓ રજૂ થાય છે. ભાષાનું સ્વાભાવિક

સ્વરૂપ અર્પનાર ગદ્યને ઉપરની જેમ જ અલગ રાખી પ્રથમ અહીં પદ્યકૃતિઓ અને તેના કર્તાઓના સંબંધમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ છે. એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૪૯૦ આસપાસથી માનવામાં આવે નથી; એટલે અહીં રાસયુગના અંતિમ શતકને સં. ૧૪૯૦ સુધી તો લઈ જઈ જ શકિયે. છેલ્લી પચીસીનો વૃદ્ધ પ્રૌઢ કવિ, નરસિંહયુગના સંધિકાળમાં કવિતા લખે તેને નરસિંહયુગમાં ગણવા કરતાં રાસયુગમાં મૂકિયે તો તેથી સ્વાભાવિકતા વધુ જળવાઈ રહેશે.

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી પ્રથમ ભૂમિકા

સાપાદ્યિએ પંદરમા શતકની કીમત વિશેષ છે. ચૌદમા શતકનો અંત સાથે સાહિત્યમાં અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા નષ્ટ થવા આવે છે અને પ્રાચીન ગૂજરાતીની બંને ભૂમિકાઓ પૂરી થવા જાય છે, ન્યારે પંદરમા શતકથી શુદ્ધ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ અલિખ્યકત થવા માંડે છે, જોકે બહુ મોડે સુધી જૈન કવિઓ જૂનું રૂપ સાચવવાનું વલણ ધરાવે છે. ભાષાનું બંધારણ વગેરે અહીં ન આપતાં પરિશિષ્ટ-૩ માં આપવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અનુસંહિત કરી શકાશે.

૧. માત્ર જૈન ધાર્મિક કથાઓને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી અનેક જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતી કવિતાને આ પૂર્વે ભરી દીધી છે; પણ સ્વતંત્ર પૌરાણિક કથાનકોને વસ્તુ તરીકે લઈ રચવામાં આવેલાં કાવ્યો મળતાં નથી. એ ખોટા પૂરી પાડવાનો એક સત્પ્રયત્ન શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૪૧૦ માં નાંદોદમાં કર્યો છે, તે નીચેના તેના ગ્રંથના અંત ભાગના અવતરણ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે:

૧૫૩૫ તણુ ઉ ચરીતુ જો પદ્યે જો ગુણ સંલલ્યે ।

પાપ તણુ વિણાસુ તસુ-રહઈ એ હેલાં હોઈસિ એ ।

— ૧ આ કાવ્યની હાયપ્રતનો ઉપયોગ કરવા બદલ મારા મિત્ર શ્રી. મધુસૂદન મોહીનો ઋણી છું.

નીપનદ નયરિ નાદઉદ્ગિ વચ્ચરિ એ ચલિદ દદોતર એ ।
 તાંદુલ વેષાદીય-સૂત્ર-માઝિલા એ ભવ અરિદ ઉધર્યા એ ।
 પૂનિમ-પખ-મુર્છોદ સાલિભદ્ર એ મુરિહિં નીમીદ એ ।
 દેવચન્દ્ર-દ્વપરોધિ પાંડવ એ રાસ રસાદહ એ ॥૧

આ કાવ્ય તે પંચપંડવચરિત્ર રાસ અને તેનો કર્તા તે પૂર્ણિમા ગચ્છતો શાલિભદ્રચરિ. તેણે કામ દેવચન્દ્રચરિના સૂત્રનથી આ કાવ્ય રચ્યું છે.

પંચપંડવચરિત્ર રાસની વસ્તુ નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થશે કે મદ્રાભારત પોતે જ છે. માત્ર ૭૯૫ પંક્તિમાં ૧૫ દ્વાશ્લો (૬૩૫) માં કવિએ આખા મદ્રાભારતનો કથાસાર આપી દીધો છે. એક એક કથાને જૈન રૂપાંતર આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે તો માત્ર ગૌણ વસ્તુ છે.

આ કાવ્યની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે રીતે મને ઉપયોગિતા જણાઈ છે. વસ્તુની ધારાવાહિતા એ શાલિભદ્રચરિની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ છે. એક પછી એક બહુ સિદ્ધતથી કવિ કથાનકો માંડ્યો જાય છે. એણે સ્વીકારેલું લાઘવ ભૂપણ તરીકે ચર્ચ રહે છે. દ્વાશ્લો ૨ થી કથાનો વિસ્તાર કવિ ગાય છે:

રહયિણા-હરિ પુરિ દુર-નરિદ કેરો કૃષ્ણમંડલ ।

સદભિદિ સંત સુહાગસીલ દ્રઢ નર-વરુ સંતંત્ર ।

૧ કાયા :

પાંડવ તણું અરિત જે પદે જે શુણે સાંભળે ।
 પાપ તણો વિનાશ તેને એ દેશાં દશે ।
 નીપર્ણુ નગર નાદોદ એ વચ્ચર એ ચાંદ દોતરે ।
 તાંદુલ-વૈતાલિક-સૂત્ર-માંદેના (?) એ ભવ અમે ઉધર્યા ।
 પૂર્ણિમા-પક્ષ મુર્છોદ સાલિભદ્ર એ ચરિએ નિર્ગ્યુ ।
 દેવચન્દ્ર-દ્વપરોધે પાંડવ એ રાસ રસિક ।

૨ કાયા:

હસ્તિનાપુર પુરે દુર-નરેન્દ્ર કેરો કૃષ્ણમંડલ ।
 સદજે સંત સુભગસીલ દુઓ નરવર સંતનુ ।

તસુ ધરિ રાણી અછત્ર ફુન્નિ એક નામિ ગંગા ।
 પુત્રુ જઈ ગંગેઈ નામિ તિણિ તિહુણિ ચંગા ।
 સત્યવતી છઠ અવર નારિ તસુ નંદણુ ફુન્નિ ।
 સવે સ-લક્ષ્મણુ રૂપ-વંત અનુ કંચણુ-વન્નિ ।
 પહિલઈ ખેટઈ કરમ-દોસિ ખાલખણિ વિવનઈ ।
 વિચિત્રવીર્યુ ખીજઈ કુમારુ બહુ-ગુણુ-સંપનઈ ।
 રાઈ પહૂતઈ સરગ-લોકિ ગંગેય કુમારિ ।
 તઈ લધુખંધવુ ઠવિઈ પાટિ તિણુ વચણુ-વિચારિ ॥

કવિ પાંડવ-કૌરવના ય્યપણુમાંનો વિદ્યાપરીક્ષાનો એક પ્રસંગ
 કેવી રીતે બન્યો હતો તે બતાવતાં ૪ થી ઠવણીમાં ગાય છે:

૧ગુરિ વીનવિઈ અવસરિ રાઈ “સવિહુ” ખેઠાં કરઈ પસાઈ ।
 લુખિઈ મંડાવઈ નવઈ અખાડઈ નવ નવ લાંગિ પુત્ર રમાડઈ ॥૧॥
 આપસુ વિદુરઈ દીધઈ રાઈ દહદિસિ જણુવઈ જોવા ધાઈ ।
 સોવન થાંભે મંચ ચડાવઈ રાણોરાણિ તે સહુચ આવઈ ॥૨॥

તેને ઘેર રાણી છે બે એક નામે ગંગા ।
 પુત્ર જયો ગાંગેય નામે, તેથી ત્રિલુવને ચંગ ॥
 સત્યવતી છ અવર નારી, તેના નંદન બે ।
 સર્વ સુલક્ષણુ રૂપવંત અને કંચનવર્ણે ।
 પહેલો ખેટો કર્મદોષે ખાલપણે વિપત્ર (= મરી ગયો)
 વિચિત્રવીર્ય ખીજો કુમાર બહુ-ગુણસંપત્ર ।
 રાજ પહોળ્યો સ્વર્ગલોકે, ગાંગેય કુમારે ।
 તો લધુખંધવ સ્થાપ્યો પાટ તેણે વચન-વિચારે ॥

૧ છાયા:

ગુરુએ વીનવ્યો અવસરે રાજ “સર્વને ખેઠાં કરો પસાય ।
 તમે મંડાવો નવો અખાડો નવ નવ લાંગે પુત્ર રમાડો ॥૧॥
 આપસુ વિદુરને દીધો રાએ દસ દિશે જનપદ જોવા ધાય ।
 સુવર્ણ સ્થાપે મંચ ચડાવે રાણોરાણુ તે સહુએ આવે ॥૨॥

બેઠે હૂંફેઈ બેઠે બાકરે વાઈ રાય તણા મન રીઝુ ભાપાઈ ।
 ધરણિ ધસકક ધાન્ય ગયણુ હારિય જીતય જયજય વચણુ ॥૧૦॥
 હીયાં ધસકકે કાયર લોક સંત તણાં મન કરે સરોક ।
 બણે વીજ પડી અકાલિ બણે મુંદ્ર ખુણ્યા કલિ-કાલિ ॥૧૧॥
 કાણિ નાનહા કાણિ મોટા દીસઈ માહોમાહિ સુખમ બેઠે રીસઈ ।
 બંધવિ વીંટીક રાફ ફુલેહણુ ચિહું પંડવિ વીંટીક દ્રોણુ ॥૧૨॥

કવિનો સ્વાભાવિક વેગ આમાં મૂર્ત થયો દેખાશે. આવા તો ઘણા સુંદર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ સારું વૈવિધ્ય મળે છે. એણે આખા કાવ્યને ૧૫ ઠવણી (સ્થાપના = કડવાં)માં વિભક્ત કરી નાખ્યું છે. આ બધી ઠવણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ગાઈ શકાય તેવી છે. પ્રત્યેક ઠવણીને અંતે એક કે વધુ વસ્તુ હંદ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે કે જે ઠવણીની કથાનો ઉપસંહાર કરી નવી કથાનો ઉપક્રમ કરી આપે છે. આખા કાવ્યમાં બંધની દૃષ્ટિએ નીચેની યોજના મળે છે:

ઠવણી ૧ લી—૧૬+૧૬+૧૩ ની ૨૨ કડીને ૨૩ મી કડી “વસ્તુ”

ઠવણી ૨ જી—એક દ્વિપદી અને એક ચોપાઈ એવો મિશ્ર બંધ,
 જેમાં કેટલીકવાર સળંગ બેચાર ચોપાઈઓ સાથે
 પણ આવી જાય છે, તેવી ૨૬ કડી, ને ૨૭મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૩ જી—રોળા હંદ ૨૪ ને ૨૫-૨૬ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૪ થી—ફહા ૨૧, ને ૨૨-૨૩-૨૪ “વસ્તુ”

ઠવણી ૫ મી—ચોપાઈ ૨૬ ને ૨૧-૨૨ “વસ્તુ”

ઠવણી ૬ ઠી—વિપમચરણ ચોપાઈ + સમચરણ ફહાનું ૧૩ માત્રાનું

ધરણિ ધસકે ગાન ગગન હારે જીતે “જયજય” વચન ॥૧૦॥

હૈયાં ધસકે કાયર લોક(નાં) સંત તણાં મન કરે સરોક ।

બણે વીજ પડી અકાલે બણે સમુદ્ર કુખ્ય-યયા કલિ-કાલે ॥૧૧॥

કાણે નાના કાણે મોટા દીસે માહોમાહ સુખે બેઠે રીસે ।

બંધવે વીંટયો રાય ફુરોધન ચારે પાંડવે વીંટયો દ્રોણ ॥૧૨॥

અંતે દશરના પૂરણવાળું. માત્ર જે ચોપાઈની
૧૫ માત્રાને સ્થાને ૧૬ માત્રા આવી ગય તો
સર્વેયાની દેશી બની શકે, તેવી ૪ કડી. એ પછી
દૂકાના સમચરણનાં ૪ ચરણ, પછી ૧ હરિગીત;
પાછી ૭ થી ૧૦ ઉપર મુજબ. ૧૧-૧૨ મી કડી
ફરી દૂકાના સમચરણનાં ૪ ચરણ અને ૧ હરિગીત;
ત્યારે ૧૨ થી ૧૫ ઉપરનો હાળ. ૧૬ થી ૨૨
ચોપાઈ. ૨૩-૨૪-૨૫ મી “વસ્તુ”

કવણી ૭ મી—અનુપ્રાસ રહિત સોરઠા ૧૨, જેમાં વિષમચરણમાં
૧ લા શબ્દ પછી એ નો પ્રક્ષેપ; ૧૩ મી “વસ્તુ”

કવણી ૮ મી—૨૩ શુદ્ધ સોરઠા—વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, અને
૨૪ મી કડી “વસ્તુ”

કવણી ૯ મી—૧૮ ચોપાઈ અને ૧૯ મી “વસ્તુ”

કવણી ૧૦ મી—૨૦-૩૦ ,, અને ૩૧-૩૬ મી “વસ્તુ”

કવણી ૧૧ મી—૩૭-૫૫ ,, અને ૫૬-૫૭ મી “વસ્તુ”

કવણી ૧૨ મી—૫૮-૬૯ ,, અને ૭૦ મી “વસ્તુ”

કવણી ૧૩ મી—૭૧-૭૬ ,, અને ૭૭-૮૨ મી “વસ્તુ”

કવણી ૧૪ મી—૯ ,, અને ૧૧-૩૮ અને રોળા + ૧ વસ્તુ

કવણી ૧૫ મી—૧૪ સોરઠા વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, પણ સમપદમાં
૧ લા શબ્દ પછી અને અંતે એના પ્રક્ષેપવાળા.

આ રીતે અંધ-વૈવિધ્ય કવિએ સાધ્યું છે. આ ગંધો ખાસ
અનુભવા નથી; આમાંનો માત્ર ૧૫ મી કવણીનો અત્યાર સુધીમાં
આવેલો નથી, જેનો નમૂના આ કવિના સમયનો નિર્દેશ કરતાં
શરૂઆતમાં જ આપવામાં આવ્યો છે.

લાપાની દષ્ટિએ નિહાળતાં આ કવિની લાપામાં મધ્યકાલીન
ગૂજરાતી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્થાપના થઈ છે. ઉપરના નમૂનાઓને જ

પાસતાં માલુમ પડશે કે નીપનઉ, માઝિલા, જીધર્યા, પૂનિમ, નીમીઉ, રો (તદ્દન અર્વાચીન), અછપ્પ, છપ્પ, પહિલઉ, કરમ (અર્વાચીન દલવ), ખીજઉ, પહૂતઉ, પાટિ, વીનવિઉ, એઠાં (“એ”માં તદ્દન અર્વાચીનતા), રમાડઉ, દીધઉ એ વગેરે બધાં અધ્ય. ગૂજ.નાં રૂપો ૩૦૦૦૦૦ સમ રાખે પશુ ખૂબ પ્રયોગ્ય છે, છતાં વનિ, લક્ષ્મણ, સંતણુ વગેરે રાખે જૂના રહી જવા પામ્યા છે, જે પશુ હવે અપરિચિત જેવા તો નથી જ લાગતા. “ જાણે વીજ પડી અકાલિ ” જેવાં રૂપો તો આપણને છેક સ. ૧૬૫૦-૧૭૦૦ લગલગ લખ જાય તેવાં છે. એક મુદ્દો, તેથી, આમાંથી એ પશુ તરી આવશે કે સાહિત્યકીય ભાષાનું અરૂપ જાળવવાનો પ્રયત્ન છતાં ચાલુ બોલોમાં અર્વાચીનતાની નિકટ આવવાનો પ્રયત્ન હતો. જે જાણ્યે અજાણ્યે સાહિત્યકીય રચનામાં પશુ દાખલ થઈ જતો હતો.

૨. જ્યાનંદસૂરિનો સ. ૧૪૧૦ આસપાસનો એક ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ જાણવામાં છે, પશુ તે મેળવી શકાયો નથી. એ જ સમયમાં વિજય-ભદ્રસૂરિની સં. ૧૪૧૧ આસપાસ રચાયેલી કમલાવતી રાસ (૩૬ કડી) કલાવતીનો રાસ (૪૯ કડી), હંસરાજ વચ્છરાજ (સં. ૧૪૧૧), શીલ વિશે (મં. ૧૪૧૧) એ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે. આમાંની પ્રથમ એ કૃતિના આદિ અંત નોંધાયેલા મળે છે.^૧ આમાંની કલાવતીનો રાસ એ કૃતિમાં તટકાલે જ લખાના અંશે ઠીક ઠીક સચવાઈ રહેલા મળે છે; જેમકે

આદિ—રસરત ક્ષેત્રિ રેખમયરી છિ મગલાવતી,
શંખ રાજ રે રાજ કરઈ જસિહ સૂરપતી,

૧ જૈ. ગુ. કા. ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૪-૧૫

૨ છાયા : ભરતક્ષેત્રે રે નગરી છે મૃગલાવતી
શંખ રાજ રે રાજ્ય કરે જેવો સુરપતિ,
એક દિવસે રે રામે મંત્રી(ને) જોલાવ્યો
દત્ત મંત્રી રે દેશાવરથી આવ્યો. ૧

x

x

x

x

એક દિવસે રે રાહ મંત્રી બોલાવીક,
દત્ત મંત્રી રે દેસાહરથી આવીક.

અંત—ભૂપત્રુ સૂત રાજ થાપી લીધુ સંયમ સુખ-ભરિય,
દેવલોકિ બિહુ પુહતા સુગતિ જસિ અવતરી,
કલાવતીની પછીય સગાય, ન પડીય સંસાર-સિઈ,
વિજયભદ્ર મુનિવર સતીય ધ્યાય, મોક્ષ જઇય લીલ-સિઈ. ૪૯

આ અવતરણમાં, જસિઉ, બોલાવીક, આવીક, ભરિય, જસિ,
પડીય, સિઈ, જદાઈ વગેરે રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ
ભૂમિકાનાં સ્પષ્ટ છે. બેશક લલિયાના કે ગમે તે દોષે ભૂપત્રુ, લીધુ,
એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં અને દિવસે એ
ચતુર્થ ભૂમિકાનું વૈકલ્પિક રૂપ પણ આમાં મળે છે. ભાષા-સ્વરૂપ
સ્પષ્ટ રીતે શુદ્ધ ગૂજરાતી થઇ ચૂક્યું છે.

૩. આ કાળનું મહત્ત્વનું બીજું કાવ્ય વિનયપ્રભનો ગૌતમરાસ છે.
પહેલાં તે કાળ “જૈનપ્રબોધ” માસિકમાં અને પછી—સ્વ. ચીમનલાલ
દલાલે પ્રાચીન ગૂર્જર નાવ્યમંત્રક પ્રસિદ્ધ નહોતો કર્યો તે પૂર્વે—સૌથી
જૂનામાં જૂની કૃતિ તરીકે આ રાસ ભાવનગરની જૈન-ધર્મપ્રસારક
સભા તરફથી સં. ૧૯૬૫ (ઈ. સ. ૧૯૦૯)માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો હતો, ત્યારે મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ એ રાસના કર્તા વિજય-
પ્રભ (?) ઉર્ફે ઉદયવંતને ગૂજરાતી ભાષાનો આદિકવિ માન્યો હતો,^૧
પણ હવે ગૂજરાતી ભાષાના આદિકવિ તરીકે આ. હેમચંદ્ર સિવાય બીજા

ભૂપત્રુ સૂત રાજ થાપી લીધો સંયમ સુખ-ભરે
દેવલોકે બે પહે આ સુગતિ જેને અવતરી.

કલાવતીની પછી સગાય (=સ્વાધ્યાય) ન પડાય સંસાર શું

વિજયભદ્ર મુનિવર સતી(ને) ધ્યાય, મોક્ષે જઇયે લીલાશું. ૪૯

૧ જૈન ડૉ. હેરોલ્ડ ઇ. સ. ૧૯૧૫) વર્ષ ૧૧ પૃ. ૩૦૨માં શ્રી. ગોકુલ-
દાસ ના. ગાંધીના “પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય” એ લેખ. (જૈન
ઈતિહાસ-સાહિત્ય અં. ૬).

કોઈને મૂકી શકાય તેમ નથી. “ભરતેશ્વર-આહુબલિરાસ” (સં. ૧૨૪૧)-ના કર્તા શાલિભદ્રસૂરિને આપણે આદિકવિ ગણવા લલચાઈએ, પણ તે તો પ્રાચીન ગૂજરાતીની બીજી ભૂમિકાનો કવિ છે; પ્રથમ ભૂમિકાના કવિઓ તે પૂર્વે છે જ, જેમાં આ. હેમચંદ્રનું પ્રાથમ્ય છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પણ વિનયપ્રભના સમકાલીન પંચપંડવચરિત-કાર (સં. ૧૪૧૦) શાલિભદ્રસૂરિ, ક્ષેત્રપ્રકાશરાસ-કાર જયાનંદસૂરિ અને કમલાવતીરાસ વગેરેના કર્તા વિજયભદ્ર છે જ. આ સમકાલીનોમાંથી કોને આદિકવિ માનવો ? અને એ પૂર્વેની કૃતિઓ મળે તો આદિકવિનું માન વારંવાર બદલાવ્યા કરવું પડે; અને છતાં ગૂજરાતીનો આદિકવિ તો તે તે ન જ થાય.

બધી મળી પદ કડીનો પણ છ ભાસામાં વિલક્ત થયેલો, દરેક ભાસાને અંતે એક એક વસ્તુ છંદ આપતો આ રાસ કવિની મં. ૧૪૧૨ ની કૃતિ છે; જેમકે

૧ ચઉદહસે ખારોત્તર વરિસે, (ગાયમગણધર કેવલ-દિવસે)
ખંભનથર પ્રભુપાસ-પસાયે, કીધો કવિત ઉપગારપરો.
આદિહી મંગલ એહ ભણીને, પરવ મહોત્સવ પહિલો દીને,
રિક્ષિવૃદ્ધિ કલ્યાણકરો. પદ

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ ખંભાતના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહી આ રાસ રચ્યો છે.

જૂના ભાગમાં લેખકની છાપ નથી; પણ પછીની મોડી હાથ-પ્રતમાં છે. “જૈનપ્રબોધ”માં વધુ ત્રણ કડી છપાયેલી છે. તે પ્રમાણે કર્તાનું નામ ઉદયવંત (= વિજયભદ્ર બીજું નામ) જણાય છે:

રગૌતમ સ્વામીનો રાસ ભણીને, ચક્રવિહ સંઘ રસિયાયત કીને,
સયલ સંઘ આણંદકરો;

-
- ૧ છાયા: ચૌદસે ખારોત્તર વર્ષે, (ગૌતમ-ગણધર કેવલ-દિવસે), ખંભાત-નગર પ્રભુ-પાર્શ્વ-પ્રસાદે કીધો કવિત ઉપકાર-પર । આદિમાં મંગલ એ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહોલો દીને, ઋક્ષિવૃદ્ધિ કલ્યાણ-કર. પદ
- ૨ ભાષા સ્પષ્ટ છે: છાયાની જરૂર નથી.

કુંકુમચંદન છડો દેવરાવો, માણેક માતીના ચોક પુરાવો,
રચણ સિંહાસણ ખેસણું એ. ૬૦

તિહાં ખેસી ગુરુ દેરાના દેશે, ભવિક જીવનાં કાજ સરેસે,
ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) મુનિ એમ ભણે એ;
ગૌતમ સ્વામી તણો એ રાસ, ભણતા મુણતાં લીલવિલાસ,
સાસન મુખનિધિ સંપન્ને એ. ૬૧

એહ રાસ ને ભણે ભણાવે, વર મયગલ લચ્છી ધર આવે,
મનવંછિત આશા ફળે એ. ૬૨

(આ પાઠની આમ ભાષા અર્વાચીન જેવી થઈ ગઈ છે.)

આ કવિનું સાચું નામ વિનયપ્રભ છે; જેમકે—

દેવહ હુરિ અરિહંત નમીજઈ, વિનયપદ ઉવચાય શુણીજઈ.

આ વિનયપ્રભસૂરિ જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય હતા અને એમને
‘ઉપાધ્યાયનું પદ મળેલું હતું. એમણે જ “ગૌતમરાસ” રચ્યાનો જૂનો
ઉલ્લેખ એક અપ્રસિદ્ધ પટ્ટાવલીમાં નોંધાયેલો છે. ઉપરના પહેલા
અવતરણમાં ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) નામ મળે છે, તેમાંનું વિજયભદ્ર
તે વિનયપ્રભ જોઈયે; અને ખીજા અવતરણ પ્રમાણે તો તે ઉદયવંત
વિનયપ્રભ જ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ નાના રાસમાં અમત્કૃતિ છે, અને
તે જૂની ધાટીની આલંકારિક પદ્ધતિના પરિણામે:

ભાસા—તવ ચડિઓ ઘણુમાણુ ગળે, ઈંદ્રભૂષ ભૂદેવ તો;
હુંકારો કરિ સંચરિઅ, કવણસુ જિણ્ણવર દેવ તો. ૧૭
ચોજન ભૂમિ સમોસરણુ, ચેખે પ્રથમારંભ તો;
દહદિસિ દેખે વિવિધ વધુ, આવંતી સુર-રંભ તો. ૧૮
મણિમય તોરણુ દંડધજ, કોસીસે નવ ઘાટ તો;
વચર વિવર્જિત જંતુ-ગણુ, પ્રાતીહાર જ આઠ તો. ૧૯

સુર નર કિનર અસુરવર, ઇંદ્ર ઇન્દ્રાણી રાય તો;
 ચિત્તે ચમકિય ચિતવે એ, સેવતા પ્રભુપાય તો. ૨૦
 સહસકિન્નણ સમ વીર બિણ, પેખવે રૂપ વિશાલ તો;
 એહ અસંભમ સંભવે એ, સાચો એ ઈંદ્રનલ તો. ૨૧
 તવ બોલાવે ત્રિજગશુર, ઈંદ્રભૂષ નામેણ તો;
 શ્રીમુખે સંસય સામિ સવે, ફેરે વેદ-પએણ તો. ૨૨
 માન મેલહી મદ ઠેલી કરી, ભક્તિએ નામે શીસ તો;
 પંચ સયાંશું વ્રત લીઓ એ, ગાયમ પહેલો સીસ તો. ૨૩
 અંધવ સંજમ સુણવિ કરી, અગનિભૂષ આવેય તો;
 નામ લેધ અલ્યાસ કરે, તે પણ પ્રતિબોધે ચ તો. ૨૪
 ઇણે અનુક્રમે ગણહરચણ, ચારેયા વીરે અગ્યાર તો;
 તવ હપદેસે ભુવનશુર, સંયમશું વ્રત બાર તો. ૨૫
 બિહુ હપવાસે પારણું એ, આપણપે વિહરંત તો;
 ગાયમ સંયમ જગ સયલ જયજયકાર કરંત તો. ૨૬

દાવ્યબંધની દષ્ટિએ આ રાસ બોતાં નીચે મુજબ કડીઓ છે:

ભાસા (૧)—કડી ૧-૬ રાજા હંદ

„ ૭ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૨)—„ ૮-૧૫ ચરણાકુલ હંદ

„ ૧૬ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૩)—„ ૧૭-૨૬ દોહરા

„ ૨૭ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૪)—„ ૨૮-૪૪ સમપદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠા

„ ૪૪ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૫)—„ ૪૫-૪૯ ચાર અર્ધના નિરનુપ્રાસ સોરઠા

„ ૫૦ મી વસ્તુ હંદ.

ભાસા (૬)—, ૫૧-૫૯ ૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં અર્ધવાળા અર્ધ-
સમ છંદ

પણ આ છંદોમાં ગેયતાનું તત્ત્વ સંપૂર્ણ જળવાયેલું મળે છે. ઉપર ૩ છંદોમાં આપવામાં આવી છે, તેમાં પ્રત્યેક અર્ધને છેડે “તો” નિરર્થક ઉમેરાયેલો મળે છે, તે એ વાતની સાક્ષી આપે છે; ન્યારે પાંચમી ભાસામાં પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી “એ” “રેવંત-ગિરિરાસુ”ના છેલ્લા કડવામાં ઉમેરાયેલો મળે છે તે પ્રકારનો જ મળે છે.

અસલ સારી હાથપ્રતને અભાવે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાષા નથી મળતી, અને અષ્ટ, અહિ ને સ્થળે પ્રાયઃ એ-ઓ થઈ ગયેલા મળે છે, આમ છતાં સંબંધક ભૂતકૃદંતો વગેરે રૂપો ભોતાં જૂની લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. ખીજી ભાસાઓ કરતાં ૧ લી ભાસામાં જૂનાં રૂપો ઠીક ઠીક સચવાઈ રહ્યાં છે:

૧વીર નિભિસર-ચરણકમલ-કય-વાસો,
પણમવિ પભણિસુ સામિ સાલ ગોયમગુરુ-રાસો;
મણ તણ વયણ એકંત કરવિ નિસુણો ભો ભવિઆ,
નિમ નિવસે તુમ દેહગેહ ગુણ-ગણ ગહગહિઆ,
નંબુ દીવ સિરિ ભરહખિત ખાણીતલમંડણ,
મગધ દેસ સેણીય નરેશ રીહદલ-ખલખંડણ;
ધણવર ગુખખર નામ ગામ જહિ ગુણ ગણ-સખન,
વિષ્વ વસે વસુભૂષ તથ તસુ પુહવી ભખન.
તાણ પુત્ત સિરિ ઈદમૂઠ ભૂવલય-પસિન્દો,
ચહદહ વિખળ વિવિહરવ નારિ-રસવિન્દો (હુન્દો);
વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણગણહ મનોહર,
સાત હાય સુપ્રમાણ દેહ રૂપે રંભાવર.
નયણ વયણ કર ચરણ નિહાવિ પંકજ જલે પાડિય,
તેજે તારા ચંદ સૂર આકાશે ભમાડિય;

રૂવે મથણ અનંગ કવિ મેદિહઓ નિરધાડિય,
 ધીરમેં મેરુ ગંભીર સિધુ ચંગિમ ચયચાડિય. ૪
 પેખવિ નિરુવમ રૂવ જસ જણ જપે કિંચિય,
 એકાદિ કલિભીતે ઇથ ગુણ મેહલ્યા સંચિય,
 અહવા નિશ્ચે પુન્વજમ્મે જિણવર ઇણે અંચિય,
 રંભા પદમા ગૌરી ગંગ રતિ હા વિધિ વંચિય. ૫
 નહિ બુધ નહિ ગુરુ કવિ ન કોઈ જસુ આગલ રહિઓ,
 પંચસમા ગુણ પાત્ર માત્ર હોંડે પરિવરિઓ;
 કરે નિરંતર ચક્ક કર્મ મિથ્યામતિ મોહિય,
 ઇણે છલિ હોસે ચરણ-દંસણહ વિસોહિય. ૬

ઉપર મોટા અક્ષરમાં આપેલા શબ્દો બાદ કરતાં બાકી સ્વરૂપ :
 સ્પષ્ટ જૂનું છે, જેમાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા રાખવાનો પ્રયત્ન છે.
 અર્થ, અહિ પૃથક્ કરતાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દો મધ્ય ગૂ. ના બની
 જાય છે, જેમાં હંદ પ્રમાણે જલે-આકાશે-ને સ્થાને જલિ, આકાશિ,
 ભીતે-ને સ્થાને ભીતિ, -જમ્મે-નું પણ-જમ્મિ, ઇણે-નું ઇણિ,
 મેદિહઓ-ને સ્થાને મેદિહઉ રૂપ ઇષ્ટ છે.

પણ આ કાવ્યની જૂની હાથપ્રત ઉપરથી સ્વ. દલાલે અને
 શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ લીધેલા અવતરણમાં મૂળ મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી.
 ભૂમિકા મળી આવે છે; તે કવિના સમયની લાપાતો ખ્યાલ આપશે:
 આદિ—પ્રણવાદાર પહિલું એ ભણીજઈ માયા ખીજઈ સિઝંતિ સુણીજઈ
 શ્રીમુખિ શોભા જ સંલક એ.

x

x

x

અંત—દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજઈ, વિનયમ્પહ ઉવચાય શુણીજઈ,
 ઇણિ મંત્રિ ગાયમ નમહ એ. ૪૮
 પરવર વસતા કાંઈ કરીજઈ, દેસ દેશાંતર કાંઈ ભમીજઈ,
 કવણ કાનિ આયાસ-કર.
 પ્રહિ હરી ગાયમ સંભરીજઈ, કાન સમગ્રહ જન ખિણિ શીજઈ,
 નવનિધિ વિલસઈ તાંહ ચાર. ૪૯

ચલદહસઈ ખારોતર વરિસે, ખંભ નયરિ સિરિ ખાસ પસાઈ,
કીઈ કવિત ઉપગારવરો.

આદિહિ મંગલ એચ લણીનધ, પરવિ મહોછવિ પહિલૂં દીનધ,
રિધ્ધિ વૃધ્ધિ કલ્યાણકરો. ૫૦૧

આમાં અષ્ટ, અઠિ છૂટા છે, પણ પહિલૂંમાં અઠિ એક દીર્ઘરૂપે
આવી ગયું છે, જે મધ્ય. ગૂજ. ની ખીજ ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે,
પણ જેનો આરંભ ૧ લી ભૂમિકામાં આછો આછો થવા લાગ્યો હતો.
ઉપરના અવતરણની ભાષામાં હવે અગ્નણ્યું તત્ત્વ નથી આવતું,
અપવાદરૂપે ષષ્ઠી વિલક્ષિતનો “હ” પ્રત્યય માત્ર છે; અને આ જ
પરિચિતતા તે મધ્ય. ગૂજરાતીની સૂચક છે.

૪. સં. ૧૪૧૫ માં રચાયેલો “ત્રિવિક્રમરાસ” જાણવામાં
આવ્યો છે,^૨ જેના કર્તા ખરતરગચ્છના જિનોદયસૂરિ છે. આ કાવ્યના
વિષયમાં વિશેષ માહિતી હાલ પ્રાપ્ય નથી. આ કવિ મૂળ પાલણપુરના
રુદ્રપાલ અને ધારલદેવીને ત્યાં સં. ૧૩૭૫ માં જન્મેલા. ખાળ નામ
સમર; પણ તેમણે કુંવારાં સં. ૧૩૮૨ માં દીક્ષા લીધી; સોમપ્રભ
નામ થયું. સં. ૧૪૦૬ માં જેસલમીરમાં તેમને વાચનાચાર્યની પદવી
મળી. સં. ૧૪૧૫ માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યને હાથે “જિનોદયસૂરિ”
નામે અભિષિક્ત થયા. સં. ૧૪૩૨ માં ગુજરી ગયા. સં. ૧૪૧૫ એ,
ગુરુના અભિષેકના વર્ષ લગભગમાં તેના એક શિષ્ય જ્ઞાનકલશમુનિનો
રચેલો “શ્રીજિનોદયસૂરિપદ્માભિષેકરાસ” પ્રસિદ્ધ થયો છે.

મુહુરુ-ગુણ ગાયંતુ, સચલ લોચ વંછિય લહએ
રમલ રાસુ ધહ રંગિ, “જ્ઞાનકલસ” મુનિ ધમ કહએ,૩

૧ જૈન. ગૂ. કૃતિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૫-૧૬; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૭

૩ એ. જૈ. કા. સં, પૃ. ૩૮૮. આ કાવ્ય મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ જૈ.
એ. ગુ. કા. સં. પૃ. ૨૨૮-૩૦ ઉપર પણ છપાવ્યું છે.

૩૭ કડીના આ નાના રાસમાં સં. ૧૪૧૫ માં તરુણપ્રભાચાર્યે શ્રીજિનોદયસૂરિનો પદ્માભિષેક કર્યો તેનું સુંદર વર્ણન છે. અરતરગચ્છના સાધુઓએ આપેલા આવા ઐતિ. રાસ ઘણા મળે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ રાસની મહત્તા એ છે કે તેમાં જિનોદયસૂરિના પૂર્વ ગુરુપરંપરા આપવામાં આવી છે; એ ઉપરાંત દિલ્હીમાં વસતા રતનસીંહ અને પૂનિગ એ બે જૈન ઐથીઓએ ખંભાત આવી જિનોદયસૂરિના પદ્માભિષેકનો પ્રસંગ સં. ૧૩૧૫ ના આષાઢ સુદિ ૧૩ ને દિવસે તરુણપ્રભાચાર્યના પ્રમુખપદે ભિજ્યો, તે હકીકત પણ આપવામાં આવી છે:

કાવ્ય સાદું પણ વ્યાલંકારિક પદ્ધતિનું છે; જેમકે

ધાત—ગચ્છમંડળ ગચ્છમંડળ, સાખ-સિંગારુ ।

જંગમુ કિરિ કપ્પતરુ, લવિય લોચ સંપત્તિકારણ ।

તપ-સંજમ-નાણનિહિ, સુગુરુચણ સંસારતારણ ।

સુહસુરુ સિરિ 'નિણલખધિસૂરિ', પદ્મકમલ-માયંદુ ।

આયહુ સિરિ 'નિણચન્દ્રસૂરિ', જે તપ તેય પ્રયંદુ ॥૮૧॥

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં ૧ થી ૭ કડી રાજામાં, ૮-૧૭-૨૭ એ ત્રણ કડી “ ધાત ” એ મથાળે, પણ વસ્તુ છંદમાં, ૯ થી ૧૬ નિરતુપ્રાસ પણ ગેયતા જળવવા પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી “ ઇ ” જળવતા સોરઠામાં અને ૧૮ થી ૩૭ વિપમ પદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠામાં છે. એ બંધમાં ખાસ વૈવિધ્ય જણાતું નથી.

૧ એજન, પૃ. ૩૮૫-૮૬

છાયા : ગચ્છમંડન ગચ્છમંડન સાખા-શૃંગાર

જંગમ શું કપ્પતરુ લખ લોક-સંપત્તિ-કારણ ।

તપ-સંયમ-જ્ઞાનનિધિ સુગુરુરત્ન સંસારતારણ ।

શુભ ગુરુ શ્રીજિનલખધસૂરિ, યાદ-કમલ-માર્તંડ ।

ધ્યાયો શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ, જે તપ તેજ પ્રયંડ ॥૮૧॥

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિલોક્તાં આ કાવ્ય અપભ્રંશની છાંટવાળી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના આરંભની સંક્રાંતિકાળની ભૂમિકા આપે છે. જૂનાં રૂપોને સાચવી રાખવાનો સાહિત્યકીય સ્વરૂપે તેમાં અવશ્ય પ્રયત્ન છે; એટલે આપણે એને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં ન પણ લેખિયે તો ચાલે; સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રચાર આથીયે જૂનો છે. “તાસુ સીસુ” જેવાં નવાં રૂપો આમ છતાં વપરાયેલાં મળે છે: એ સાથે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એવાં રૂપો : ઢીલિય નયરે, રૂદ્ધાલ, નીબઉ, સધરો, લહીજઇ, પાટિ-પાટ, ઇણિ પરિ, ધરિ-ધરિ, દીસઇ, જમણુવાર (= જમણવાર), ખિસએ (= ખસે), કાપડુ, લેખઇ, દીકઉ, મઝારિ, એ શબ્દો છે. બાકીની લાક્ષણિકતા ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની ઉત્તર ભૂમિકાની છે.

“રાસ” રમાતા હતા તેની ખાત્રી આ કાવ્યમાં પણ મળે છે:

નાચઇ એ નચણુ વિશાલ, ચંદ્રવચણિ મન રંગભરે ।

નવ રંગિ એ રાસુ રમંતિ ખેલા ખેલિય સુપરિવરે ॥૨૦૧॥

કર્તાના ત્રિપયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પદ્માભિષેક સં. ૧૪૧૫ માં થયેલો હોવાને કારણે કાવ્યકૃતિ પણ -એ વર્ષ કે એક એ વર્ષ પછી થઈ જણાય છે.

૫. દરેક છંપાને અંતે કવિએ પોતાના નામની છાપ આપી હોય તેવા છંપાઓ જૂના સાહિત્યમાં જેવામાં નથી આવ્યા. ૧૫ મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા એક પહરાજ નામના કવિએ પોતાના ગુરુ, ઉપર્યુક્ત જિનોદયસૂરિ (સં. ૧૪૧૫ માં પાટ ખેડા)ની સ્તુતિના ૬ છંપા અનાવ્યા છે, તે પ્રત્યેકમાં તેણે છેલ્લી લીટીમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે:

મુણિવર મનુમય કલિહિ ભત્તિ જિણુવરહ મનાવઇ ।

અવર તરુણિ નહુ ગમઇ સિદ્ધિ રમણિ છહુ ભાવઇ ।

૧ છાયા: નાચે એ નચન વિશાલ ચંદ્રવદની મને રંગભરે ।

નવ રંગે એ રાસ રમે, ખેલા ખેલે સુપરિવાર ॥૨૦૧॥

કરમ તવણિ બહુ ભંગિ રંગિ આગમ વખાણુમ ।
 અબુધ જીવ બોહંત લેત સુભત્યહ નાણુય ।
 નિનોદયસૂરિ ગચ્છાહવમ સુખ મગ્ગિ ધોરિ સુપહ ।
 “પહરાન” લણુમ સુપસાહ કરિ સિવ મારગ દિખાલ મહુ ॥૨૧॥

x

x

x

કવણિ કવણિ ગુણિ યુણુઈ કવણિ કિણિ ભેય વખાણુહ ।
 યૂલભદ્ર તુહ સીલ લબ્ધિ ગોયમ તુહ નાણુહ ।
 પાપપંક મહ મલિહ દલિહ કન્દ્ય નિરુત્તહ ।
 તુહ મુનિવર સિરિ તિલહ ભવિય કમ્પયરુ પહત્તહ ।
 નિનોદયસૂરિ મણુહરંચણુ સુગુરુ પદ્ધર ઉદ્ધરણુ ।
 “પહરાન” લણુમ ધમ નાણુ કરિ, ફલ મન વંછિહ સુહકરણુ ॥૨૨॥

અપભ્રંશકાલીન રૂપોને સાચવી રાખવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે, છતાં વખાણુમ, લેત, ધોરિ, મારગ, દિખાલ (=દેખાડ), ધમ નાણુ કરિ, વગેરે શબ્દો તેના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપે છે.

૧ ઐ. જૈ. કા. સં., પૂ. ૩૬-૪૦

છાયા : મુનિવર મનોમય કલિત-ભક્તિ(ઓ) નિનવરને મનાવે ।
 અવર તરુણી ન ગમે, સિદ્ધિ રમણી એને ભાવે ।
 કરે તપન બહુ ભંગે રંગે આગમ(ને) વખાણે ।
 અબુધ જીવ(ને) બોધે, લેતા શુભાર્યનું જ્ઞાન ।
 નિનોદયસૂરિ ગચ્છાધિપતિ-મુખ્ય માર્ગ ધોરી સુપથે ।
 “પૃથુરાન” લણે, સુપ્રસાદ કર, શિવમાર્ગ દેખાડ મને ॥૨૧॥

x

x

x

કોણુ કોણુ ગુણે સ્તવું કોણુ કોણુ ભેદે વખાણું ।
 સ્થૂલભદ્ર તું શીલ-લબ્ધે ગૌતમ તું નાણું ।
 પાપપંક-મદ-મેલો-દલિત-કન્દર્પ નકરી ।
 તું મુનિવર-શિરે-તિલક લબ્ધ-કલ્પતરુ પ્રાપ્ત (છા) ।
 નિનોદયસૂરિ મનોહરત્ન સુગુરુ પદ્ધર ઉદ્ધરક ।

આ જ સમય લગભગનો કોઈ અજ્ઞાતનો જિનપ્રભસૂરિની સ્તુતિનો છાંયો છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે:

ગયણ થકી જિણકુલહ આણે ઓઘ ઢતારી ।
કિયો મહિપ રયું વાદ સુણયહ નગરી નવખારી ।
પાતિસાહ રંજિયહ સાથિ વડ વૃક્ષ ચલાયહ ।
શત્રુંજય રાઘણ સરિસ, વરિસ દુઝ્ઝ જડ લ્યાયહ ।
જિણ દોરડહ મુદ્રિકા પકટ કીય, જિનપ્રતિમા બુલ્લિય વચણ ।
જિણપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ, ભરતક્ષેત્ર-મંડિય-રચણ ॥૧॥

આ અવતરણમાં રયું, સુણયહ, સાથિ, ચલાયહ, લ્યાયહ, દોરડહ, એ શબ્દોનું મધ્ય. ગૂ. પાણું લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. બાપા નવી જૂમિ-કામાં રૂઢ થતી આવતી હતી, તેના આ નમૂના છે.

૬. સં. ૧૪૨૩ માં રચાયેલો “ જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ ” નામની એક કૃતિ મળી આવી છે. જિનોદયસૂરિના એક શિષ્ય અને ઠક્કર માલહેના પુત્ર શ્રાવક વિદ્વલ્યએ એ રચી છે:

ઠકકર માલહેપુત્ર વિદ્વલ્ય પલણહ સુદ્ધમણી
હરખિહિ લાગહ ચીત ચઉદસધ તેવીસમએ
સિય ભાવય મગ્યાસિ શુરેવાસરિ ધહ ઉપનહ
નયરવિહાર મઝારિ પંચમિદ્વલ્ય કમ ગાહયહ ॥૫૪૬॥

૧ એજન, પૃ. ૪૨

છાયા : ગગન થકી જિનકુલને આણે ઓઘ ઢતારી ।
કર્યો મહિપશું વાદ, સુણ્યો નગરી-નવખારી (?) ।
પાદશાહ(ને) રંજ્યો, સાથે વડ વૃક્ષ ચલાવ્યો ।
શત્રુંજય-રાયના-સરસો વર્ષા-દૂધની એ જડ લાવ્યો ।
જેણે દોરડે મુદ્રિકા પ્રકટ કરી, જિનપ્રતિમા ખોલી વચન ।
જિનપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ ભરતક્ષેત્ર-મંડિત-રત્ન ॥૧॥

૨ પ મી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪.

છાયા : ઠક્કર માલહે-પુત્ર વિદ્વલ્ય ભણે શુદ્ધ મને
હરખે લાગ્યું ચિત્ત ચૌદસે ત્રેવીસમે ।

ખરતર ગચ્છના જિનોદયસૂરિને આચાર્યપદ સં. ૧૪૧૫ માં મળ્યું હતું, તેનો આ કવિ શિષ્ય હોય તેમ લાગે છે. આ જિનોદયસૂરિને લગતાં જ્ઞાનકલશ અને મેરુનંદન વગેરેનાં કાવ્યો પણ જાણીતાં છે.

“જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ” એ ૫૪૮ કડીનું ધાર્મિક કાવ્ય છે. આ કાવ્ય છપાયું નહિ હોવાથી વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

બંધની દષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઉપરનો સોરકાનો ઢાળ અને છેલ્લે રાળા છે. ચોપાધ તો ચાલુ જ છે; જેવી કે

ચહદસઘ તેઘસા સાર મંડલ મગધ નયર વિહાર.

કિયક કવિતુ હરિયે આપને બહુ ફલ હોઈ પંચમી સુને.^૧

લાપાની દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૂનાં રૂપો સાચવી રાખવા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ છે; છતાં આપને, સુને, હોઈ, નર (ઉકાર વિનાનું રૂપ), વગેરે રૂપો નવાં સ્વરૂપનાં પ્રયોગનાં મળે છે.

૭. સં. ૧૪૧૧ માં વિજયભદ્રે રચેલ “હંસરાજ વચ્છરાજ ચઉપધ” સૌથી જૂની ગૂજરાતી લોકકથા આપણા જાણીવામાં આવી છે, તે પછી માત્ર છ વર્ષે અસાધત નામના એક કવિએ તેજ વિષયને લઈ “હંસાહલી” એ મથાળે હંસ અને વચ્છના ચરિતનો પવાડો રચ્યો છે, તે તે કાવ્યને અંતે આવેલા નીચેના ઉલ્લેખથી જાણાય છે:

સંવત ૧૪ ચક(?) ચંદ્ર સુનિ શંપ વછહંસવર-ચરિત અસપ ।

ખાવન વીર કથા રસ લીહ એહ પવાડુ અસાધત કહિહ ॥૧૧૨

સિત ભાદરવા-અગિયારસે શુરુવાસરે આ લખ્યો

નગર-વિહાર મોઝાર પંચમી-ફલ એમ ગાયું ॥૫૪૬॥

૧ છાયા:

ચૌદશે ત્રેવીસા સાર મંડલ મગધ નગરવિહાર ।

કર્યું કવિત હરખે આપણે, બહુ ફલ હોય પંચમી સુણ્યે ॥

૨ અસાધતના આ કાવ્યની હાથપ્રત મોટી મળતી હોવાથી સાધા સ્પષ્ટ છે; તેથી છાયા નથી આપી. ગૂ. વ. સો. દ. હ. લિ. ગ્રં. નં. ૫૫૩

[નોંધ:--મં. ૧૪ પછી ચંદ્ર-ચંદ્ર-મુનિ-ગંધર્ભાં ત્રણ માત્રા વધે છે. મને એમ લાગે છે કે પાઠ “મંવત ૧૪ ચંદ્ર ચંદ્ર મુનિ ગંધ” હશે; પણ ચંદ્ર એમ સ્પષ્ટ લખવું નોંધાયે, ત્યાં મંદિગ્ધ ચક્ર-ચક્ર એવી બંને વંચાય તેવી નોંધણી હોવાથી ચંદ્ર રાખવા જતાં ચંદ્રને ઉમેર્યો માનવો પડે છે. વિશ્લેષ સ્વીકારતાં $૧૪ + ચંદ્ર મુનિ = ૧૪૨૭$ અથવા $૧૪ + ચંદ્ર મુનિ = ૧૪૧૭$ એમ વાંચી શકાય. આને ૧૪૭૨ અને ૧૪૭૧ વાંચવાનું દ્વિત્વ પણ થાય, ચંદ્રમુનિ કે ચંદ્રમુનિમાં વર્ણનાં વામતો ગતિ: પ્રમાણે; પણ ૧૪ આંક સ્પષ્ટ આપ્યો હોવાથી ગૂઢરાતી રીત પ્રમાણે ૧૪૨૭ કે ૧૪૧૭ વાંચવું ઠીક છે.

૧૪૨૭ કરતાં ૧૪૧૭ તરફ મારું વલણ વધારે છે, એ માટે કે ચક્ર[ર]-ચક્રની નોંધણીમાં લેખનમાં બહુ ભેદ નથી; તેથી પછીના “ચંદ્ર”ને સિદ્ધ માનવો. “મુનિ” ને તો કાઢી શકાય તેમ નથી. તે રીતે ૧૪૭૧ ગણવા દ્વિત્વ થાય તેનો ખાસ ખાધ નથી; કેમકે તિથિ-વાર મદિતો નથી આપ્યાં કે ગણતરીથી પુરવાર કરી શકાય. અસાધ્યતનો ચોક્કસ સમય મેળવવાનું હાલ ખીલું કોઈ સાધન નથી.]

આમ મંભવતઃ વિક્રમની ૧૫મી સદીની ૧લી પચીસીના ઉત્તરાર્ધ લગભગ અસાધ્યતે એક લોકકથા આપણને આપી છે. અસાધ્યત કવિનું મૂલ વતન સિદ્ધપુર હતું^૧ અને તેના પિતાનું નામ રામરામ ઠાકર હતું. તે ચલુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રનો ઓદીચ્ય બ્રાહ્મણ હતો. પાછળથી ગંગા નામની પાટીદાર છોટરીને બચાવવા જતાં તેને જ્ઞાતિબદ્ધિત થવું પડ્યું હતું અને સિદ્ધપુર છોડી ઉંઝામાં હેમાળા પોલને આશ્રયે આવી રહેવાનું થયું હતું. અહીં તેના પુત્રોનાં ત્રણ ઘર થવાને કારણે એના વંશને પાછળથી ત્રગાળા કહેવાયા છે. ત્રગાળા નામકા અસાધ્યતને પોતાનો પૂર્વજ માને છે. આજની લવાઈનો પિતા અસાધ્યત કહેવાય છે. તેની ૨૬૦ જેટલી લવાઈના વેશ પ્રસિદ્ધ હતા. આજે. ત્રણ જ ચોડા વેશ મળે છે.

આ અસાધ્યત જૈન હતો એમ સામાન્ય માનવું છે, પણ એના કાવ્યની એકે શિષ્ટ હાથપ્રતમાં^૧ નીચે મુજબ મંગલાચરણ હોવાને કારણે એ જૈનેતર હોવાની સંભવિતતા વધુ છે. એ મંગલ આ પ્રમાણે છે:

સકતિ સંભૂઅ સકતિ સંભૂઅ પત્ત પરમેસુ ।

સિદ્ધશુદ્ધિવર વિધનહર કરુ કવિત મન ધરુ આદિહિ ।

કાસમીર-મુખમંડણી હુંસગમણિ સરસતિ સામિણિ ।

તાસ પ્રસાદિ વેદવ્યાસ વાલ્મિકિ રપિ ઇમ એહનુ ઉપદેશ ।

તાસ પ્રસાદિ અસાધ્યત ભણિ વીરકયા વરણુવ્યાસ ॥૧૧॥

સંભુ અને શક્તિના અપત્યને કરેલું વંદન તેમ જ કાશ્મીર-મુખમંડની સરસ્વતીનું સ્તવન તો જૈન કવિઓમાં પણ સામાન્ય છે, પણ વેદવ્યાસ અને વાલ્મીકિના પ્રસાદની યાચના જૈનેતરોને માટે જ સંભવે છે; એ કારણે કવિ જૈનેતર જણાય છે. પાછળથી અસાધ્યતા વંશજો તેમ જ ભોળકાને જૈનાશ્રય મળ્યો અને જૈનોમાં આ કાવ્ય વ્યાપક બન્યું, તે ઉપરથી પાકાંતરો થતાં તેમ જ જૈનોને હાથે નકલ થયેલાં ખીન્ન કાવ્યોની સાથે આ કાવ્યની પણ નકલ થઈ એ કારણે, જૈન માનવામાં આવ્યો હશે, એમ મને લાગે છે. આવો ફેરફાર સં. ૧૫૧૩ ની પ્રતમાં થયો જણાય છે:

ધર્મક લાભક અવિચલ શર્મ, જહ પુણુ છાંડક પાપ નિ કર્મ,

દેવ આરાહુ જિણુવર નામ, દુપ તણુક જે ફેઠક કામ. ૩૦

અવર દેવ જહ પૂજક પાય, જિણુ પૂજક દેહ નિર્મલ યાહ,

જિણુવર ભાલિક ધર્મ તે કરક પાપરેહ નિમ હેલા હરક. ૩૧

પણ સં. ૧૬૭૬ ની જૈન હાથપ્રતમાં^૧ આવું કશું નથી મળતું; એ કડીઓ જ નથી. ૪ ખંડમાંથી ૧ લા ખંડમાં પદિકાણુના વર્ણનમાં એ સર્વસામાન્ય રીતે પ્રગ્નનું વર્ણન આપે છે:

બ્રાહ્મણુ વેદશાસ્ત્ર અભ્યાસિ ચારિ વરણુ વરણાંતરિ વસિ ।

બિ સહસ જિહાં જિન થાપીઆ વીસ સહસ માહિ અવહારીયા ॥૧-૬

આમાં એ બધી પ્રજનો નિર્દેશ કરે છે.

આ અસાધતની કૃતિ જૈનોમાં સારું માન પામી ચૂકી હતી, તે મતિસુંદરે સં. ૧૬૨૧ માં ઇલિદુર્ગમાં હંસાહલી-પૂર્વભવચરિત લખી પૂર્વનો ભાગ જોડી આપ્યો છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. પોતાના કાવ્યને અંતે મતિસુંદર જણાવે છે કે

પાણીગ્રહણ-કથા છિ જેહ અસાધત કવિ ભાષ્ય તેહ. [૧૪૦મી કડી].

આ “હંસાહલી”નું અસલ નામ “હંસ-વજ્રચરિત-પવાડો” જણાય છે. ચાર ખંડમાં ૪૪૦ કડીમાં આપેલા આ પ્રબંધમાં કવિતાના અમકારા આકર્ષક નથી, છતાં રસની દૃષ્ટિએ એ સારી કવિતા છે. આ કાવ્યનો પ્રધાન રસ અદ્ભુત છે; પણ પ્રસસોપાત્ત તેમાં કરુણ અને હાસ્ય યોજ્યા છે. કરુણ રસના પ્રસંગે કવિએ વિરહગીતો ત્રણ સ્થળે ગાયાં છે. દૂહાબંધમાં ગવાતાં એ પદો વિરહગીતને અનુરૂપ થઈ પડે છે: મનકેસર નામના પ્રધાને ચિત્રમાં હંસાહલીને તેના પૂર્વભવના પોપટ પતિનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરી આપ્યું ત્યારે વિરહની મારી એ જે કદપાંત કરે છે, તે કવિએ નીચે મુજબ રામગિરિ રાગમાં આપ્યો છે:-

રાજકુંઅરિ હીઅકુ હણિ: પૂરવ પ્રેમ પ્રસંગ;

આગિ દાવાનલ દહિ; વલી દુપ દાણિ અંગ.

પોપટ પંખીઆ, નવલ નેહ નરનાથ;

જિમ વન ભૂલી હરણલી, તિમ હું સામી સાય. પોપટ૦

કિલકિલતિ વન વિચરતી, બેલી વર વીસાસ;

સધિ સામી સાહસ કીહ; હું એકલી નિરાસ. પોપટ૦

ભણિ અસાધત; ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત,

હંસાહલી ધરતી ઢલી, પ્રીઠ પ્રીઠ મુપિ ભણંત. પોપટ૦

[કડી ૭૯-૮૨]

બીજું એક પદ “રાગ ગૂડ દેશાખ”માં અને ત્રીજું “રાગ વધરાડી”માં તેણે ખંડ ૨ જામાં કડી ૮૯-૯૪ અને ખંડ ૪ જામાં કડી ૨૯-૩૩ નાં આપ્યાં છે.

આ પદોમાં છેડે “અસાધત”ની છાપ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. ૧૪૮૫ માં હીરાણુદસરિએ “વિદ્યાવિલાસ-પવાહુ” રચ્યો છે, તેમાં આવતાં પદોમાં પોતાની છાપ આપી છે. જેય પદોમાં છાપ નાખવાનો, આ પ્રકાર વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો, તેનો પુરાવો અસાધત અત્યારે તો સૌથી જૂનો છે.

આ કૃતિ આમ એક જૈનેતર કવિની સૌથી જૂની છે. એની કવિતામાં અનુસરણુ આમ છતાં જૈન પરિપાટીનું છે; જોકે જૈન અને જૈનેતર એવી પરિપાટીનો ભેદ પાડવો એ જ ગેરવાજબી છે, કેમકે એક જ પરિપાટી ગૂજરાતમાં અનન્ય રીતે વિકસી છે; અને તે રીતે તે ચાલુ પરિપાટીનો આશ્રય કરીને અસાધતે આ લોકકથા આપી છે. એણે ચોપાઇ, બંધ કાવ્યના વાહન તરીકે સ્વીકાર્યો છે, જોકે વચ્ચે વચ્ચે દૂહા, વસ્તુ, બે ગાથા, વગેરે થોડાં માત્ર આવે છે. એ બંધમાં તેણે કાવ્યપ્રવાહ પણ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે. હંસે વડાભાઈ વચ્છનો પત્તો મેળવવા માટે ઢંઢેરો પિટાવી ખીંટું બહાર કાઢેલું તે સ્વીકારી વચ્છની રાણી ચિત્રલેખા સૂમણ શેઠ વગેરેની સાથે હંસના દરબારમાં આવે છે, એ પ્રસંગ જોઈએ:

પુષ્પદત કીધુ શૃંગાર સૂમણ સેઠિ સહિત પરિવાર ।

રાજ કાજ અવણે સાંભલિયઈં વ્યવહારીયા માહાજન મલિઈં ॥૭૭॥

સદ્ગુણ બૂલણ મિલીયા હસી આસડ પાસડ નિ પદમશી ।

કહૂક કેલુ નિ કર્મસી ધાણઉ ધીગુ નિ ધર્મસી ॥૭૮॥

વસ્તુ વીરુમ ભણિ મ નેડિ પ્રથમુ પૂતુ પેથડ તેડિ ।

વિરુક પેતઈ નલ ધીમ હાફ ભાફ માફ ભીમ ॥૭૯॥

ભણિ કવિ કહાઈ કેતા નામ આપણુ માહિ બોલિ સવિ સામિ ।

સૂમણ સેઠિ માન જુ હુસિ કુણ બીલુ કો વધી પહિરસિ ॥૮૦॥

ફાલુ ભણિ દૂધ કીધું ધરિઈં તીણિ કાજ અમારુ સરિઈં ।

ન્યાતિ ભિતારિ હસ્યા તઈ તમે તીણિ નાતરિ સગા છડં અમે ॥૮૧॥

સહ સુપાસણિ પૂઠિ થયું રાહ આંગણિ સુઠિ સરિ ગયું ।

તવ પોલીયા સીપામણ હોધ પાષિ દુઆ ન મેહલસિ કોધ ॥૮૨॥

કાંઈ પણ સગાઈ વિનાના વેપારીઓ સૂમણ શેઠના સગાદાવે હાલી નીકળ્યા, તે પ્રસંગ કવિએ આમ ચીતર્યો છે. ચાલતી ચોપાઇમાં એ એ ઠીક ઠીક દીપે છે.

કવિનું પાત્રાલેખન પણ રાચક છે. હંસ અને વચ્છને કવિ એક એક પ્રસંગ સિવાય નાયકના ધીરોદાત્તવ લક્ષણમાંથી વ્યુત થવા દેતો નથી. જ્યાં વ્યુત થવાનો પ્રસંગ યોજ્યો છે, ત્યાં માત્ર બ્રાતૃવિરહ જ હેતુ છે. આમાં સામાજિક તત્ત્વ પણ ઠીક વિકસ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મધ્ય. ગૂજ. ની ૨ જ ભૂમિકામાં આવી ગયું છે; પણ સમય જોતાં તે પ્રથમ ભૂમિકાનું છે; એટલે કે અ+ઇ, અ+ઉ, અ+ઉં (કે ક્યાંક ઊં પણ), આવી જોડણી હોય તો તે પ્રથમ ભૂમિકા અને ઇ, ઉ, ઊં હોય તો તે દ્વિતીય ભૂમિકા, આટલો ભેદ છે. એટલે કે કરઇ, કરઉ, કરઉં કે કરૂં ને સ્થાને કરિ, કરુ, કરૂં જ આ નવી ૨ જ ભૂમિકામાં માત્ર કરઇના વિકલ્પથી પ્રચારમાં આવી ગયાં હતાં. એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી યુગ પૂરો થઈ ગયો હતો અને મુઘાવળોધ ઐકિતકની ભાષા (મધ્ય, ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા)નો યુગ સ્થપાઈ ગયો હતો.

૮. ખરતરગરુઢીય શ્રીજિનોદયસૂરિની દીક્ષાનો પ્રસંગ ખતાવતો “શ્રીજિનોદયસૂરિ-વિવાહલઉ” નામનો રાસ શ્રીજિનોદયસૂરિના એક બીજા શિષ્ય-ઉપાધ્યાય મેરુનંદન ગણીએ ગુરુના સં. ૧૪૩૨ માં થયેલા મૃત્યુ પછી લખ્યો છે, કેમકે કાવ્યના અંત નજીક કવિ જણાવે છે કે:

ઘાત—અહ આણુકમિ અહ આણુકમિ પતુ વિહરંતુ ।

સિરિ ‘પટ્ટણિ’ સૂત્રિવરો, પવર સીસુ જાણેવિ નિયમણિ ।

‘બત્તીસઈ-લદ્દવઈ પદમ પદ્મિન હકારસી’ દિણિ ।

સિર. 'લોગહિયાયરિ' વર અરિપય નિય. પય સિદ્ધા. ૧

સંપત્તિ સુરલોચિ પદ્મ, બોલેવા સુર લક્ષ ૧૪૦૧૧

મેરુનંદને પોતે જિનોદયસૂરિના શિષ્ય હોવા વિશેનાં “ સુગુરુ-
જિણુઉદયસૂરિ કરિસુ વીવાહલઉ, ” “ ધ્રુકુ જગિ જુગપવરુ અવરુ
નિયદિદ્ધખગુરુ, ” “ અમહ સો દિદ્ધખગુરુ દેઉ સુપસન્નઉ ” વગેરે વાક્યો.
જાતે જ લખ્યાં છે, એટલે એ વિષયમાં શંકા નથી. એથી તેનો સમય
પણ નક્કી થઈ જાય છે. ૪૪ કડીનું આ કાવ્ય ચાલુ આલંકારિક
પદ્ધતિએ જ લખાયેલું છે; જેમ કે

ધાત—અતિય ‘ગુજ્જર’ અતિય ‘ગુજ્જર’ દેસુ સુવિસાહ ૧

જહિ ‘પલ્લણુપુરુ’ નયરો, જલહિ જેમ નરનયણિ મંડિહ ૧

તહિ નિષસઘ સાહુ-વરો ‘રૂદ્રપાલ’ ગુણગણિ અખંડિહ ૧

તસુ મંદિરિ ‘ધારલ’-ઉયરે, ઉપન્નઉ સુકુમારુ ૧

‘સમર’ નામિ સો સમર જિમ વદ્ધઘ રૂપિ અપારુ ૧૮૮૧૨

ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચારતાં આ કાવ્યની ઉપયોગિતા
જિનોદયસૂરિના અસ્તિ પૂરતી છે. ગુજરાતી ભાષામાં શિષ્ટગદના
વિકાસક તરુણપ્રભાચાર્યે એ મુનિને પદ્માભિષેક કર્યો, તે પણ તેટલું જ

૧. ઐ. જૈ. કા. સંગ્રહ પૃ. ૩૯૮-૯૯. આ કાવ્ય જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સં. માં
શ્રીજિતવિજયજી તરફથી અને ભાવનગરના ઐ. રા. સં. બાગ ઉત્તમાં છપાયું છે.

છાયા : અથ અનુક્રમે અથ અનુક્રમે પ્રાપ્ત (યથો) વિહરતો ૧

શ્રી પાઠણે સૂરિવર-પ્રવર શિષ્ય જાણી નિજમને ૧

ખત્રીસે ભાદરવે પ્રથમ પક્ષે અગિયારસં દિને ૧

શ્રીજીક-દ્વદ્યાકરે વર અપી નિજ પદ-શિક્ષા ૧

સંપ્રાપ્ત (યથો) સુરલોકે પ્રભુ બોલેવા સુર લક્ષ ૧૪૦૧૧

અસ્તિ (=છે) ગુજ્જર, અસ્તિ (છે=) ગુજ્જર દેશ સુવિસાહ ૧

ત્યાં પાલણુપુર નગર જલધિ જેમ નર-નરને મંડિત ૧

ત્યાં નિવસે શાહ-વર રૂદ્રપાલ ગુણગણે અખંડિત ૧

તેને મંદિર ધારલ-ઉયરે ઉપન્ન-યો સુકુમાર ૧

સમર નામે તે સમર જેમ વાધે રૂપે અપાર ૧૮૮૧૨

ઉપયોગી છે. એ સાથે પાલણપુર, ખંભાત અને પાટણ એ ત્રણ સ્થળોએ જામેલા જૈનધર્મનું પણ તેમાં સૂચન છે.

પણ મને આ કાવ્યની ઉપયોગિતા તેના કાવ્યબંધને લઈને વિશેષ જણાઈ છે. હંદોનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે:

- કડી ૧ થી ૭-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૯, ૩૫ અને ૪૦-“ઘાત”ને મથાળે
 વસ્તુ હંદ
 „ ૯ થી ૨૦-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૨૪ થી ૨૮-પાદાકુલ ૧૬ માત્રાનો
 „ ૩૦ થી ૩૪-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ મૂલણા હંદ
 „ ૩૬ થી ૩૯-
 „ ૪૧ થી ૪૪-

આમ આ કાવ્યમાં ૩૨ શુદ્ધ ૩૭ માત્રાના મૂલણા હંદ પ્રયોજાયેલ છે. નરસિંહ મહેતો સં. ૧૪૯૦ આસપાસ પોતાની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તે પૂર્વે ૫૮ વર્ષ ઉપર મેરુનંદન ૩૨ જેટલા મૂલણા રચી આપે છે. આ પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર અંબદેવસૂરિએ “સમરા-રાસુ”માં ૯ કડી આપી જ છે; જેનાં મૂળ તો અગાઉ જતાબું છે. તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૨૭૭ લગભગ સુધી ભત્તરિના “જિનપતિ-સૂરિ-ગીત”માં મળે છે, જ્યાં માત્ર એક જ કડી પ્રયોજાય છે. મેરુનંદનના મૂલણામાં જોર કેટલું છે, તે નીચેના અવ-તરણોથી સમજાશે:

અતિય ‘ગૂજરધરા’ સુંદરી સુંદરે

ઉરવરે રચણ હારોવમાણું ૧૪

૧ પ્રા. ગૂ. કાવ્ય સં. પૃ. ૩૪

૨ આં પૂર્વે પૃ. ૨૨૯

૩ એ. જૈ. કા. સં. પૃ. ૮-૯

૪ છાયા : અસ્તિ (=છે) ગૂજરધરા સુંદરી-સુંદરે-ઉરવરે રત્નહારોપમાન

૧ લક્ષ્મિ-કેલિહરં નયરુ 'પદ્મણુપુરં'
સુરપુરં જેમ સિદ્ધાભિહાણું ॥૩૥॥

X

X

X

માઠ બણુધ નિસુણિ વચ્ચ ભોલિમ ઘણો,
તહં નવિ જાણ્યે તાસુ સાર ।
રૂપિ ન રીજ્યે મોહિ ન લીજ્યે
દોહિલિ જલવીજ્ય અપાર ॥૧૪॥
લોભિ ન રાજ્યે મયણિ ન માય્યે
કાય્યે ચિત્તિ સા પરિહર્યે ।
અવર નારી અવલોચણિ રૂસ્યે
આપણુપઈં સચિં સત વર્યે ॥૧૫॥

X

X

X

કટરિ ગુણુ સંચિયં કટરિ ઈદિય જય
કટરિ સંવેગ નિન્વેય રંજં ।
બાપુ દેસણુ કલા બાપુ મધ નિમ્મલા
બાપુ લીલા કસાયાણુ ભંજં ॥૩૮॥
તસ્ત એહ ગુણુગણુ જેમ તારાયણુ,
કહિહિ કિમ સકલં એક જીહ ।
પારુ ન પામ્યે સારથા દેવયા
સહસ મુહિ બણુધ જધ રત્તિ દીહ ॥૩૯॥

૨ છાયા :

.. લક્ષ્મીકેલીગૃહ નગર પાદણુપુર સુરપુર જેમ સિદ્ધાભિધાન ।

X

X

X

માતા બણે, નિસુણ વત્સ ભોળો ઘણો હું ન જાણે તેનો સાર ।
રૂપે ન રીજે મોહે ન લીજે દોહલી જળવિયે અપાર ॥૧૪॥
ભોલે ન રાજે મદને ન માયે કાયે ચિત્તે તે પરહરે ।
અવર નારી-અવલોકને રોષ-કરે આપણુપેં સ્વયં સત્ય(ને) વરે ॥૧૫॥

X

X

X

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં આપણને શુદ્ધ ગૌર્જર અપભ્રંશનું સ્વરૂપ જણાશે, આમ છતાં ઉપરનાં અવતરણો જ માત્ર જોવાથી જણાશે કે ગૂજરધરા, ઘણો, જાણ્યો, રીજ્યો, બીજ્યો, દોહિલી, જાલવીજમ, રાજ્યો, માચ્યો, કાચ્યો, પરિહર્યો, રૂસ્યો, વર્યો, બાપુ, પામ્યો એ રૂપોમાં મધ્ય. ગૂજ. ની લાક્ષણિકતા દેખાઈ ગઈ છે.

આ કવિનું “અજિતશાંતિસ્તવન” એ નામનું ૩૨ કડીનું એક ખીજું કાવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. મેરુનંદનને “ઉપાધ્યાય”ની ઉપાધિ મળેલી હતી, તે આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ “સરણિ બિહુ જિણુપાય એ શ્રીમેરુનંદણુ ઉવઝાય એ”થી જાણવામાં આવે છે. આ કવિની વિદ્વતા સંસ્કૃત ભાષામાં પણ હોવાનું આ ઉપાધિથી જણાય છે. પણ તેની તેવી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી.

૯. માતૃકાઓ અને કક્કા રચવાની પ્રણાલી ચાલુ હતી તેવું લગભગ સં. ૧૪૫૦ આસપાસમાં દેવસુંદરસૂરિના કાંઈ એક શિષ્યે ઠાકઁબંધિ અઉપધં (કક્કો-ઓપાધં) ૬૯ કડીની રચીને આપી છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. કવિના વિષયમાં કાવ્યમાંથી કાંઈ જાણવાનું મળી શકતું નથી. માત્ર આરંભમાં પોતે દેવસુંદરસૂરિને નમન કરે છે, તેટલું જ મળે છે:

અરિહંત સિદ્ધ આયરિય ઉવજઝાય સાહુ સુગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદિય સુય સામણિ સમરેવિ ધમ્મ-કક્કપ ભણિસુ સંખેવિ. ૧.૨

ક્યારેક ગુણસંચિત ક્યારેક ઇન્દ્રિયજ્ય ક્યારે સંવેગ-નિર્વેદ-રંગ ।

બાપુ દેશના-કલા બાપુ મદ-નિર્મલ, બાપુ લીલા કષાયોનો ભંગ ॥૩૮૮॥
તેના એ ગુણગુણ જેમ તારાગણ, કહી કેમ શકું, એક જલ ।

પાર ન પામે શારદા દેવતા સહસ્ર મુખે ભણે જો રાત-દિવસ ॥૩૮૯॥

૧ જૈન ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૯.

૨ એજન, પૃ. ૨૦,

છાયા : અહીં તુ સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુ શુભ ગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય-
વંદી, શ્રુત-સ્વામિની(ને) સમરી ધર્મકક્કો ભણીશ સંખે ॥૧૧॥

દેવસુંદરસૂરિને સૂરિપદવી સં. ૧૪૨૦ માં મળી હતી અને સં. ૧૪૫૦ સુધી તેઓ હયાત હતા, એ જોતાં એ ગાળામાં તેમના કોઈ શિષ્યે આ કાકાની રચના કરી હશે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આપણને આમાં કાંઈ વિશેષ મળતું નથી; પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા છે. જૂના સ્વરૂપને બદલે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા આ કાવ્યમાં સચવાઈ રહી છે; જેમ કે

૧૬૨૬ ધર્મ મન ભૂલા ભમઈ, માણસ ભવ કાંઈ આલિ નિગમઈ; .
દાન સીલ તપ ભાવન સાર સુહગુરુ-વચણ પાલક સચિચાર. ૨.
કાંઈ જુ દીનક દાન, તિહાં ચીતવઈ નવિ અભિમાન,
ચિત્તિ વિત્તિ પત્તિહિં સુવિસુદ્ધ સો શ્રેયં સઠે લીલઈ લક્ષ. ૩
ખરઈ ચિત્તિ નામ એવડા, વિત્તિ અક્ષુ-રસિ પુરિય ઘડા,
પત્ત જુ પામિઈ પદમ નિજાંદુ ચડઈ સિખા નવિ પડઈ ધડુ બિંદુ. ૪
ખાધઈ તૃપતિ હર નવિ હોઈ, દીધઈ પાત્રિ દાન ઊગરઈ,
ખીર થાલ દીધઈ સંગમઈ શાલિભદ્ર સોઈ હૂંઈ તિમઈ. ૫.

X

X

X

સમરથ રાત્રિ દિવસિ મનિ-ધર્મ, ધર્મ તણક મન છંડઈ ભ્રમ;
રાખઈ ધર્મ ચિહ્ન ગતિ દુષ્ણ, ધર્મ લગઈ પામી જઈ મુકુષ. ૬૪
સાચર મર્યાદાં પુણુ રહઈ, ચંદ્રસૂર ગચણિ સંચરઈ;
કુશલ પંચ તે દિ આચાર, સોઈ સહગુરુ બુઝવઈ વિચારુ. ૬૫
હિવ ગુર ભણઈ સો સંસારિ, જેહ ગુરુ બૂઝઈ વિચાર.
પાલઈ અને પલાવઈ સોઈ, એહ સુહગુરુ ભણઈ સહ કોઈ. ૬૬
હાથિ ચડિઈ ચિતામણિ રત્ન, જડ લાલઈ નિજુવરનું વચન,
નિજુવર દેવ ધર્મ ગુરુ સાધુ એમ સમકિતુ શ્રેણિકરાઈ લક્ષ. ૬૭.
ક્ષણ એકુ મન જઈ ચાહર રહઈ, કર્મચિવર નિશ્ચિ સો લહઈ,
કરમ ચિવર સીઝઈ સચિ કાજ, લાલઈ મુગતિ તણું સહ રાજ. ૬૮

અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાવાળો ઉકાર લગભગ નજીક આપણો છે; અપવાદરૂપે કયાંક છે; પણ આખું સ્વરૂપ જોતાં ભાષાસ્વરૂપ આપણને વધુ નિકટ આવી ગયું છે. કરહુ, મમહુ ને રથાને કરઉ,

ભમઉ રૂપ, આલિં વગેરે તૃતીયા વિભક્તિમાં. સાનુનાસિક હં પ્રત્યય, દીજઘ, ચીંતવઘ, એવડા, ખાધઘ, દીધઉ, ઊગરઘ, પામીજઘ, મયાંદાં (સાતેમીનો ણં પ્રત્યય), ખૂઝઘ, હાથિ, પલાવઘ, જિણુવરનું (અમ્-ઉં ને સ્થાને દીર્ઘ કંકારનો પ્રયોગ), સીઝઘ, તણું એ રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. તે સાથે તત્સમ શબ્દો બહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોજાયા છે કે જેઓએ જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોનું સ્થાન લઈ લીધું છે. ખેશક આમ છતાં લદ્દ, છંડઉ (જે કે ઉ મધ્ય. ગૂ. નો છે), દુદ્ધખ, મુદ્ધખ, વગેરે જૂનાં રૂપો રહી જવા પામ્યાં છે.

૧૦. જૈન કવિઓએ મહત્વનાં ઐતિહાસિક કાવ્યો આપ્યાં છે તે આપણે આ પૂર્વે જોયું છે, પણ જૈનેતરનું એક પણ મળ્યું નહોતું. તેવું એક મહત્વનું કાવ્ય “રણમલ્લે” કવિ શ્રીધર વ્યાસે રચી આપ્યું છે. આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે તૈમૂરલંગની હિંદ ઉપરની સવારીનો નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

દિલ્લીપતિપરિભૂતો તદ્દ દદશે દૃશ્યતે ચ વાહુવલ્લમ્ ।

શકશલ્યે રણમલ્લે ચમતુલ્યે તિમિરલિલ્લે ચ ॥૫॥

દિલ્લીપતિનો પરાલવ ઇડરના રાવ રણમલ્લે પહેલાં કર્યો અને તિમિરલિંગ અત્યારે કરી રહ્યો દેખાય છે, એવો કવિએ વાણીપ્રયોગ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૩૯૮-વિ. સં. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૦૦)માં તૈમૂર-લંગે હિંદ પર સવારી કરી હતી, તે જોતાં એ સમયમાં કવિએ આ કૃતિની રચના કરી સ્પષ્ટ છે.

કવિ શ્રીધર ક્યાનો વતની હતો તે આપણે જાણી શકતા નથી. માત્ર ઇડરના રાવ રણમલ્લની પાટણનાં મુસલમાન લશ્કરો સાથેની ઇ. સ. ૧૩૯૦ (વિ. સં. ૧૪૪૬) લગભગની લડાઇનું તેણે વર્ણન કર્યું હોવાથી એ રાવ રણમલ્લનો આશ્રિત થઈ ઇડરમાં આવી રહ્યો હશે.

એ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ જાણકાર હતો, તે આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે ૧૦ આર્યાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે, તે ઉપરથી

જાણી શકાય છે. બાકીનું આખું કાવ્ય, જેને “અવહટ્ટ” કિંવા ડિંગલના પૂર્વસ્વરૂપની ભાષા કહી શકાય તેવી વીરરસોચિત ભાષામાં રચાયેલું છે. આ કાવ્યની કવિતા, ઇતિહાસ, કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ચારે રીતે ઉપયોગિતા છે.

આ કાવ્યમાં લડાઇનું વર્ણન હોવાને કારણે મુખ્ય રસ વીર છે. એમાં બીજા એક પણ રસનો વ્યભિચાર થવા દીધો નથી. આખો પ્રસંગ પ્રાસંગિક અલંકારોથી પણ ભૂષિત છે: નીચેની સ્વભાવોક્તિ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે; એમાં અતિશયોક્તિ અલંકારનો અંશ આવવા દીધો નથી:

સારસી (=હરિગીત)

ઢમઢમઠ ઢમઢમકાર દૂરૂંકર ઢોલ ઢોલી જહિંગયા
સુર કરહિ રણ સરણાઇ સમુહરિ સરસ રસિ સમરહિંગયા.
કલકલહિ કાહલ કોટિ કલરવિ કુમલ કાયર થરથરહ,
સંચરહ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરહ. ૨૩૧
હવે નીચેનું ઉત્પ્રેક્ષા-ભિશ્રિત વર્ણન જુઓ:

સારસી

તુફખાર તાર તતાર તેજ તરલ તિકખ તુરહંગમા,
પહખરિય પહખર, પવન પહખીપસરિ પસરિ નિરુપમા.
અસવાર આસુરઅંસ અસ લીધ અસણિ અસુહડ ઈડરહ,
સંચરહ શક સુરતાણ સાહણ સાહસી સવિ સંગરહ. ૨૫૨
યુદ્ધનું સુંદર વર્ણન જુઓ:

હાંઢકી (મરહકા)

તલહટ્ટહ મેહિવિ તરલ તુરકી તાર તતાર તુરહંગ
ઉહિટિઅ અસપતિ અસણિય વાયરિ સાયરવેલિ તરહંગ.

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પૃ. ૫, ભાષા સ્પષ્ટ છે, એટલે આ કવિની કૃતિની ધારા નથી આપી.

૨ એજન, પૃ. ૫

‘હલ, હલ’ ‘ગિગરી, ગિગરી’ બોલન્તિ અ નીરલહરિ છિલ્લન્ત,
 રણુ કન્દલિ કલહુ કરમ્; કિલવાયણુ કાયર નર રેલન્ત. ૫૨
 હેપારવિ હયમર હસમસિ; ખુરરવિ અસણિ કિપાણુ કસન્ત,
 ઉદ્ધસવિ કસાકસિ, અસિ તરતર ગિસિ, ધસમસિ ધસણિ ધસન્ત.
 ભૂમણુલિ લાડ કમધનન લડોહડિ ભુજળલિ લિડસ લિડન્ત,
 રણુમલ્લ રણુકલ રણિ રોસારુણુ મુણુસત્તણિ તુવરન્ત. ૫૨
 ઉદ્ધાલવિ આલવિ ઝુજ્ઝકમાલહુ લયળયિ લોયિ લડન્ત,
 ધારુકટ ધારિ ધગડ ધર ધસમસિ ધસમસિ ધુળ્મ પડન્ત.
 કમધનન ઉદયગિરિમણુલિ સવિતા ઝલમલ મલ્લ લડન્ત,
 ધુરિ ધસિ ધસિ ધૂંસ ધરમ ધગડાયણિ, ધર વરિ રુણુડ રલન્ત. ૫૩

એણે વીરરસને ઉચિત શબ્દાવલીનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે; એ રીતે ભાષાની પ્રયત્નતાનો પણ પરિચય આપ્યો છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઘણી મહત્તા છે, કેમકે તેમાં ચાલુ અને જૂના ઉપયોગી ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં આવ્યા છે; જેવા કે—

૧. સિંહરપતિ હમીરે સુલતાનની ફેાળેને મારી નાખી હતી, ન્યારે ઇડરનો રાવ રણુમલ્લ અત્યારે સુલતાનની ફેાળનું સંહનન કરે છે, એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૮ પર્યંત એ સ્વતંત્ર હતો.

[હમ્મીરેણ ત્વરિતં ચરિતં સુરતાણફોજસંહરણમ્ ।

કુસ્ત્રં દ્વાનીમેકો વરવીરસ્ત્વેવ રણમલ્લઃ ॥૪॥]

૨. તૈમૂરલંગ દિલ્હીપતિ સુલતાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. (એ વિશે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.)

૩. રણુમલ્લે ઘોરી ખાદશાહનો પરાજય કર્યો હતો.

[एको ननु पुनरास्ते रणमल्लो घोरिकारयिता ॥६॥]

૪. રણુમલ્લ એક જ રાતમાં ખંખાત, ઘોળકા, પાટણુ વગેરેને લૂંટી લેતો તેની ફરિયાદ જતાં મોડાસાના ચાણુદાર મીર રહેમાનને પાટણુના સૂબાએ ફરમાન લખી મોકલ્યું હતું.

‘નિશિ ખમ્ભાદય નયર ઉદ્ધકથ, ધૂંધલિ ધૂંસ પડક ધૂલકથ;
 પ્રહિ પુકાર પઢઈ પટ્ટણતલિ, ‘રે રણુમલ્લધાડિ!’ જવ સમ્ભલિ. ૧૪
 મુહુડાસિયા મીર રહમાણી દામ હરામ કરક સુરતાણી

x

x

x

હેલાં લાખ બન્દ છુલ્લાવિ; લખિ કુરમાણ ખાન ચલ્લાવિ. ૧]

૫. પાટણમાં સૂચો મીર મલિક મુફ્ફરુદ રાસ્તખાન હતો, તેણે ફાટેલા રણુમલ્લને ડારવા ઇડર પર ચઢાઈ કરી, જેનું આખું વર્ણન જ આ કાવ્યમાં છે. (ઈ. સ. ૧૩૯૦)

[કુકારિ મીર મલિક મુફ્ફરુદ મૂઢ મરડી મચ્છરક. ૧૨

૬. એ પૂર્વેના એક સૂચા દફ્ફરખાનનો રણુમલ્લે પરાજય કર્યો હતો.
 [દલ દારુણ દફ્ફરખાન જયી મિઈ લગ્ગહ અગ્ગહ ખગ્ગરચિ]૩

૭. એણે સમસુદ્દીન નામના મુસ્લિમ સરદારને હરાવ્યો હતો.
 [મિઈ સહ્ગરિ સમસુદ્દીન નડી ખડિલગ્ગહ અહ્ગોઅહ્ગિગ લિડા]૪;

૮. રણુમલ્લની પૂર્વે સોનગિરિ સિમ્ભર-પતિ સાંતલ પણ પાદશાહ સાથે લડ્યો હતો અને તેણે સોમનાથને મુસ્લિમોના હાથમાંથી કબજે કરી પોતાને ત્યાં સ્થાપ્યા હતા અને ચોહાણનું અચલ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

[સોનગિરઉ સાંતલ પ સિમ્ભરવઈ વેદિ કરક ગન્નણુલ્લ અસુરક
 દહુ દિસિ હુન્નણુલ્લ દાવટ્ટિઅ સોમનાથ વડ હાયઈ કટ્ટિય, ૬૨,
 આદર કરિ રાંકર ચિર થાપય અચલ રાજ ચહુઆણ સમખિય. ૧૬

૧ એજન, પૃ. ૩; ૨ એજન, પૃ. ૪; ૩ એજન, પૃ. ૬; ૪ એજન, પૃ. ૬
 ૫ સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ કન્હડ માને છે પણ મૂળ હાયપ્રતમાં તે
 “સાંતલ”નું જ નામ છે. સાંતલ કાન્હડદેનો લગીજો થતો હતો. પદ્મનાભે
 (સં. ૧૫૧૨) સોમનાથને પાદશાહના લશ્કર પાસેથી કબજે કરી અલોરમાં
 સ્થાપવાનું કહ્યું છે; તેનાથી જૂનો શ્રીધર (સં. ૧૪૫૪) એ માન સાંતલને
 આપે છે. તેથી કવિનો જૂનો પાઠ બદલવાની જરૂર નથી. મૂળ ચર્ચા માટે
 જુઓ પ્રા. ગુ. કા. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ.

૬ એજન, પૃ. ૧૨-૩.

આમાંની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં સ્વ. દી. બી. દ્રુવ સાથે થોડી વિસ્તંભનિ છે. એઓથીએ આ યુદ્ધ સૂચા ઝડરખાન (ખ. સ. ૧૩૯૧; પાછળથી સુક્તનાન મુઝફ્ફર ઇ. સ. ૧૩૯૬) સાથે થયાનું સ્વીકારી, તેણે શરેલી ત્રણ સવારી (ખ. સ. ૧૩૯૩-૧૩૯૮-૧૪૦૧)માંથી વચ્ચેની સવારીમાં રણમહલે ઝડરખાનને હરાવ્યો હતો તેમ માન્યું છે; પણ કાવ્યનો પ્રસંગ જોતાં તો પાટણના સૂચા ખીર મલિક મુઝ્ઝરફ રાસ્ત-ખાનની સાથે યુદ્ધ થયું દીસે છે. એ પૂર્વે રણમહલે જે દફ્ફરખાનને હરાવ્યો છે (જુઓ કડી ૨૨મીમાંનો નિદેશ) તે દફ્ફરખાન પછીનો સુક્તનાન મુઝફ્ફર-તે ઝડરખાન નથી, પણ ઝડરખાન ખીજો-ખંગાળો હતો; તેના આપ ઝડરખાન ખંગાળોને ફિરોઝશાહ તત્તલખે ગૂજરાતનો સૂબો નીમ્યો હતો. ખ. સ. ૧૩૬૬માં એ મરી જતાં દરિયાખાન-ઝડરખાન ખીજનને એ સત્તા સોંપાઈ હતી. ખ. સ. ૧૩૭૮ માં ઝડરખાન-ખીજનના નાયબ તરીકે મલિક સમસુદ્દીન અશુ રીજનની નિમાયુદ્ધ થઈ હતી. રણમહલે આ બંનેને હરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. (ખ. સ. ૧૩૮૦ સુધીમાં). સ્વ. દ્રુવે સમસુદ્દીનને સ્થાને શમ્સખાન વાંચવા લલામશુ કરી છે;¹ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બંને નામો આમ મૂળ કાવ્ય-વાચના મુજબનાં જ મળી રહેતાં હોવાથી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. આ જોતાં સ્વ. દ્રુવે આપેલી બધી જ ઐતિહાસિક વીગત પલટી જાય છે. લગાઈ ઝડરખાન સાથે થઈ અને રણમહલે વિજય તેના ઉપર મેળવ્યો, એ વસ્તુ આ કાવ્યની નથી જ, તે તો કાવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.² કવિ જરૂરખાન=મુઝફ્ફરના ઝગડા વિશે કશું જ કહેતો નથી; જોકે કાવ્યરચના ખ. સ. ૧૩૯૮ પછી કરે છે.

આ કાવ્યની કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા પણ વિશેષ છે;

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાટ્ટીપ

૨ આ આખી ચર્ચા મૌ. સૈ. અબુઝ્ઝર નદવીની મદદથી અહીં આપવામાં આવી છે. તે માટે લેખક તેમનો આભારી છે.

ને સમશતી કિવા ઇશ્વરી હંદ. આ કાવ્યો પણ હંદોગ્ય છે. ૧૨૦
 િના આ કાવ્યમાં આરંભે એક શાદ્દલવિકીરિત સંસ્કૃતમાં છે. તે
 ા આ પ્રમાણે ગૂજરાતીમાં હંદો વ્યવસ્થા છે:

શીધર કવિત કહમ મતી મંદહ
 પૂર્વછાયા આર્યા હંદહ ।
 ચિર ચિર કલશ પંચ પર દીપક
 વીશ નતિ વીસાસો રૂપક ॥
 રૂપક સોલ ચોક ચોસઠચહ
 છપમ ધાત તલિ જયેર અઠહ ।
 નવ સત પૂર્વ ગાહુ બત્રીસહ
 એવં કવીત એક સો વીસહ ॥૧

આમ કાવ્યમાં ૬૪ રૂપક (૧૬ જુદા જુદા હંદના મૂમખાને
 ૧ રૂપક કહી, તેવાં ચાર), છપ્પય અને ધાત (= ચરણાકુલ) મળી
 ૮; ૧૬ પૂર્વછાયા (= દોહરા) અને ગાથા ૩૨, મળી એકસો વીસ
 કડી-ગણવામાં આવી છે. એક રૂપકમાં તેણે ૧ રોહિલા (અક્ષર ૩૧), ૧
 અર્ધનારાય, ૧ તોટક, ૧ સગ્વિણી, ૧ ભ્રમરાવલી, ૧ કામકીડા (૧૬
 ગુરુ), ૧ નારાય એમ ૬ અક્ષરમેળ વૃત્ત, ૧ હનૂમત, ૧ અધસારસી,
 ૧ પહડી, ૧ સારંગ, ૧ વાડવ (= રોળા), ૧ સારસો (= હરિગીત),
 ૧ હાંઢકી (= મરહટ્ટા), ૧ ત્રિભંગી અને ૧ ગીતા એ માત્રામેળ
 એમ જુમલે ૧૬ હંદ ગણ્યા છે. આમાં સં. “ શાદ્દલવિકીરિત ”ની
 ગણતરી ગાથામાં કરવી રહી, તો સરવાળો મળે. આ પ્રમાણે ૪
 રૂપકમાં રજૂ અક્ષરમેળ વૃત્તો બહુ જ યુક્તિપૂર્વક કવિએ પ્રયોજ્યાં
 છે, તે કવિના સમયની લાપાનો ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી છે.
 વિષય તરીકે તો તેણે દેવીની સ્તુતિ જ લીધી છે, અને તે ચારણી
 સંસ્કારની લાપામાં એટલે કે ગૂજરાતી લાપાને કૃત્રિમ રીતે સંસ્કૃત
 આકૃતનું રૂપ આપીને.

આર્યા-પર્વત પરથ પુકારં દુદ્ધ દિશ દૈત્ય ક્રીદ્ધ સૈંહારં ।

શુંભા કેરં સારં વાહારં ધાય રાય રક્તખીજો ॥૮૮॥

આમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપમાં સંસ્કૃતાનુકરણ છે; છતાં ભાષાઃ
મધ્ય. ગૂજ; ની રજી જૂમિકાની છે. જુઓ નીચેનો નારાય:

પતાલિ તાલિ બ્યોમ બ્યાલ નટ નટ ફૂટયં

એકલ મલ...કરિ...ચંડ મુંડ ઉઠયં ।

ધુસટ ઘટ લટ પટ ઝૂટિ ઝાલી ઝીકલી

અમૂલ મૂલ ક્રીદ્ધ કેલ અનમેલ એકલી ॥૮૯॥

આનું રૂપ તો તેને આ પ્રમાણે નોંધ્યે છે:

પતાલિ તાલિ બ્યોમ બ્યાલ નટ નટ ફૂટયં

એકલ મલ...કરે...ચંડ મુંડ ઉઠયં ।

ધુસટ ઘટ લટપટ ઝૂટિ ઝાલિ ઝીકલી

અમુલ મુલ ક્રીદ્ધ કેલ અનમેલ એકલી ॥

અવલોકના સંસ્કારો માટે ખેવડા વંશોની ક્યાં ક્યાં જરૂર છે,
તે સ્પષ્ટ રીતે લટપટ જેવા શબ્દો જ બતાવી આપી છે. લટપટ
ન હોય તો વૃત્તમાં અંધ કેમ ખેસાડવા ?

આ કવિના કવિત્ત ભાગવતને જોવાનો પ્રસંગ નથી મળ્યો;
પણ એ કૃતિ પણ વૃત્તબદ્ધ કવિતા છે.

આમ શ્રીધર સૌથી પહેલો એવો કવિ છે કે જે જાતે જોનેતર
અને સાથેસાથ હંદ-વૃત્તબદ્ધ કવિતા ગૂજરાતીમાં રચી આપે છે, અને
તે પણ ડિંગલના પૂર્વ સ્વરૂપને મૂર્ત કરતી જૂની મધ્ય. ગૂજ. ભાષાનાં
લક્ષણો સાથે. આવા કવિઓ પછીથી ગૂજરાતી ભાષામાં મળતા નથી,
એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. શ્રીધર વ્યાસ ચારણ કે બ્રહ્મભટ્ટ
હોવાની તો શંકા જ નથી; માત્ર તે રાવ રણુમલ્લનો ઈડરમાં જઈ
આશ્રયી થઈ રહેલો કાઈ બ્રાહ્મણ છે.

૧૧. હંસ નામક જૈન સાધુએ “શાલિભદ્રરાસ” નામનો
૨૧૯ કડીનો એક રાસ સં: ૧૪૫૫ માં રચી આપ્યો છે. મધ્ય. ગૂજ.ની

પ્રથમ ભૂમિકા હવે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાઇ ગઇ હતી તે “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” (૨. સં. ૧૪૫૦)થી આપણે જાણીએ છીએ. આ કાવ્ય સમગ્ર પ્રાપ્ય બન્યું નથી; પણ જે કાંઈ અંશ મળે છે, તે ઉપરથી કવિના વિષયમાં તેમ જ ભાષાના વિષયમાં આપણને કાંઈક ખ્યાલ અવશ્ય આવી શકે છે:

વસ્તુ

દેવિ સરસતિ, દેવિ સરસતિ સકલ સંસાર
જસ નામિઈ કવિજન સવે બુધિ અતિહિ સરસ વાણીય,
વીણા-પુસ્તકધારિણી તે સામિણિ મન માંહિ આંણીય,
કર જોડી કવીયણુ બાણુ, સહજુરે પાય પણમેવિ,
સાલભદ્ર ધના તણાં ચરિય રચેસુ સંવેવિ. ૧

x

x

x

x

તપગછિ શ્રીજયશેખરસૂરિ, નાંમઈ પાવ પણાસઈ દૂરિ,
તાસ પાટિ શ્રીજિનરયણુ સૂરીસ, મન શુધઈ પ્રણમૂં નિસરીસ. ૨૧૬
સહિ જુરે નામ છે હહડઈ ધરી ચુપછબદ્ધ ડયા મઈ કરી,
સાલભદ્ર ધત્રાનૂં ચરિત્ર, બાણીઈ હુસ્યઈ અતિહિ પવિત્ર. ૨૧૭
ભાવસહિત નરનારી બાણુ, કષ મનિ સુદ્ધિઈ અવણે સુણુ,
સાધુ હંસ મુનિવર ઇમ બાણુ, નવનિધિ તેહ ધરિ આંગણુ. ૨૧૮
સંવત ચલ્લ પંચાવનિ વરસિ, આસો સુદિ વિજયનઘ દિવસિ,
જિનવચને કરી સદ્વહિઈ ભાવિઈ ભગતિ હૈયડઈ ધરિઈ. ૧ ૨૧૯

કવિ તપગચ્છના જયશેખરસૂરિના શિષ્ય જિનરત્નસૂરિનો શિષ્ય છે અને તેણે સં. ૧૪૫૫ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ ને દિવસે આ રાસ મૂરો કર્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નામિઈ, સવે, માંહિ, આંણીય, કર જોડી, તણાં, પણાસઈ, પ્રણમૂં, છે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ધરી, કરી, ધત્રાનૂં, બાણીઈ, હુસ્યઈ, અવણે, આંગણુ, આસો, વિજયનઘ દિવસિ, જિન-

વચને કરી, ભાવિષ્ઠ, હૈયડપ્પ એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ જૂમિકાનાં વ્યક્ત થાય છે. માત્ર સદ્ જોવાં કોઈક જ જૂનાં રૂપો છે.

૧૨. “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” ક્રિયા “પરમહંસ-પ્રબોધ” કે “પ્રબોધચિંતામણિ” નામનું ૪૩૨ કડીનું એક રૂપકકાવ્ય અને ખીજાં એ ત્રણ ગૂજ. કાવ્ય અર્પનાર જન કવિ જયશેખરસૂરિ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગૂજરાતીનો એક સમર્થ કવિ થઈ ગયો છે. શ્વેતાંખર અંચલ (વિધિપક્ષ) ગચ્છના મહેન્દ્રપ્રભસૂરિનો એ વચટ શિષ્ય હતો. એના નાના ગુરુબંધુ મેરુતુંગસૂરિનો દીક્ષા સમય સં. ૧૪૧૮ માં હોવાને કારણે એ સમજાય તેવું છે કે કવિ જયશેખરસૂરિએ તે પૂર્વે દીક્ષા લીધી હશે. આમ હોતાં તેનો જન્મ વિક્રમના ચૌદમા અને પંદરમા શતકની સંધિના કોઈ વર્ષમાં હોવાની સંભાવના છે. આ દીર્ઘાયુ કવિની કૃતિઓ છેક સં. ૧૪૬૨ સુધી મળે છે. તેનું “પ્રબોધ-ચિંતામણિ” નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય સં. ૧૪૬૨ માં^૧ રચ્યું છે, જેના આધારે ગૂજરાતી ભાષામાં કવિએ ગૂજરાતી ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ૧૨ હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણુવાળો “ઉપદેશચિંતામણિ” (૨. સં. ૧૪૩૬ નૃસિમ્હ-નગર=ખંભાત), શત્રુજયતીર્થદ્વાત્રિશિક્ષા, ગિરનારગિરિદ્વાત્રિશિક્ષા, મહાવીરજિનદ્વાત્રિશિક્ષા (સમસંસ્કૃત), જૈન કુમારસંલવ મહાકાવ્ય, છંદઃશેખર, નવતત્ત્વકુલક, અજિતશાતિસ્તવ, ધર્મસર્વસ્વ (ઉદ્ધૃત) એ છે, બ્યારે પ્રાકૃતમાં આત્માવબોધકુલક છે. સં. ૧૪૬૨ માં જ તેણે સં. ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય પણ ગૂજરાતમાં જ રહી રચ્યું છે. સં. ૧૪૬૨ માં આ પ્રબોધચિંતામણિ (સં),^૧ ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય (સં) અને ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (ગૂ.) એ ત્રણ મોટી કૃતિઓ રચી છે,

૧ યમ-રસ-ભુવન-મિતાલ્લે સ્તમ્ભનકાધીશમૂષિતે નગરે ।

શ્રીજયશેખરસૂરિઃ પ્રવોધચિન્તામણિમકાવિત્ ॥

ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-પ્રસ્તા. પૃ. ૩

એ નેતાં આ કવિની શક્તિ કેટલી અસાધારણ હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

કવિ જયશેખરસૂરિ આચાર્યપદ પર આવ્યા જણાતો નથી, કેમકે એમના ગુરુને મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ એ ત્રણ શિષ્યો હતા, તેમાંના નાના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિને ગુરુના નિધનને અંતે સં. ૧૪૪૪ માં આચાર્યપદ મળ્યું હતું. જયશેખરસૂરિના શિષ્યો પણ વિદ્વાન થયા છે. એના એક શિષ્ય ધર્મશેખરસૂરિએ તો કવિના જૈન કુમારસંભવ કાવ્યની સં. માં ટીકા પણ લખી છે. અને પૃથ્વીચંદ્રચરિત(ગૂજ.)કાર માણિક્યસુંદરસૂરિની ગૂ. ગદ્યકથા તો મધ્ય ગૂજ. ભાષાની પ્રથમ સૂચિકાની એક સમર્થ ગદ્ય કૃતિ-ગદ્ય કાદંબરી જાણીતી છે.

જયશેખરસૂરિના વતન, જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં કાંઈપણ જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ ગૂજરાત તરફનો તેમનો પક્ષપાત અને ખંભાતની સ્થિતિ નેતાં તે જન્મે ગૂજરાતી હોવા નોંધયે. “ ગૂજરાત તિહાં આંખા પીધ ” (કડી ૧૧૬મી) એવો ત્રિ. દી. પ્ર. માં ઉલ્લેખ નેતાં કવિને ગૂજરાત તરફ પક્ષપાત હતો તેવું દેખાઈ આવે છે. એ કવિનાં આજે ત્રણચાર જ કાવ્ય ગૂજરાતીમાં મળે છે, પણ “ એના બંધની સરળતા, વાણીનો પ્રસાદ અને કવિતાની ધમક નેતાં સૂરીશ્વરે ખીજાં ગૂજરાતી સમર્થ કાવ્યો રચ્યાં હોવાં નોંધયે. ”^૧ સંસ્કૃત ભાષાને માટે તો એ પોતે પોતાને વાણીદત્તવર: કહે છે. (જૈ. કુ. સં. સર્ગ ૧૧ માનો છેલ્લો શ્લોક)

એમનું ગૂજ. રૂપકકાવ્ય “ ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ ” કવિતાની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતીમાં એક સમર્થ પ્રયત્ન છે, તેટલો જ વિશિષ્ટ કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સમર્થ પ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આ પદ્ધતિનાં

પ્રબોધચંદ્રોદય, મોહરાજપરાજય વગેરે નાટકો છે, તેની જ પદ્ધતિનું આ રૂપકકાવ્ય છે. કવિએ અહીં જીવાત્માને પરમદંડ સ્વરૂપે દેખી છે. એ કેવી રીતે જગતમાં ફસાય છે, વિવેક ગુમાવી મોહને કેવી રીતે અધીન થાય છે, પણ સમ્યક્ત્વ વગેરેને આશ્રયી કેવી રીતે અર્દભાવ પામે છે, એ વગેરે કવિએ બહુ મુંઝર રીતે બતાવ્યું છે.

હિંવ ચરિવધ-દ્રુપદ

તેજવંત ત્રિહુબુવન-મહારિ પરમદંડ નરવર અવધારિ
જેઠ જપતાં નવિ લાગમ પાપ, દિનિ દિનિ વાધમ અધિક પ્રતાપે. ૯
બુદ્ધિ મહોદધિ બહુ બલવંત, અક્ષ અન્નેક અનાદિ અનંત,
ક્ષણિ અમરગણિ ક્ષણિ પાયાણિ, ઇચ્છાં વિલસમ તે ત્રિહુ કાણિ. ૧૦

X

X

X

એક બલુઈ એહ નિ અરિહંત, એહ નિ હરિ હરુ અલખુ અનંતુઃ
નિણિ નિમિ નણિહ તિણિ તિમ કહિહ, મનિ ઈદ્રિઅ-અણિ તે નવિ અહહ. ૧૨
કાકિ જલણુ નિમ ધરણિહિ ત્રેહુ, કુસુમિહિ પરિમલ ગોરસિ નેહ,
તિલિહિ તેહુ નિમ તાલિક નીરિ, તિમ તે નિવસમ જગત-શરીરિ. ૧૩

આવા પરમદંડને માયા રમણી લોભાવે છે. કવિ ચેતનામુખે ગાય છે:

હિંવ દ્રુપદ

રૂચી રે રમણી મત્ત ગયગમણી, દેખી ભૂલક ત્રિહુબુવણુ-ધણી,
અમૃત કુંડિ કિમ વિપ બિહલમ ? સમુદ્ર યકી ન ખેહ નીલલમ, ૧૪
સરવર માલિ ન દવ પરજલમ, ધરણિ-સારિ શેપ ન સલસલમ.
રવિ કિમ વરિસમ ઘોરંધાર ? ઝરમ સુધાકર કિમ અંગાર ?
જમ તૂં ચૂકિસિ દેવ ! વિચાર, લોક તણી કુણુ કરિસિ સાર ? રૂચી ૧૮
માયા કિરિ હમ તુમહચી નારિ. એહ સંગતિ હું પરિસિ સંસારિ;
એતા દિવસ અસાવરિ કરી, આજ કાંઈ તઈં વલિ આદરી ? ૧૯

કવિ મોહકુમારના શાસનનું વર્ણન આપે છે કે—

હિવ દ્રુપદ

વાનિયડાં ગુહિ નીસાણુ મોહ કુમર હૂહ રાજીઃ
 વયરીયડા રે ધસકઈ પ્રાણુ, આણુ ફિરિ જગિ મોહની. (૪૬)
 મારિ મોહિ અવિધાનામિ નગરી નિગુરા હિયડા-ઠામિ;
 અવિધાનગરી ગઢ અજ્ઞાન, તૃષ્ણા ધાધ મોટું માન. ૫૬
 કદાર્યારુ કાસીસાંહલિ, આરિધ દુર્ગતિ વહિતી પોલિ;
 વિષય વ્યાપ વાર આરામ, મંદિર અશુભાં મન-પરિણામ. ૫૭
 કામાસન ને કહિયાં પુરાણિ, ચઢરાસી ચહુટાં તે જાણિ;
 ભૂરિ ભવંતર સેરી હુધ, કૂડ બુદ્ધિ તે ધરિ ધરિ કુધ. ૫૮
 મમતા પાદ્ર તણી રખવાલિ, કુમત સરોવર મિથ્યા પાલિ-
 નિર્વિચારુ નિવસઈ તિહાં લોક, ચોડઈ ઉચ્ચવ ચોડઈ શોક. ૫૯.

મોહનું સામ્રાજ્ય રચપાયા પછી નિવૃત્તિના રખડપાટ જુઓ:

હિવ સરસ્વતી ધઉલ

વિપ્રપુરી ગઢ ઊરી ગઢ ઊસની એ, દેખિએ કીનવા ચાગડ
 બલવંત બદ્ધ એ બાપડા એ, બૂરક એ બીધલા છાગ.
 બુરક બીધલા છાગ, છાગ ઇહાં નહી અગહારક;
 મોહ તણી ધૂય મારિ, ઇહાં તે પગ-પડસારક.
 ઊતાવલી ચલી તે વલ્લી, ભમતી દેસિ વિદેસિ;
 રહણ રૈસિ ભેયધ ભેગેસરિ, દન નવનવે વેસિ. ૭૩

x

x

x

નયરુ દીડઈ રુલિયામણુઈ એ, વન પુણુ આતમારામ;
 કુમરુ બણુઈ કણુ વીસમઠ, રામ દમ તરુ અભિરામ.
 [રામદમ તરુ અભિરામ] બેઠ બઘઠાં તરુછાયાં,
 વિમલ જોધ કુલપતિ દેપિ વંદધ તસુ પાયા.
 નિવૃત્તિ ભણુઈ કર ભેડિ, મહરિધિ ! નિરતઈ જ્ઞાનિ નિહાલિ;
 એ જટલ હૂં સુખિ વિલસંતુ દેપિસુ કૈતધ કાલિ ? ૭૫?

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૂ. ૮-૯; આમાં છંદની દૃષ્ટિએ ૧ દોહરો + ૧ રેણા
 અને + ૦૧ સવૈયાની દેશી (૧૬+૧૧ ની), એ લક્ષ્યમાં લેવું.

પદ્ધતી ક્ષમે' આમ કવિએ આનાથીયે ઘણું સુંદર વર્ણનો આપી કાવ્યને ઉત્તમ બનાવવાનો એક પણ પ્રયત્ન જતો કર્યો નથી. નીચે કાવ્યબંધની ચર્ચા કરતાં કેટલીક કડીઓ ઉતારવાની હોવાથી વિશેષ નમૂના અહીં આપ્યા નથી.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કવિએ ખૂબ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. દ્રુવના શબ્દોમાં કરું તો “પ્રબંધચિંતામણિનો પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્તિ છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસે’ ચઉપદ્ય અને લગભગ પોણાસો ફદા છે. તે સિવાય, પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ટ, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દે છે; અને અપવંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પ, મરસ્વતીધઉલ, તલહાર અને ધઉલ એ મિત્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધા છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દ્રુપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રુપદ તથા જામદનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમો ભાગ જ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે.”^૧

સ્વ. દ્રુવે જે પ્રમાણે સંપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે જોતાં ચલવંગમ, સારસી, છપ્પ, જાતિ, સોરઠો (“જાતિ”ને મથાળે) એ છંદો પણ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે; પણ આ બધા છંદો માત્રામેળ છે. સ્વ. દ્રુવ જેને લયબંધ કહે છે, તે સર્વ સામાન્ય દેશીઓનું પણ સારું પ્રમાણ કવિએ આપ્યું છે. ફદા અને ચઉપદ્ય, ઉપરાંત પદ્ધરીની દેશીઓ તો તેને અતિ સામાન્ય છે. ધન્યાસી, મલ્હાર, તલહરુ, ગૂજરી, એ રાગ તેણે દેશીઓ માટે પ્રયોજ્યા છે. આ દેશીઓ ચાલુ હોવાને કારણે અહીં વધુ લંબાણ કરવામાં આવતું નથી.

આં કાવ્યમાં સરસ્વતી ધઉલ, અને ધઉલ એ મથાળે પણ સુંદર દેશીઓ અપાઈ છે. એવી જ કાવ્યદૃના મથાળે (૨૫૪-૨૫૮) દોહરા મળે છે. “હિવ કાવ્ય” એ મથાળે અક્ષરમેળ ઉપજાતિ મળે છે, તે સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. સ્વ. ધ્રુવે તો તેને “પદ્ધતી”ને મથાળે જ આપેલ છે.^૧ આમ કેમ થવા પામ્યું હશે, એ કાંઈ સમજાતું નથી. હુઓ નમૂનો :

હિવ કાવ્ય

આદીશતુ પૌત્ર હૂઉ મરીચિ ધાત્યુ સુ મઈ ગંજીડ ગોત્રિ નીચિ;
 શ્રીવીરનઉ ને કહીઈ જમાઈ, જમાલિ તે મેલિહઉ મઈ પનઈ. ૩૮૦
 મઈ પાકવી પાપ-તણુઉં અનીક વં ભક્ત ભાંજિઉ ભડ કંડરીક;
 રહિઉ સદા સેણિક વં નિરોપિ ધાતિઉ સુ મઈ તાં નરકાંધૂકપિ. ૩૮૧
 વિવેક બોલઈ સુણિ મોહ ભાઈ તઈ તા દિપાડી નિજ પંડિતાઈ,
 ખરું ખવે જીવ તણે પ્રમાણુ તે આપણુઉં કાંઈ કરઈ વધાણુ ? ૩૮૨

આમાંના મોટા અક્ષરના શબ્દો આ પ્રમાણે વાંચવા: આદીશનો, હુઓ, ધાત્યો, મેં, શ્રીવીરનો, કહિયેં, મેં, મેં, તણું, ભાંજ્યો. રહ્યો, ધાત્યો, મેં, બોલે, તેં, ખરું, આપણું, કરે. અને ખવે, તણે એ શબ્દો મૂળમાં જ એકારવાળા હોવાને કારણે કવિને એ પ્રમાણે વાચના ઇષ્ટ હશે, એમ માનવામાં આવે નથી. બેશક ઉચ્ચારણના વિકલ્પને કારણે ગંજીડ (ગંજીઉ), મેલિહઉ, જેવાં ૩૫ પણ ગંજ્યો મેલ્યો. તે સ્થાને વપરાતાં હશે.

સ્વ. ધ્રુવે ઉપરના શ્લોકોની વાચના નીચે મુજબ સુધારી છે:

આદીસર પૌત્ર હૂઅઉ મરીચિ, ધાત્યુ સુ મઈ ગંજીડ ગોત્રિ નીચિ
 શ્રીવીરનુ ને કહીઈ જમાઈ જમાલિ મેલિહઉ મઈ પનઈ.
 મઈ પાકવી પાપ તણું અનીક તુહ ભક્ત ભાંજ્યુ ભડ કંડરીક,
 રહિઉ સદા સેણિક તંડ નિરોપિ, ધાત્યુ સુ મઈ-તાં નરકાંધૂકપિ.

બોલક વિવેક 'સુણિ મોહ ભાઈ ! તઈ તા દિખાણી નિજ પહિડતાઈ.

ખંડે ખવે જેહ તે તણુ પ્રમાણુ, તે આપણુ કાઈ કરઈ વખાણુ. ૧

પદ્ધતી બનાવવાનો સ્વ. દ્રુવનો પ્રયત્ન છતાં કેટલાંયે ચરણ ઉપેન્દ્રવજા-ઈંદ્રવજાના છે; જેમકે ઉપરના ૧૨ ચરણોમાંથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૨ એ ચરણો ઉચ્ચારણ-વિદ્વંસથી ઉપેન્દ્રવજા કે ઈંદ્રવજાનાં છે.

આ કવિએ અક્ષરમેળ છંદમાં કવિતા કરી છે. એ હવે પછીના આવતા નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવશે; એટલે આ પણ ઉપજાતિમાં જ રચના થઈ છે મૂળ, એમાં રોકા લાવવાનું કાંઈપણ કારણ મને જણાતું નથી. પ્રબંધ હોવાથી એમણે સામાન્ય રીતે માત્રામેળ છંદો અને દૂહા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ, પદ્ધતી, સંવૈયાની રાહતી દેશીઓ પ્રયોજી છે; પણ, તે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ એક સમર્થ કવિ હોવાને કારણે અક્ષરમેળ, વૃત્તો પ્રયોજે, એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

એણે આ કાવ્યમાં “બોલી” એ મથાળે બે ગદ્ય-ખંડ પ્રયોજ્યા છે. એ કવિની ગદ્યશૈલીનો થોડો પણ ખ્યાલ આપી રાકશે. તેમાંનો એક આ છે:

હિવ બોલી

તિ વાર પૂઠિ મોકલાવિહ સ્વામી, સ્વામી તણુઈ આચસ પામી;

ચાલિહ વિવેક રાહ, વિસ્તરિહ વિશ્વ ભડવાહ.

તત્ત્વચિતન-પટ્ટહસ્તિ દૂહ આસણિ,

નિવૃત્તિ સુમતિ બેહ ચાલ્યા જૂજૂએ સુખાસણિ;

પીચાણુઈ પીચાણુઈ વાધઈ પરિવાર,

જે જિ કાઈ પ્રાર્થઈ તેહ-રઈ હઈ તે વસ્તુનું દાન અનિવાર;

તત્ત્વ કયા ત્રણ કયા ત્રણ દ્રહહઈ ધન અલંબ લહલહઈ,

સાધુ તણા દ્વદય ગહગહઈ;

કુદ દોષી તણુઈ દાટણુ, પામિહ પુણ્ય રંગ પાટણુ. ૧૨૯૧

જયશેખરસૂરિનો શિષ્ય માણિકચંદ્રસૂરિ “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” નામક ગદ્યકાવ્ય આ જ પદ્ધતિએ એના પછી વિસ્તારે છે. આ ગદ્યકાવ્યો કેવી રીતે લખાતાં હતાં, તેનો આમ નમૂનો રજૂ કરે છે.

“ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ” ઉપરાંત જયશેખરસૂરિનાં બીજાં ધણાં ગૂજરાતી કાવ્યો હોવાની સંભાવના કરી છે એમાંનાં એ કાવ્ય ઉપર ખતાવ્યાં મુજબ મળી આવ્યાં છે તે “અર્જુદાયલ-વીનતી.” અને “નેમિનાથકાશુ.” આમાંનું પહેલું માત્ર ૯ કડીનું દ્રુતવિલંબિત વૃત્તનું નાનું સ્તુતિકાવ્ય છે, જ્યારે બીજું કાવ્ય ૧૧૪ દોહરાનું સુંદર સાંકળીકાવ્ય છે, “ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ” માં કવિએ ઉપજાતિ યોજી છે, તે ઉપર ખતાવ્યું છે, અને “અર્જુદાયલ-વીનતી” માં એ ૯ દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત યોજે છે, એ જોતાં ગૂજરાતીમાં પણ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આખાં ને આખાં ગૂજરાતી કાવ્યો પણ તેણે લખ્યાં હોય. જયશેખરની ભાષાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આ અક્ષરમેળ વૃત્તો જરૂર ઉપયોગી થાય છે:

કથય આબૂચ-ફંગરિ જાઇસિઉં
રિસહ નેમિ તણા ગુણુ જાઇસિઉં ।
નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવ-સિઉં
ગુણુ તણી શુણિના અગહે આવિરુપું ॥૧॥

વહલ વેહલ ચંપક માલતી
મહમહર્ષ કૃલિ કૃલિ વનસ્પતિ ।
અમર-સાલ-તણી તુલના નહી
નિન ખિન્હઈ તીહ માંહિ રહિયા સહી ॥૨॥

કનક કાંતિ કલધ રિસહેસરો
તિણિ ગુણિધ પ્રભુ સોહગ-સુંદરો ।

જલદ-નમલિ જલદુ સામલઉ
લચિક-કેકિય આસ ભલઉ વલઉ ॥૩॥

રિસદુ યપ્પિહ જેણુ સુ નિર્મલો
વિમલ નામુ વહધ ગુણિ ઉજ્જલો ।
ઠવિહ નેમિ જિણિધ જગ-વલ્લહઉ
પરમ તેજિહિ તેજહુ તે ઠહઉ ॥૬॥

ધણિહ સેત્રુનિ શ્રીરિસહેસરો
ધણિહ દેવતિ નેમિ-જિણેસરો ।
ખિન્હધ તીરથનાથ ઇહાં મિલિયા
અરહ મનોરથ આહુ સવે ફલિયા ॥૭॥

સુગુરુ સાયિય હીણ ધણું ભમિયા
વિપમ-વાટ કિહાઈ ન વીસમિયા ।
વસધ જે જિનમંદિર સીયલધ
ખિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલધ ॥૮॥

સકલ જાણધ વ્ર ગુણ કેવલી
કિમ અઠહાસિત જોલધ તે વલી ।
ધણિ પરિધ જગદીશ્વરુ ધ્યાયધ
સ્તવન-નધ મિસિ ભલગ લાઇયધ ॥૯॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં રૂપો છંદની દૃષ્ટિએ જાઇસ્યું, ગાઇસ્યું, ભાવસ્યું, આવિસ્યું, મહમહે, ખિન્હે, રહ્યા, કલે, ગુણે, સામલો, ભલો, વલો, વહે, જિણે, વલ્લહો, કહો, મિલ્યા, ફલ્યા, ભમ્યા, વીસમ્યા, સીયલે, ટલે, પરે, ધ્યાયે, સ્તવનને અને લાઇયે એવાં રૂપ અપેક્ષિત છે. સંક્રાંતિકાળનાં ઉચ્ચારણો આમ સંગ્રહાઈ ગયાં છે. લેખનમાંનો વિકલ્પ પણ તેથી તરી આવે છે. બંને પ્રકારનાં રૂપો પ્રયોજાયાં છે, તે પણ તેટલી જ મહત્ત્વની વાત છે.

“નેમિનાથદ્વાગુ” એ તો સુંદર દ્વાગુ કાવ્ય છે અને આ પછી આપેલો જંખૂસ્વામિ દ્વાગુ જયશેખરની કૃતિ હોય અને તેની પૂર્વે આ રાસ રચાયો હોય તો સોમસુંદરની કૃતિ રંગસાગરનેમિદ્વાગુ, વર્મતવિલાસ અને દ્વાગુ એ બે નરસિંહયુગની કવિના નિર્દેશ વિનાની કૃતિઓ, દેવ-

રત્નસૂરિકાગુ એ દેવરત્નસૂરિના કાંઈ શિષ્યની કૃતિ, અને ધનદેવગણીનો નેમિનાથકાગ (સં ૧૫૦૨) એ વગેરે કાગુ કાવ્યોને આ જયશેખર-સૂરિના, સ્વરૂપ ઉપરથી કવિના યૌવનકાળમાં રચાયા લાગતા કાગુ કાવ્યનું અનુકરણ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. ખેશક “નેમિનાથકાગુ”માં છંદોવૈવિધ્ય નથી તેથી સ્પષ્ટ રીતે જૂનો અને બાકીના ત્રણ મોડેથી થયેલા સંભવે છે. અને તેથી સં. ૧૪૬૨ કરતાં પણ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આ કાગ રચાયો એ પણ આથી સ્પષ્ટ થઈ શકે.

કવિએ ગિરનારને કીડાસ્થાન નિરૂપી વસંતખેલ નિરૂપ્યો છે. નેમિનાથના વિરક્ત દિલને વસંતનાં આકર્ષણોની કશી અસર નથી, એ નિરૂપતાં કવિએ ઉત્તમ પ્રતિનું આ કાવ્ય આપ્યું છે:

મિલિયા નેમિ નારાયણ ગાયણ ગીત સુણેહ ।
 વાર વધૂ મદિ માયતી નાયતી જ્ઞેઈ ખેહ ।
 ખેહ ખેલઈ સરસી-તલિ સીતલિ લાખાસંમિ ।
 નીરંશુ નેમિ ન લીજઠ ખીજઠ નારી-નામિ ॥૭૥॥
 રમઈ રમાપતિ રાણિય આણિય આપણહ પાસિ ।
 તીણિ છલઈ નવિ છીપહ એ દીપહ એ જ્ઞાનપ્રકાસિ ।
 તહ અવતરિહ રિતુ-પતિ તપતિ સુ મનમય-પૂરિ ।
 નિમ્ન નારીય નિરીક્ષણ દક્ષિણ મેદિહય સૂરિ ॥૮૦॥
 કીજઠ અવસરિ અવસરિ નવ-રસિ રાગુ વસંત ।
 તરુણીદલ દોહારસ સારસ ભમહ હસંત ।
 લિપહ તાવ-નિકંદનિ ચંદનિ ચંદનિ-દેહુ ।
 નિજ નિજ નાય સંભારિય નારિય નવલહ નેહુ ॥૮૫॥

એ વખતે રાણીઓ કેવા પ્રકારની કીડા કરી રહી છે, તેનું કવિ-વર્ણન આપે છે કે,

વિરચઠ વિપિનિ વિચક્ષણ તક્ષણ દસ વિ દસાર ।
 નવ નવ-નિર્મલ ભૂપણ દૂપણ-રહિય શુંગાર ।

એક જોઇ નવ હાટક હાટક-દાન પ્રવીણ ।
 કરઇ તિ ગાયણ આલવિ આલ વિમનઇ વીણ ॥૧૭॥
 એક કરઇ રથવાડિય વાડિય-માંહિ વિવેકિ ।
 કુસુમ વિવાદઇ ચૂંટઇ ખૂંટઇ પલ્લવિ એકિ ।
 ફલ પુણ તર-તર ત્રોડએ મોહઇ એ તરુવર-ડાલિ ।
 ઉન્નવલ નિર્મલ સરસીઅ સરસીય લેપઇ આલ ॥૧૮॥
 ગતિ-રસિ હંસ હરાવિય આવિય મન નઇ મેલિ ।
 પછઠી જલિ હરિ-રમણીય ધિમણી કરિવા કેલિ ।
 હરિ સંગા ભરી પાણીય રાણીય છાંટઇ પ્રેમિ ।
 તે હિય-વરણિ સુ-નેહર દેહર નાત્રઇ નેમિ ॥૧૯॥
 તે સવિ હરિ સતકારિય ધારિય જિમ ધૂમંત ।
 તાઈ ત્રોડિય કમલિની રમલિ નીસંક ભ્રમંત ॥
 ધાઈ ધસઇ તિ બિધસઇ વિલસઇ હસઇ અબાહુ ।
 ખંધિ ચડઇ ખ ધાગલિ આકલી ન સકઈ નાહુ ॥૨૦॥

પણુ એની કંઈ પણ અસર નેમિને નથી:

પસુળ'ધન જિમ છોડિય મોડિય માયાપાસુ ।
 અસિવ-નિવારણ વારણ વલિહ વહિય ઉદાસુ ॥
 તે ગોર'ભહ મંડિહ છડિહ રથ ગોવિંદ ।
 કર જોડી વર વાલહ વાલહ નેમિજિણુંદ ॥૨૧॥

એક ઋતુકાવ્ય તરીકે દીપી જોઈ એવું આ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે, એમ કહેતાં જરાય મંકરાય થતો નથી. કવિનો કાવ્યશાસ્ત્રગત ઔચિત્યનો જે ખ્યાલ છે, એ આમાંથી જણાઈ આવે છે; અને ભાષા-ઉપરનું પ્રભુત્વ તો સ્પષ્ટ જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં હવે એ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય-કાલીન ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા વ્યક્ત કરે છે; એટલું જ નહિ પણ ઉપર ખતાવવામાં આવેલાં અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રમાણે જોતાં તે ખેલીમાં અર્વાચીન ખેલીનાં તત્ત્વ પણ વિકલ્પે, વપરાતાં હોવાનું પ્રતીત થાય.

છે. સાહિત્યકીય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા લિપિમાં મધ્ય. ગૂજ.ની લાક્ષણિકતા-વાળાં, ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં કવિઓથી બોલીનાં તત્ત્વ જતાં કરાયાં નથી એ વસ્તુ કાંઈ થોડા મહત્ત્વની નથી.

એક નામનિર્દેશ વિનાની “જંબૂસ્વામી-ફાગુ” નામની કૃતિ સં. ૧૪૩૦ના વર્ષમાં રચાયેલી મળે છે; જેવી કે,

૧ ચઉદહ તીસ સંવચ્છરિ મુચ્છરિ માનિ વિમત્તુ
જંબુચ-ગુણ અનુરાગિહિ ફાગિહિ કહીય ચરિત્તુ ૩૦

આ કૃતિની અંતે ઉપરના “નેમિનાથ ફાગુ”ની કાવ્યપદ્ધતિ-પેલી સાંકળી-પ્રકારની એક સરખી છે: કવિતા પણ અત્યંત વેગવંત અને સુંદર છે; કવિનું નામ ન હોવા છતાં પણ એક જ કવિની બંને કૃતિઓ હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ હોય. સમય માટે તો મૂંઝવણ જ નથી, કેમકે કવિનો આ ચૌવનકાળ હતો. એ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી સુંદર કૃતિ છે, તે નીચેના અવતરણથી સમગ્રાણે:

રથણિ અવસરિ ગહગહતહ, પહુતહ માસ વસંતુ,
દક્ષિણ વાય વિકાસીય, વાસીય વનિ વિહરંતુ ૪.

રમલિ કટુહલિ કહીહ, મિલિહ નિજ પરિવારિ,
જંબુકમરુ બહુ તરિવરિ, ગિરિવરિ ગિહ વૈભારિ.

કામીય કેતહિ પરિમલિ, રમલિ કરમ બહ ભંગિ,
રમઈ રસાલ તરુણીય, કરુણીય નવ નવ રગિ. ૫

પંચીય જન મનદમણહ દમણહ દેખી અનંશુ,
રંગ ધરમ મન ગરહ મરહ પલ્લવ ચંબ:

કામિણિમન તણુ કંપક ચંપક વન બહકંતિ,
કામવિનયધન જમલીય કદલીય લહલહકંતિ. ૬

૧. ગુજરાતી-૧૯૩૨ નો દીપોત્સવાંક પૃ. ૪૨, બાઈથી ભોગીલાલ સાંડેસરાએ સંપાદિત.

૨ આ કવિની પણ બાંધા સ્પષ્ટ છે.

જંખૂસ્વામીના પ્રલોભન માટે તૈયાર થયેલી નાયિકાનું વર્ણન.
આપતાં કવિ જણાવે છે:

કન્યા અભિનવ જ્વેન, સોવન વત્ર સમાણા,
ભાગીય રૂપિ તિલુત્તમ, ઉત્તમ વંસપદાણા. ૧૨
આઠઠ દિસિ જનરંજન અંજનભૂમ હીય નારિ,
આઠઠ ગુણ સંપન્નીય ઉપત્રી સંસારી.
સિરિવરિ વેણીય લલકલક, બલકલ અંપકમાલા.
રતિપતિ ધણુ સમાણુઈ જાણુઈ લાલ વિસાલા. ૧૩
ભુમહિય રૂપ કુસુમભારિ, અપસરિ તોરણમાલ,
ત્રિભુવન જમ ઉલાસિહિ, લાસિહિ કીય સમકાલ.
લાડીય પંકજ-લોચણી, જોયણી જગમનમોહ.
કનનૂચલ રસલવણિમ, નિરુવમ સારણિ મોહ ૧૪.
ગુરુચંચુ સમ સરલહ, તરલહ નાસાવંસુ,
અહરબિંબ પરવાસિય, લાલીય રાગવિસેસુ.
વિમલ કપોલ તિ દીપક, છપક દિણચરકંતિ,
દંતપંક્તિ દાડિમકલિ, મિલીય રહીય એકતિ. ૧૫

આ વગેરે દેહવર્ણન રોચક રીતે આપવામાં આવ્યું છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ ઉપરના ફાગુની જેમ જ આ એક સારી ફાગુ-કૃતિ છે. આ કૃતિ સં. ૧૪૩૦ જેટલી જૂની છે, એ જોતાં પછીની બધી ફાગુ-કૃતિઓ સાંકળીપદ્ધતિની-નું મૂળ આમાં ગણાય. એ કૃતિ કોઈ ખીજની જ હોય તો ખુદ જયશંખરસૂરિએ પણ આ સાંકળી-પ્રકારનું અનુકરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનું થાય.

આ કાવ્યની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાની છે; ખેશક અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા જાળવવાનો પ્રયત્ન છે; જેવો કે પહુતઉ, વત્ર, વંસપદાણા, વગેરેમાં, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, બાકી તો તત્સમ સં. શબ્દોનો પ્રયોગ વધતેરો મળે છે; અને જાણુઈ જેવાં રૂપો વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૩. કવિ તરીકે ખૂબ જાણીતો કહેવાતો એક વસ્તિગ ઉર્દૂ વસ્તો કવિ સં: ૧૪૬૨ પૂર્વે થઈ ગયો છે. આ કવિનું અત્યારે તો માત્ર એક જ ધાર્મિક કાવ્ય “ચિહ્નગતિની વેલ-ચોપણ” મળે છે. આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૨માં ઉતારાયેલું છે.^૧ હપ કડીના આ નાના કાવ્યમાં-અનેક પ્રકારની યોનિમાં ભટકતા જીવને કેવાં કેવાં ભયંકર દુ:ખ ભોગવવાં પડે છે, તેનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. એના આ કાવ્યમાં કાવ્ય-દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું નથી. છતાં કેટલુંક નવસત્ય જાળવી રાખવા પૂરતું કવિનું આલેખન આકર્ષક છે ખરું: જીવની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ધર ધંધા પડિહ સહુ કોઈ, કુટુંબ-મેલાવહ ખાઇવા હોઇ:

ખત્ર અખત્ર કીધાં અવિચાર, કાકા કુણું કરિસહ સાર. ૫૫

જરા ભણ્ણ હિવ મહ તહ સાતિ, પહિલા દાંત કરમ્-જિમ પલાતિ
ત્રિસણા માડી રહી તહ હંસિ, રોકર પાગઇ હિવ લાપસી. ૫૬

ધવલહ માથહ દેહ જાજરી, વાકહ વાંસહ જુલઇ લાલરી.

ધર-હુતહ તે કિહાં ન જાઇ કુટુંબ સધલા હીકક થાઇ. ૫૭

વાડિ કુખુધી પીડિહ છઇ સોઇ કાકાની સુધી ન કરઇ કોઇ.

આવહ વહુડી ભણ્ણિ કરહ માઇ, મુહ મુચકોડી પાછી જાઇ. ૫૮

આમ કવિએ વર્ણનો આકર્ષક બનાવ્યાં છે. છંદની દૃષ્ટિએ ખાસ ઉપયોગિતા નથી, પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે, અને તે એ કે સં. ૧૪૬૨ લગભગમાં ભાષાનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ કેવું હતું, તે આ કાવ્ય બતાવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સધાઇ ચૂક્યું છે. ખાસ કરી સંબંધક ભૂતક્રંતનું દીર્ઘ પ્રકારવાળું રૂપ લક્ષ્યમાં લેવું.

૧ ૫ મા સા. પરિ રીપોર્ટ સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪-૨૫

૨ ડા. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧૯૭૧, પૃ. ૨૮૩ (નરસિંહ યુગના કવિઓ-એ લેખ). ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૧૪. ગૂજરાતી ભાષામાં લોકકથા લખવાનો, અત્યાર સુધીમાં મળેલી માહિતી મુજબનો જૂનો પ્રયત્ન વિજયભદ્રની અને અસાધતની “હંસવચ્છ ચંપઈ” (ર. સં. અનુક્રમે ૧૪૧૧ અને ૧૪૧૭) છે. એ પછીનો પ્રયત્ન ભીમનું “સદયવત્સચરિત” નામે કાવ્ય છે. જૈનેતર કવિતામાં તો લોકકથાકાર તરીકે અસાધત પછી ભીમ આવે છે. ભીમે આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૬ માં રચી આપ્યું છે.

કવિ ક્યાંનો વતની છે, જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વિશે કાવ્યમાંથી કશી માહિતી મળતી નથી. કામસેનાના વ્યાધિની ચિકિત્સા ગૂ. વૈદ્ય પાસે કરાવી હોવાથી તે ગૂજરાતનો છે, એમ જણાય છે. સાવળિંગા સતી થાય છે, ત્યારે દેવોની સ્તુતિમાં પ્રથમ શિવની સ્તુતિ કરે છે, તે ઉપરથી, ધર્મે શૈવ જણાય છે. અને કવિએ એક સ્થાને “ચાચર” નામક સ્થળનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી અને એ સ્થાન પાટણમાં હોવાથી, વળી કાવ્યમાં જૈનધર્મી શહેરોનું સારું વર્ણન આવતું હોવાથી એ પાટણનો વતની હોય તે ખનવા ભોગ છે.

કવિએ જુદાજુદા દુહા, પદ્ધરી, ચોપાઇ, વસ્તુ, છંપય, કુંડ-લિયો અને મૌક્તિકદામ એ માત્રામેળ છંદોમાં ૬૭૨ જેટલી કડીઓ આપી છે, જેમાં ક્યાંક ક્યાંક વિવિધતા લરેલાં પદો પણ આવે છે. આ એક રસમય મુંદર કૃતિ છે; તે માટે આરંભમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે:

સિંગાર હાસ કરુણા રુદ્ધો વીરો લયાન વીભત્યો ॥

અદ્ભુત રાત નવઇ રસિ જપિસુ સુદયવચ્છસ્સ ॥૫૫॥

એશક, આમ છતાં તેણે પ્રધાનપણે વીર અને અદ્ભુત રસમાં જ કવિતા લખી છે; સિંગારરસ તો ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. કવિની શક્તિ જુરસાદાર અને પ્રસાદયુક્ત છે. રાગ પૃથુવત્સના હાથીનું આયુષ્ય એક જ્યૌતિષીને ખૂટતાં એક જ દિવસનું કહેવામાં આવતાં રાગએ હાથીની

રક્ષા માટે સખ્ત બંદોબસ્ત કર્યો, છતાં હાથી તેમાંથી તોડાવી બહાર નીકળી ગયો તેનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

ગળિ ચહહટક જઈ મંડિક ગાહ પાનતણાં સવિ લાખ્યાં લાહ ।
 ફેલતણા તહિ પૂર્યા પગર મધગલિ માયિ કીધું નગર ॥ ૩૫ ॥
 પુહતક શ્રેણી સુગંધીતણી રાજવસ્ત્ર મેલી રેવણી ।
 લાંબક કેસર નક કપૂર વાસ્ત્યાં તેલ વહાળ્યાં પૂર ॥ ૩૬ ॥
 તીણક દીકક દોસી દડવડક પારિધિનક પગિ પીંડી ચડક ।
 ફૂંચીયા ફેફલીયા ચૂનાર નાઠા લોક ન જાણક સાર ॥ ૩૭ ॥
 હાટમાંહિ હઉં હાલકુલોલ કિરિ કમલાવનિ કરક કલોલ ।
 પોતા લાખ્યા પારિધિ તણાં કાપડિસરિસ કિરિયાણા ધણાં ॥ ૩૮ ॥
 એકિ અટાલિ માલિ ગઠિ ચડ્યા ઇકિ પાધરિ દસદિસિ દડવડ્યાં ।
 ઇકિ જાવડાં અજક છડાક તે સીકિધ-આ લૂસક લોક ॥ ૩૯ ॥^૧
 કવિ આગળ જતાં સાવળિંગાનું વર્ણન આપે છે કે-

[પદ્મડી]

ગયગમણિ રમણિ તુરગય ગમેતિ ઝડ અનિલલગ અંગ ન નમતિ ।
 પથપંકજ લહતલિ ચિડરંતિ પતિભત્તિ ચિત્તિ ધરિ ચડવડંતિ ॥ ૪૭ ॥
 જસ જંધૂજઅલ વરરંભયંભ પિયલ કિ જરયલ કરિણકુંભ ।
 કરપલ્લવ નવશાખા અશોક સૌવત્તવત્ત સારીર રોક ॥ ૪૮ ॥
 મુખકમલ અમલ શશિહરસરિત્ય નિલવટિ તિલય તાડીકમચ્છ ।
 કુંડલ કિ કિન્ન પાચાર માર કોસીસનિંકર પરિગર અપાર ॥ ૪૯ ॥
 તિલકુલ નાસ સંજુત મત્ત તડિ-દાડિમ દંત અહર રગત ।
 અંજનસહ ધંજનસરિસ નિત્ત સીમંતકુત કિરિ મયરકિત ॥ ૫૦ ॥
 હુંક લમક કામકોદંડક કટિખિન્ન-પ્રલંબિત વેણીદંડ ।
 ઉરિ હાર તારશ્રેણી સમાન તનમંડલ અવર ન ઉપમાન ॥ ૫૧ ॥^૨

આવાં ધણાં સુંદર સ્થાનો આકર્ષક કવિતામાં તેણે આપ્યાં છે. વિવિધ પ્રકારના છંદોએ તેમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો કર્યો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ આમ તે ઉપયોગી છે. નીચેનું એક પદ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે:

૧ વસંત, વર્ષ ૧૫૨૫, પૃ. ૨૬૧-૬૨; (સ્વ. સી. ડી. દલાલનો “સદયવત્સ” અને સાવળિંગાની લોકકથા” એ વિષયનો નિબંધ). ભાષા સ્પષ્ટ છે.

હઉ ધઉલ : રાજ ધન્યાસી

આસણ તણુક અણાવિહ એ નરવરઈ તરલ દુરંગ ।

સાહણપતિ પલણાવિહ એ પલાણ પવંગ ।

તીણમ વરરાઈ ચડાવિહ એ ॥૬૪॥

[આમર] ચંડતિ પેવિ ને જુરંતિ તે દુરંગ આણ્યુ

ને સુદ્ધ પિત્ત સાલિહુતલક્ષણે વપાણિહ ।

પાયા લહુંતિ ક્રીક્રી પયડ દોમ દીક આસણે ।

સોહંતિ મુદયવત્સવીર તે દુરંગ આસણે ॥૬૫॥

[પદ ચાહુ] ચિહુ દિસિ આમર દલહ એ સિરવરિ એ સોહમ છાત્ર ।

વિપ્ર વેઢધુનિ હચ્ચરમ એ આઆ આગંભિ એ નાનાલિધ પાત્ર ।

ખદુ ખંદિણ કલરવ ક્રમ એ ॥૬૫॥

[આમર] કરંતિ ખંદિણ અણિક મંગલિક માલયં ।

વિચિત્ત નિતિ પત્ત પાડરાગરંગતાલયં ।

ચડી દુરંગિ ચંગિ ચંગિ સાર સુંદરી રસે ।

તિ ચાલવંતિ નારિ ચારિ આમરં ચિહુ દિસે ॥૬૬॥

[પદ ચાહુ] વર આગલિ ચિહ સંચરમ એ આઆ રાણુ લેએ મરિસક રાહ ।

પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ બલીયરહ એ નીસાણુએ ધાહ ।

હય દીસમ ગયરાય સારસી એ ॥૬૮॥

[આમર:] કરંતિ સારસી ગઈદ ચંડિસુંડિ ડંગરં ।

નીસાણુ ઢોલઢકધાહ દુઅ તાવ અંગરં ।

હચિત્તવાહ દિતિ રાહ વેગિ તાવ રમકરે ।

...પ્રેમિ મુદયવચ્ચવીર પત્ત તોરણુમ વરો ॥૬૯॥

[પદ ચાહુ:] ગયગામિણિ ગુણ વિત્રવમ એ આઆ શશિમુખી એ કરમ સિણુગાર ।

હાર એકાહલિ ઉરિ હવમ આઆ કંદપૂં એ સમહ દુમાર ।

અહિણુક ઈદ નરિદવરો ॥૭૦॥

[આમર:] નરિદઈદ મત્તલોહ લોચ મન્નિજ સોહએ ।

અદિઠે દિઠે માણિણિ મણતરંગિ સોહએ ।

લવાનિપત્તિપાયમત્તિકંતલક્ષકામિની,

તે સુદંવીર વત્રવંતિએ (?) ગયદગામિણી ॥૭૧॥

કવિએ જુદાજુદા છંદો તેમ જ ઉપરનો અભિનવ ગીત-પ્રકાર આપી વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આ છેલ્લા પદે તો લગભગ નવીન જ પ્રકારનો ઢાળ આપ્યો છે. આ પદમાં એ અર્ધ દૂહાનાં ઉપરાંત દૂહાનું ૧૩ માત્રાનું એક પદ વધારે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે; એમાં હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી બોલનારાને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું તત્ત્વ ભાગ્યે જ દેખા દે છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો તેણે પ્રયોજ્યાં હોવાથી ભાષાનું વધુ સ્વાભાવિક રૂપ તે રજૂ કરી આપે છે. ઉપર આપેલા આમરના નમૂનાઓમાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દોને છંદને અનુકૂળ વાંચતાં કવિનાં ઇષ્ટ રૂપો તરી આવશે.

૧૫. છેક છેલ્લી સદી સુધીના ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યકાર તરીકે મુસ્લિમ કવિ હોય તેવા અત્યંત જૂજ પ્રસંગ છે. આજે એવાં નામો માત્ર એ છે, તે ૧૫ માં શતકનો અબ્દુર રહેમાન અને ૧૮ માં શતકનો કવિ રાજે. આ પાછલો કવિ તો કૃષ્ણનો ભક્ત હોય તેવી રીતે કૃષ્ણલીલાનાં પદો લખી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજે ગૂજરાતી કવિતાના પ્રેમીઓ એના નામથી જાણીતા છે; પણ પેલા અબ્દુર રહેમાનને ભાગ્યે જ કાંઈ જાણે છે. અબ્દુર રહેમાને એની સ્વતંત્ર કૃતિ “મંદેશક રાસ”ના આરંભમાં પોતાના નામનો નિર્દેશ કરતી કડીઓ ન લખી હોત તો એ જાણવું જ મુશ્કેલ થઈ પડત કે એ કૃતિ મુસ્લિમ કવિની છે. એ કવિએ ભાષામાં એક પણ અરબી-ફારસી શબ્દને પ્રવેશ પામવા દીધો નથી. માત્ર શરૂમાં પોતાનું અને પિતાનું નામ, એટલું જ એવા શબ્દોમાં છે:

પદ્માણસિ પદ્મકો પુન્નપસિદ્ધો ચ મિચ્છદેસો વિ ।

તહ વિસણ સંમૂઓ આરહો મીરસેણસ્સ ॥ ૩ ॥

તહ તણઓ કુંલિ કમલો પાર્હ્યકગ્વેસુ ગીયવિસણસુ ।

અદ્દહમાણ-પસિદ્ધો “સંનેહયરાસયં રહ્યં” ॥ ૪ ॥

પશ્ચિમ દેશમાંના રમેચ્છદેશમાં મીરસેન=મીરહુશેનને ત્યાં અદ્દ-
હમાણુ=અખ્દુર રહેમાન નામનો પુત્ર અવતર્યો હતો, કે જે ગીત-
વિષયક પ્રાકૃત કાવ્યોમાં નિપુણ હતો, તેણે “સંદેશક-રાસ”ની રચના
કરી. શ્રીધર વ્યાસે રણમલ્લછંદમાં મીર રહેમાનને મોડાસાનો થાણુદાર
કહ્યો છે, તેજ આ અખ્દુર રહેમાન છે કે નહિ તે જાણવાનું આપણી
પાસે સાધન નથી. અખ્દુર રહેમાનનો પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ
ભાષા તેમ જ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી અને “અવલક” ભાષાપ્રકાર ઉપર
પૂરો કાબૂ હતો, અને એ ઉપરાંત તે જખર છંદોવેત્તા પણ હતો.
આ નાનો સંદેશક રાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. હૈમકાલીન સાહિત્યકીય
અપભ્રંશમાં એ કાવ્ય ઠરવા તત્પર થાય છે, પણ ખીખ કેટલાક એવા
પ્રયોગો આવે છે કે જેનાથી એ લગભગ ૧૫મા શતકના અંતભાગમાં
થયો હોય તેમ કહી શકાય. (૨૦મી કડી પ્રમાણે આ કવિ ધંધે
કેલિય=વણકર? હશે?)

“સંદેશક રાસ” એ એક દ્વૈતકાવ્ય છે. એક વિરહિણી એક
પથિકને, પોતાના પ્રિય તરફ મોકલવાનો સંદેશ આપે છે. કવિએ
પથિકને દ્વૈત તરીકે આપ્યો છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાના યુગમાં
આવી કવિતા તદ્દન વિરલ છે.

કવિએ જે જે છંદ પ્રયોજવા ઇચ્છા કરી છે, તે તેનું પ્રથમ
લક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે પણ તદ્દન નવીન પ્રકાર છે. મોડે
મોડેના હિંદી કવિઓએ પછી આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, ગૂજરાતમાં તો
કાંઈએ પણ નહિ જ.

શર્યાતમાં ૧૭ કડી શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાની આર્યામાં આપી
(અને સામાન્ય રીતે આખા કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં આર્યાઓ આપી
છે, તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ આપી છે) તે જ પ્રકારે ૧૮મી એક મિથ્ર-
છંદમાં આપી છે, જ્યાં છેલ્લાં બે અર્ધ દોહરાનાં છે. આ છંદનું નામ
રડુ છે. ૧૯મી કડીમાં રડુનું લક્ષણ તેણે સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં આપી

બી દીમાં તે જ છંદમાં “ સનેહ-રાસકિ ” ની રચના સાંભળવાને
હૃદયોને નિમંત્રણ આપ્યું છે:

રહિય-કવિત-વિજન-માહપ્ય
પંડિતપવિત્યરણુ મણુજણુંમિ કોત્રિય-પયાસિક
કોલિહલિ ભાસિઅક સરલ-ભાઈ સંદેશ-રાસકિ
તં નણુવણિમિ સિદ્ધુ જણુ બુદ્ધિ-ચણુ કરવિ સણેહ
પામર-જન-ચૂલજ્જરહિ રદયકિ સિદ્ધુણેહ ॥૨૦॥

આગળ ચાલતાં કવિ પદ્મડી, દુમિલા, રડા વગેરે આપતાં ક્યાની
ઉપક્રમ રપમી દીથી કરે છે. વિજયનગરની કોઈ વિરહિણી પ્રિય-
વિરહે દુઃખી છે:

રકુસક લોચણુ રુવક દુઃખતા
ધમિલ્લ-મુક-મુહ વિનુભલ અરુ અંગ મોડક
વિરહાનલિ સંતવિઅ સસક દીહ-કર-સાહ તોરક

૧ છાયા: નિજ-કવિત્વ-વિદ્યા-માહાત્મ્ય
પંડિતત્વ-વિસ્તરણુ મનુ-જન્મે કોળીએ (?) પ્રકાશ્યો
કૌતુહલે ભાસ્યો સરલ-ભાતિ સંદેશ-રાસ
તે નણુવે શિષ્ય ક્ષણુ બુધ-જન કરી સનેહ
પામર-જન-ચૂલ અક્ષરે ને રચ્યો મુણે ॥૨૦॥

૨ છાયા: કુસે લોચન રુએ દુઃખતે
ધમિલ્લ-મુક-મુખ વિનુલે અને અંગ મોડે
વિરહાનલે સંતાપી થાસ (લે) દીર્ઘકર-થાસ તોડે
એમ મુઝા વિલપતીના મહીએ ચરણે સ્પર્શતાં
અર્ધહૃદયને તે પચિકને લેયો પ્રવહતો ॥૨૧॥

તે જ પચિક(ને) પેખી પ્રિય-હતકાવાળી
મંથર-ગતિ સંઘા નણુ હતાવળે ચાલી
તે મનહર ચાલતી-ચંચલ-રવ-ભરી(ને)
કોશને ખસી રસનાવધી, કિલિણી ગઈ પ્રસરી ॥૨૧॥

ઇવ મુદ્દહ વિશવંતિયહ મહિ ચક્ષુઃશિ છિહંતુ

અદ્ભુટીણહ તં પહિહ લેયહ પવદંતુ ॥૨૬॥

તં નિ પદિહ પિદ્ધેવિણ પિય-હૃષિખિરીય

મંથર-ગય સરલા વિચ ઉત્તાવલિ ચલિચ

તહ મણહર ચલ્લંતિચ ચંચલ-નવણિ-ભરિ

હુરૂવિ ખિસીચ રસણાવલિ કિંહણ ગય પસરિ ॥૨૭॥

નાયિકા પથિકને તું? ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં જાય છે, તેનું પૂછતાં પથિક પોતે ખંભાત નગરથી આવ્યાનું કહી ખંભાતનું ઘણું સુંદર વર્ણન આપે છે, જેમાં વચ્ચે વનરૂપિનું પણ ઘણું સારું વર્ણન આપે છે:

૧વિવિહ-વિચ્છાણ-સત્તિહિ ન્ધ પવસીઠ શિરુ

મુગ્ધમહ ઈંદુ મણોહરુ પાયક મહુરથરુ ।

કહુવ ઠાઠ ચહ-વેઠહિ વેહ પયાસિચ્છ

કહ બહુરૂવિ શિખહ્મહ રાસહ ભાસીચ્છ ॥૪૪॥

કહ વ ઠાઠ મુદ્ધવચ્છકથ વર નલ-ચરિહ

કથ વ વિવિહ વિણોઠહિ ભારહુ ઉચ્ચરિહ ।

૧ છાયા: વિવિધ વિચક્ષણ સાર્થે ને પ્રવસિયે નક્કી

સાંભળે છંદ મનોહર-પાદક મધુરતર ।

ક્યાંય ઠામે ચતુર્વેદીએ વેદ પ્રકાશે ।

ક્યાંય બહુરૂપે નિબદ્ધ રાસ ભાસે ।

ક્યાંય ઠામે મુદ્ધવચ્છકથા વર નલ-ચરિત

ક્યાંય વિવિધ-વિનોદે ભારત ઉચ્ચરિયો ।

ક્યાંય ઠામે આશંસીને ત્યાગ-દયા-વરે

રામાયણ અભિનવ (થાય) ક્યાંક કવિ-વરે ॥૪૫॥

ક્યાંક આકર્ષિતે વંચ-વીણા-કાદલ-મુરખ

ક્યાંક પદ-વર્ણ-નિબદ્ધ સંભળાય ગીતરતન ।

આકર્ષિતે સુસમર્થ-પીન-ઉત્તત સ્તને

ચાલે અદ્ભુત કરતી ક્યાંક નર્તકીએ ॥૪૬॥

કહ વ ઠાઠ આસીસઅ ચાધય-દયવરિહિં
 રામાચણુ અહિણ્વીસઘ કત્ય વિ કય-વરિહિં ॥૪૫॥
 કે આઠત્રહિ વંશ-વીણુ-કાહલ-મુરઠ
 કહ પય-વત્ર-ણિખલ્લ સુરમઠ ગીય-રુઠ ।
 આયત્રિહિ સુ-સમત્ય-પીણુ-ઉન્નય-યણિહિ
 ચલિલાહં ચોઅ કરંતીઅ કત્ય વિ જુટ્ટણિહિં ॥૪૬॥

અને

૧કંઠિહિ-કુળ કુળમકલ સુરયાર સરલ સલ્લઘ સ-લોલ
 નાયંબ નિબ નિખૂઅ ચિનાર સિમિ સાય સરલ સિય-દેવદાર ॥૬૧॥
 લહેસૂઠ એલ લંબિય લવંબ કણ્યાર કરઘ કરવર્ધકૃષ તંબ
 અંબિલી કયંબ બિલીઅ ચોઅ રતંબણુ બંબુ અગુરુ અસોય ॥૬૨॥
 નાયિકા કહે છે કે મારો પતિ પણ ખંભાતમાં રહે છે:

તહ અચ્છઘ મહુ છાહુ વિરહ-ઉલ્લાવ-ચરુ
 અહિય કાહુ ગમિમયલ છુ આયલ છિદ્ધયરુ ॥૬૯॥
 પહ મોહવિ નિમિ સહુ પહિય જે દય કરહિ
 કહલ કિપિ સંદેસલ પ્રિય તુચ્છઅરિહિ ॥૬૯૩॥૨

પચિક અનેક રીતે નાયકની નિદા કરી કહે છે કે હું તો તારો
 સંદેશ નહિ લઈ જાઉં. પછી સમજાવવાથી લઈ જવા તૈયાર થાય છે,
 અને નાયિકા સંદેશો મોકલાવે છે.

આખું કાવ્ય વિપ્રલંબશૃંગારનો એક અચ્છો નમૂનો છે. વિરહિણીના
 મનની દશાનો કવિ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખી
 ચિતાર આપે છે. વિરહિણીનું હૃદય જુઓ:

૧ વનસ્પતિનાં નામો છે, જેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ જેવાં છે.

૨ છાયા: ત્યાં છે મુઝ નાય વિરહલ્લવાધવ-કર

અધિક કાલ ગાળ્યો, ન આવ્યો નિર્દયતર ॥૬૯॥
 પદ મોહીને નિર્મિત-અર્ધ પચિક જે દયા કરે
 કહું કાંધક સંદેશ પ્રિય(ને) તુચ્છ-અક્ષરે ॥૬૯૩॥

૧પિયવિરહવિહરે સંગમસોએ દિવસ-રયણિ ઝૂરતિ મણે .

છિરુ અંગિ સુસંતહ બાહુ કુરંતહ અપ્પહ છિદ્રય કિપિ ભણે .

તમુ મુચણ નિવેસિય ભાઇણ પેસિય મોહવસિણ બોલત ખણે .

મહ સાધય-વદ્ધખડે હરિ ગહ તદ્ધખડે નહ સરણિ ધસુ પહિ ભણે ॥૬૮॥

કાવ્ય સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ થયેલું હોવાથી વિશેષ કહિ શકાય તેમ નથી. છે તેટલાથીયે તે ઉચ્ચ પ્રતિનું કાવ્ય છે, તે સ્પષ્ટ છે. કાવ્યમંધની દષ્ટિએ, પણ રડા અને દુમિલા જેવા મોટા છંદો તેણે પ્રયોજ્યા છે તેથી તેની મહત્તા છે. ભાષાની દષ્ટિએ જોતાં ઉપલક્ષ્ય નજરથી સાહિત્ય-કૃતિ અપભ્રંશ જણાય છે, અને પ્રાકૃત રૂપો ભારોભાર ભરવા કવિ પ્રયત્નશીલ છે, છતાં જાણુઉ, જોયઉ, પયાસિઅષ, ભાસીઅષ, ચડાધિયષ, નીસરષ, વીસરષ, સંનેહડઉ, સંદેસડઉ, બોલત વગેરે નવાં રૂપો યોજે છે. તેમ જ “અવદદ્ધ”ના સંસ્કારવાળાં ચલ્લિઅ જેવાં એવડા બંજન-વાળાં રૂપો પણ પ્રયોજે છે, આ પ્રકારની કૃત્રિમતા તેને ૧૫મા શતકથી જૂના સમયમાં જવા દેતી નથી.

કવિ ખંભાતનું સુંદર વર્ણન આપે છે, તે કદાચ તે ખંભાતનો વતની હોવાને કારણે તો નહિ હોય ને ? ખંભાતમાં અનેક મુસ્લિમ વેપારીઓ રહેતા હતા તે વસ્તુપાલના સમયથી તો અત્યંત જાણીતી વાત છે. પશ્ચિમ દેશમાંથી આરબ મીર હુસેન ખંભાતમાં આવી વસ્યો હોય અને ત્યાં અબ્દુર રહેમાનને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓ ભણવાનો સુયોગ મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. ખંભાત વિદ્વાનું ધામ હતું તે કાંઈ અજાણી વાત નથી. નાયિકાનું સ્થાન વિજયનગર આપ્યું છે, તે ઇડરથી ૨૫ માઇલ ઉપરનું વિજયનગર સંસ્થાનનું રાજધાનીનું શહેર તો નહિ હોય !

૧ છાયા: પ્રિય વિરહ-વિદ્યૂત સંગમ-રોચ્યતી દિવસ-રજની ઝૂરતી મને .

નક્કી અંગે સુશ્રાંત, બાહુ સ્ફુરતા આત્મા(ને) નિર્દય કૈંક ભણ .

તેના સદને નિવેસી ભવને પેસી મોહવશે બોલતો કણે .

મુઝ સંસ્કાર-વસ્ત્ર હરી ગયો તસ્કર જઈ સરણે, કાંઈ પચિદ્ધ ભણ ॥

૧૬. શાલિભદ્રસૂરિના પૌરાણિક વસ્તુના સમાશ્રયે રચાયેલા પંચપાંડવચરિત્રાસ પછી તેવી વસ્તુને સ્વીકારી એક જોન સાધુએ કરેલો સમર્થ પ્રયત્ન વિરાટપર્વ છે. શાલિસૂરિ નામના જોન સાધુની એ કૃતિ છે અને એમાં ૧૮૨ જેટલાં શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ પ્રયોજાયેલાં છે. આ કવિનો સમય નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતો નથી, તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૪૭૮થી પૂર્વનો છે.^૧ ગૂજરાતી ભાષામાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં કાવ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધકાર, જયશંખરસૂરિનો જાણવામાં છે.^૨ આ એવો ઘણો જ મોટો સમર્થ પ્રયત્ન છે. ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વરૂપનો આવાં કાવ્યોથી અવશ્ય પરિચય મળી શકે. કવિએ પોતાના વિષયમાં કાવ્યાંતે આટલો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે:

ગિહ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી

ગિહ પાર્થ ઉત્તર સહિહ મનુ હર્ષ ભારી ।

આણિહિ વિરાટ ચહુ પાંડવ હર્ષપૂરિ

કીધહ કવિત્ત ઇહ કૃતિગિ સાલિસૂરિ ॥૧૮૨॥

આમાં કોઇ પણ પ્રકારનો માત્રામેળ હંદ કે દેશીઓનો કવિએ પ્રયોગ જ કર્યો નથી; તેથી દેશી કાવ્યબંધ તરીકે એની ઉપયોગિતા નથી; છતાં અક્ષરમેળ હંદોનો જ બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો હોવાને કારણે કાવ્યની દૃષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અસાધારણ ઉપયોગિતા મને લાગે છે. કાવ્યનો વહેતો પ્રવાહ પણ સાહિત્યકીય સંસ્કૃતકાળની યાદ આપે તેવો છે:

કાસમીરમુખમંડલ માડી તું સમિ જગિ ન કોઇ બિરાડી ।

ગીતનાદિ જિમ કોઇલ દુજ્જ તું પસાઇ સવિ કૃતિગ પૂજ્જ ॥૧॥

ભારતી ભગવતી એક માગૂ ચિત્ત પાંડવ-તણે શુણિ લાગહ ।

૧ પૃથ્વીચંદ્રચરિત(સં. ૧૪૭૮)કાર માણિક્યચુંદરસૂરિની સં. શુદ્ધયામાં ૧૬-૧૭મી કડીના પૂર્વાધ ઉદાહૃત થયેલા મળે છે. (શ્રી. ભો. જ. સાંડેસરા) શુઓ રૂપચુંદરકથા, પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ જુઓ આજ ગ્રંથનાં પૃ. ૩૦૫-૧૩

આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણીં હૂં કરહ જિસિં પ્રાકૃતવાંણી ॥૨૦॥
 પંચ પાંડવ વનંતરિ વિમાસિહ 'તેરિમૂં વરસ કેમિ ગમેસિહ' ।
 બુદ્ધિ નારદ મહારિસિ આપી 'મધ્યદેશ રહિયો તુઝિહ વ્યાપી' ॥૩૦॥
 ખેજડીસિહિરિ રાસ નિયુંજ્યા દેવરૂપ બલિ મંત્ર પ્રયુંજ્યા ।
 દ્રૂપદી-રહઇ તે મતિ આલિ ગ્યા વિરાટનૃપમંદિરિ ચાલી ॥૪૦॥

કવિ, દ્રૌપદી સૈરંધ્રી થઈ વિરાટનગરમાં જાય છે, તે પ્રસંગ કેવો
 - ખીલવે છે તે નીચેના અવતરણથી જાણવામાં આવશે:

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેલહ આવતી લછિ પાય કુણુ ઠેલહ ।
 એતલહ ગઘઅ રૂપિ સુલિંદ્રી તે સૃદૃણુતડિ પાર્થપુરંદ્રી ॥૧૦॥
 "કહણુ તૂં કવણુ ધરિ તૂં નારી સ્વર્ગિલોકિ કહ તૂં અવતારી ।
 નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરખી મૃત્યુલોકિ કહ તૂં અનિમેષી ॥૧૧॥
 નાગલોકિ વસણાહર કાલી માનવી ઘટિસિ તૂં નિહલાલી ।
 તિર્થલોકિ કોઇ દેવ ન દીસહ તાહરહ જનમ જેણિ કહીસઇ" ॥૧૨॥
 ખોલતી રહીય તામ સુદૃણુ સાંભલી વચન ખોલહ કૃણુ ।
 'દેવિ પાંડવ નરેંદ્ર-પુરંદ્રિ દ્રૂપદી તણુહ હહ' જિ સુલિંદ્રિ ॥૧૩॥
 દેવિ જાં પરભવી કુરુનાયિ દ્રૂપદી ગહ સા. પ્રિય સાયિ ।
 જેહનઇ બહિન પાંડવનઇ હહ તેહ કૌરવ કન્હઇ કિમ જહ" ॥૧૪॥
 દ્રૂપદી-રહઇ એલગ કીજહ તૂં કન્હઇ હિવ દીહ ગમીજહ ।
 જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ મૂં-હરઇ અવર ઠાંમ ન કોઇ ॥૧૫॥
 પાંચ પાંડવ રહા ઇમ નાસી દ્રૂપદી રહી યાઇય દાસી ।
 દેવ દાણુવ ન રાય ન રાણુક દેવ આગલિ ન કોઇ સપરાણુક ॥૧૬॥
 રામ લક્ષણુ મહા કુપિ પાડચા પાંચ પાંડવ વિદેસિ ભમાડચા ।
 રૂપનઇ ધરિ જલ વહિહ હરયંદિઈ લાલડી મરણુ લાધ મુકુંદિહ ॥૧૭॥
 દ્રોણપુત્ર સુનિ અર્જન લીધહ ચર્મનૂં કવચ કણિં સુ દીધહ" ।
 ચીતવિહ સહ આલિ જઇ દૈવસિહ કુણિ કિપિ ન યાઇ ॥૧૮॥
 પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કેરા દેવિ બાધવ અજઇ બહુતેરા ।
 નામિ ક્રીચક સવિ તિ કહીજઇ તેહનઇ ભજ નરાહિવ ખીહઇ" ॥૧૯॥

જુદાં જુદાં વૃત્તોમાં કવિએ ઠીક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. નીચે એણે
 પ્રયોજેલા પ્રત્યેક છંદનો ઉપરના નમૂના ઉપરાંત એક એક નમૂનો
 એના પરિચય આપશે:

(દ્રુતવિલંબિત)

અહહ રૂપ અસંભવ ભૂવલઘ
કવલ કામિનિ એહ સમી તુલઘ ।
હિવ હરિહ મઝ મન્મથ મારિવા
એહ નિ બડણ અંગ બિગારિવા ॥૨૧॥

(માલિની)

નિરુપમ કલબાલી રૂપની ચીત્રસાલી
અવિકલગુણવલ્લી કામભૂપાલભલ્લી ।
કર હુધ સુરરાણી માનવી મધે ન નળી
અહવ હુધ નિ નારી તોઘ તુ હુધ ગંધારી ॥૨૫॥

(ઉપજ્ઞતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપદાસી
રહી અછછે હત્તમ નારિ નાસી ।
કિમધ ન નળિહિં કલ નૈવ ખાન્ધ
અણુનણુતુ અંધ હ્યાડિ દાઝધ ॥૨૬॥

(રથોદ્ગતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રૂપદિય રાડિ સાંભલી
હાચિ લેધ હથીયાર આંખિલી ।
ભીમુ ભીરુ હમ કીચક દૂટધ
તેહ આગલિ ન કોધ [વિ]હૂટધ ॥૬૩॥

(વસંતતિલકા)

વચરાટ હત્તર પખલે દુરુરાહ ધાયક
અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર હાયક ।
નીસાણને સહસિ અંબર લોર ગાન્ધ
એ પાંચ પાંડવ તણહ કિરિ મેચુ ભાન્ધ ॥૧૦૨॥

માત્ર સ્વાગતા, ઉપજ્ઞતિ, માલિની, વસંતતિલકા અને દ્રુતવિલંબિત એ પાંચ છંદ પ્રયોજ્યા છે. છતાં વચ્ચે વચ્ચે ચાલતો છંદ ચલટી કવિએ બંધ પરનું પ્રભુત્વ ખૂબ સાધ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્વરૂપ આપણને મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું દેખાય છે, છતાં માપ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં જોઇએ તો

એ પછી મધ્ય. ગૂજ.ની બધી ભૂમિકાઓ-અર્વાચીન ગૂજ.ના અંશ, સહિતની આ શ્લોકોમાં જણાય છે: નમૂના તરીકે ઉપરની છેલ્લી કડી. જ અહીં વાંચિયે તો-નીચે પ્રમાણે વંચાય:

વૈરાટ ઉત્તરપખે દુરુરાઠ ધાયો
અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર છાયો ।
નીસાણુને સહસિ અંબર ધોર ગાજે
એ પાંચ પાંડવ તણો ધિર મેચુ ભાંજે ॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં ૩૫ તપાસો: છંદ કેવું ૩૫ રજૂ કરે છે? અર્વાચીન ભૂમિકાનાં જ એ ૩૫ો સ્પષ્ટ રીતે કવિને અભીષ્ટ નથી લાગતાં? અને હાથપ્રતમાં જ નીસાણુને પ્રયોજાયેલું છે. એ જ રીતે તણે ૩૫ રજૂ કરીમાં પ્રયોજાયું છે. ઉપર ઉતારેલા બધા નમૂના એ પ્રમાણે શ્લિષ્ટ કરવાથી કવિને સંમત-અભીષ્ટ ૩૫ો તરી આવશે, જેમાંનો મોટો ભાગ એમ બતાવે છે કે ગમે તે રીતે જોલીમાં અર્વાચીન અંશો જામી ગયા હતા. ખીજી રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ લેખનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે. નીસાણુ, ગાજઘ, પાંચ, ભાંજઘ એ સ્વરૂપોથી એ સ્પષ્ટ થશે.

૧૭. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્ય એમ ઉભય પ્રકારની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનારા ધણા થોડા કવિઓ પૂર્વે થયા છે, તેમાં સોમ-સુંદર સૂરિનું લગભગ પ્રાથમ્ય જ ગણાય. એ તપગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં, દીક્ષા સં. ૧૪૩૭માં, વાચકપદ-પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૦માં અને સૂરિપદ પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૭માં થઈ હતી. તેઓ સં. ૧૪૯૯માં ગુજરી ગયા હતા. આ સૂરિનો કવન-કાળ આમ સં. ૧૪૫૦-૯૯નો ગણી સકાય. મોટે ભાગે તો એમણે જૈનધર્મના સમર્થ ગ્રંથોનો ગદ્યાનુવાદ અને ગદ્યવિવરણ “ખાલાવખોધ” એ મથાળે કર્યા છે, જેવાં કે ઉપદેશમાલા (સં. ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર, પડાવસ્યક, આરાધના પતાકા, નવતત્ત્વ, પઠીશતક (સં. ૧૪૯૬) વગેરે ઉપર. તત્કાલીન ગદ્યના સ્વરૂપમાં એ ગદ્યકૃતિઓની અત્યંત મહત્તા

છે. ૧૫મા શતકનું ગદ્ય આ પ્રકરણને છેડે આપ્યું છે, ત્યાં તે વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા આવશે. “આરાધનારાસ” નામનું એમનું કાવ્ય હોવાનું જણાય છે,^૧ પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. એટલે આ સૂરિએ “રંગ-સાગરનેમિનાથ-કાગ્ય” નામનું સુંદર કાગ્ય-કાવ્ય લખ્યું છે, તે રીતે જે વિશિષ્ટતા છે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

અગાઉ આવેલા અનેક કાગ્ય જેવું આ કાગ્ય-કાવ્ય છે, પણ તેમાં વિશેષ એટલો છે કે નેમિનાથના જન્મના પ્રસંગથી માંડીને ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. એ રીતે અગાઉના નેમિનાથવિષયક કાગ્યથી આ વિશેષ આપે છે. શિવાદેવીના ગર્ભમાં નેમિનાથ રહ્યા, તે વખતે શિવાદેવીને સ્વપ્ન આવે છે, તે “કાગ” એ મથાળે દોહરા-ઓમાં કવિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

રસપન લહહ હીડાલાખાટઈ ખાટઈ પહડીય દેવિ,
ગારી પીનપચોહરી ઉહરી માહિં સવેવિ. ૭
પહિલહં પેખઈ (એ) ગયવર અમર ગઈદ ઉદાર,
વૃષલ કપૂર રસામલ સામલ સિંગ સિંગાર. ૮
અંદ્રધવલ પંચાનન કાનન નાયક એક,
દિસિગજ વિહિઅ સુધારસિ સાર સિરિ અલિયેક. ૯
દીહર ટાડર નવસર નવસર મધુકરવૃંદ,
સુંદર અમીય રસાગર સાગર નંદન-અંદ. ૧૦
દિણચર તેજિ દીપતહ છપત તિમિર અભંગ,
સોવનદંડિ ધરી ધજ કીધલ મલિ જસુ ગંગ. ૧૧
મંગલ કલસ અમીલરિહ કંઠિ પરીઠીઅ માલ,
પદમ સરોવર નિર્મલં જસુ જલિ રમઈ મરાલ. ૧૨
મેાતીઅ મણિરયણાંચર સાયર ખીરનિહાણ,
અગમગતું મણિરયણું નયણું કામ વિહાણ. ૧૩

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૨

૨ શમામૃતમ્ નેમિનાથ-સ્તવન અને રંગસાગરનેમિ-કાગ (મુનિ ધર્મ-વિંજય-સંપાદિત), પૃ. ૧૬

ભાસુર ગયણિ ગરૂંઠ રૂઝાઈ રયણનહ રોડ,
પાવક ધૂ નવિ ધરતે તુ કરતહ મનનહ મોહુ. ૧૪
શુભ શકુનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા આળક નેમિનું વર્ણન
કરતાં સં. આલંકારિક પદ્ધતિનો આશ્રય કરી કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છે:

રાસક

૧નેમિ આંગિ અવતરિઈં ચૌધન સોવન વિણ સિણુઆર રે
તવ મનિ મોહક સુરનર રમણી રમણીય રૂપલ ડાર રે. ૨૩
પ્રહારઈ કરતા એ સામલવન મછવનનુ હું અનંગ રે
નીલકમલદલ તોલિ સૂ આલિમ કાલિમ ગુણધર-અંગ રે. ૨૪

આંદોલ

કાલિમ ગુણધર અંગ પગતલિ અલતા-રંગ
કેલી થંભ કૂંચલી એ સાચલ જુઁચલી એ.
કટિ નિસિઈં કેસરિલંક નાળી ગંભીર નિકલંક
કરવરિ ઉત્તર એ શ્રીવચ્છ લંછિતૂ એ. ૨૫
કુસુમ કલી નિમ અતિ આગુલડી દીસંતિ
કણુચર કાંબડી એ લાંબી બેહ બાંહડી એ,
સંખ સરીખક કંઠ પ્રગટિક ગુંહિરક કંઠ,
ખંધ ધુરંધર એ અધર બે રંગ-ધર એ. ૨૬

ફાગ

અધર કુચર કેરા તુડિ રાતુડિ ચડઈં પ્રવાલ,
કંપક ડાલિઅ જલઈં જલક વિનિત પ્રવાલ. ૨૭
સકલ કરી નિજ દાસિકા નાસિકાઈ શુકચંચ,
વદન ચરણ કરજુઆલાં કૂંચલાં પદમ એ પંચ. ૨૮
નેમિતણઈં સુહુ બિમણિમ ચંદ અચ્છ િસિદીસ,
દંત નહીં એહ ઉજલી ઝલહલક કલા ખત્રીસ. ૨૯
લોચન વિકસિત કમલકિ અમલ ફિરણુ આણીઆલ,
હે હર તુગ સસિમંડલ-ખંડ લાહીઈં એ લાલ. ૩૦

કાવ્ય' [શાદ્દલ]

દંતા દાડિમની કુલી અધર જે નચી પ્રવાલી નિસી
ક્રીજી ખંજન પંખિ અંખિ સરિખા ધારા નિસી નાસિકા
સારી સોગિણિ સામલી ભમહી જે વાંકી વલી વીણડી
કાલિ કિંબહુના કુમાર કિર એ પીજી લગલગ લહી. ૩૧

નેમિ યૌવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કૃષ્ણ બલરામાદિક સાથે દ્વારિકાની
વાટિકાઓમાં અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, ત્યાં કવિએ સુંદર
વનવર્ણન આપ્યું છે, તેમાંનો આ એક શાદ્દલ જ પર્યાપ્ત છે:

કાવ્ય'

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી કૂલી સવે માધવી,
પીલી અંપકની કલી મયણની દીવી નવી નીકલી;
પામિ પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રૂલી કેવડી,
ફૂડે દાડિમિ રાતડી વિરહિયાં દેહલી હૂધ રાતડી. ૨૭૧

ગોવિંદની સુંદરીઓ નેમિકુમારને સાથે લઈ ગિરનારનાં જંગલોમાં
ક્રીડા કરવા ગઇ છે તે પ્રસંગ પણ મધુર રીતે અર્પવામાં આવ્યો છે:

આંદોલ

કુમર રમાડમ નારિ હોરોલે હોચણહારિ
હ્રસ્વગિ બધસારી એ સયરિ સિંગારી એ,
યાધ યુમણિ થોર દોલમ દીહર દોર,
કંચણ ચૂડી એ રણકઈ રથડી એ. ૩૪
દેહર (માર) હરવરિ હાર વહલસિરી સુકુમાર.
નવનવ ભંગી એ કુસુમચી અંગી એ
ત્રીકમ તરુણી તુંગ વિરમમ સુચંગ,
અતિ અણીયાલઈ એ પૂંપ પૂણાલહ એ. ૩૫

કાગ

પૂંપ પૂણાલહ વિચિ વિચિત્ર કુસુમ રચમ જેમિ
અતિહિ અલંકૃત કલી હરિ હરિમણી સિધ જેમિ. ૩૬

કનક-ચક્રિ-વટ માંડતી માડતી હા રસ-પૂરિ
નેમિ રમાડછ સોગઠે સોગઠે સઘં સવિ દુરિ. ૩૭૧

કૃષ્ણે ઉગ્રસેનપુત્રી રાજિમતીનું માગું કરી સગપણ કરાવી
આખ્યા પછી લગ્નની તૈયારી કરવામાં આવી, ત્યારે માંડવાની રચના
કરવામાં આવી. હવે નેમિને શૃંગાર કરી વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો.
તે વખતે યાદવકુમારે ઘોડેમવાર થયા, ત્યાં કવિએ જુદા જુદા
પ્રકારના ઘોડા ગણાવ્યા છે, ત્યાં વરઘોડો વધે છે:

(શાદ્દૃશ)

મોતી ખંડિત મુંડિ દંડ સરલા દીસંતિ દંતૂસલા
હીરાલા જલકત સોવન દરી સિદ્ધર ભાલે ભલા
ગાલી ધુધરીઆલ પાખર ખરે હીરે જડે જોહની
અંગે નેહુ ગજેન્દ્ર ભપરિ ચડયા આલંતિ રાણા સવે. ૧૯

રાસક

મૃદંગ ભુંગલ ભેરિ ગણીર સર સરણાઈ નીસાણુ વાળંતિ રે
દડદડિ દિસિમાં દેવદુંદુભિ મહારવિ રવિરથ તુરીય ત્રાસંતિ રે. ૨૦
પાલખી તુરીય રથ ગયંદ આડંબરિ અંબરિ અમર નિહાલી રે.
છત્ર ધન અલંબસી કિરિવા (મરધર) સધર જન હિવ આલી રે. ૨૧ ૨

પણ વરઘોડો સસરાને આંગણે પહોંચતાં આલંબનને માટેનાં
પશુને જોતાં નેમિનાથ નિર્વેદ પામી પશુઓને છોડાવી આત્મા જાય
છે; રાજિમતી વિરહે ઢળી પડે છે; પછી

ફાગ

ચેતન પામિય રાજલિ કાજલિ કલુપિત દષ્ટિ,
વિલપતિ વિરહ દેખાડતી પાડતી આંસુઅ વૃષ્ટિ. ૨૫
પીડઈ કાઈ બાપીયડા પ્રીયડા વિરહ-વિપાદિ,
પ્રાણ હરે તુ મોરડા (મોરડા) મધુર નિનાદિ. ૨૬

રડયે પડયે લોટયે એ મોટયે એ કકણ ફાર,
ગમયે નહિ અંગિ નેહર કેડર કરિ હરિહાર. રાગ

અને અંતે રાજમતી તેમિ પાસે જઇ દીક્ષા લઇ લે છે. કવિએ -
આમ કાવ્યને કરુણાંત કરી નાખ્યું છે; પણ છતાં તેની કવિતા કવિતા
જ રહેવા પામી છે. ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી જણાશે કે અગાઉના
ફાગુ આટલા સુંદર તો નથી જ. અને બંધની દૃષ્ટિએ પણ કવિએ
વૈવિધ્ય એટલું જ સુંદર સાધ્યું છે.

આ કાવ્ય ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૭, ૪૫
અને ૩૭ કડી છે, જેમાં ૧-૧ (અનુષ્ટુપ), ૧-૨ (શાર્દૂલ), ૧-૧૫
(શાર્દૂલ), ૧-૨૨ (શાર્દૂલ), ૧-૩૭ (શાર્દૂલ), ૨-૧ (અનુષ્ટુપ),
૨-૧૦ (આર્યા), ૨-૨૦ (અનુષ્ટુપ), ૩-૩૬ (અનુષ્ટુપ), ૩-૩૭
(શાર્દૂલ) અને ૩-૩૧, ૩૨ (રાસક), એ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો
મળે છે, જ્યારે ૨-૧૮ (શાર્દૂલ) અને ૨-૩૦ (ગાથા) એ મહારાષ્ટ્રી
પ્રાકૃતમાં છે, બાકીનું કાવ્ય તત્કાલીન ભાષામાં છે. એ ઉપરાંત નીચે
મુજબ છંદોવૈવિધ્ય આપવામાં આવ્યું છે:

ખંડ ૧ લો

રાસક-કડી ૩-૪, ૧૬-૧૭, ૨૩-૨૪, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૫-૬, ૧૮-૧૯, ૨૫-૨૬; ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૭-૧૪, ૨૦-૨૧, ૨૭-૩૦, ૩૬
શાર્દૂલવિકીરિત-કડી ૩૧મી

ખંડ ૨ નો

રાસક-કડી ૨-૩, ૧૧-૧૨, ૨૧-૨૨, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૪-૫, ૧૩-૧૪, ૨૩-૨૪, ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૬-૯, ૧૫-૧૬, ૨૫-૨૬, ૨૮-૩૦, ૩૬-૩૭
શાર્દૂલવિકીરિત-કડી ૨૭મી, ૩૧મી.
અદ્ધઆ (=પદ)-કડી ૩૮-૪૫

અંક ૩ ને

રાસક-કડી ૨-૩, ૯-૧૦, ૨૦-૨૧

આંદોલ-કડી ૪-૫, ૧૧-૧૨, ૨૨-૨૩, ૩૩-૩૪

ફાગુ-કડી ૬-૭, ૧૩મી, ૧૬-૧૭, ૨૪-૨૬, ૩૫મી

શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૧લી, ૮મી, ૧૮-૧૯

ભાસા-કડી ૧૪-૧૫

આ પ્રમાણે વિભાગ પ્રડી જાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત ગૂજરાતીમાં ૭ આવ્યા છે. બાકીના છઠ્ઠો માત્રામેળ છે, જેમાં આંદોલ એ તો દૂધાના સમ ચરણના આઠ દુકડાનો છે; જ્યારે ફાગુ-એ દૂધા છે; પણ તેમાં જયશેખરસૂરિએ જે પ્રકારની સાંકળી પ્રયોજી છે, તેવી સાંકળી લેવામાં આવી છે, જે ઉપરના નમૂનાઓમાં સ્પષ્ટ છે. “રાસક” એ સર્વેયા બત્રીસાનું અર્ધ એટલે કે બે ચરણની એક કડીને હિસાબે છે; પણ “ભાસા” એ મથાળે આવતો કાવ્યપ્રકાર નવીન છે; જેમકે

બાવની ચંદનિ ગૂઢલી રે હપરિ ચક્ર નવરો રે

માણિક્ષ મોલી કરો રે માડિક્ષ સોવન પાટ સુંદર રે.

તેહ હપરિ હરપિ યાપિધ માંડી મનિ ભિમાહો રે

યાલ મણિમય સાહો રે મોલીચરે વધાવઇ કુંઅર રે ॥૧

આમાં ૧લી પંક્તિ સર્વેયાની દેશીના ઢાળની છે, પણ તેના છેલ્લા શબ્દ સાથે નવી પંક્તિનું એક ચરણ અનુપ્રાસયુક્ત બને છે, અને ૪યું ચરણ દૂધાનું વિપમ ચરણ છે. આ પ્રકાર નવો છે.

“અઢઠઆ” એ મથાળે તો ૧૬+૧૬+૧૩ વાળી જૂની દેશી જ પ્રયોગ્યેલી છે; જેમકે

વનખંડ મંડન અખંડ ખડો ખલી મલયાનીલ પીડિત જલ હકલી;

હકલી ચતુર દુઆરિતુ.....ધન ધન તેહ જલિ. (ટક)

વિલસતઇ સપિ અલવેસરિ વિગલિત કાજલ કુંડમ કેસરિ.

તસરિ સોહરિ મારિતુ.....ધન ધન ૦ ૩૯૨

આમાં ખીજ ચરણના છેલ્લા એ અક્ષરો, ત્રીજા ચરણમાં વાળ-વામાં આવ્યા છે, તેટલી નવીનતા કવિએ આપી છે.

લાવાની દૃષ્ટિએ જોતાં હવે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું રૂપ સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થયેલું આ કાવ્યમાં મળે છે: તેમાંય તે અક્ષર-મેળ શાદ્દલવિકીડિતનો પ્રયોગ મળતો હોવાથી સ્વરૂપમાં કેટલીક યોજ્યવટ પણ થઈ જાય છે:

ઉઠી ચાદર ચીર સુંદર કસી દીલી કસી કાંચલી
આજ લોચન કાનલે સિરિ-ભરી સીમંત સિંદૂરની,
લેઈ સાચિઈ નેમિકુંવર સવે ગોવિંદની સુંદરી
વાડીએ ગિરિનાર હુંગરિ ગઈ સિંગારિણી ખેલિવા. ૩૧

આમાં કાજલે, વાડીએ રૂપ છેક અર્વાચીન ભૂમિકાનાં સ્થાપિત રૂપો મધ્ય ગૂજ. ની ૪થી ભૂમિકાથી દઢ થયેલાં પ્રયોગન્યાં છે; ન્યારે ઉઠી-દીલી એ આઢી-ડીલે એ પ્રમાણે હંદ માગતો હોવાથી તેટલાં જૂનાં કવિને ઇષ્ટ લાગે છે. આ પૂર્વના શાદ્દલો પણ સરખાવી જવા.

એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે; તે એ કે કવિએ “શાદ્દલ”માં અંત્યાનુપ્રાસની પરવા કરી નથી. એ મુદ્દો હશે કે સં. પદ્ધતિના અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં અંત્યાનુપ્રાસ અપેક્ષિત નહિ હોય? આવે તો વિશેષ લલું. આ પૂર્વના શાલિસૂરિએ વગેરે અંત્યાનુપ્રાસ લીધા છે જ. માત્રામેળ અને દેશીઓમાં તો અંત્યાનુપ્રાસ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે.

૧૮. ઉપદેસમાલા-કહાણુય છપ્પય પછી લગભગ સો સવાસો વર્ષ પછી ખરતરગુરુ-ગુણવર્ણન-છપ્પય નામનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય રચેલું મળે છે, એ કોની કૃતિ છે, તે જાણવામાં નથી, પણ આ બધા શુદ્ધ છપ્પાઓ (રાજા અને ઉલ્લાલનાં મળી ૮ પદના) એ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલા છે. ખરતર ગરજના આચાર્યોના ગુણનું તેમાં વર્ણન છે, અને સં. ૧૪૭૫ આસપાસમાં વિદ્યમાન જિનભદ્રસૂરિએ એ વર્ણન અટકે છે. કર્તા એ જિનભદ્રસૂરિનો શિષ્ય જણાય છે: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય એ માટે ઉત્તમ છે કે એમાં છેક જ્યોત્સિહદેવના રાજ્યકાળથી

થયેલા ખરતર ગચ્છના આચાર્યોની સાલવારી અને ટેટલીક ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવી છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી બહુ તત્ત્વ નહિ મળે, છતાં બંધની દૃષ્ટિએ તેમ જ શબ્દાનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ ઠીકઠીક મળે છે:

કુસલ બડો સંસાર. કુસલ સજ્જણ જણ ચાહક ।
 કુસલક મધગલ વારિ લછિ કુસલહિ ધરિ આવક ।
 કુસલહિ ધણ વરસંતિ કુસલિ ધણ ધન રવન્નક ।
 કુસલહિ ઘોડા ધટ્ટિ કુસલિ પહિરિય સુવન્નક ।
 એરિસક નામ સુહ શુરુ તણક કુસલહિ જગ રલિયામણક ।
 નિજકુસલસૂરિ-નામગ્રહણિ, ધરિ ધરિ હોહ વધામણક ॥૧૯૥

x

x

x

નિમ નસિ સોહક ચંદ જેમ કનજલુ તરુલછહિ ।
 હંસ જેમ સુરવરહિ પુરિસ સોહક નિમ લછિહિ ।
 કંચણુ નિમ હોરેહિ જેમ કુલ સોહક પુતહિ ।
 રમણિ જેમ ભત્તાર રાહ સોહક સામંતક ।
 સુરનાહ જેમ સોહક સુરહ, જગિ સોહક નિજધમ્મ ભરુ ।
 આચરિય મહિ સિંહાસણહિ, તિમ સોહક નિજચન્દ શુરુ ॥૨૦૥

x

x

x

ભૂવલયંત્રિ પસિદ્ધ સિદ્ધ ને સંકરુ ભણિયક ।
 ગોરિ-પથતલિ રુસિય સોથ ઇણિ વાણિહિ હણિયક ।
 દાનવ માનવ અસુર અમરિ હેલક ને સિદ્ધક ।
 સો નારાયણ સોલ સહસ ગોપી વસિ કિદ્ધક ।
 દિવ એહ અધિક ભડિ વાહલક, ન મુણિસોયહં કલિહિ ।
 નિજભદ્રસૂરિ ઇણિ કારણિહિ મયણ મદ્દુ નિતક બલિહિ ॥૨૧૥૧
 ડિંગલના પૂર્વ રૂપની એક “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામવાળા
 ભાષાના વિષયમાં વિદ્યાપતિની “કૃતિવ્રતા”^૨ કૃતિની વાત કરતાં
 નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; ડિંગલ ભાષાના પૂર્વ સ્વરૂપવાળા એ

૧ એ. જૈ. કા. સંગ્રહ; પૃ. ૨૬-૩૨-૩૭

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૨૬-૩૩

ભાષાના અંશ આપણને આ કૃતિમાં મળે છે: કૃત્રિમ રીતે અપભ્રંશ-કાલીન રૂપ આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે, તે છેલ્લી પંક્તિનાં નિર્નય જેવા શબ્દોથી માલૂમ પડશે. “બડો” શબ્દો પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. “ધરિ ધરિ હોછ વધામણુ” એવા મધ્ય. ગૂંજ. ના પરિચિત પ્રયોગ સાથે નિર્નય, બડો જેવાં રૂપો આપણને ડિગલ ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને શ્રીધરનો રણમદ્દલ છંદ આપણા ગૂંજરાતની જ એવી કૃતિ છે કે જેમાં “અવહટ્ટ”ના શુદ્ધ અંશો પ્રયુક્ત છે.

છાંપાઓમાં એક પ્રકારનું નોંસ હોય છે, તે ઉપરના છાંપાઓથી જણાશે. શામળ જેવાને એ પરંપરા અવશ્ય મળી છે, તે એવા વહેતા છાંપાઓ સાથે ઉપરના છાંપાઓ સરખાવતાં આપણે સમજી શકીએ.

૧૯. લોકકથાઓને પ્રાધાન્ય આપી જે કાવ્યો રચાયાં છે, તેવાં હંસવન્ધ્ર અઉપધિ, હસાંઉલી, સદ્યવત્સચરિત એ ત્રણ કાવ્યો પછી “વિદ્યાવિલાસ પવાહુ” આવે છે. સં. ૧૪૮૫માં હીરાણુંદસૂરિ નામના જોન સાધુએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં નીચે મુજબ ગાહિતી કાવ્યાંતે આપી છે:

પદ રાગ વસંત ॥ હિવ વીવાહલઉ ॥

મહીઅલિ ધરમ વખાણીધ ધરમિહિ શિવ-પુરિ નંદિધ એ ।

ધરમિહિ અચલ વધામણુ એ વિદ્યાવિલાસ-ચરી એ ॥

અતિહિ સોહામણુ એ મહીઅલિ ઊપર ચરીધ એ ।

જે ભણુ એ મુણુ તીહ ધરિ અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૫॥

ધીપલગન્ધ ગરૂ ગુણેનિલ એ વીરદેવ-સૂરિહિ પાટિ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૬॥

‘વીરપ્રભસૂરિ ગહગહ એ તાસુ પાટિ હીરાણુંદસૂરિ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૭॥

સંવત ચૌદ પંચ્યાસીધ એ વરચીહ ચરી રસાલુ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૮॥

નં લગધ અબરિ રવિ તપધ એ તા લગધ વાપરક એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૯॥

કવિ પોપલગચ્છના વીરદેવમુરિના પદ્ધર વીરપ્રભમુરિના શિષ્ય પદ્ધર છે. આ કવિએ દશાર્ણભદ્રરાસ, બંદ્યસ્વામીનો વીવાહલો (મં. ૧૪૯૫), કલિકાળ, વસ્તુપાલ તેજપાલરાસ એ કૃતિઓ પણ રચી છે. ગ્રામ્ય કૃતિઓમાં “નિઘાવિલાસ પવાહુ” સુંદર કૃતિ છે. આ કૃતિની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગિતા જણાઈ છે. કાવ્યનું વસ્તુ લોકવાર્તામાંથી છે; એનું મૂળ મં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલા વિનયચંદ્રકૃત મં. “મહિતાયકાવ્ય”માં મળી આવે છે.

ધનસાગરને એનો પિતા કાઠી મૂકે છે, તે પછી ધનસાગર કાઠી એક શહેરમાં આવી એક નિશાળમાં આશ્રય કરી રહ્યો છે, અર્ને વિનયચંદ્ર નામે મંત્રોધાય છે. ત્યાં ભણવા આવતી રાજકન્યાનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે:

તીણિ નયરિ સુરસુંદર રાન તસુ ધરિ કમલા રાણી ।
સોહગ-સુંદરિ તાસ તણી મૂચ રૂપિઈ રંભ-સમાણી ।
સોલ કલા-સુંદરિ સસિવચણી ચંપકવત્રી ખાલ
કાન્નલ રામલ લહકક વેણી ચંચલ નયણ વિસાલ ॥૧૭॥
અધર સુરંગ નિસ્થા પરવાલી સરલ સુકોમલ ખાહ ।
પીણુ પયોહર અતિહિ મણોહર જાણે અમિય-પ્રવાહ
ભરુયુગલ દિરિ કદલી-ખંભા તરણુકમલ સુકમાલ ।
મયગલ નિમ માલહંતી ચાલલ ખેલલ વચણ રસાલ ॥૧૮॥

ત્યાંના પ્રધાનનો કુંવર મનમોહન તે જ નિશાળે આવે છે, તેના ઉપર એ કુંવરી મુગ્ધ થઈ પડેલાનું કહે છે, તેનો મનમોહનના મુખમાં કવિ સુંદર રીતે જવાબ આપાવે છે:

હિવ દૂધા

સામિણિ સેવક ઉપરિઈ નીચ મણોરય કાંઈ ।
એહ વાત જુગતિ નહી આઘી વરય ન યાઈ ॥૨૨॥
કિયાં કાયર કિહાં છિલ્લરુ કિહાં કેસરિ કિહાં રાલ ॥
કિયાં કાયર કિહાં વર-સુહડ કિહાં વણ કિહાં સુર-સ્રાલ ॥૨૩॥

કિહાં સરસિવ કિહાં મેરુગિરિ કિહાં ખર કિહાં કેકાણુ ।
 કિહાં જલદર કિહાં ખાસરુ કિહાં મૂરખ કિહાં જાણુ ॥૨૪॥
 કિહાં કર્ણરિ કિહાં લસણુ કિહાં માનવ કિહાં દેવ ।
 કિહાં કાંજ કિહાં અમિત-રસ કિહાં રણિમ કિહાં સેવ ॥૨૫॥
 કિહાં રીરી કિહાં વર-કણુય કિહાં દીવલ કિહાં ભાણુ ।
 સામિણિ મજ ગુજ અંતરલ એ એવડલ પ્રમાણુ ॥૨૬॥

પણુ મનમોહનની ઇચ્છા પરણવાની નહોતી, એટલે તેણે પોતાને અદલે વિનયચટ્ટને પોતાનું રૂપ આપી કુંવરી સાથે પરણાવરાવી દીધો. પરણી વિનયચટ્ટ-રાજકુંવરી અને એક ત્રીજો માણસ પરદેશ સિધાવે છે. માર્ગમાં પ્રિયને બોલાવતાં કુંવરી કહે છે:

હિવ દૂહા

અપ્પિહલ જં મુહિ કહલ તિણિ નામિઇ સહિનાણ ।
 રવિનંદન સહિ નામ-હુલ કહિ સંતોષ સુજાણ ॥૩૬॥
 સાર કિસિલ જીવી-તણું પ્રિયસંગમિ સિલ યાલ ।
 ફૂલ માંહિ સિલ મૂલગલ જી પરણી કિહાં જલ ॥૪૦॥
 એક નારિ અતિ સામલિ પાણી માંહિ વસંતિ ।
 તે ગુગલ દરસણુ દેખિવા અલજલ અતિ હિ કરંતિ ॥૪૧॥

આમ પ્રશ્નો કરે છે, પણ પ્રિય જવાબ નથી આપતો. આ વગેરે પ્રસંગો કવિએ સુંદર રીતે યોજ્યા છે. આ જાતની સમસ્યાઓ હીરાનંદ પ્રથમ પ્રયોજતો લાગે છે. આખી કથા બહુ સુંદર રીતે વર્ણવી છે. એમાં તત્કાલીન સમાજની પણ કેટલીક ફૂટ સમસ્યાઓ કવિએ ચર્ચી આપી છે. વિનયચટ્ટની વાર્તાનું આખું ખોખું કવિએ આમ આપ્યું છે, અને પછીના કવિઓને ઉપયોગી એવી સુંદર સામગ્રી રજૂ કરી આપી છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ દેશીબંધનો ઠીકઠીક વિકાસ સાધ્યો છે:

કડી ૧ થી ૨૧—સવૈયાની દેશી

„ ૨૨ થી ૨૭—દૂહા

„ ૨૮ થી —વસ્તુ છંદ

„ ૨૯ થી ૩૭—રાગ દેશાખની સવૈયાની દેશી, પણ છેલ્લે
રગણવાળી (જ્યદેવે આ જાતની પ્રયોગ
છે)—અંતે એ સાથે.

„ ૩૮ થી —વસ્તુ હંદ

„ ૩૯ થી ૫૨—દ્વહા

„ ૫૩ થી ૬૫—ચોપાઈ

„ ૬૬ થી ૮૯—દ્વહા

„ ૧૦૦ થી ૧૧૩—હિવ ચુપઈ—માલવી શુકુ

„ ૧૧૪ થી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૧૫ થી ૧૨૨—રાગ સંધૂકિ—દ્વહાની દેશી

„ ૧૨૩ થી ૧૪૦—રાગ રામગિરિની ચોપાઈ

„ ૧૪૧ થી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૪૨ થી ૧૫૪—સવૈયાની દેશી, રાગ જીમપલાસી

„ ૧૫૫ થી —વસ્તુ હંદ

„ ૧૫૬ થી ૧૬૨—“ હિવ વધામણાંનઉ ઢાલ ” રાગ દેશાખ-
સવૈયાની દેશી

„ ૧૬૩ થી ૧૮૪—રાગ વસંત—સવૈયાની દેશી

„ ૧૮૫ થી ૧૮૯—રાગ વસંત—એ જ ઢાળ

કવિએ દરેક ગેય પદને છોડે પોતાના નામની છાપ આપી છે.
૧૧૫ થી ૧૨૨ વાળી દેશીમાં રેનો પ્રયોગ વિષમપદાંતે ધ્યાન ખેંચે છે.

રાગ સંધૂકિ

નિસિ ભરિ સોહગ સુંદરી રે જોઈ વાલંભ-વાટ ।

નીંદ્રા ન આવધ નયણલે રે હિઅડધ ખરઉ ઊચાટ ॥૧૧૫॥

“સુણિ સામિ લીલ-વિલાસ વલિ વાલંભ વિદાવિલાસ

મઝ તુઝ વિણુ ઘડીય છ-માસ પ્રભુ પૂરિ-ન મન-કી આસ”

ઇમ વિરહિ પ્રિય વિણુ જોલધ ॥૧૧૬॥ ॥આંકણી॥

સીંહીએ સમાણી સેજડી રે ચંદન જેહવી ઝાલ ।
 દાવાનલ નિમ દિવડલ રે કમલ નિસ્ત્યાં કરવાલ ॥સુણિ॥૧૧૭॥
 મઝ ન સુહાધ આદલુ રે જાણે વિસ વરસંતિ ।
 સીતલ વાહ સોહામાણુ રે પ્રિય વિણુ તાપ કરંતિ ॥સુણિ॥૧૧૮॥
 દાખી ડાહિમ આપણી રે રજિ મુઝ મન-મોર ।
 છયલપણું છાનહ રહ્યુ રે હીયડલ કરી કઠોર ॥સુણિ॥૧૧૯॥

x

x

x

ઓલંભા દીજઠ કુણુ-હરઈ રે કુણુહિ દીજઠ દોસ ।
 હીરાણુંદ ઇમ ઊચરઠ રે કીજઠ મનિ સંતોસ ॥સુણિ॥૧૨૦॥
 એવી જ ૧૫૭ થી ૧૬૨ કડી વાળી દેશી પણ સુંદર છે:

હિવ વધામણાં-નહ દાલ ॥ રાગ દેશાપ ॥
 ઊજેણી-નયરી-તણી વરનારી હે રંગ ધરેવિ,
 ઊલટ આવઇ આપણિ મણિ-મોતીએ યાલ બરેવિ ।
 ઊજેણી-પુરિ સોહિલલં સાર ॥૧૫૭॥
 જગિ મલિઆ એ લોક અપાર વિદ્યાવિલાસ વધાવીધ ।
 ધનુ મહીઆલિ જસુ અવતાર નિણિ જગિ નામ રહાવિલં એ,
 સુર જંપઠ હે જયજયકાર
 ઊજેણી-પુરિ સોહિલલં એ ॥૧૫૮॥ આંકણી ॥
 નવલેવન નારી મિલી ઉરિ લહકઈ હે નવસર હાર ।
 હસગમણુ મૃગ-લોચણી મુહિ ખોલઠ હે મંગલચાર ॥૧૫૯॥

x

x

x

હણિ પરિ રાહ વધાવીધ મનિ આણ્યાં હે પરમાણુંદ ।
 નયર-લોક-અ સાંચરીજિ જલ ઇમ ખોલઠ એ હીરાણુંદ ॥૧૬૦॥

આમ દેશીઓના ઢાળમાં પણ કવિએ વિવિધતા સાધી છે. કવિના સમય પૂર્વે આ બધા ઢાળ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યા હતા, છતાં એણે ચોડી વિશિષ્ટતા અર્પી આ ઢાળોને નવીનતા અને રોચકતા અર્પી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઓછી કીમત નથી. નરસિંહના અચપણની સાહિત્યકીમ ભાષા એ આપે છે. મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી

ભૂમિકા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેણે પ્રયોજી છે. ધરમ (અર્વાચીન તદ્દલવ), વખાણીઈ, જાઘઘ, વધામણઈ, ઊપર, પાટિ, તાસુ, પંચ્યાસીઈ, જ્ઞંઘગઘ-તાંલગઘ, વાપરઉ, કાજલ, સામલ, જિસ્થા, જાણે (અર્વાચીન રૂપ-એશક જાને પ્ર. પુ.થી પણ જાણે થઈ આવી શકે.), ખોલઘ, તણું, સિઈ, વાલંભ, નીંદ્ર, આવઘ, નયણલે (તદ્દન અર્વાચીન રૂપ), ઊચાટ, સેજડી, છાનઉ, રહ્યુ, કરી, ઓલંભા, દીજઘ, ઊચરઘ, કીજઘ, ઊજેણી, ઊલટ, મોતીએ, વધાવીઘ, રહાવિઈ, આણ્યાં, સાંત્રીજિ, એ મધ્ય ગૂજ.નાં રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા હવે માત્ર “વન્ની” કે એવાં કોઈ રૂપોમાં જ છે. આ સાથે તત્સમ શબ્દોનો ખહોળો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ વિશેષતા કહી શકાય. કવિએ રાજદરબાર, વાણિજ્ય અને સામાન્ય જનમૂલના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો ચોંટાડ્યા છે. સ્ત્રીને નિમિત્તે થતી લડાઈ, રાજખટપટ, લગ્નની ધામધૂમ વગેરે પ્રસંગો ઠીકઠીક ધ્યાન ખેંચે છે.

આ જ કવિએ વસ્તુપાલ-તેજપાલના ચરિતને આપતો રાસ રચ્યો છે, જેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે. આ રાસ હાલ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિશે કશી માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

૨૦. કેટલાંક નાનાં કાવ્યોનો રચનારો કીર્તિમેરુ નામનો એક જૈન કવિ સં. ૧૪૮૭માં હયાત હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે.^૧ તેનાં કાવ્યોના થોડા નમૂનાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એની કવિતામાં ઉપયોગી તત્ત્વ છે. “અંખિકા છંદ” નામના તેના નાના કાવ્યના નીચેના નમૂનામાં ખંડ હરિગીતની એક કડી આરંભમાં છે, તે તેના અનુપ્રાસ તરફનો પ્રેમ ખતાવે છે :

સુગુણ મંદિર, અતિહિ સુંદર સિર સિંસહર ધારિણી.

કાનિ કુંડલ, સ્વર મંડલ લીલગંજગતિગામિણી.

રૂપ રંગ કિ, વચણ ચંદ્રકિ, નયણું પંક્તિ હારિણી,
નયણિ અંગન, જનહ રંગન, ભવહ સંગણુ ભામિણી. ૧

નેમિનાથ-વિષયક કાવ્યમાં પણ તેણે અનુપ્રાસ પ્રયોજ્યા છે, જ્યાં
સવૈયાની દેશીનો રાહ છે:

અવિકલ સકલ કમલદલ કોમલ, વદન નયન કર પાથ;
અવણુ-યુગલ વર રવિ શશિમંડલ કુંડલ કલિત સુકાય. ૧

X

X

X

જગગુરુ ગુરુ જગરૂખણુ જગપહુ જગળંધવ જગનંણુ;
હરિહર ખંભ સુરાસુર ખેચર માનઈ નરપતિ વ્યાણુ.
અવિગત અવિચલ અપર પરમ પર અકલ અમલ અરિહંત.
અતુલ અંગ જિન અરિજણુ-ગંજણુ, ગજગતિ ગુણ ભગવંત. ૪

આ કવિએ “ત્રિભુવન ચૈત્યપ્રવાહી” નામે એક કાવ્ય લખ્યું છે,
તેમાં કવિના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થો ગણાવવામાં આવ્યાં છે:

સમેષ સેલુજિ સિરિ અઠાવધ સોપારિ સિરિ રેવધ પાવધ,
છરાહલિ ફૂલવૃદ્ધિ રચણુપુર નધ સિરિ સાચુરિધ;
યંભણુ ઘોષ મહુય ડાહધ બિનધ દીવ પ્રસિદ્ધ

X

X

X

અવતરણુ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી વિશેષ ખ્યાલ મેળવી
શકાતો નથી. આ પણ સવૈયાની દેશી છે.

ભાષાતું રવરૂપ જોતાં એ હવે મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા સ્પષ્ટ
થઈ ચૂકી છે. ખેશક લેખનમાં હજી “ણ” સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.
“દ્વાગુ” નામની એક જૈનેતર કૃતિનો કર્તા નયનકવિ કે નતર્ધિ
હોવાની સંભાવના શ્રી. ક. મા. મુનશીએ કરી છે, તે કવિનો આ
કીર્તિમેરુ ગુરુ હશે એમ શ્રી. મુનશી કહે છે; ૧ પણ “દ્વાગુ”ની ૪૯મી
કડીના “કીરતિમેરુ નામ સમાણુ” શ્રી. મુનશીને પણ “જેની કીર્તિ

મેરુના જેવડી છે ” એવો અર્થ આપી પછી “કીર્તિમેરુ”ના ચુરું હોવાની સંભાવના કરવી પડી છે; એટલે મને તો એમ લાગે છે, એવી કોઈ કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

૨૧. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એક સોમકુંજર નામના સાધુએ “ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી” જુદાં જુદાં ગીતોમાં રચી છે. કાવ્યને અંતે માત્ર આટલો ઉલ્લેખ પોતા વિશે તેણે આપ્યો છે:

આરાધતહ વિધિ ખરતર સં..... ।

ધમ ભણુધ સોમકુંજર જમ ચંદ દિણદહ ॥૩૦॥

આ કવિ જિનભદ્રસૂરિ (સં. ૧૪૭૫)ના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિ સુધી આવી ગુર્વાવલીને અટકાવે છે, એટલે કવિ ભાપારવરૂપ વગેરે ૧૫મા શતકના અંતભાગનું આપે છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ કવિના આ ઐતિહાસિક કાવ્યની વિશેષતા મને ભાપા અને કાવ્યબંધ એ બંને રીતે જણાઈ છે.

પ્રથમ શ્રી (ધવલ) રાગ

ધન ધન જિણુશાસન-પાતકનાશન, ત્રિભુવન ગરુઅહં ગહગહએ ।
જસુ તણુહ જસુવાહ ગંગાજલ, નિરમલ મહિયલે મહમહએ ॥૧॥
શ્રીવચર સ્વામી ગુરુ અતુકમિ ચિહુ દિસે, ચંદ્રકુલ ચહપટ જણિય એ ।
ગચ્છ ચહરાસીય મહિ અતિ ગરુઅહ, ખરતર ગચ્છ વહ્ખાણિય એ ॥૨॥

છંદ

વખાણિયધ ગિરિ માંહિ ગરુઅહ, જેમ મેરુ મહીધરો ।
મણિ માંહિ ગિરયહ જેમ સુરમણિ, જેમ ગહગણિ દિણયરો ।
જિમ દેવ દાનવ માંહિ ગરુઅ(હ) ગજ્જળએ અમરેસરો ।
તિમ સયલ ગચ્છહ માંહિ ગરુઅહ, રાજગચ્છ સુ ખરતરો ॥૩॥^૧

કવિએ થોડી કડીનાં પદ આપી તે દરેકને અંતે ઉપર મુજબ શુદ્ધ હરિગીત છંદની એક એક કડી વલણ લેતી આપી છે. પદોમાં આ પછી નીચે મુજબ રાગ અને બંધ છે:

આને સામાન્ય રીતે જેવી સાદી વાર્તાઓ લખવામાં આવે છે, તેવી જ આ વાર્તાઓ છે; અને તે પણ થોડાંબંધ લખાયેલી છે; એટલે આપણે ત્યાં સામાન્ય ગદ્યનો આરંભ પણ છેક વિક્રમની ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ છે એવી જે જાતની માન્યતા સેવવામાં આવે છે તેને આથી બાધ આવે છે. બેશક એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે છેલ્લાં દોઢ શતકમાં ગૂજરાતીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જે પ્રૌઢ શૈલીનું ગદ્ય વિકસાવ્યું છે, તેમ જ સર્વસામાન્ય વ્યવહારમાં લોકભોગ્ય ગદ્ય પ્રવર્તે છે, તેવી રીતનું ગદ્યનું પ્રાધાન્ય એ જમાનામાં નહોતું. પદ્યની જેમ ગદ્યમાં પણ લેખન થયા કરતાં; અને ખાસ કરી દીકા-ટિપ્પણ-સામાન્ય માહિતીના ગ્રંથો દૂંકી શૈલીના ગદ્યમાં લખાતાં હતાં. આ બે પ્રકારના ગદ્યથી વધી જતું અનુપ્રાસાત્મક વિશિષ્ટ ગદ્ય ૧૫મા શતકમાં ખીદ્યું હતું, તેવા આને પુરાવા મળે છે. બેશક એને સાચવતા ગ્રંથોમાંથી હજી એક માત્ર મળ્યો છે. સંભવતઃ ચાલુ વાર્તાસાહિત્ય તેમ જ વિશિષ્ટ ગદ્યસાહિત્ય દીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદો જેટલું વ્યાપક ન હોવા છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું, જે પ્રવાહમાં પાછળથી વૈતાલપચીસી, બોજની કથા, વગેરે ગદ્યવાર્તાઓ અને કેટલીક ગુર્વાવલીઓ રચાવી ચાલુ રહી હતી.

૧. છેક સં. ૧૪૧૧. જેટલું જૂનું વ્યવસ્થિત ગદ્ય અનેક કથાઓ દ્વારા તરુણપ્રભાચાર્યે મધ્ય ગૂજ. ની ૧લી ભૂમિકામાં રચી આપ્યું છે. આ તરુણપ્રભાચાર્ય એક સમર્થ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે ધાર્મિક વર્ણનો સમજાવતી જે અનેક વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની ૨૩ વાર્તાઓ હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી મળે છે.^૧ સમ્યક્ત્વ અને આવકનાં ખાર વ્રત ઉપરની તેમની કથાઓ તત્કાલીન ગદ્યનો સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. લાખા અને વાક્યરચનાનો ખ્યાલ આવે એ માટે પહેલેથી જ કથા અહીં ઉતારું છું:

૧ મુનિશ્રી જિનવિજયજી-સંપાદિત પ્રા. ગ્ર. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૧ થી ૫૬

સમ્યક્ત્વ ગુણરહીત આવિર્ભાવક શ્રીનરવર્મ મહારાજ-ધ્યાનકુ લિખિયથ ॥
 ઈહી નિ નંબૂદ્રીપ માહિ ભરતચેત્ર માહિ મગધ નામિ જનપદુ છથ ।
 તિહાં વિજયવતી નામિ નગરી, તિહાં નરવર્મ નામિ રાજ, રતિમુંદરી નામિ
 પટ મહાદેવી હૂંતી । હરિદતુ નામિ પુત્ર હૂંતહ । મતિસાગરાદિક અનેક
 મહામાત્ય હૂંતા । અનેક દિવસિ રાજેન્દ્ર આગમ સભા માહિ ધર્મ-
 વિચાર વિષય આલાપુ નીપનહ । તત્ર એકિ કહિહ ધર્મુ દાક્ષિણ્યૌદાર્યા-
 દિકહ ગુણહ કરી હુયથ । તથા પદોપકારક લોકવિરુદ્ધ ત્યાગકતક
 પુણિ ધર્મુ હુયથ । બીજક કહિહ વેદોક્ત અભિરોત્રાદિક ધર્મુ । ત્રીજક
 કહિહ કલકમાગતુ ધર્મુ । ચક્રયક કહિહ ધર્મધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિ
 કરી ગગનારવિંદ નિમ દીસક નહીં, ઇણિ કારણિ નથી । ઇસિ પરિ સમ્ય
 ધર્મ-વિવાદ કરતા દેખી કરી વિવેકવંતુ નરવર્મ રાજ મન માહિ
 ચીંતવથ । x x x x સર્વદોષરહિતુ શુદ્ધ કનક નિમ કિસહ ધર્મુ
 હુયથ । ઇસક મન માહિ જેતલક નરવર્મ રાજ ચીંતવથ, તેતલક પરિહારુ
 રાજ-રહી વીનવથ—‘દેવ ! મહારાજ ! તુમહારક બાલમિતુ મદનદતુ
 ચિરાગતુ દ્વારદેસિ વર્તક’ । રાજદેસક મદનદતુ માહિ મેલિહ ।
 રાજેન્દ્રિ સમાલિંગન સન્માન બહુમાન-દાન-પૂર્વક પૂછિહ—‘મિત્ર ! એતલક
 કાલ કિહાં યાહક, કિસક હપાર્નિહ ?’ સુ પુણિ રાજ-રહી પ્રણામ કરી
 વીનવથ—‘મહારાજ ! અનેકિ ર દેશ અનેકિ ર આશ્ચર્ય દીકાં । x x x
 એક નક્ષત્ર-ત્રેણિ-સહોદરુ એકાવલી હારુ મહારાજ મઈ લાગક ।’ રાજ
 ભણક ‘મિત્ર ! એહ હારનક લાલુ મૂ આગમ આમૂલ-ચૂલ કહિ’ । સુ કહક
 ‘મહારાજ ! તદા કાલિ હક પુરુહંતહ નીસરિહ પ્રભૂત દેશાંતર ભમતક
 હૂંતહ દુપદિકાટવી માહિ ગથક । તુપાકાંતુ તેહ માહિ ઓરહક પરહક
 ધણક ભમિહ । તિહાં કિરતક હૂંતક શુભધરમૂરિ નામ આચાર્ય ભેરિહ ।
 તેહ મહાત્મા આગમ એકાવલી હાર સારાલકારધારકુ દેવ એકુ દેવી સહિતુ,
 મહાત્મા તણા મુખહૂંતક ધર્મ નિનપ્રણીતુ સાંભલતક દીકહ । હક
 પુણિ વાંદી કરી તિહાં બઘકહ । મૂ-રહી પુણિ ધર્મુ સાંભલતા તુસ સર્વથા
 નાઠી । આપણા બાંધવ નિમ મૂ દેખતાં હૂંતાં તેહ દેવ-રહી મૂ બપરિ
 મહાંત પ્રીતિ હલ્લસી । તહ પાછક તિણિ દેવ મહાત્મા પૂછિહ—‘ભગવન્ !
 મૂ-રહી એહ બપરિ કિસા કારણ લગી સ્નેહ તણક અતિશક ।’ મહાત્મા
 ભણક—‘એહ ભવતક પૂર્વ ભવિ કૌશાંબી નગરી માહિ જયરાજેન્દ્ર તણા’

તુમ્હે વિનય વેળયંત નામહું કરી પ્રસિદ્ધ પુત્ર હૂતા । તુમ્હારી માતા
 દૈવજોગધતક પરલોકિ ગધ । x x તુમ્હ માહિ જ્યેષ્ઠ મરી કરી પ્રથમ
 દેવલોકિ વિદ્યુતપ્રભાભિધાનુ દેવ હૂયહ । તહ લહુડક વિદ્યુત્સુંદરુ નામિ તિહાંઈ
 નિ દેવુ હૂયહ । તિહાંહું તહ વડહ ભાષ ચવી કરી વિનયવતી મગરી માહિ
 મદનદત્તુ નામિ નરવર્મ રાજેંદ્રનહ મિત્રુ વાંણિયા-નહ પુત્રુ હૂયહ । સુ
 પુણિ ઇહ ધનકારણિ ફિરતહ હું તહ હવડાં તઈ દીકહ । તિણિ કારણિ...
 તૂ-રહઈ એહ વિપદ સ્નેહાતિસહ । ' ઇસહ' તિણિ દેવિ એહ એકાઉલી
 હાર મૂ-રહઈ દીધહ ' ॥૧

આ વાક્યાખંડ જોવાથી માલુમ પડશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતીની
 એટલે કે ગૌર્જર અપભ્રંશની બીજી ભૂમિકામાંથી ભાષા મધ્ય ગૂજરાતીમાં
 પરિણત થઈ ચૂકી છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઉકાર કાઢી
 આપવામાં આવે અને અનન્દનો એ, અનન્દનો ઓ, અનન્દનો કં અને
 પ્રત્યયના-હ ને સ્થાને એ કરતાં ભાષા અર્વાચીન બની જશે. બેશક
 'દ્વિતીયાનો રહૂં, પચમીનો તંડ અને હૂંતંડ એ પ્રત્યયો પણ "ને"
 અને "થી" તરીકે ફેરવવા પડે, તેમ કેટલાક નાના ફેરફાર કરવા
 પડે. એ પ્રમાણે—

અહીં જ જન્મદ્રીપ માંહે ભરતક્ષેત્ર માંહે મગધ નામે જનપદ છે. ત્યાં
 વિનયવતી નામે નગરી, ત્યાં હરિદત્ત નામે રાજા, રતિસુંદરી નામે પદ-
 મહાદેવી હતી. હરિદત્ત નામે પૂત હતો. મતિસાગરાદિક અનેક મહામાત્ય
 હતા. અનેરે દિવસે રાજેંદ્ર આગળ સભા માંહે ધર્મવિચાર વિશે આલાપ
 નીપનો. ત્યાં એકે કહ્યું, ધર્મ દાક્ષિણ્યૌદાર્યાદિક ગુણે કરી હોય (= યાય
 છે). તથા પરોપકારથી લોકવિરુદ્ધ ત્યાગથી પણ ધર્મ હોય (= યાય છે.)

આમાં "પુત્ર" જોવાં કેાષકેાષ રૂપ મળે છે છતાં જોડાક્ષર
 ધસાયે પૂર્વસ્વર દીર્ઘવાળાં રૂપો "નીપનહ" વગેરેનું જ પ્રાધાન્ય છે.
 આ વિપયનું ઉપયોગી ભાષાબંધન પરિશિષ્ટ-૩ ના આપવામાં
 આવ્યું છે, તે જોવાથી રૂપરચના લક્ષ્યમાં આવી જશે.

તરુણપ્રભની સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના બહોળા ઉપયોગ તરફની વૃત્તિ આ વાક્યખંડમાં સ્પષ્ટ છે. અગાઉ જે સિદ્ધાંત બતાવવામાં આવ્યો છે કે ધસાયેલાં જૂનાં રૂપોને સ્થાને પ્રાયઃ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોની ભરતી કરવાનું ગૂજરાતની ભાષાનું એક પ્રધાન લક્ષણ હતું, તે આમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડે છે. સંગ્રામસિદ્ધની બાલશિક્ષા (સં. ૧૩૩૬) પછી (સં. ૧૪૧૧) ૭૫ વર્ષે લખાયેલ આ ગદ્યમાં આપણને લેશપણ તફાવત નથી મળતો, એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. એ ૭૫ વર્ષના પદ્યમાં લલે જૂનાં રૂપો જળવવાને ભાષાને જૂની બતાવવા પ્રયત્ન થયો હોય, પણ લોકમાં તો મધ્યકાલીન સ્વરૂપ જ ચાલુ હતું.

૨. શ્રીધર નામના કોઈ જ્યોતિષાચાર્યનો “ગણિત સાર” નામનો એક સં. ગ્રંથ છે, તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ સં. ૧૪૪૯માં કોઈ રાજકીર્તિ મિત્રને હાથે નકલ થયેલો મળે છે.^૧ આરંભ આ પ્રમાણે છે:

શિવુ ભણુદ દેવાધિદેવુ ભટ્ટારકુ મહેશ્વર, કિંસુ જુ પરમેશ્વરુ, કૈલાસ-
શિખરમંડનુ, પાર્વતીદ્વદય-રમણુ, વિશ્વનાથ. નિજુ વિશ્વ નીપત્તવિહં,
તસુ નમસ્કારુ કરીહ બાલાવબોધનાયુ, બાલ ભણીઈ અજ્ઞાન-તીહં કિહિં
અવબોધ નહિવા તણુદ અર્થિ આત્મીયચરોત્કચર્ચ ઐયસ્કદણુર્થ
શ્રીધરાચાર્યુ ગણિતુ પ્રકટીકૃતુ ॥૨

ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય તેવા પ્રયોગો આમાં છે; જેવા કે વરાટક ભણીદ કહડા, તેહે ચાર કહડે.પાંચ ગુણે કીધદ હુતે ૨૦, તેહે ૨૦ કહડે.કાગિણી તે ભણીદ બોડી. x x x x હિવ સુવર્ણદિક ધાતુ-
તૌદ્ય નહિવા તણુદ અર્થિ આર્થા ૧ કહીસિદ. x x x x ઇણિ પરિ
તોલતાં ભારસદ લેખહં.

[આ ગ્રંથમાં ઉપયોગી તોલ માપનાં પારિભાષિક નામો સારા પ્રમાણમાં સચવાયેલાં છે.]

૧ ૧૨મું ગૂજ. સા. સં. રિપોર્ટ-ઇતિહાસ વિભાગ: શ્રી ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાનો નિબંધ, પૃ. ૩૬-૩૯

૧ ૫મી સા. પ. રિપોર્ટ-સ્વ. સી. ડી. દલાલના નિબંધમાં પૃ. ૩૫ ઉપર અને Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૪૫ ઉપર પણ આ છપાયેલ છે.

ઉપરના વાક્યખંડોને જોતાં પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ૩ કાઠી નાખતાં સં. તત્સમ શબ્દો ૧ લા વાક્યમાં લઈ્યા છે. કરીઉ એ સંબંધક ભૂ. કૃ. નો જૂનો અવશેષ છે. જિણું=જિણિ=જેણે, એ સિવાયનાં રૂપો નવાં છે. તીહં-માં પછીનો હ પડ્યો છે. નીપજાવિઉ રૂપ નવા જેવું છે. પણુ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો તૃતીયા-સમ્પ્રમાનો પ્રત્યય ए છે. 'તોલતાં' એ જ્યાં અંતવાળું (સમ્પ્રમ્યથે) વર્ત. કૃદંત ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. તૃ. પુ. એ. વ. લવિષ્યકાળ કહીસિધ નોધપાત્ર છે.

૩. જૂનાં ઔક્તિકો મળી આવે છે, તેમાં સં. વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, પણ માધ્યમ તરીકે લોકભાષા રાખવામાં આવી હોય છે. આવાં ઔક્તિકોમાંની એક સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા આ પૂર્વે^૧ નોંધાઇ ગઇ છે, જેની નકલ સં. ૧૩૩૬ જેટલી જૂની મળે છે. ચોક્કસ સમય તો નથી કહી શકાતો છતાં ૧૪મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ^૨ કે ૧૫મા શતકનો પૂર્વાર્ધ સંભવે છે તેવું કોઈ ભટ્ટારક સોમબ્રહ્મચરિત્રું એક "ઔક્તિક" સ્વ. સી. ડી. દલાલને મળેલું, તેનો તેમણે જે ભાગ નોંધ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:

એઉ કરઇ તઉ કરઇ લેઇ ઇત્યાદિ હઉ કરઉ લિઉ દિઉ ઇત્યાદિ
તથા કરાવઇ લિવડાવઇ દિવરાવઇ યથા લલાડઈ લમચતિ
સંપાદચતિ ઉતારઇ ઉતારચતિ હઉ કીજઉ તીણુ કીજઇ યથા
દેવદત્તિ તઇ મઇ હુઇ અઇ મુઇ અઇ બઇસઇ યથા સેહિ
આવશ્યકૃ પઠિઉ એઉ સવેહિ રાજિ જાણીઇ તથા કરતઉ લેતઉ
દેતઉ ઇત્યાદિ તથા શુરિ અણુજાણિઉ એણુ વ્યાકરણ પઢત...^૨

સર્વનામ-હઉ (હું), તઉ (તું) એઉ (એ), તીણુ (તેણે), તઇ (તેં)
મઇ (મેં), સવેહિ (સર્વથી)

૧ આ પૂર્વે પૃ. ૨૫૬

૨ ૫ મી સા. પરિ. ત્રિપોર્ટ: સ્વ. દલાલનો લેખ, પૃ. ૩૬

ક્રિયાપદ-વર્તમાન કાળ-કરઉ (કરું), લિઉ (લઈ), દિઉ (દઈ); કરમ-
(કરે), લેમ (લે), હુમ (હોય), સુમ (સુએ),
અમસમ (એસે)

“ ” -કર્મણિ-કીજઉ (કરાઉ), કીજમ (કરાય),
જાણીમ (જણાય)

“ ” -પ્રેરક -કરાવમ (કરાવે), લિવડાવમ (લેવડાવે),
દિવરાવમ (દેવરાવે), લભાડમ (મેળવાવે),
ઉતારમ (ઉતારે)

ક્રિયાતિપત્તિ-પદત

વર્તમાન કૃદંત-કરતઉ (કરતો), લેતઉ (લેતો), દેતઉ (દેતો)

ભૂત કૃદંત-પઢિઉ (પઢ્યો), આણુજાણિઉ (<સં. અનુજાતઃ-અનુજા
પામેલો).

પ્રથમા વિભક્તિ-એકવચન પ્રત્યય ઉ-એલુ, આવશ્યકુ,

દ્વિતીયા “ ” “ ” -વ્યાકરણ

તૃતીયા “ ” “ ” -હ-દેવદત્તિ, ગુરિ(ગુરુએ), રાજિ(રાજાએ)
અહિ-સવેદિ (અધાથી)

આ પ્રમાણે રૂપો આમાંથી સ્પષ્ટ થઇ શકે છે. પ્રથમા-દ્વિતીયાનો
ઉ હજી પડ્યો છે. તે જ પ્રમાણે તૃ. ય. વ. નો હિ પણ. બાકી બીજું
મધ્ય. ગૂજ. તું થઇ ચૂક્યું છે.

૪. “ઉક્તિસંગ્રહ” નામની કૃતિ કોઈ દેવભદ્રના શિષ્ય તિલકે
રચી છે. તેમાં પણ સં. વ્યાકરણ ગૂજ. માધ્યમથી સમજાવવામાં
આવ્યું છે. એમાંનાં ગૂજ. ઉદાહરણો આ છે: ૧

ઉપાધ્યાય મધ પદાવધ
દેવદત્તિ મધ પાણિઉ પાવમ

પાપિયઉ સાપુ મારમ;

આપમ, વારમ, સારમ, દાહવમ, તાપમ, કઉણ, કઉણિ

દેવદત્ત કરમ

દેવદત્તિ પઢીયમ

કસઉ

કમસમ કરિઉ, કમસમ છેહિ, કઉણિ કરિઉ, કઉણ છેહિ.

આ અવતરણોમાં નીચેનાં રૂપો વ્યક્ત છે:

ક્રિયાપદ-વર્તમાનકાળ-કર્તરિ-કરમ (કરે)

—કર્મણિ-પઢીયમ (પઢાય)

“ ”

—પ્રેરક-પઢાવમ, (પઢાવે), પાવમ (પાય), મારમ

(મારે), વારમ (વારે), સારમ (સારે), દાહવમ

(દહાડે), તાપમ (તાપે)

ભૂતકૃદંત-કરિઉ (કર્યો)

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ. પ્રત્યય. ડ—દેવદત્ત, કસઉ (કેવો) ઉપાધ્યાય,

(આમાં ડ નથી), પાપિયઉ (પાપિયો),

દ્વિતીયા “ ” “ —પાણિઉ (પાણી), સાપુ (સાપ)

તૃતીયા “ ” “ પ્રત્યય. ડ—દેવદત્તિ, કમસમ, કઉણિ

સર્વનામ—ત. વિ. એ. વ.—મમ (મેં)

આમાં પણ પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ડ હજી પડ્યો છે.

૫. મધ્યકાલીન ગૂજ. ના સીમાપ્રાંત તરીકે દીપતા “મુઝાવબાધ ઔકિતક”ની કીમત ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને ધણી છે. સ્વ-૧

૧ ગૂ. વ. સો. ની દ. હ. લિ. યુ. સં. ની નં. ૧૬૨ ની હાયપ્રત ઉપરથી તેમણે સંપાદન કરેલું, તે કીમતી હાયપ્રતનો આધાર લઇને અહીં આ વિભાગ લખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; હાયપ્રત સં. ૧૪૯૦ની છે. એથી પણ સારી પ્રતો મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ મેળવી પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભમાં ઉપયોગી વિભાગ છે; અવતરણો અહીં તેમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

હરિ હર્ષદ દ્રુવે ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં છપાવ્યા પછી ઘણા વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. દ્રુવ અને સર જ્યોર્જ એ. ગ્રિયર્સને તો તે ઉપર સુંદર વાર્તિકો લખ્યાં છે. આ વ્યાકરણનો કર્તા કુલમંડન ગણી છે. તેણે સં. ૧૪૫૦માં આ સં. વ્યાકરણની ગૂજરાતી માધ્યમમાં રચના કરી છે. ગ્રંથાંતે એ પોતાનું નામ નથી આપતો, પણ વર્ણના નિર્દેશ સાથે પોતાના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરે છે:

લક્ષણાસવચ્ચનાંબુચિર્વિદુર્વિદુવાણકૃતભૂમિત(૧૪૫૦)વર્ષે ।

ભૌતિકં વ્યધિત 'મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુકમરેણ: ' ॥

નેકે આરંભમાં ગ્રંથકાર બીજા ગુરુનું નામ આપે છે:

શ્રીચંદ્રશેખરગુરૂન્ વંદે ચૈરુક્તિયુક્તિમિ: ।

માદૃશસ્યાપિ લાલસ્ય ચક્ષુરુદ્ઘાટિતં હૃદ: ॥૨॥

નવ્યક્ષેત્રસમાસના રચનાર તપગચ્છના સોમતિલકને 'પદ્મતિલક' ચંદ્રશેખર, જ્યાનંદ અને દેવસુંદર એ ચાર શિષ્યો હતા. ચંદ્રશેખર સં. ૧૩૭૪માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૩૮૫માં વ્રત લીધું હતું અને ૧૩૯૨-૯૩માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. તે ગુરુની પૂર્વે જ સં. ૧૪૨૩માં ગુજરી ગયા હતા. એનાથી નાના જ્યાનંદસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૮૦માં, વ્રતધારણ સં. ૧૩૯૨માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૨૦માં અને મરણ સં. ૧૪૪૧માં થયું હતું. "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક"માં ઉદાહરણ લેખે લીધેલું સં. સર્વજ્ઞિનસાધારણસ્તોત્ર તે આ જ્યાનંદનું છે. સં. ૧૪૧૦નો "ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ" એય આ જ્યાનંદસૂરિની કૃતિ સંભવે છે (પૃ. ૨૭૨). દેવસુંદર સં. ૧૩૯૬માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૪૦૪ માં વ્રતી થયા હતા અને સં. ૧૪૨૦માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. આ દેવસુંદરને જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન અને સોમસુંદર નામના પાંચ શિષ્યો હતા. ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી છેલ્લા સોમસુંદરથી આ પૂર્વે જ જાણીતા છે. "રંગસાગરનેમિ કાગુ" જેવું સુંદર કાવ્ય અર્પી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તે કવિ તરીકે અમર છે, તેમ ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, પડાવસ્પત્ક વગેરે ઉપર બાલાવબોધ લખી શિષ્ટ ગદ્યકાર તરીકે પણ અમર છે. ૩

એનો જ ગુરુભાઈ કુલમંડન આપણને “મુખ્યાવબોધ ઔકિતિક” જેવું ગૂજરાતી ભાષાનું શાસ્ત્રીય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું સં. વ્યાકરણ આપી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અને “મધ્ય. ગૂજ. ભાષા”નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. કુલમંડને ચંદ્રશેખરને પોતાના અધ્યાપક તરીકે નમન કર્યું છે, એ રીતે એ એના ગુરુ છે. સૌથી નાના જ્યાનંદને તેણે તેના સર્વજનસાધારણસ્તોત્રને ઉદાહરણ તરીકે લઈ માન આપ્યું છે, જ્યારે છેલ્લા દેવસુંદર તો તેના દીક્ષાગુરુ જ છે. આમ છતાં લેખકે ગ્રંથમાં કયાંય પણ પોતાનું નામ કે ખીજી માહિતી આપ્યાં નથી. આ કારણે સ્વ. દી. ખ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે મુ. + ઔ. ના કર્તા તરીકે કુલમંડનના નાના ગુરુભાઈ કિયારત્નસમુચ્ચયકાર ગુણુરત્ન હોવાની પૂર્વે શંકા કરી હતી. પણ કુલમંડનના કર્તા હોવા વિશે હાલ કોઈ શંકા ઉઠાવતું નથી.^૧

કુલમંડને વ્યાકરણમાં બધાં ઉદાહરણો ગૂજરાતી ભાષામાં આપ્યાં છે. એ ભાષા કેવી છે, એનો ખ્યાલ આવે એ માટે અહીં કેટલાંક ઉપયોગી વાક્યો આપવામાં આવે છે:

કારક:—

- (૧) જુ કરષ, સુષ, લિષ, દિષ, પઢષ, હુષ પ્રત્યાદિ બોલિવષ ઉક્તિ માહિ ક્રિયા કરિવષ જુ મૂલિગઉ હુષ સુ કર્તા, તિહાં પ્રથમા હુષ । ચંદ્ર ઊગષ । ઊગષ ઇસી ક્રિયા । કહણ ઊગષ—ચંદ્ર । વીતરાગ વાંછિત દિષ ॥
- (૨) નં કીજષ, લીજષ, દીજષ, પઢીષ, ગુણીષ પ્રત્યાદિ બોલિવષ યુક્તિ ક્રિયા કરી ઉક્તિ માંહિ નં વસ્તુ કર્તા વ્યાપીષ તં કર્મ । તિહાં દ્વિતીયા । ચૈત્રુ કદુ કરષ ॥
- (૩) જણુઈ કરી કરષ, લિષ, દિષ, પ્રત્યાદિ યુક્તિ નિહાં ‘ઈ’ કહીઈ, અનષ જણુષ કરી કર્તા ક્રિયા સાધષ તં કરણ । તિહાં;

૧ પ્રા. ગુ. ગદ્યસંદર્ભમાં મુનિશ્રી નિનવિનયજીએ “કુલમંડન”ને સ્વીકારેલ:

અનધ જેહસિઈ ઇત્યાદિ બોલિવધ સહાદિ યોગિ તૃતીયા હુમ ।
 જીવ ધર્મિયં સંસાર તરમ । કહિણ તરમ-જીવ । દિસઈ તરમ
 -સંસાર । જે તરીમ તે કર્મ । દિસિય તરમ-ધર્મિ ॥ ચૈત્રુ
 લોકસિઈ વાત કરમ । કીણુઈ સિઈ-લોકસિઈ ॥

(૪) જેહનઈ કારણિ ક્રિયા કર્તા કર્મ હુમ । અનધ જેહ-રહુઈ
 દાન દીજમ, કાપ કીજમ તિહાં સંપ્રદાનિ અતુરો । વિવેકિઉ
 મોક્ષનઈ કારણિ ખપમ ॥

(૫) જેહ-તઉ, હૂંતઉ, થઉ, થડઉ ઇત્યાદિ બોલિવધ જેહ વસ્તુ-
 નઈ પરિત્યાગ સૂચિયઈ તે આપાદાન । અનધ આરંભી પ્રભૃતિ
 અન્યાદિક-નઉ યોગુ જિહાં હુમ તિહાં પંચમી । વૃક્ષ-તમ
 પાન પડમ ॥

(૬) . એહ-નઉ, તણુઉ, એહ-રહુઈ, કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવધ ઉક્તિ
 માહિ જેહ વસ્તુ-રહુઈ કારક-સિઉ અથવા ગ્રંથ-સિઉ સ્વ-
 સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયમ; અનધ જેહ-રહિં ક્રિયા હેતુ-
 પણુઉ ન હુમ તે ગ્રંથ, તિહાં પઢી હુમ । ચૈત્ર-તણુઉ ધનુ
 ગામિ હમ । ગુરુ-તણુઉ વચન હઉ સાંભલઈ ॥

(૭) જિહાં દેશિ, કાલિ, જેહનઈ વિષમ ઇત્યાદિ ‘ઇ’કાર-નધ બોલિ-
 વધ જે કર્તાનઉ અથવા જે કર્મનઉ આધારુ હુમ તે અધિકરણ ।
 તિહાં સમમી । ચૈત્ર ગ્રામિ વસમ । કિહાં વસમ-ગ્રામિ ।

કૃદંતઃ—

(૧) કરી, લેઈ, દેઈ, ઇત્યાદિ બોલિવધ એક ઉક્તિ માહિ પૂર્વિકી
 ક્રિયા આગલિ ‘ઈ’કાર જિહાં બોલામ તિહાં ‘ત્વા’ ઇસિઉ આવમ ।
 શિષ્ય શાસ્ત્ર પઢી અર્થ પૂજમ । કિસઉ પૂજામ-અર્થ । કિસું
 કરી પૂજમ-પઢી । કિસું પઢી-શાસ્ત્ર ॥ (સંબંધઃ ભૂત કૃદંત)

(૨) કરિવા, લેવા, દેવા ઇત્યાદિ બોલિવધ એક ઉક્તિ માહિ જિહાં
 ઉત્તર ક્રિયા આગલિ ‘વા’ કહીયમ તિહાં ‘તુમ્’ ઇસિઉ આવમ ।

કુંભકાર ઘડા ઘડિવા માટિ આણુધ ૧ કિસા ઘડિવા-ઘડા ।
(હેતુવર્થ કૃદંત)

(૩) કરિ, લેઈ, દેઈ ઇત્યાદિ આગલિ નાણુધ-સકધ એ ગિહુંનધ
યોગિ 'તુમ્' હુધ ॥^૨

(૪) કરતઉ, લેતઉ; કરતી લેતી; કરતઉં, લેતઉં; ઇત્યાદિ ધણી પરિ
સમાનકાલિક ક્રિયા શબ્દનધ હેહિ જિહાં 'તઉ' યોલીયધ
તિહાં ત્રિહું લિંગે, સાતે વિભકતે, ૨૧ વચને 'અન્' ઇસિઉ
આવધ । અનધ વિશેષ્ય આગલિ જે લિંગ વિભક્તિ વચન
હુધ તે પ્રત્યય પરધ આણીયધ । કરસણી હલ ખેડતઉ. બીજ
વાવધ ॥ (વર્તમાન કૃદંત)

(૫) કરણહાર, લેણહાર, દેણહાર ઇત્યાદિ યોલિવધ ક્રિયા શબ્દનધ
અંતિ જિહાં 'ણહાર' કહીયધ તિહાં ત્રિહું લિંગે, ૭ વિભકતે
'તૃ' ઇસિઉ આવધ । ધર્મ કરણહાર જીવ સુખ પ્રાપ્ત ॥
(કર્તૃ-વાચક કૃદંત કે ભવિષ્ય કૃદંત)

(૬) કીજતઉ, લીજતઉ, પહીતઉ; કીજતી; કીજતઉં, ઇત્યાદિ યોલિવધ
જિહાં 'ઈજતઉ' 'ઈજતી' 'ઈજતઉં' કહીયધ તિહાં 'ચમાન'
ઇસિઉ આવધ । સૂત્રધારધ કીજતઉ પ્રાસાદ; અથવા કીજતી
વાવિ; અથવા કીજતઉં દેહરઉ; લોક દેખધ ।

પ્રયોગ:—

(૧) જિહાં ઉક્તિ માંહિ કર્તાની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ, અનધ
વચન હુધ તે કર્તા ઉક્તિ 'પાધરી' કહીયધ । તિહાં કર્તા
આગલિ પ્રથમા, કર્મ આગલિ દ્વિતીયા, ક્રિયા આગલિ પ્રાર્થિ
પરસ્મૈપદ તણાં નવ વચન હુધ ॥ (કર્તારિ પ્રયોગ)

૧ “કરી સકધ, કરી નાણુધ” એ સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ આટલો
જૂનો છે. સું.ન.સૌ.કાર આ “ઈ” ને તુમ્-નો વિહાર કહે છે, તે “કરિવા”
એ અપ. ૩૫:૬૫૨થી “કરિઉ” થઈ “કરી” સમજવું.

(૨) જિહાં કર્મની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ અનઘ વચન હુઇ, અનઘ જિહાં ક્રિયાનઘ એદિ વર્તમાનકાલિ ‘ઇયઉ, ઇજત’ બોલાઇ તે કર્મ ઉક્તિ ‘વાંકુડી’ કહીયછ. તિહાં કર્તા આગલિ તૃતીયા, કર્મ આગલિ પ્રથમા, ક્રિયા આગલિ ભાત્મનેપદ તથાં નવ વચન હુઇ. (કર્મણિ પ્રયોગ)

(૩) અનઘ જિહાં વાંકુડી ઉક્તિ માંદિ કર્મ ન હુઇ તે ભાવિ ઉક્તિ કહીયછ. (ભાવે પ્રયોગ)

૧. એ ગ્રંથ સુખિ પઠાયછ (ભાવે વર્તમાન)
૨. ઇહાં સોનઉ સદ્ગુણ વીકાઇ (”)
૩. શ્રાવકિઇ દેવુ પૂજિઉ (ભૂ. કૃ. નો કર્મણિ પ્રયોગ)
૪. ચૈત્રુ ગામિ ગિઉ (” કર્તરિ ”)
૫. તારઉ ભગિઉ (” ” ”)
૬. લોક ભિક્ષિઉ, મૂતઉ, જાગિઉ (” ” ”)

(૪) અમુકઇ હુતઇ કરતઇ; અથવા અમુકઇ હુતતઇ અમુકઇ કીજ-તઇ; અથવા અમુકઉ કરઇ ઇત્યાદિ બોલિવછ કર્તા કર્મ ભાવ આગલિ જિહાં ‘ઇ’કાર કહીયછ, અનઘ જીવુઇ આપણી ક્રિયાં કરી મૂલગાં કર્તા ક્રિયા મૂચીયઇ તે ભાવલક્ષણુ ત્રિદં બેદિ હુઇ. તિહાં સપ્તમી. તિહાં કર્તા ભાવ-લક્ષણુ, અકર્મક, સકર્મક, હુઇ. મેધિ વરિસતઇ મોર નાયઇ. ગુરિ અર્થુ કહતઇ પ્રમા-દીઉ જીવઇ. (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-કર્તરિ)

(૫) ગોપાલિઇ ગાએ દોહીતીએ ચૈત્રુ આવિઉ. (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-કર્મણિ)

(૬) ચૈત્રિઇ ગાઇતઇ ચૈત્રુ નાયઇ. (સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ-ભાવે)

આ ઉપરથી ખરું ચતું વ્યાકરણુ પરિશિષ્ટ-૩ જામાં આપવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં વિસ્તાર કરવામાં ન આવતાં કુલમંકને જે,

કેટલાંક અવ્યય અને વિશેષણો ગ્રંથાંતે સંગ્રહાં છે, તેમાંનાં ઉપયોગી. અહીં નોંધવામાં આવે છે; જેવાં કે ઊપરિ, હેઠિ, ક-હમ, જમ (અવ્યય જે, જો), તઉ, નાં, તાં, પાખલિ, પાખમ (વિના), ઈહં, તિહાં, જિહાં, કિહાં, હવડાં, તિવારમ્, કિવારમ્, જિવારમ્, અનેરી વાર, કિમ, જિમ, તિમ, ઇમ, અહુણુ (હોણુ-આ વર્ષે), પઉર (પોર ગયે વર્ષે), પરારુ (આવતે વર્ષે), આજુ, કાલિ, આગલિ, પાછલિ, ડાવા ગમા, જિમણા ગમા, બિહું ગમા, સવિહું ગમા, બાહિરિ, ઊપિહું, હેઠિહું, આગિહું, બાહિરિહું, તાહરઉ, માહરઉ, અમ્હારઉ, તમ્હારઉ, તેહ-જેહ-અનેરા-એહ-કિહ તણુઉ, કિસઉ, જિસઉ, તિસઉ, અનેસઉ (અન્ય જેવું), ઇસઉ, સરીષઉ, જેતલઉ, તેતલઉ, એતલઉ, કેતલઉ, જેવડઉ, કેવડઉ, એવડઉ, જેતલા, તેતલા, કેતલા, જમય અથવા જહીંમ લગમ, તમય અથવા તહીંમ લગમ, અજ (હજ), કાંમ, અઈય (એય!), અનમ, હઉ (હં!), આયઉ (આંયું-અહીંથી), એયઉ (એયું-એથી), જેયઉ (જેયું-જ્યાંથી) તેયઉ (તેયું-ત્યાંથી), હેઠઉ, કેયઉ (કયાંયું-ક્યાંથી), ઓરહઉ કે ઉરહઉ (ઓરું-નજીકનું), ઓલિઉ (ઓલ્યો-પેલો), પમલઉ (=પેલો, તે), પહિલઉ, પાછિલઉ, આગિલઉ, હેહિલઉ, માહિલઉ, પૂર્વિલઉ, વેગલું, પરાયું, વહિલઉ, મઉડઉ (મોડું)

તણુઉ, નઉ, છઉ, કઉ એક જ અર્થમાં એટલે કે છટ્ટીના અર્થમાં પ્રયોજ્યા હોય તેવાં ઇહા-તણુઉ (અહીંનું), આજુ-નઉ (આજનું), અહુણુ-કઉ (હોણુનું), કાલુણુઉ (કાલનું) રૂપો મળે છે. બીજા પણુ-ધણુ ઉપયોગી શબ્દો મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની વહી ભૂમિકા-રૂપે સ્થાપિત થયે તે ચોક્કસપણે “મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક”થી. એશક આમાં પણ પ્રથમા-એકવચનમાં ડકાર કેટલીકવાર પ્રયોજાયેલો મળે છે; પણ તે થોડા જ સંયોગોમાં. આપણે ત્યાં કર્મણિ પ્રયોગમાં શક્યાર્થે “આય” પ્રત્યય “બોલાય” એમ પ્રયોજાય છે, તે સૌથી પ્રથમ મુ.ન.આ. માં મળે છે; જેમકે “કિસઉં પૂછામ, અર્થ, જ પૂછામ તં કર્મ”-શું પૂછાય? અર્થ. જે પૂછાય તે કર્મ. “પૂછીમ” “પૂછીયમ” એ રૂપો.

હજી કર્મણિમાં જ મળતાં હતાં; જે પાછળથી કર્તારિમાં આવી વર્ત. ૧લા પુ. બ. વ. નાં રૂપો મોડેથી થયાં છે: “અમે પૂછિયે” વગેરે <મધ્ય. ગૂ. અમ્હરૂં પૂછીજડ-પૂછીયડ-પૂછીયડ-પૂછીડ-પૂછીયિ-પૂછીયિમાંથી.

૬. દેવસુંદરસૂરિના એક ખીજા શિષ્ય ગુણુરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૬૬માં “ક્રિયારત્નસમુચ્ચય”^૧ નામનો સં. ધાતુકોશ રચ્યો છે, એમાં એમણે તત્કાલીન ભાષામાં ક્રિયાપ્રયોગ કેમ થતા તેનાં ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે;^૨ જેમકે

કર્તારિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) એઉ કરઇ, લિઅઇ, દિઅઇ, જાઅઇ, આવઇ, જાગઇ, સુઅઇ
એ ઘણા કરઇ, લિઇ
- (૨) તૂં કરૈ, લિઐ, દિઐ
તુમ્હે કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ
- (૩) હું કરઉં, લિઉં, દિઉં
અમ્હે કરઉં

ભાવે-વર્તમાન કાળ:

- (૧) દેવદત્તઇ, તઇ, મઇ હુઇઅઇ, સુઇઅઇ અઇસીઅઇ, (એ. વ.)

કર્મણિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ (એકવચન)
કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ (બહુવચન)
- (૨) તૂં કીજૈ (એ. વ.) તુમ્હે કીજઉ
- (૩) હું કીજઉં (એ. વ.) ...

ભવિષ્યકાળ:

- (૧) પાછઇ ગામ જાયસિ (૨જો પુરુષ એ. વ.)

૧ યશોવિજયજી-જૈ. પાઠશાળા બનારસ-દ્વારા પ્રસિદ્ધ (૧૯૦૮ ઇ. સ.)

૨ પૃષ્ઠ-૧૬-૧૯

વિધ્યર્થ કૃદંતઃ (સામાન્ય કૃદંત)

(૧) કરેવઉં, લેવઉં, દેવઉં

વિધ્યર્થઃ

(૧) તૂં કરિજો, લેજો, દેજો (એ. વ.)

તુમહે કરિજો, લેજો, દેજો (બ. વ.)

(૨) હું કરિજઉં, લેજઉં, દેજઉં (એ. વ.)

અમહે ,, ,, ,, (બ. વ.)

(૩) કરત, લેઅત, દેત (એકવચન)

વાક્યોઃ

(૧) શ્રાવકઇં વિનઉ જિન-રહઇ કરિવઉ

(૨) જન્મનઉ ફલ લેજઉં, દેજઉં; દાન દેવઉં.

અમહે ભીખ જિમવી; જૂનઉં વસ્ત્ર પહિરવઉં

(૩) ગુરિ અણુજાણિઉ ચેલઉ વ્યાકરણ પઢત (કર્તરિ)

(૪) તીણઇ કીજઇત (કર્મણિ)

(૫) હુઇઅત (ભાવે)

આજ્ઞાર્થઃ (કર્તરિ)

(૧) કરઉ, લિઉ, દિઉ, હુઉ (બ. વ. ૨ જો પુરુષ)

તૂં કરિ, લઇ, દઇ, જા, આવિ, પઢિ, ગુણિ

દેવદત્ત, વહિલઉં જિમિ (એ. વ.)

(૨) એઉ રાજ્ય કરઉ, એહના વધરી મરઉ.

આજ્ઞાર્થઃ (કર્મણિ)

(૧) કીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળઃ^૧

(૧) આજુ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં

(સેહિ આવશ્યક પઢિઉં)

૧ ભૂતકાળના સંસ્કૃતમાં અઘતન, હસ્તન અને પરોક્ષ એવા ત્રણ ભેદ છે, તેને માટે “આજનહ” “કાલનહ” અને “તેહ પહિલહ” એવી સંજ્ઞા ગુણરત્ને આપી છે; બધાને સ્થાને પ્રયોગ ભૂત કૃદંતના આધ્યા-છે.

(૨) કાલિ દીધઈ, લીધઈ

સામાન્ય ભૂતકાળ:

(૧) આગષ્ટ કરતકિ, લેતકિ, (એ. વ.) } કર્તરિ
આગષ્ટ કરતા, લેતા (બ. વ.) }

(૨) આગષ્ટ કીધઈ, લીધઈ, દીધઈ—કર્મણિ

વાક્યો:

(૧) લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હું જિ કરસ થી નિમત્તુ.

(૨) એકિ પાંચ નેઅણ ભૂમિ ચાલતકિ.

(૩) તું દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ ભણતકિ.

(૪) આગષ્ટ એ એલા દિહાડી પ્રતિ જિ સદસ સજ્ઞાય ગુણતા.

(૫) તુમ્હે ત્રિનિ સઘ અન્ય સિંખતા.

(૬) અમ્હે સકિ શ્લોક પઢતા:

(૭) એકિ ગામિ ગિહિ. (કર્તરિ ભૂ. કૃ.)

(૮) ધણુઈ ધર્મુ કીધકિ. (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)

(૯) ધણુઈ પુરુષઈ દસ ગ્રામ પામ્યાં. (, ,)

(૧૦) ધણુઈ વસ્ત્ર વીક્યાં. (, ,)

(૧૧) રમરૂં હો સદ્ધ, સાયધ શ્રીશત્રુંજય શ્રીગુરુ ચાલિઆ.

(૧૨) નાણું હો મિત્ર, અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા.

(૧૩) નાણું હો, આપણિ દેવપણુષ તીણુષ વિમાનિ વસતા.

(૧૪) મ કરે, મ કરિને, મ કરિસિ, મ દિધ, મ દેને, મ દેસિ, મ મ, મ રહિનિહિ.

(૧૫) મ કીધુ, મ લીધુ, મ દીધુ, મ જઈકિ (ભૂ. કૃ.), રખે
જવતકિ, રખે જાતકિ, રખે કરતકિ (વર્ત કૃ.)

(૧૬) રખે જવતકિ ને પરાવરજાઈ છતીઈ જવધ.

ક્રિયાતિપત્તિ:

(૧) જઈ ક્રિમઈ અમુકું કરત, લિચત, દિચત-તકિ અમુકું હુયત.

અવિધ્યકાળ: ૧

- (૧) કરસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ (૩જો પુરુષ)
 (૨) તૂં કરસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ—તુમ્હે કરસિઘ (૨ જો „)
 (૩) હું કરસિ—અમ્હે કરસિઘ: (૧'લો „)

આશીર્વાદાર્થ:

- (૧) કરિન્યહિ, પઠિન્યહિ, મરિન્યહિ, હુન્યહિ.

ગુણરતને આટલું જ માત્ર સૂચન કર્યું છે; પણ એ કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્વરૂપ જોતાં માલૂમ પડશે; ક્રિયાપદોનાં બધાં પ્રચલિત રૂપોનો તેમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧, લો ભૂમિકાનું વ્યાકરણ રચવામાં આમ આની ઉપયોગિતા ધણી છે. આ ગ્રન્થની હાથપ્રત સં. ૧૪૭૦ અને ૧૪૯૮ની મળે છે.^૧ “હ”; “તૂ” એ વગેરે રૂપો આટલાં જૂનાં મળે છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જોવું છે: જો કે કરઉં, દીધઉં, કરેવઉં વગેરેમાં અનંત જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં તૃતીયાનો હ જુદો સચવાયો છે; દ્વિતીયાનો ઉકાર હજી રહ્યો છે (“આવશ્યક” માં). કર્મર્થે રહઈ પ્રત્યય હજી સચવાયેલો છે. સપ્તમીનો ઇ મળે છે (“દિહાડે”માં), છતાં હ પણ મળે છે (“લહુડપણિ” “દિહાડી”). “રખે” એ અવ્યયાત્મક રૂપ લગભગ પહેલું જ પ્રયોજાયેલું મળે છે.

૭. તરુણપ્રલના ગદ્ય પદ્ધતિ ૫૫ વર્ષે જ લેખકના નામનિર્દેશ વિનાની સં. ૧૪૬૬ની “શ્રાવકપ્રતાદિ-અતિચાર”^૩ નામક ગદ્યકૃતિ મળે છે, આ ટિપ્પણ જોવું ગદ્ય છે. અગાઉ આવેલા “અતિચાર” ના નમૂના સાથે સરખાવવાથી ભાષાસ્વરૂપનું તારતમ્ય ખ્યાલમાં આવશે:

૧ અવિધ્યકાળના ત્રણ ભેદ: અદ્યતન, ચિસ્તન અને પરતસ્તન કહ્યા છે, જેને માટે “આજનહ” “કાલનહ” અને “તેહ પરહહ” શબ્દો પ્રયોજ્યા છે.

૨ વસંત, વર્ષ ૧૩૨૬, પૃ. ૨૦૦ અને ૫. જૈ. મ. ગ્રં. સૂ. ૫. ૩૦૧

૩ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૬૦-૬૬

જ્ઞાનાચારિ દર્શનાચારિ ચારિત્રાચારિ તપાચારિ વીર્યાચારિ પંચવિધ આચારિ જુ કે અતીચારુ પક્ષ-દિવસ માહિ સૂક્ષ્મ બાદર હ્રુ તે સવિહુ મનિ વચનિ કાંધ કરી મિચ્છા મિ દુક્કડં । $\times \times \times$ કાલવેલા તથા કાજુ અણુ ઉધરિયે પઢિલં, વિનયહીન પઢિલં, ઉપધાનહીનુ પઢિલં, બહુમાનહીન પઢિલં । અનેરા કન્ડઈ પઠી અનેરુ ગુરુ કાહિલ । દેવ-વંદણ-વાંદણઈ, પડિકમણઈ સન્નચાઈ કરતાં, પઢેતાં, ગુણતાં કુડલ અક્ષર કાન્ડઈ માત્રિ ઓછઓ આગલુ લણિઓ । ફડક અર્થ જેકૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપગરણ પાટી, પોથી, ઠવણી, કમલી, સાંપુડાં, સાંપુડી, દસ્તરી, વહી, ઓલીયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થૂક લાગલં । થુંકિય અક્ષર માંજલ, સીસઈ દીધકં । કન્ડિ છતઈ આહાર નીહાર આશાતન હુઈ $\times \times \times \times$ ।

પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉકાર પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે. વધુમાં “ઓછઓ” અને “લણિઓ” જેવાં અર્વાચીન રૂપો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે. પણ હજી સાહાચ્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે છઠ્ઠ દેખા દેતું નથી.

૮. “રંગસાગરનેમિ કાગુ” ના કર્તા સોમસુંદરસુરિ(સં. ૧૪૩૦-૧૪૯૯)એ અનેક બાલાવબોધ લખ્યાનો આ પૂર્વે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ઉપદેશમાલા અને યોગશાસ્ત્રના બાલાવબોધોમાંની કેટલીક કથાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.^૨ લેખકનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં હોવાને કારણે બીજાં ૨૫-૩૦ વર્ષે એમની ગદ્યસેવાનો આરંભ માનિયે તો સં. ૧૪૫૫-૬૦ થી આ ગદ્ય કથાઓ લખાઈ હોઈ શકે. સં. ૧૪૯૯ પર્વત એમનું જીવન લંખાયું હતું, એટલે ક્રમમાં અહીં ૩૭^૧ સ્થાન બંધબેસતું થઈ રહેશે.

કાદંબરી અટવીઈ વટવૃક્ષ ૨ સૂડા સગા લાઇ હૂતા । એક સૂડઓ લીચે લીધઓ । પર્વત પાત્રિ માંહિ બાધિઓ તેહ લણી ગિરિ-શુક કહીવરાઈ । બીજઓ સૂડઓ તાપસે લીધઓ તેહના તપોવન માંહિ વાધિઓ તેહ લણી તે પુષ્પ-શુક કહીઈ । એકવાર વસંતપુરનુ સ્વામી વિપરીત શિક્ષિત ઘોડઈ અપહારિઓ । અટવી માંહિ આવિઓ । ગિરિશુક રાયહૂઈ કહઈ-

૧ જુઓ પૃ. ૩૩૧ અને ૩૫૭

૨. પ્રા. ગૂ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૬૭ થી ૧૨૬

ભો ! ધાઓ, ઘોડા, આભરણુ સહિત: રાજ નાઈ છઈ; તુમ્હે લિઓ । તે વાત સાંભલી રાજ ગાઠઓ ખીહનુ । રાજ ચાલી બતાવણ તાપસનઈ આશ્રમિ ગિઓ । તિહાં પુષ્પશુક કહઈ-ભો તાપસો ! ભડઓ, તુમ્હારઈ અતિયિ રાજ આવિઓ; આસન માંડઓ, પરહણાઈ કરઓ । તાપસે આસન માંડિહ; વનફલ વાડ ભોજન કરાવિઈ । રાજ સુસ્થિઓ થિહ પૂછઈ-તુમ્હે બિ સૂડા સરિયા જ દેધુ છું; અનઈ એવડઈ બોલવાનું આંતરું કાંઈ । પુષ્પશુક કહિવા લાગિઓ-રાજન ! એ સંસર્ગનુ વિશેષ નહી તુ અમ્હે બેહુ સગા ભાઈ । સાંભલિ, અમ્હારે સ્વરૂપ- $\times \times \times \times$ ઇસિઈ સૂડાનું વચન સાંભલી રાજ હર્ષિઓ । વલી આપણુઈ સ્થાનકિ પુહુતુ । એહવા બેહુ રૂડાનઈ ઉઠાહરણિ દેશાંતિ સંસર્ગજ દોષ ગુણનું સ્વરૂપ જાણુંત ॥૧

આ વાક્યખંડ મધ્ય ગૂજની ૧ લી ભૂમિકાના પછીના સ્વરૂપનો એક સુંદર નમૂનો છે, તેમાં ખીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતાઓ સ્ફુટ થવા લાગી છે: જોતી કે-

૧. અનડને સ્થાને અનઓ: સૂડઓ, વાધિઓ વગેરેમાં; ક્યાંક માત્ર ડ: સંસર્ગનુ, પુહુતુ, વસંતપુરનુ, વગેરેમાં;
૨. અનડને નો સ્થાને દીર્ઘ ળ: સૂડાનું, અમ્હારે વગેરે; (હ્રસ્વ પણ મળે છે: દેધુ છું, વગેરે).
૩. છઈ, છવં (છું)નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ: રાજ નાઈ છઈ, સરિયા જ દેધુ છું.

આમાંના છઈ-છવં નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જોવો છે. ગૂજરાતી ભાષાનું એ અસાધારણ લક્ષણ છે: સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ તેના સમય વિશે લખતાં કહ્યું છે કે—

“ $\times \times \times$ it may be inferred pretty correctly that છે came into predominance as a suffix and made the verb analytical some time after 1500 V. S., and still later.”^૨

—“છે વિક્રમ સં. ૧૫૦૦ પછી કેટલેક સમયે, અને તેનાથીયે મોડા અનુગ તરીકે વપરાવા માંડ્યો હતો, એમ સિદ્ધ રીતે કહી શકાય.”

આ મત હવે બદલવો પડશે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ જે કહ્યું છે/કે,

“V. About 1400 (ie. V. S. 1456) હૈ begins to be used as an auxiliary verb.”^૧

—એટલે કે “હૈનો સાહાયકારક તરીકે ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૪૫૬)ની આસપાસ શરૂ થયો છે.”

—એ વધુ વાળખી લાગે છે. સોમસુંદરે તો આવાં ધણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સોમસુંદરનાં ઉદાહરણોમાં હજી હૈ (=રહૈ-ને) પ્રત્યય રહ્યો છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આમ છતાં નહ પણ દ્વિતીયાના પ્રત્યય તરીકે મળે છે:

સુકુમાલ લક્ષણોપેત રાયના પગ દેખી સાનુરાગ થકી રાયનઈ કહમ-નમ
મઝરઈ પરિણું તુ એક વાત કહઈ । રાઈ કહિઈ-પરણિસુ । પછમ તે
કહમ-આગઈ જે પોટલક બપોડી આવઈ તેહનઈ પગ ધોવાનઈ મિસિઈ
પાછવિ તેહનઈ કૂઠ લાપઈ । તાહરઈ રૂપિ મોહી કહઈ જઈ-તરહે નહ ।
રાન બીઠી નવા લાગઈ । તીણઈ જીઈ વાહિવિઈ પરહણ નાઠઈ ।
એતલઈ મંડિક ચૌર કંઠોહનઈ ખાંડઈ લેઈ કેડાં ધામઈ । રાનઈ એક
હુંઠઈ આપણઈ વચ્ચિ આચ્છાદી યાંસઈ આંતરઈ દેઈ રહિઈ । હુંઠઈ
આહણી પાડી ચૌર પાછઈ વલિઈ । રાન નીકલી પાછઈ અવાસિ આવિઈ ।
બીનઈ દીહાડઈ રાનઈ રવાડી નતઈ વનારાનઈ કામ કરતઈ તે ચૌર
દીઠઈ । રાત્રિ દીઠાનઈ અનુસારિઈ આવણિઈ । રાનઈ તેડાવી અતિહિ
માન દેઈ બહિનિ માગી । ચૌરિ નણિઈ હઈ રાનઈ લાધઈ । પછઈ
પેલઈ અવસર નણી બહિન રાયનઈ પરિણાવી ૧૨

1 Guj. & its Lit. p. 86

૨ પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૦૭

આમાં છેલ્લો રાય-નર્દીમાં નહ સંપ્રદાનના અર્થે છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. આ અહીં આવેલો વાક્યખંડ જોતાં હવે તે ગૂજરાતી નથી તેમ કાણુ કહી શકશે ? સ્વ. નરસિંહરાવલાઈને તેને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવાની ઈચ્છા રહેલી;¹ પણ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ તો પ્રાચીન ગૂજરાતી જેને કહી શકાય તે છે; આ તો અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા વટાવી મધ્યકાલની વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં આવેલું ભાષા-સ્વરૂપ છે; જેના સાહિત્યકીય સ્વરૂપનો ચોક્કસ સીમાપ્રાંત સં. ૧૪૫૦નું “મુગ્ધાવખોધ ઐકતિક” છે.

તરુણપ્રભ અને સોમસુંદરના ગદ્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ હજી થયો નથી; કોઈ એ કયો જાણ્યામાં નથી. એ અભ્યાસ થયે મધ્યકાલીન ગૂજ. ભાષા ઉપર અનેરો પ્રકાશ પડશે.

૯. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સુંદરમાં સુંદર ગદ્યકથાનકો મળે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો ગદ્યકથાનકોના કથા, આખ્યાયિકા, ચંપૂ વગેરે અનેક ભેદો પણ મળે છે; પણ અપભ્રંશ પદ્ધતીની લોકભાષાઓમાં એ દિશામાં કોઈ પણ જાતનો વિકાસ થયો નથી. માત્ર શપથ ખાવા મધ્ય. ગૂજ.માં એક ગદ્યકથા મળે છે કે જેને સાચા સ્વરૂપમાં ગદ્ય-કથા કહી શકાય. તે “પૃથ્વીચંદ્રચરિત.” એ ગદ્યકાદમ્બરીનો લેખક તે ત્રિભુવનદીપક-અંબ-કાર અંચલગચ્છીય જયશેખરસૂરિનો એક શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ છે. ગુરુનો સમય સં. ૧૪૦૦-૬૨ નિશ્ચિત છે, એ ઉપરથી શિષ્યનો સમય વિક્રમના ૧૫ મા શતકનો મધ્યભાગ સં. ૧૪૨૫-૭૫ માનવામાં બાધ નથી, અને “પૃથ્વીચંદ્રચરિત”ની પુષ્પિકામાં સં. ૧૪૭૮નું વર્ષ મળેલ છે; જેમકે,

શ્રીમદ્વલ્લભચ્છે શ્રીગુરુમાણિક્યસૂરિણા ।

પૃથ્વીચન્દ્રનરેન્દ્રસ્ય ચરિત્રં ચાલુ નિર્મિતમ્ ॥

સંવત ૧૪૭૮ વપ શ્રાવણ સુદિ ૫ રવો પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રં
પુરુષપત્તને નિર્મિતં સમર્થિતમ્ ।^૧

છેલ્લા શ્લોકનો રચનાર તો માર્ણિકચસુંદરસૂરિનો કાઈ શિષ્ય
છે; કેમકે તેને તે ગુરુ કહે છે. એ શિષ્યનું કહેવું એમ જણાય છે કે
ગુરુએ મં. ૧૪૭૮ના શ્રાવણ સુદિ ૫ ને દિવસે પુરુષપત્તન=પાલણપુરમાં
આ ગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું, જેનું શિષ્યે સમર્થન કર્યું. સમર્થન કરવાની
મિતિ પેલી માનીએ તો તે પૂર્વે આ ચરિત રચવામાં આવ્યું હશે.

માર્ણિકચસુંદરસૂરિએ સંસ્કૃત ભાષામાં એક “શુકરાજકથા” લખી
છે, જેમાં વચ્ચે ગૂજરાતી ભાષાનાં સુભાષિતો પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી
વીણી આપ્યાં છે. ગૂજરાતીમાં વૃત્તગદ્ય રચના થતી હતી, તે તેમાંથી
મળી આવી છે, કેમકે તેણે શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાંથી એક કડી
સ્વાગતાની ઉતારી છે,^૨ અને ન જાણ્યાં ગ્રન્થમાંની એક ઈદ્રવજા
પણ લીધી છે; જેવી કે,

પુણ્યપ્રભાવિ શશિચૂર્ણ આલક પુણ્યપ્રભાવિ ક્ષ-વૃક્ષ આલક,
પુણ્યપ્રભાવિ જહુ મેઘ મૂકક સમુદ્રમર્ધદ યજી ન ચૂકક.

એનો રસાસ્વાદ કેટલો બહુવિધ હશે તે આનાથી જણાય છે.
એ જ કવિ શબ્દ-અર્થના અસંકારોથી વિભૂષિત વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગદ્ય
ધરાવતી મધ્ય. ગૂજ.ની ૧ લી ભૂમિકામાં “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” એ
કથા આપી માતૃભાષાને વિભૂષિત કરે છે.

પાંચ ઉલ્લાસમાં વિભક્ત થતી આ કથાનું ખીંટું નામ
“વાગ્વિલાસ” રાખવામાં આવ્યું છે. ‘પ્રત્યેક’ ઉલ્લાસને અંતે શ્રી-
પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રે વાગ્વિલાસે પ્રથમોલ્લાસઃ-દ્વિતીયોલ્લાસઃ ‘વગેરે એ રીતે એ
નામનું સૂચન છે. વસ્તુ તરીકે કથા બહુ જ સ્વદ્વંપ છે. પહિંકાણના

૧ પ્રા. ગ્ર. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૬૦, પ્રા. ગ્ર. કા. સં. પૃ. ૧૩૦, અનેમાં
આ ચરિત હપાયેલું છે.

૨ આ વિશેના સૂચન માટે જુઓ: રૂપસુંદરકથાઃ શ્રી ભા. જ. સાંડેસરો
સંપાદિત : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

વિશાલકુંભસ્યલ, વિલોલકર્ણસ્યલ, ઉદંડકુંડાદંડ, તેજિ કરી
 પ્રચંડ, મહાજલવાસિત-કપોલમૂલ, ભ્રમરકુલ-અનુકૂલ, પરિત્યક્ત-
 સકલ દોષ, ઉત્પાદિતસકલજનનયનસંતોષ, પ્રધાન, ઐરાવલ્ય-
 ગજસમાન, મહાકાય, પ્રવૃત્તઆય, ભદ્રજાતીય, અદ્વિતીય;
 જેહ તણી ગતિ પ્રશસ્તી, એવંવિધ દીઠહ હસ્તી ॥.....
 ઠિસિહ તે સીહ-રૂપ્યપિંડપાંદુર, અદ્ભુતપ્રભાદંબર, રક્તો-
 ત્પલસુકુમાલતાલ, તાલુધ લાગી આરક્ત નિહવા નિસિહ
 હુધ અરોહપ્રવાલ, વિસ્તીર્ણકેશસટાશોભિતરુકંધ, વજ્ર-
 સારશરીરબંધ, પ્રવરપીવરપ્રદોષ્ઠ, કમલદલ-રક્તોષ્ઠ, તીર્ક્ષ્ણ-
 દાદાવિડંબિતવદન, પરાક્રમ તણુલું સદન, પુરુષછટાં પૃથ્વી
 આસ્ફાલતહ, પીતલોચનિ ભૂમિકાંતિ નિહાલતહ, મૂયાગત
 સુવર્ણસમામ ફિરતા પિંજર-નેત્ર; સૌર્યવૃત્તિ તણુલું
 ક્ષેત્ર, અહલ અગંભિત, સબલ અપરાભિત, અખીહ,
 એવંવિધ દીઠહ સીહ ॥૧

કવિએ લીધેલી મહેનતનો આનાથી ખ્યાલ આવશે. વર્ણુનો
 તાદશ બનાવવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં પ્રસાદ ગુણ જવા
 નથી દીધો. ટુકડાઓમાં લીધેલી અનુપ્રાસપદ્ધતિ પ્રસાદ ગુણ ન હોય
 તો કર્ણકટુ થઈ પડે. તે ન થાય તેવું સતત ધ્યાન કવિએ રાખ્યું છે.

આ ગદ્યકાદંબરી ભૂગોલ, સમાજશાસ્ત્ર, વિદ્યાઓ, એ વગેરે
 વિષયો પણ સિદ્ધતથી ચર્ચે છે. ૯૮ દેશનો નામનિર્દેશ કરતાં વધારાનાં
 નામોમાં આદન, હબસા, મુગદિ, વગેરે દૂર દેશોનો પણ નિર્દેશ કર્યો
 છે. ચૌટાનાં વર્ણુન કરતાં ૮૪ પ્રકારની બગ્ગરો પણ બતાવી છે,
 જેમાં ૮૪ પ્રકારના ધંધાઓનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. રતનમંજરીના
 વિદ્યાધ્યયન પ્રસંગે ૬૪ કલાઓ-વિદ્યાઓનો, ૧૮ પુરાણોનો અને ૧૮
 સ્મૃતિઓનો પણ કવિએ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ વગેરે બેતાં કાવ્યના
 ક્ષેત્રમાં વ્યવહારવિત્તિ છે, તેનું સાર્યકય-આ ગદ્યકાવ્યમાં ચતુર લાગે છે.

અને ભાષાની દૃષ્ટિએ બેતાં તો મુગધાવબોધ ઔક્તિકની જેમ જ

પ્રાચીન ગૂજરાતી અને મધ્ય ગૂજ.નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. એમાં પ્રથમા-દ્વિતીયાના એ-વ. નો ડ પ્રત્યય ક્યાંય પણ જોવામાં નથી આવતો; ત્યાં છે ત્યાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવવાના બો ના પૂર્વવર્તી અનન્દ કે ડ તરીકે જ આવ્યો છે; જેમકે નીપાયુ=નીપાયો, ઇાયુ=ઇયો, અલંકરિઉ=અલંકર્યો, ઠાકુર-નઉ=ઠાકારનો, માંદડનુ=માંદડનો, વગેરે. નાન્યતર જ્ઞાતિમાં અનન્દ ને ડં કે ઠં એમ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે પીપળાનું પાન, નદીનું પુર, લક્ષ્મી તણઉં, જોયું, હું-હું, વગેરે.

ક્રિયાપદમાં અનન્દ પૃથક્ મળે છે. અપવાદ તરીકે “તુ મનિ ગર્વ આણે, માદરી વાત જાણે” પ્રયોગ મળે છે; પણ વિલક્ષિતા પ્રત્યય તરીકે અનન્દ, હ, ઇ એ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે છાટે કાને, સૂઝઝ વાનિ, ચ્યંબક તણે તલુતલુટિ જાણે ત્રિનુદ્ધ ત્રિભુવન હલવલિવા લાગા, રોપેં હૂઉ વિકરાલ, વગેરે.

પ્રત્યયોમાં રહ્દં-રહિં-હૂદં એ જૂનો પ્રત્યય દ્વિતીયાના અર્થમાં મુ.નઔ. જેમ અહીં પણ ચાલુ છે; પણ તે ઉપરાંત તે જ અર્થમાં નદ પ્રત્યય પણ મળે છે, કે જે પછીથી ગૂજ. માં બિતરી આવ્યો છે, ત્યારે પૂર્વનો નદ થયો છે; જેમકે ચોરદંડ તુઝનઝ હોસિઝ (તાદર્યો), તેહનઝ પુત્ર હૂઆ દસ (અંબે), આગણુહારનઝ પગિ પગિ દીજઝ વાસણુ (અંબાને), જે એહનઝ રાપઝ તેઠાર (કમર્થિ).

મુ.નઔ. માંતું સમગ્ર વ્યાકરણ આ ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોગાયેલું છે, એટલું કહેવાથી લાઘવ સચવાશે. પરિશિષ્ટ-૩ જામાં એ દષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખી રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવશે, એટલે બીજી બીજી કૃતિનો પરિચય આપતાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેવું અહીં નથી કર્યું.

કવિના સમયમાં અરખી, ફારસી શબ્દોની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી તે આ કાવ્યથી પણ સમજાય છે. નીગમઉ, સૂકાણી, સૂકાણુ, માલિમ, એ ચાર વહાણને લગતા શબ્દો એણે પ્રયોજ્યા છે.

શબ્દનો તો ભંડાર જ આપે છે. અને “શબ્દકોશ” માટે વિપુલ સામગ્રી રજૂ કરી આપે છે.

૧૦. કારક પ્રક્રિયાને બતાવતી ષટ્ કારક નામની એક કૃતિ મળે છે, જેની સં. ૧૪૮૫ ની નકલ મળે છે.^૧

યથા છ કારક સાતમુ સંબંધ કર્તા કર્મ કરણ સંપ્રદાન
અપાદાન સંબંધ અધિકરણ ।

(૧) જે કર્મ સ કર્તા.

(૨) જે કીર્ણ તં કર્મ.

(૩) જિણ્ણ કરી ક્રિયા કીર્ણ તં કરણ.

(૪) જેહ દેવાતણ્ણ ધ્ર્ણ જેહ રુચ્છ કાંધ જે ધરીધ કાંધ
તં કારક સંપ્રદાન.

(૫) જે-હતુ અપાય વિશ્લેષુ હુધ જે-હતુ આદાન ગ્રહણ
હુધ તં કારક અપાદાન.

(૬) જેહ કહ્ધ જેહ માઝિ જેહ પાસિ જેહ તણ્ણિ જેહ
તણ્ણિ જેહ સરધ જે કહિધ ધ્ર્ણાદિ સંબંધ.

(૭) ગામિ પાદિ અલધ ક્ષેત્રિ પવંતિ માહિ આહિરધ
ધ્ર્ણાદૌ આધાર.

આમાં સાતે વિભક્તિઓના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, એમાંથી નીચે મુજબ પ્રત્યયો તરી આવે છે:

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ.-વિકલ્પે ઉ પ્રત્યયઃ અપાય, વિશ્લેષુ, ભય,
સાતમુ (વગેરે) છતાં “તં” પણ

દ્વિતીયા „ - „ અમ્ સં. પ્રત્યય-જં

તૃતીયા „ - „ પ્રત્યય (અ)ઈ-જણ્ણ

ચતુર્થો „ - „ -(કાઠ)પણ ઉદાહરણ નથી)

પંચમી „ - „ પ્રત્યય હતુ-જેહતુ (જેનાથી)

ષષ્ઠી „ - „ -નામયોગી તળડ, તળી, તળદ, (એ અર્થ
લાવવા કહ્ધં, માઝિ, પાસિ, સરદ, કહિદ

પ્રયોજ્યા લેખકને ઇષ્ટ છે; જે બધામાં
સમ્પત્તીનો પ્રત્યય રહેલો છે.)

સમ્પત્તી ,, - ,, -પ્રત્યય ઇ કે (ઐ)દ ગામિ, પાદિ, ખલ્લમ,
ક્ષેત્રિ, માદિ, બાહિરમ્.

આમાંથી શબ્દવિભાગ નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સર્વનામ—જે, જં, તં (તે), જ્યુષ (વ. વિ.) કાંઈ

વિશેષણ—સાતમ્

વર્તમાનકાળ—એ. વ.-કરમ (કરે), રુચમ (રુચે), દુષ (થાય).

,, કર્મણિ—કીન્મ (કરાય), ધરીમ (ધીરવામાં આવે)

અત્યારનાં પ્રચલિત નામયોગીમાંનાં કરી, તણુકે, કંઈક,
માઝિ, પાસિ, માદિ (જેમાંનો આ છેલ્લો તો “માં” રૂપે આજે
પ્રત્યયાત્મક બની ગયો છે તે) આટલાં જૂનાં મળે છે. “કરી”નો
પ્રયોગ શિષ્ટ બોલીમાં આજે વ્યાપક નથી, છતાં સાધનના અર્થમાં
તેમ જ સંબંધક બૂતકૃદંત સાથે માત્ર પાદપૂરક જેવું આજે પ્રયુક્ત છે;
જેમકે “દીવાએ કરી અજવાળું કર” અને “બેલી કરી છોકરા નવરા
ચર્પ ગયા” વગેરે રૂઢ પ્રયોગો.

ઉપસંહાર

ગૌર્નર અપબ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની આરંભકાળથી માંડી
જે સાહિત્યકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ નરસિંહ મહેતાનો કવનકાળ
સં. ૧૪૬૦ આસપાસ શરૂ થાય ત્યાંસુધીની મધ્ય. ગૂજરાતીની ૧લી
ભૂમિકાની પદ્ય અને ગદ્ય કૃતિઓ જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે, તેનો યુગવાર
પરિચય આપવાનો આ રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ. હેમ-
ચંદ્રથી ગૌર્નર અપબ્રંશની નિશ્ચિત સ્વરૂપે શરૂઆત છે. ત્યાંથી પ્રથમ
ભૂમિકા શરૂ થઈ, તે હિમયુગના અંતે વિકાસ સાધતા રાસયુગથી
દ્વિતીય ભૂમિકા (જેને આજે જૂની ગૂજરાતી કહેવામાં તો કાઠને
ખણ મોકાય નથી, તે)માં પરિણત થઈ. ત્યારથી આપણા કવિઓની

રૂપક કૃતિઓ આપણને મળવા લાગી છે. અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી હશે, પણ આજે બધી જ કાંઈ ઉપલબ્ધ નથી; ઉપલબ્ધ છે તેવીમાંથીએ માત્ર જૂન કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે; તેમાંથી ઘણી જ સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. જેને માટે કાંઈ પણ માહિતી મળી છે, તે યથાશક્તિ અને આવશ્યકતાનુસાર આપવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ કેમ સધાયો તે જાણવાને માટે પ્રાચ્ય ગદ્યકૃતિઓનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ગદ્યકૃતિ-કારોને, એઓ વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ ધરાવતી કૃતિ અર્પતા ન હોય તો કવિ ન કહી શકાય; પણ તે સાથે એટલું પણ ચોક્કસ કે પદ્યમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય છતાં તેમાં કવિતાનો અંશ પણ ન હોય; એ બધાઓએ પોતાપોતાની કૃતિઓ દ્વારા ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે, તે બતાવવાના ઉદ્દેશે આ ગ્રંથમાં પ્રાચ્ય ગદ્ય-પદ્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ અહીં હૈમયુગ અને રાસયુગ એવા બે યુગો આપવામાં આવ્યા છે. રાસયુગને છેક નરસિંહયુગના આરંભ સુધી લંબાવવામાં આવ્યો છે; તેમ કરતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાના અનુસંધાનમાં વિકસિત થયેલી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની કૃતિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. અગાઉનાં શતકોની જેમ જ વિક્રમના પંદરમા શતકમાં વિવિધ સ્વરૂપે રાસો વિકસ્યા છે, અને સાથેસાથ સં. ૧૪૦૦ આસપાસથી મધ્ય ગૂજ. નો વિકાસ કેમ થયો તે તે કૃતિઓએ બતાવી આપ્યું છે. એ આખો સંક્રંત મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો વિકાસ સાધી આપે છે. નરસિંહયુગની ભાષાનો વિચાર કરતાં તેમાં મધ્ય ગૂજ. ની બીજી ભૂમિકાનો વિકાસ મને વધુ જણાય છે. અને સોમસુંદરચરિત્રી કથાઓમાં અને સં. ૧૪૭૮ લગભગના

“પૃથ્વીચંદ્રચરિત”માં તે વિકાસનાં બીજો સ્પષ્ટ જોવામાં પણ આવે છે. નરસિંહયુગથી તેથી મધ્ય ગૂજની રજી ભૂમિકાનો વિકાસ માનિયે તો “કાન્હડે પ્રબંધ” (વિ. સં. ૧૫૧૨) એ વગેરે કૃતિઓમાં તે ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ગતાર્થ થઈ શકે. સં. ૧૪૭૫ થી ૧૫૫૦ એ રજી ભૂમિકાનો સમય આ પૂર્વે બતાવાયો જ છે.^૧

રાસયુગને અહીં અટકાવવામાં આવ્યો છે, તે નરસિંહ મંડુતાની વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અને તે સાથે તેણે જે જોનેતર કવિઓને આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્યોનાં વહેણ સાધી આપ્યાં અને પદ-પ્રકારમાંથી વિસ્તૃત કડવાપદ્ધતિનો આવિષ્કાર થયો તે વિશિષ્ટતા બતાવવાને માટે. આમ નરસિંહયુગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને લાયક બન્યો છે. પણ તેથી એમ ન જ સમજવું જોઈએ કે રાસો લખાતા બંધ થયા. રાસો તો છેક છેલ્લા શતક સુધી લખાયા જ કર્યા છે; માત્ર રાસયુગમાં જે પ્રાધાન્ય હતું, તે ન રહેતાં ટૂંકાં કાવ્યોમાંથી લાંબા બનતાં એ સગવડ ગૂજરાતી વાહ્યમયના વિકાસમાં અંગરૂપ થઈ ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં જ તે આવી ગયા. અને ખરું જોતાં રાસયુગના રાસોમાં આખ્યાનપદ્ધતિનાં બીજક દેખાય જ છે: એમાં જોઈ શકાયો અપાયેલી છે. અને શાલિભદ્રસૂરિનો પંચ પડવ ચરિતરાસ તેમ જ શાલિસૂરિનું ‘વિરાટપર્વ’ તો જોનેતર કવિઓની આખ્યાનપદ્ધતિના નિદર્શક જેવાં જ છે.

રાસયુગને વિક્રમના ૧૫મા શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહના કવનકાળની મર્યાદા સાથે અટકાવવામાં આવ્યો હોવાને કારણે પાછલી કૃતિઓને રાસયુગમાં આપી નથી; દયાસાગરસૂરિનો ધર્મદત્તરાસ (૨. સં. ૧૪૮૬), જયસાગરનાં વયરસ્વામિ-ગુરુરાસ (જૂનાગઢમાં ૨. સં. ૧૪૮૮) અને કલ્યાણમંદિર લાપા-ચઉપઈ, મેલા-મેલાનાં તીર્થમાળા-સ્તવન અને રાણકપુરસ્તવન (૨. સં. ૧૪૯૯. દેવરત્નસૂરિશિષ્યનો દેવરત્નસૂરિ કાગ (૨. સં. ૧૪૯૯); નાયલગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિના

ઋષભરાસ અને ભરતખાહુખલિ પ્રબંધ, ભાવસુંદરનું મહાવીરસ્તવન, સાધુકીર્તિના મત્સ્યોદરકુમારરાસ અને વિક્રમકુમારરાસ (૨. સં. ૧૪૯૭), માણિક્યસુંદરની ચંદ્રધવલધર્મ દત્તકથા (છેલ્લી પચીસીની કૃતિ), તેજવર્ધનનો ભરતખાહુખલિ-રાસ, કાષ્ઠ અજ્ઞાતનો કીર્તિરત્ન-સૂરિકાથુ, એવી જ એક કૃતિ ભાવપ્રભસૂરિગીત, તેમ જ અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળી શિવચૂલા-ગણિની-વિસ્તૃતિ એ કૃતિઓને નરસિંહયુગ માટે અનામત રાખી છે. “વસંતવિલાસ” અને “કાથુ” એ એ જૈનેનર કૃતિ પણ નરસિંહ મહેતાના કવનકાળના આરંભ લગભગની છે. એ પણ તેથી જ અનામત રાખવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે ભાષાએ વિકાસ સાધ્યો છે તે સાથે ગૂજરાતી કવિતાએ પણ વિકાસ સાધ્યો છે, તે વસ્તુ પણ રાસયુગમાં ફાલેલા રાસ, કાગ, કક્કા, બારમાસી, છૂટક પદો, મોટા પ્રબંધો એ વગેરે સાહિત્યના પ્રકારો ઉપરથી સમજવામાં આવશે. એશક કાવ્યો મળ્યાં પણ મહાકાવ્યો નથી મળ્યાં તે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી. વસ્તુ તરીકે આ સાહિત્યમાં ધાર્મિક આખ્યાનો-ચરિત્રો વગેરે જ મુખ્યત્વે લેવામાં આવ્યાં છે. માત્ર ૧૫ માં શતકમાં થોડી લોકકથાઓ દેખા દે છે. લોકરુચિ કેવા પ્રકારની હતી, એ આ ઉપરથી અટકળી શકાય. મોટા ભાગની કૃતિઓ જૈન સાધુઓની છે. તેમણે લોકોને ધર્માભિમુખ રાખવાને માટે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાનકો પસંદ કર્યાં અને કવિતા-વિસ્તાર સાધ્યો; તેમણે લોકકથાઓને પણ ધાર્મિક પદ્ધતિએ આપવા સાવચેતી લીધી, પણ અસાધ્ય, બીમ વગેરેએ માત્ર સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુ જ લક્ષ્યમાં રાખ્યું.

રાસયુગમાં ઐતિહાસિક રાસ લખાયા છે, પણ મોટા ભાગના એ કાષ્ઠ અને કાષ્ઠ આચાર્યના પદ્માભિષેકની હકીકત સાચવનારા જ છે. સમરાસ, પેથડરાસ વગેરે રાસો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. રણમલ્લછંદ તો સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે.

કાવ્ય તરીકે જ માત્ર જુદું તરી આવતું કાવ્ય "સંદેશક રાસ" ગણાય. એમાં બીજો કાઈપણ વિશિષ્ટ હેતુ કવિને નથી. માત્ર કવિતા-દેવીની ઉપાસના જ એનું ધ્યેય છે. આ જાતનાં કાવ્યો ગૂજરાતી ભાષામાં સઘાયાં જ નથી. સઘાયાં હોત તો એક નવો જ પ્રકાર મળત.

અંધની દૃષ્ટિએ તપાસ કરતાં લાંબાં કાવ્યોમાં માત્ર બે પ્રકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) કડવાં-ભાસા-ઠવણી-ઢાળ એમ વિભાગ પાડતાં ગેય રાસકાવ્યો અને (૨) ખંડ પાડતાં અથવા તો સળંગ કાવ્યો. આ બીજા પ્રકારમાં અસાધ્યતાની હંસાઉલી, ભીમની સદયવત્સકથા, શાલિ-સૂરિનું વિરાટપર્વ એ કાવ્યો ગણાવી શકાય. હંસાઉલી તો "પવાડો" (સં. પ્રબન્ધ) હોવાનું કહે જ છે. સદયવત્સકથા અને વિરાટપર્વને પણ "પવાડો" કહી શકાય. પવાડાની વ્યાખ્યા એવી બાંધી શકાય કે જેમાં મુખ્યત્વે ચોપાદ-અંધ હોય, વચ્ચે જૂજ પ્રમાણમાં દૂદા અને કવચિત્ અન્ય છંદો આવે કે ન આવે, તેમ જ જુદા જુદા રાગમાં ગવાતાં પદો આવે કે ન આવે. હીરાનંદનું કાવ્ય વિદ્યાવિલાસ પણ પવાડો છે. આમાંનો પાછલો પ્રકાર શિવદાસ, શામળ વગેરેના અપવાદે પાછળથી ખાસ બહુ વિકાસ સાધી શક્યો નથી; પણ પૂર્વેના પ્રકાર વિકાસ સાધી કડવાબદ્ધ આખ્યાન-કાવ્યોમાં પરિણત થયો છે. પાછલાં જૈન કાવ્યોમાં "ઢાળ" એ મથાળે આ જ પદ્ધતિ છે. છૂટાં પદોના પ્રકાર રાસયુગમાં મહત્ત્વ ધરાવતો ન હતો; કાં તો પદોમાં જ કાવ્યો રચાતાં (સરખાવો રેવંતગિરિરાસ, સમરાસાસુ વગેરે), કાં તો પદો કાવ્યના અંગમાં જ આવી જતાં હતાં; પણ નરસિંહ મહેતાએ એ પ્રકારને ખૂબ વિકસાવ્યો; મીરાંએ પણ પદો જ આપ્યાં; ભાલણે શરૂઆતમાં છૂટાં પદોમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં; દશમસ્કંધમાં રામમાં તેમ કર્યું. પછીથી કડવાબદ્ધ પ્રકારને આદર આપ્યો. પદપ્રકાર અમિ-વિલાયો અને વિક્રમના ૧૬મા-૧૭મા-૧૮મા સ્તવકમાં કડવાબદ્ધ કે ઢાળ-બદ્ધ આખ્યાનકાવ્યો પછી તે જૈનેતર કે જૈન, એ વિકાસ પામ્યાં; જૈનકાવ્યો "ઢાળ" મથાળે. ૧૮માં સ્તવકના અંત ભાગમાં અને

૧૯મા શતકમાં પાછો પદપ્રકાર ખીલ્યો, અને રામકૃષ્ણ, રણછોડ, રૂઝનાથ, દયારામ, મયારામ, શિવાનંદ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, એઓ વગેરેએ પુષ્કળ છૂટક પદસાહિત્ય સરળ આપ્યું.

૧૫ મા શતકમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યરચના પણ ચર્ષ છે. મોટું સ્વતંત્ર એક જ કાવ્ય તે શાલિસરિતું “વિરાટપર્વ” છે. પછીના યુગોમાં પણ માધવની રૂપસુંદરકથા, ગોપાલનું કૂલાં-ચરિત્ર વગેરે થોડા થોડા પ્રયત્નો થયા કર્યા છે.

આ હેમચંદ્રથી માંડીને છેક છેલ્લી સદી સુધીમાં કદી અધિકાર-યુગ? આવ્યો નથી, એ વસ્તુ હવે ભુલાવી ન જોઇયે. કાષ્ઠપણ જાતના રાજકીય ખનાવોએ ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસને રોક્યો નથી. રાજકીય ફેરફારો અવારનવાર થયા કરતા હતા, છતાં ગૂજરાતી કવિઓએ શક્તિ મુજબ કવિતા દેવીની ઉપાસના કર્યે જ રાખી છે. જૈન ભંડારોમાં હજી કેટલુંએ ન જોયેલું અને ન જાણેલું સાહિત્ય પડેલું છે. જે મળ્યું છે તે જ, કદી અધિકારયુગ આવ્યો નથી, એમ ખતાવવા પર્યાપ્ત છે, તો પછી એ બધાં માત્ર જાહેર થશે, ખૂણે ખાંચરે દટાયેલું જૈનેશ્વર કાવ્યસાહિત્ય પણ શોધાઈ બહાર આવશે, ત્યારે મહાન ઉજ્જવલ યુગો ગૂજરાતી ભાષાએ જોયા છે, એટલું કદી નહિ અટકતાં ગૂજરાતી સાહિત્યે અનેક પ્રકારોમાં કવિતાદેવીને રસથાળ ધર્યો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

इति शम् ।

૧ જુઓ : Guj. & its Lit. pp. ૧ જ્યાં શ્રી મુનશી ઇ. સ. ૧૨૯૭થી ઇ. સ. ૧૪૦૦ ને A Century of Chaos કહે છે. હિંદમાં ધાર્મિક-વાતાવરણ એટલું પ્રબળ રહ્યું છે કે ગમે તેવી આકૃતિમાં ધાર્મિકતા સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓએ કદી અધિકાર જોયો નથી.

परिशिष्टे।

પરિશિષ્ટ-૧

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોત્તરી વર્ણમાલા

પ્રાથમિક પ્રાકૃતનું કાંઈ પણ સાહિત્ય મળતું નથી. દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં યાથી જૂનું સાહિત્ય પાલિ ભાષાનું મળે છે. પાલિ એ સાહિત્યકીય ભાષા થઈ ચૂકી હતી, એટલે આંજો એતું સિદ્ધ સ્વરૂપ મેળવવાની સુવિધા છે. આ નીચે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઉપયોગી વર્ણમાલા આપવામાં આવે છે:

સ્વરો

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ (દ્વસ્વ), ઋ (દ્વસ્વ), ઋ, ઌ (અનુસ્વાર), ૠ (અનુનાસિક).

અંતરો

ક, ષ, ગ, ઘ, (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, (ઞ),
ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ણ, ત, થ, ઢ, ધ, ન,
પ, ફ, બ, મ, ય, ર, લ, વ,
શ, સ, હ, ક

ઉપર બતાવેલા સ્વરોમાં ૬ અને ઋ ઈ પછી નેઝાક્ષર હોય છે ત્યારે ઇ-ઋ અધીન પ્રાકૃતોમાં દ્વસ્વ છે. જ સ્વર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નથી; માત્ર આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષામાં તેનો વિશ્લેષે પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે. અને ત્યાં પણ એ માત્ર નત્તમ શબ્દ પૂરતો જ છે. વિસર્જ અને જ, જ, લ, ઇ, ઋ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપ્રયુક્ત છે. માત્ર મારઘીમાં નિર્દિષ્ટીયનો પ્રયોગ જોવી અવશ્યમાં છે; (નેમકે વજ્ઞ: > વજ્ઞકે વજેરે). અનુનાસિકનો પ્રાકૃત (standard) અને અપ-

ત્રિંશમાં પ્રયોગ મળે છે; અપદ્મંશમાં તેનું પ્રમાણ ખૂબ વધતેડું છે. પાલિમાં એનું અસ્તિત્વ પકડી શકાતું નથી.

વ્યંજનોમા હ, જ અને જનો ઉપયોગ વિશ્લેષે પરસ્પર્ય કરતી વખતે જ છે. પાલિમાં જ સ્વતંત્ર પણ છે. માગધી અને પૈશાચીમાં પણ તે સ્વતંત્ર છે. ચૂલિકા પૈશાચીમાં ર ને સ્થાને લ અને માગધીમાં ર-સ ને સ્થાને લ-શ જ મળે છે; જ્યારે જ ને સ્થાને પણ માગધીમાં ચ જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનાદિ દશામાં છનો પ્રયોગ પણ માગધીમાં ખાસ નથી મળતો. નકારનો ઉપયોગ પાલિમાં છે, પણ પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે જ ને સ્થાને પણ ન જ પ્રયુક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે બાકીની પ્રાકૃતોમાં જ ને સ્થાને સર્વત્ર જ પ્રયોજાય છે.

ઋનો ઉપયોગ માત્ર પાલિ અને પૈશાચીમાં જ મળે છે.

વ્યંજનોના પ્રયોગમાં આમ જે ભેદો મળે છે, તે તે પ્રાકૃતો જુદા જુદા પ્રાતની દેશભાષા હોવાને કારણે છે. આમા એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતી પ્રજાઓને કારણે પણ ઉચ્ચારણભેદ સંભવે છે. છકાર એવો એક વર્ણ છે. પાલિમાં એ હોવા છતાં આજે મધ્ય હિંદુસ્તાન અને તેની બંને બાજુના તેમ જ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એ ઉચ્ચારણ નથી. ઓરિસ્સા, પૂર્ણા, મારવાડ, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આર્ય બોલીમાં એ જળવાઈ રહ્યો છે, છતાં સોરઠમાં અને ચરોતર તેમ જ ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે પણ તે ઉચ્ચારણના સ્થાનમાં રકાર ઉચ્ચારત થાય છે.

જોડાક્ષરોનો બધી જ પ્રાકૃતોમાં અનાદિ દશામાં ખૂબ પ્રયોગ છે, પણ તેમાં કયાંય પણ રકાર પ્રયુક્ત થતો નથી. અપવાદરૂપે પાલિમાં અશોકની લિપિમાં અને અપદ્મંશમાં શબ્દારભે જોડાક્ષરના બીજા વર્ણ તરીકે કવગિત્ત જ પ્રયોજાય છે. બાકી શબ્દારભે પ્રાકૃતોમાં જોડાક્ષરોનો કદી પ્રયોગ થતો નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દાંતે કદી વ્યંજન આવતો નથી.

પરિશિષ્ટ-૨

દ્વેતીયિક સુખ્ય પ્રાકૃતો

૧. અશોકની ભાષા

દ્વેતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ ત્રેતા સૌથી જૂનું સ્વરૂપ અશોકની ધર્મલિપિઓનું છે. તેમાં પુષ્કળ પ્રાતિક બેદો મળે છે. એ પ્રાતિક બેદોને ગાળી નાખતાં ચે ત્રણ સુખ્ય પ્રાતિક બેદો તરી આવે છે: તે (૧) ગિરનાર-પશ્ચિમ દિશ, (૨) મન્સેરા-વાયવ્ય દિશ અને (૩) ભૈરવ-પૂર્વ દિશ. એ ત્રણે નમૂનાઓ અઢી હિનારવામાં આવે છે.

(૧) ગિરનારના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि देवानं प्रियेन प्रियदत्तिना राज्ञा लिखापिता । इयं न क्विन्नि जीवं आरभिन्ना प्रज्जहितव्यं । न च समाजो कटविये । बहुकं हि दोमं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदत्ति राजा । अस्ति पितु एकस्मा समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदत्तिनो राज्ञो । पुरा महानसमिह देवानं प्रियस प्रियदत्तिनो राज्ञो अनुद्विषं बहूनि प्राणसत्तहत्वानि आरभिन्नु सुपायाय । से अज यदा अयं धम्मलिपी लिखिता ती एवं प्राणा आरमरे सुपायाय दो सोरा एको मया । सोपि मया न पुत्रो । मतेपि त्री प्राणा पञ्चा न आरभिसरे ॥

(૨) ભૈરવના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि नपिनल्लि पवतप्पि देवानं प्रियेन राजिना लिखापिता । हिद नो क्विन्नि जीवं आलभितु पज्जहितविये नापि समाज कटविये । बहुकं हि दोमं समाजं दत्तति देवानं प्रिये प्रियदत्ति राजा । अयि पितु एकस्मिन् समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदत्तिने राजिने । पुत्तं महानससि देवानं प्रियस प्रियदत्तिने राजिने अनुद्विषं बहूनि पानसत्तहत्वानि आलभियिन्नु ।

सुपठये । से अज्ज अदा इयं धम्मलिपी लिखिता तिनि येव पानानि आल-
भियंति दुवे मज्जुला एके मिगे । सेपि चु मिगे नो धुवं । एतानि पि चु
तिनि पानानि पछा नो आलभियंसंति ॥

(३) मन्सेराना लेखभांशी

अयि धम्मदिपि देवन प्रियेन प्रियदशिना रजिन लिखपित । हिद नो
क्किचि जिवे अरमितु प्रयुहोतविये । नो पि च संमज कटविय । बहुक हि
दोप समजस देवनं प्रिये प्रियदर्शि रज देखति । अस्ति पि चु एकतिय
समज साधुमत देवनं प्रियस प्रियदर्शिने रजिने । पुर महनससि देवन प्रियस
प्रियदर्शिस रजिने अनुदिवसं बहुनि प्रणशतसहस्रानि आरभिसु सुपथये । से
इदनि यद् अयि धम्मदिपि लिखित तद् तिनि येव प्रणनि अरभियंति दुवे
मजर एके मिगे । से पि चु मिगे नो धुवं । एतनि पि चु तिनि प्रणनि
पच नो आरभिसंति ॥^१

१ संस्कृत छाया अने अनुवाद

इयं धर्मलिपिः देवानांप्रियेण प्रियदर्शिना राज्ञा लेखिता । इह नो
कश्चित् जीवः आलभ्य प्रहोतव्यः । न च समाजः कर्तव्यः । बहुकं हि दोषं
समाजे पश्यति देवानांप्रियः प्रियदर्शी राजा । अस्ति (सन्ति) अपि तु एके
समाजाः साधुमताः देवानांप्रियस्य प्रियदर्शिनः राज्ञः । पुरा महानसे देवानां-
मिप्रियस्य प्रियदर्शिनः राज्ञः अनुदिवसं बहुनि प्राणशतसहस्राणि आलभ्यन्त
संपार्थाय । तद् अद्य यदा इयं धर्मलिपिः लिखिता त्रयः एव प्राणा आल-
भ्यन्ते संपार्थाय । द्वौ मयूरी एकः मृगः । सोऽपि मृगः न ध्रुवः । एतेऽपि
त्रयः प्राणाः पश्चात् न आलभ्येरन् ॥

देवानां प्रिय प्रियदर्शी राज्ञे आ धर्मलिपि लिखानी. अहो स हार
करी होह अवने होम करेवो नहि. अने समान (सामान्ज्य मेणे) न करेवो.
देवाने! प्रिय प्रियदर्शी राज्ञे समानभां अहु होध अरेअर लुये छ. परंतु
इत्येव मेणांछि: देवानां प्रिय प्रियदर्शी राज्ञे सारी रीते गमे छ. देवानां प्रिय
प्रियदर्शी राज्ञे न समोदाभां पहेवां करेवो: धर्मां सेइरो हुनेये प्राणी मेणने

પ્રાતિકતાની દૃષ્ટિએ આ ત્રણ લેખમાં જે ભેદ છે તે જુઓ :

ગિરનાર

બૈગઢ

મન્સેરા

(૧) પાલિ જેમ રક્ષાર: (૧) માગધી જેમ લક્ષાર: (૧) પાલિ જેમ રક્ષાર:
આરમિતુ, રાગા આલમિતુ, લાગા ધરમિતુ, રજ

(૨) જોડાક્ષરની હસ્તી: (૨) જોડાક્ષરનો અભાવ: (૨) વૈદિકપદ સ્થિતિ:
ક્તવ્યો, દ્વો, પ્રિય ક્તવિયે, દુવે, પિય ક્તવિય, દુવે
સાથેસાથ રક્ષાર-
વાળાં પ્રિય વગેરે
રૂપો

(૩) રૂના લોપે-દંત્ય: (૩) રૂના લોપે મૂર્ધન્ય: (૩) ત્યાં દંત્ય જ:
સૂપાથાય સૂપઠાયે સૂપથ્યે

(૪) ઋને સ્થાને અ: (૪) ઋને સ્થાને ઙ: (૪) ઋને સ્થાને રિ:
મગો મિગે મિને

(૫) વૈદિક ધ પ્રત્યય: (૫) ધ > હ ને વ્યત્યય: (૫) ને જ:
ઇધ હિદ હિજ

(૬) ઋને સ્થાને જ: (૬) ત્યાં જ: (૬) ત્યાં પાણુ જ:
રાગા લાગિના રાગિન

(૭) ૧લીના ઓ.વ.માંઓ: (૭) ત્યાં ઇ પ્રત્યય: (૭) અક્ષર-અક્ષર
સમાજો, પિયો, સો સમાજે, પિયે, સે મમજ, સે, પ્રિયં

(૮) સાતમીમાં મ્હિ: (૮) ત્યાં સિ (૮) ત્યાં પાણુ સિ
સમાજમ્હિ મહાનસસિ મહાનસમિ

(૯) કર્મણિ ડ. ખ. વ. (૯) ત્યાં અંતિ: (૯) ત્યાં પાણુ અંતિ
ધારમિસરે આલમિયિસંતિ આરમિસંતિ

સાદે કપાતાં હતાં. તેા આજે જ્યારે આ ધર્મસિપિ લખાય છે ત્યારે ત્રણ ન
પ્રાણી સોજનને સાદે કપાય છે: જે મોર અને એક મૃગ. તે મૃગ પણ નહીં
નહિ. આ ત્રણ પ્રાણીઓ પણ હવે પછી નહિ કપાય.

આ નવ ભેદ જોતાં એ માલુમ પડશે કે ગિરનારના લેખમાં એક પ્રકારનો પ્રાતિક ભેદ છે, જ્યારે જૈગઢમાં બીજો જ છે, જે-માગધીની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. મન્સેરાના લેખમાં બંનેની મિશ્રતા છે. આની પૃથક્કૃતિથી મને ત્રણ જુદા પ્રકારો નીકળી આવતા જણાય છે :

ગિરનાર	મન્સેરા	જૈગઢ
પાલિ	અર્ધમાગધી	માગધી

ડો. વુલ્ફને આ લેખો ઉપરથી તુલનાત્મક રૂપો આપ્યાં છે;

જેવાં કે:—

સંસ્કૃત	પાલિ	ગિર.	મન્સેરા	જૈગઢ	માગધી	અર્ધમાગધી
ધર્મ:	ધંમો	ધમો	ધ્રમો	ધંમે	ધંમે	ધંમે
મૃગ:	મિગો—મગો	મગો	મિગે—મગો	મિગે	મિગે	મિગે
પ્રિયસ્ય	પિયસ્સ	પ્રિયસ	પ્રિયસ	પિયસ	પિયશ્શ	પિયસ્સ
		પિયસ	પિયસ			
અર્થાય	અટ્ટાય	અથાય	અઘ્રાયે	અથાયે	...	અટ્ટાણ
અર્થે	અટ્ટે	અથમ્હિ	અઘ્રે	અઠસિ	અસ્તે	અટ્ટાસિ
				અથસિ	અસ્તાર્હિ	

અવરોધને ઓરોધને ઓરોધનમ્હિ ઓરોધને ઓલોધનસિ ઓલોધને ઓલોહણસિ ;

ઉત્થાને ઉટ્ટાને ઉસ્તાનમ્હિ ઉઠાનસિ ઉઠાનસિ ઉસ્તાને ઉટ્ટાનસિ

—ઉઠાને

શીલે	સીલે	સીલમ્હિ	શીલે	સીલસિ	જીલે	સીલંસિ
મયૂરા:	મોરા	મોરા	મજુરા	મજૂલા	મોલા	મોરા—મજૂરા
					મજૂલા	

વૃક્ષ:	રુક્ષા	વ્રછા	રુછ	લુલાનિ	લુલ્લા	સ્વક્ષા
					લુસ્કા	

હસ્તિન:	હસ્થી	હસ્તિનો	હસ્તિને	હથીનિ	હસ્તિને	હથી
---------	-------	---------	---------	-------	---------	-----

(૨૭)

હસ્તિનો

राज्ञा	रञ्जा	राया	राभा	राजिना	रञ्जा	रञ्जा-रण्गा
	राजिना	राजिना				
अन्नेषु	अब्बेषु	अन्नेसु	अन्नेसु	अन्नेसु	अब्बेसु	अन्नेसु
		अन्नेसु	अन्नेसु	अन्नेसु		
खुदक-	खुदक-	खुदक-	खुदक-	खुदक-	खुदक-	खुदक-
	(खुदको)					
यद्	यं	य	यं-अं	अं-यं	यं	जं
इह	इध	इध	इअ-हिद	इद-हिद	इध	इह
करोति	करोति	करोति	करोति	कलेति	कलेदि	करेइ
अस्ति	अत्थि	अस्ति	अस्ति	अत्थि	अस्ति	अत्थि
भवति	भवति	होति-भवति	भोति	होति	भोदि	होइ-हवइ
*कर्व्यति	कस्सति	कासति	कस्सति	कच्छति	(कलिदशादि)	काहिइ
	कासति					(करिस्सइ)
वसेयुः	वसेयुं	वसेयु	वसेयु :	वसेयुं	...	वसेज्जा
						(अ. ५.)
स्थित्वा	ठत्वा	...	तिस्सित्तु	चिठित्तु	चिठिउण	चिट्ठित्ता
*परित्यजित्य	परिच-	परियजित्वा	परितिजित्तु	पलितिजित्तु	...	परिचइत्ता
	जित्वा					
कर्तव्यम्	कत्तव्वं	कतव्यं	कटव	कटविये	कडव्वं	कायव्वं
आराधयि-	आराधेतुं	आराधेतु	...	आलाधयि-	आलाधेतुं	आराधेत्तए
तुम्				तवे		
क्षमितुम्	खमितुं	छमितवे	(छमनये)	खमितवे	खमिटुं	खमितए

૨. પાલિ અને અર્ધભાગધી

આ શિલાલેખોના સાહિત્ય પછીનું નોંધાયેલું સાહિત્ય તે પાલિ અને અર્ધભાગધીનું છે. અહીં આ બંને ભાષાના નમૂના ઉતારું છું. આમાં મૂળ નમૂનો અર્ધભાગધીનો છે અને તે સામે તેનું જ પાલિ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્ધભાગધી

પાલિ

‘સે ભગવં અરહા જિને જાએ
સવ્વન્નૂ સવ્વભાવ-દરિસી સવ્વ-
દેવમણ્યાસુરસ્સ સોયસ્સ
પજ્જાયે જાણતી । તં જહા—
આગત્તિઃ ગત્તિ, ઠિત્તિ, ચવણં,
ઉવવાયં, આવિ-કમ્મં, રહોકમ્મં
આણમાણે વાસમાણે એવં વિહરહ ॥
તહા વિમુક્કસ્સ પરિબ્બચારિણો
ધિત્તીમતો દુક્કલ-સમસ્સ ભિક્ખુણો ।
વિસુજ્જતી જસિ મલં પરે કલ્લં
સમીરિયં રુપ્પમલં વ જોત્તિણા ॥૧॥
ઇમમ્મિ લોએ પરતો ય દોસુ વિ

સો ભગવં અરહા જિનો જાતો,
સવ્વજ્ઞૂ સવ્વભાવ-દસ્સી સવ્વ-
દેવ-મનુજ-અસુરસ્સ લોકસ્સ
પજ્ઞાય જાનાતિ । તં યથા—
આગત્તિ, ગત્તિ, ઠિત્તિ, ચવનં,
ઉપપાદ, આવિકમ્મં, રહોકમ્મં
જાનમાનો પસ્સમાનો એવં વિહરતિ ॥
તથા વિમુક્તસ્સ પરિબ્બ-ચારણો
ધિત્તીમતો દુક્કલ-સમસ્સ ભિક્ખુનો ।
વિસુજ્જતિ યસ્મિં મલં પુરે કલ્લ
સમીરિતં રુપ્પમૂલં વ જોત્તિના ॥૧॥
ઇમમ્હિ લોકે પરતો ચ દેસુ પિ

૧. સંસ્કૃત ધાયા

સઃ, ભગવાન્ અર્હન્ જિનઃ જાતઃ સર્વેભઃ સર્વભાવદર્શી સર્વદેવમનુજાસુ-
રસ્ય લોકસ્ય પ્રજ્ઞાતાન્ જાનાતિ । તદ્ યથા—આગત્તિ, ગત્તિ, સ્થિતિ, તપનં,
ઉપપાદં, આવિષ્કર્મ, રહઃકર્મ, જાનાનઃ પસ્યન્ એવં વિહરતિ ॥

તથા વિમુક્તસ્ય પરિબ્બચારિણઃ ધૃતિમતઃ દુઃસ્વપ્નસ્ય ભિક્ષોઃ ।

વિશુદ્ધયતે યસ્મિન્ મલઃ પુરાકૃતઃ સમીરિતઃ સૌખ્યમલઃ ક્વ ધ્યોતિષા ॥૧॥

અસ્મિન્ લોકે પરતઃ ચ દ્વેષઃ અપિ ન વિદ્યતે વન્ધનં યસ્ય કિંચિદપિ ।

સો હિ નિરાલમ્બને અપ્રતિષ્ઠિતે કથં-કથામાવપયં વિમુક્ષતિ ॥૨॥

ન વિજતી ચન્વગં યસ્ય ક્વિચિ વિ । ન વિજતિ ચન્વનં યસ્ય ક્વિ ચિ પિ,
સેદુ નિરાલમ્બણે અપ્પતિટ્ઠિતે સો હિ નિરાલમ્બણે અપ્પતિટ્ઠિતે
કલં-કર્ગ-માવ-પહં વિમુચ્છદ ॥૨॥ કથં-કયી-માવ-પહં વિમુચ્છતિ ॥૨॥

આ બંને રૂપોમાં પાલિનું રૂપ સંસ્કૃત ભાષાની સાથે વધુ મળતું આવે છે. ખાસ કરીને એ સ્વર વચ્ચેના બ્યંજનોને ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ચ-વ નું પાલિમાં અસ્તિત્વ છે, તેને અદ્યે અર્ધમાગધીના આ સ્વરૂપમાં લોપ થવાનું વલણ છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ. જાણ, < મં. જાતઃ, મણય- < મનુજ-, લોચસ- < મં. લોકસ્ય, વિહરઙ < મં. વિહરતિ, હોણ < મં. હોકે, વિમુચ્છદ < મં. વિમુચ્ચતિ, આમ છતાં મગ્ગ < મં. મગવાન; આગતિ, વિમુજ્જતી < મં. વિમુચ્ચતે એ વગેરે રૂપો પણ મળે છે.

રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ નીચેના બેઃ છે:

પાલિ	અર્ધમાગધી
(૧) પ્ર. એ. વ. માં લોઃ જિનો, જાતો	(૧) પ્ર. એ. વ. માં એઃ જિણે, જાણ
(૨) સ. માં મ્હિ, સ્મિ, ચસ્મિ, ઇમ્મિહિ,	(૨) ત્યાં (અં)ષિ, સ્મિ ચષિ, ઇમ્મિમ્મ
(૩) ભૂતકૃદનામાં નઃ કતં	(૩) ત્યાં ઙઃ ને લોપ પશ્ય કઙં, સનીરિયં
(૪) ન નું અસ્તિત્વઃ જિનો, જાનાતિ, જાનમાનો	(૪) ન ને સ્થાને પ્રાયઃ ણઃ જિણે, જાગતી, જાણમાણે
(૫) જ ને સ્થાને ઞ્ચઃ સચ્ચબ્બૂ, પચ્ચાય	(૫) ત્યાં ઞ્ચઃ તેમ જઞ્ચઃ સચ્ચન્નૂ પજ્જાયે
(૬) એ સ્વર મધ્યવર્તી પ નું અસ્તિત્વઃ ઉપપાદં	(૬) પ ને સ્થાને વઃ ઉવવાયં
(૭) વ્યુત્પન્ન ઘ ને સ્થાને ઞ્ચઃ સચ્ચબ્બૂ	(૭) વ્યુત્પન્ન વ્વનુંજ અસ્તિત્વ સચ્ચન્નૂ

૩ જી	જણેજ, જણેજ	જણેહિ-હિ-હિ
૫ મી	જણા, જણતો, જણાઓ, જણાડ, જણતો, જણાઓ, જણાડ, જણાહિં, જણાહિંતો	જણેહિ, જણાહિંતો, જણેહિંતો, જણાસુંતો, જણેસુંતો
૪ થી-૬ ટી	જણસ્સ	જણાજ, જણાજ
૭ મી	જણે, જણમ્મિ	જણેસુ, જણેસુ
સંબોધન	જણ, જણા, જણો	જણા

આમાં પાંચમી વિભક્તિમાં જણાઓ-જણાડ ને સ્થાને જણાદો-જણાદુ એમ જ્યાં જ્યાં ઓ-ડ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં દો-દુ સ્વીકારવા; એટલો ફેરફાર કરતાં આ બધાં રૂપાખ્યાનો સાહિત્યકીય શૈરસેનીમાં સ્થામાન્ય છે. નાન્યતર ગ્રંથિના અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧લી-૨જી સંબોધનનાં જ મંસ્કૃત જેમ જુદાં રૂપો છે; જેવાં કે—

અકારાંત નાન્ય.: ઘણ (સં. વન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ જી	ઘણ	ઘણાણિ, ઘણાડ, ઘણાહિં
સંબોધન	ઘણ	” ” ”

ફકારાંત નર.: હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરડ, હરિણો
૨ જી	હરિં	હરી, હરિણો
૩ જી	હરિણા	હરીહિ-હિ-હિ
૫ મી	હરિણો, હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો	હરિત્તો, હરીઓ, હરીડ, હરીહિંતો, હરીસુંતો
૪ થી-૬ ટી	હરિણો, હરિસ્સ	હરીજ, હરીજ
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરુડ, હરિણો

દ્વિતીયાંત નાન્ય.: દહિ (મં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી-૨ ળ	દહિ	દહીણિ, દહીડં, દહીડં
સંબોધન	દહિ	" " "

આક્રીનાં હરિ પ્રમાણે.

દ્વિતીયાંત નરગતિ અને નાન્યતરગતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અનુક્રમે-
હરિ અને દહિ જેવાં થાય.

ત્રિતીયાંત નારી : સાલા (મં. શાલા)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા સાલાઓ, માલાડ
૨ ળ	માલં	" " "
૩ ળ	સાલાઅ, સાલાઇ, સાલાણ	સાલાહિ-હિં-હિં
૫ મી	સાલાઅ, સાલાઇ, સાલાણ, સાલાત્તો, માલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો	સાલાત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, .. સાલાહિતો, માલામુંતો
૪ થી-૬ ટી	સાલાઅ, સાલાડ, સાલાણ	સાલાણ, સાલાણ
૭ મી	" " "	સાલામું, સાલામું
સંબોધન	સાલે, માલા	સાલા, માલાઓ, સાલાડ

દ્વિતીયાંત નારી : રત્તિ (મં. રત્તિ)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી	રત્તી	રત્તી, રત્તીઓ, રત્તીડ
૨ ળ	રત્તિ	" " "
૩ ળ	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઇ, રત્તીણ	રત્તીહિ-હિં-હિં
૫ મી	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઇ, રત્તીણ, રત્તીત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તી- રત્તીત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તીહિતો	રત્તીત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તી- રત્તીત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તીહિતો
૪ થી-૬ ટી	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઇ, રત્તીણ	રત્તીણ, રત્તીણ
૭ મી	" " " "	રત્તીમું, રત્તીમું
સંબોધન	રત્તિ, રત્તી	રત્તી, રત્તીઓ, રત્તીડ

આ જ પ્રમાણે હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઉકારાંત, અને દીર્ઘ ઈકારાંત નારીજાતિના શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો થાય છે.

ઋકારાંત નામોનાં રૂપોમાં ખૂબ વૈવિધ્ય છે. સંસ્કૃતમાં જ્યાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવા પ્રકારના શબ્દોમાં આ અંત-વાળું અંગ બધાં રૂપોમાં રહે છે જ્યારે ગુણુ થાય છે તેવામાં જ અંતવાળું અંગ રહે છે. ઉપરાંત તે જ રીતે આર, અર એવાં અંગ પશુ ૧લી-૨જી ના એકવચન ઉપરાંત પ્રયોગ્ય છે; જેમકે—

જેઝ (સં. નેતૃ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	જેઆ, જેઆરો	જેઆરા, જેઝળો, જેઝવો, જેઝઓ, જેઝંઝ, જેઝ
૨ જી	જેઝારં	જેઝારે, જેઝારા, જેઝળો, જેઝ
૩ જી	જેઝારેજ, જેઝારેજં, જેઝળા	જેઝારેહિ-હિં-હિં, જેઝહિ-હિં-હિં
૫ મી	જેઝળો, જેઝઝો, જેઝઝ, જેઝળો મિવાયના એકવચનનાં જેઝહિ, જેઝહિંતો, જેઝારાઓ બધાં, વધારામાં જેઝસુંતો, જેઝારારાઝ, જેઝારાહિ, જેઝારાહિંતો રાસુંતો	
૪ થી-૬ ઠી	જેઝળો, જેઝસ્સ, જેઝારસ્સ	જેઝળ, જેઝળ, જેઝારાળ-ળ
૭ મી	જેઝમ્મિ, જેઝારમ્મિ	જેઝમુ-સું, જેઝારેમુ-સું
સંબોધન	જેઝ, જેઝારં	જેઝારા, જેઝળો, જેઝવો, જેઝઓ, જેઝંઝ, જેઝ

પિઝ (સં. પિતૃ) શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનમાં ઉપર જ્યાં જ્યાં અંગમાં આ છે ત્યાં જ આવે તેટલો જ તફાવત છે.

આ બધાં રૂપાખ્યાનોમાં જે સ્વર વચ્ચે આવતાં જ-આ માં લઘુ અચ્ચત્ત યકાર આવી શકે છે.

નારીજાતિનાં ઋકારાંત રૂપો પણ આ જ રીતે થાય છે; જ્યારે નાન્યતર જાતિનાં દહિ પ્રમાણે થાય છે.

ઉપયોગી હોવાથી રાજન્ શબ્દનાં રૂપો અહીં પૂરાં આપવામાં આવે છે. પાલિમાં પણ આ શબ્દનાં રૂપોમાં ખૂબ વિવિધતા છે.

એ. વ.

અ. વ.

૧લી રાઆ

રાઆ, રાઆણો, રાહ્ણો, રાઆણા

૨જી રાઅં, રાહ્ણં, રાઅણં

રાए, રાઆ, રાઆણો, રાહ્ણો, રાઆણે

૩જી રાહ્ણા, રણા, રાएण-ણં,
રાઆણેણ-ણં

રાएहि-हिं-हिँ, રાईहि-हिं,-हिँ,
રાઆણેहि-हिं-हिँ

૫મી રણ્ણો, રાહ્ણો, રાઅત્તો તેમ
રાહ્ણત્તો વગેરે

રાઅત્તો વગેરે, રાહ્ણત્તો વગેરે

૪થી-૬ઠી રણ્ણો, રાહ્ણો, રાઅસ્સ,
રાઆણસ્સ

રાહ્ણ-ણં, રાઆણ-ણં, રાઆણાણ-ણં

૭મી રાए, રાઅમ્મિ, રાહ્ણમ્મિ,
રાઆણમ્મિ

રાईसु-सुं, राएसु-सुं, राआणесु-सुं

મુંબોધન રાઆ, રાઅ

રાઆ, રાઆણો, રાહ્ણો

આમાં રાય અંગ કરીને પણ રૂપો કરવાં. એટલે અ, આ, ए એ સ્થળે ય-ચા-ચે પણ આવી શકે.

આત્મન્ શબ્દનાં અપ્પ તરીકે રાજન્ જેવાં અને અપ્પાણ લરીકે જગ જેવાં રૂપો થાય.

સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો

સવ્વ નર. (સં. સર્વે)

ત નર. (મં. તદ્)

એ. વ.

અ. વ.

એ. વ.

અ. વ.

૧લી સવ્વો

સવ્વે

સ, સો

તે, જે

૨જી સવ્વં

સવ્વે, સવ્વા

તં, ણં

તે, તા, જે, ં

૩જી સવ્વેણ-ણ

સવ્વેહિ-हिं-हिँ

તેણ, જેણ, તિણા તેહિ-हिं-हिँ

૫મી સવ્વત્તો વગેરે સવ્વત્તો વગેરે તમ્હા નિયમિત
 ૪થી-૬ઠી સવ્વસ્સ સવ્વેસિં. સવ્વાળ-ળં તસ્સ, તાસ તાસ, તેસિં
 ૭મી સવ્વસિં-મ્મિ સવ્વેસુ-સુ તાહે. તાલા તેસુ, જેસુ વગેરે
 -હિં-ત્થ તહા

યદ શબ્દનો જ (નારીજાતિમાં જા, કાઈવાર જી),

કિમ્ ,, ક (.. કા. ,, કી).

ઇદમ્ ,, ઇમ

एतद् ,, एय. एअ आ अधानां सरणां રૂપો થાય છે.

આમાં કિમ્ શબ્દને પાંચમીમાં કિણો અને કીસ રૂપો થાય છે.

इदम् नरजातिने ૧લી એ. વ. માં અયં ને ઇમો બંને થાય છે.

નારી જાતિમાં તેને ઇન્દિઆ ને ઇમા બંને ૧ લી એ. વ. માં થાય છે,

બીજી એ. વ. માં ઇળં, ઇમં; ૬ ઠી એ. વ. માં અસ્સ, ઇમસ્સ; ૭મી એ.

વ. માં અસિં; ઇમસિં, ઇહ વગેરે થાય છે. આ ઇદમ્ શબ્દના તદ્ ની

માફક ૭ વાળાં રૂપો પણ થાય છે. ઇદમ્, તદ્ અને એતદ્ ને ૬ઠી એ.

વ. માં સે અને બ. વ. સિં પણ થાય છે.

अदसूनुं अधां રૂપોમાં અંગ અમુ થાય છે. ત્રણે જાતિના રૂપમાં

૧ લી એ. વ. અહ અને ૭મી એ. વ. નરજાતિ અયમ્મિ, ઇયમ્મિ અને

અમુમ્મિ થાય છે. બાકી ઉકારાંત નિયમિત રૂપો છે.

સંખ્યાવાચક વિશેષણોમાં એક-એક 'એક' માટે છે, અને તે સવ્વ

માફક છે.

द्वि नां दो કે वे એમ બે રીતે રૂપો થાય છે; એ રીતે ૧લી-૨જી

દુવે, દોણિ, વેણિ; ૩જી 'દોહિં, વેહિં; ૫મી દોહિંતો, વેહિંતો; ૬ઠી દોહં,

વેહં; ૭મી દોસુ, વેસુ થાય છે.

त्रि नुं અંગ ત્રી થાય છે; ૫ઠી તિણિ, તીહિં, તીહિંતો, તિહં, તોસુ

એ રીતે ૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬, ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

चतुर् नुं ચત્તારો, ચત્તરો. ચત્તારિ; ચઝહિ; ચઝહિંતો. ચઝહં, ચઝસુ

એ ક્રમે ૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬. ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

અનુ વાળા બધા સંખ્યાવાચક શબ્દો અકારાંત બને છે.

અસ્મદ્-યુષ્મદ્ નાં રૂપો ખાસ મહત્વનાં છે, તે અહીં નોંધી લેવામાં આવે છે :

અસ્મદ્

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી	મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિહ, હં, અહં, અહઅં	અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વયં, મે
૨જી	મે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મં, મમ, મિમં, અહં	અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે
૩જી	મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઈ, મહ, મણ, મયાઈ, જે	અમ્હેહિ, અમ્માહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે
૪મી	મહત્તો, મમત્તો, મહત્તો, મજ્જત્તો (આ અંગોને ફરી ઉ, સો, હિ, (આ બંનેના અંગને ફરી ઉ, હિન્તો લાગીને રૂપો થાય. મત્તો ઓ, હિન્તો, સુન્તો લાગીને રૂપો પાછુ ખરું)	મમત્તો, અમ્હત્તો (આ બંનેના અંગને ફરી ઉ, હિન્તો, સુન્તો લાગીને રૂપો થાય. હિન્તો-સુન્તોમાં મમા- • મમે, અમ્મા-અમ્મે બંને અંગ થાય)
૪થી-૬ઠી	મે, મહ, મમ, મહ, મહં, મજ્જં, મજ્જં, અમ્હ, અમ્હં	જો, જો, મજ્જ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ-જં, મમાણ-જં, મહાણ-જં, મજ્જાણ-જં
૭મી	મિ, મહ, મમાઈ, મણ, મે, અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ, મજ્જમ્મિ	અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્જેસુ, અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્જસુ, તેમ અમ્માસુ એમ આકારથી પાછુ ચારે.

“સુખમદ્”

વિ.

એ વ.

બ. વ

૧લી

તં, તું, તુવં, તુહ, તુમ

મે, તુબ્મે, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુઝ્હે,
અઝ્હે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૨જી

ત, તું, તુમં, તુહ, તુમે, તુણે

વો, તુજ્ઞ, તુબ્મે, તુઝ્હે, અઝ્હે,
મે, તુમ્હે, તુજ્ઞે

૩જી

મે, દિ, દે, તે, તઙ, તણ.
તુમ, તુમદ, તુમણ, તુમે,
તુમાદ

તુબ્મેહિં, અજ્ઞેહિં, અમ્હેહિં, તુઝ્હેહિં,
અઝ્હેહિં, તુમ્હેહિં. તુજ્ઞેહિં,
મે

૫મી

તઙતો, તુવત્તો, તુમત્તો, તુબ્મત્તો, તુઝ્હત્તો, અઝ્હત્તો, અમ્હત્તો,
તુહત્તો. તુબ્મત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુજ્ઞત્તો, (ઉપરાંત અંગને
તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત ઓ, ડ, ઓ, ડ, હિ, હિન્તો પણ લાગીને)
હિ, હિન્તો લાગીને પણ
તઙઓ વગેરે રૂપો થાય),
તત્તો, તુઝ્હ, તુબ્મ, તહિન્તો,
તુમ્હ. તુજ્ઞ

તુબ્મત્તો, તુઝ્હત્તો, અઝ્હત્તો, અમ્હત્તો,
તુહત્તો. તુબ્મત્તો, તુમ્હત્તો, તુમ્હત્તો, તુજ્ઞત્તો, (ઉપરાંત અંગને
તુજ્ઞત્તો (ઉપરાંત ઓ, ડ, ઓ, ડ, હિ, હિન્તો પણ લાગીને)
હિ, હિન્તો લાગીને પણ
તઙઓ વગેરે રૂપો થાય),
તત્તો, તુઝ્હ, તુબ્મ, તહિન્તો,
તુમ્હ. તુજ્ઞ

૪થી-૬ઠી

તઙ, તુ, તે, તુમ્હં, તુહ,
તુહ, તુવ, તુમ, તુમે તુમો,
તુમાદ, દિ, દે, ર, ઇ, તુબ્મ,
અબ્મ, અઝ્હ, તુમ્હ, તુજ્ઞ,
અમ્હ, અજ્ઞ

તુ, વો, મે, તુબ્મ, તુબ્મ, તુબ્માણ-ળં,
તુનાણ-ળં તુમાણ-ળ, તુહાણ-ળ, અમ્હાણ-ળ
તુમ્હ, તુજ્ઞ, તમ્હં, તુજ્ઞ, તુમ્હાણ-ળં,
અબ્મ, અઝ્હ, તુમ્હ, તુજ્ઞ, તુજ્ઞાણ-ળ

૭મી

તુમે, તુમણ, તુમાદ. તઙ,
તણ તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુમ્હેમ્મિ, તુજ્ઞેમ્મિ, ઉપરાંત તુવમ્મિ, તુમમ્મિ,
તુમમ્મિ, તુહમ્મિ, તુબ્મમ્મિ,
તુમ્દમ્મિ, તુજ્ઞમ્મિ

તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુમ્હેમ્મિ, તુજ્ઞેમ્મિ, ઉપરાંત તુવમ્મિ, તુમમ્મિ,
તુમમ્મિ, તુહમ્મિ, તુબ્મમ્મિ, તુમ્દમ્મિ, તુજ્ઞમ્મિ
એમ-૧૬૨ વિનાનાં તેમ ત્યાં આ-
કારવાળાં તુવામ્મિ વગેરે રૂપો પણ
પ્રચારમાં છે.

આ રૂપાખ્યાનો આટલી બધી વિવિધતા ધરાવે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો

કર્-કરતું (સં. કૃ): વર્તમાનકાળ: કર્તારિ પ્રયોગ

.. એ. વ.

બ. વ.

૧લેા પુ. કરમિ, કરામિ, કરેમિ, કરં કરમ-સુ-મો, કરામ-સુ-મો,

.. સુ-મો, કરિમ-સુ-મો^૧

૨ળે પુ. કરસિ-સે, કરેસિ-સે કરિત્યા, કરહ, કરેહ

૩ળે પુ. કરહ, કરણ, કરેહ, કરહરે કરન્તિ-ન્તે, કરિરે

.. અસ્તુનાં રૂપાખ્યાન: વર્તમાનકાળ

૧લેા પુ. મ્હિ, અત્થિ મ્હો, મ્હ, અત્થિ

૨ળે પુ. સિ, અત્થિ અત્થિ

૩ળે પુ. અત્થિ અત્થિ

કર્મણિ પ્રયોગ

.. ફ્રંચ, ફ્રજ પ્રત્યય લગાડી કરીઅમિ, કરીઆમિ, કરિજમિ,
વગેરે રૂપો કર્તારિ પ્રયોગમાંના પ્રત્યયોથી થાય છે.

ગ્રેરકનાં રૂપો

આપણા વિધ્યર્થ

એ. વ.

બ. વ.

૧ બો પુ. કરામ

કરામ-મુ-મો

૨ બો પુ. કરહિ, કરમુ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ,
કરેજ્જમુ^૧

કરત, કરહ, કરેત

૩ બો પુ. કરજ

કરન્તુ, કરેયુ

અવિધ્યકાળ

પ્રત્યય તરીકે રસ્સ આવે છે; અકારાંત સિવાયમાં માત્ર રસ્સ; પણ સાથેસાથ તે રીતે રહ, રહિ, હ પણ થાય છે, અને પછી વર્તમાનકાળ પ્રમાણે રપો થાય છે. કરિસ્સમિ, કરિસ્સં, કરિહામિ, કરિહિમિ, કરિહં વગેરે. આ સામાન્ય નિયમો છે. ઉપરાંત જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો પૂરતાં જુદાં પણ રપો થાય છે.

ભૂતકાળ

ભૂતકાળ પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે; ભૂતકૃદંત જ વપરાય છે; છતાં ક, ભસ્ નાં અઘતન-માં નાં રપોના વિકારો કવચિત્ પ્રયોગ્ય છે.

કૃદંતો

ભૂતકૃદંતઃ રમ; અકારાંત ન હોય ત્યાં અ, કરિઅ, હૂઅ, જાઅ
હેત્વર્થકૃદંતઃ રુ, રંઃ ,, કરેઅં કરિઅં, હોઅં
વિધ્યર્થકૃદંતઃ રઅઅ, રઅઅ; ,, કરેઅઅં, કરિઅઅં, હોઅઅં
સંબંધકભૂતકૃદંતઃ રઅઅ, રઅઅ; ,, કરેઅઅ, કરિઅઅ; રઅ, કરિઅ
વર્તમાનકૃદંત કર્તારિઃ અન્તો; કરન્તો

,, કર્મણિઃ રેઅન્તો, રજ્જન્તો; કરોઅન્તો, કરિજ્જન્તો

આ તો માત્ર દિશાસૂચન પૂરતું આપવામાં આવ્યું છે.

૧. અકારાંત સિવાયમાં તો સાદા મુ-અને હિ જ થાય.

૪. માગધી

શુદ્ધ અને મહાવીરના સમયની તેઓના દેશ મગધની (પ્રાચ્ય) ભાષાનું સ્વરૂપ જેવું હતું તે જાણવાનું આપણી પાસે સ્પષ્ટ સાધન નથી; પણ પછી એ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની બીજી ભૂમિકાની ભાષાઓ પાલિ અને અર્ધમાગધી મળે છે. અને અર્ધમાગધીમાં માગધ ભાષા-સ્વરૂપના ફેટલાક અંશો સચવાયેલા છે. વૈયાકરણોએ આપેલી માગધી તો મોડાંની લાગે છે અને તે શૌરસેનીમય છે, પણ તેમાં માગધ ભાષાપ્રકાર સ્પષ્ટ છે. આ. હેમચંદ્રે આ નવી સાહિત્યકીય માગધીનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

- (૧) નરન્નતિ ૧ લી એ. વ. માં એ પ્રત્યય; જેમકે ણ્વ: પુરુષ: >એશે પુલિશે, પ્રા. શૌ. एसो पुरित्तो
- (૨) ર અને સ ને સ્થાને અનુક્રમે લ અને જ; ઉદાહરણ ઉપર મુજબ.
- (૩) સ અને ષ સંયુક્તાક્ષરમાં હોય ત્યારે સ પડ્યો રહે છે; (પ્રાકૃતમાં પરસવર્ણ થાય છે); જેમકે પ્રસ્વલતિ >પસ્વલદિ; પ્રા. पक्खलइ, શૌ. पक्खलदि
- (૪) દ્વ (ઘટ) અને છ ને સ્થાને સ્ટ થાય; પૃષ્ઠ: >પસ્ટે: સુષ્ટુ >શુસ્ટુ જ્યારે પ્રા. पुष्टो, सुष्टु
- (૫) સ્થ અને ળ નો સ્થ થાય; સુસ્થિત: >શુસ્તિદે; અર્થ: >અસ્તે, સાર્થવાહ: >શસ્તવાહે; જ્યારે પ્રા. सुट्ठिओ, अथ, सत्यवाहो
- (૬) જ, ઘ, અને ય ને સ્થાને યક્ષર; જાનાતિ >યાણાદિ; જનપદ: >યણવદે, ઝર્જુન: >ઝય્યુણે; મદ્યમૂ >મય્યં, ડય કિલ વિદ્યાધર: આગત: >અય્ય કિલ વિગ્યાહલે આગદે; જ્યારે પ્રા. जाणइ, जणवओ, अज्जुणो, मज्जं, अज्ज किल विज्जा-हरो आअओ.

- (૭) ન્ય, પ્ય, હ, વ્વ ને સ્થાને વ્વ; અભિમન્યુ: > અહિમન્નુ,
પુણ્યવાન્ > પુણ્ણવન્તે, સર્વજ્ઞ: > સર્વજ્જ્ઞે, ધનજ્જય: > ધણ-
જ્જણ, બ્યારે પ્રા. અહિમણ્ણુ, પુણ્ણવન્તો, સવ્વણ્ણો, ધણજ્જ્ઞો
- (૮) વ્રજ્ ધાતુમાં જ નો જ થાય; વ્રજતિ, વવ્વદિ, પ્રા. વઘઈ,
- (૯) છ નો અનાદિ દશામાં થ થાય; ગચ્છ: > ગથે વગેરે.
- (૧૦) ક્ષ નો × ક; જેમકે યક્ષ: > ચ × કે, પ્રા. યક્કો; અપ-
વાદ તરીકે પ્રેક્ષતે > પેક્કદિ પ્રા. પેક્કલઈ; આચક્ષતે > આ-
ચક્કદિ પ્રા. આચક્કલઈ
- (૧૧) તિષ્ઠ નો ચિષ્ઠ; તિષ્ઠતિ > ચિષ્ઠદિ
- (૧૨) ઝકારાત નામને છટ્ટી એ. વ. માં આહ વિકલ્પે પ્રત્યય છે.
- (૧૩) „ બ. વ. માં હૂં વિકલ્પે છે.
- (૧૨) અહમ્ અને વયમ્ ને સ્થાને હગે.
બાકીના વિકારો શારસેની જેવા છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય બેદોની ઝાંખી થશે. પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, તેમ જ માર્કંડેયે આપેલી પ્રાકૃતો વગેરે અનેક છે, તેનાં રૂપ અહીં બહુ ઉપયોગી ન જણાતાં આપ્યાં નથી. થોડી જ મહેનતે તે જાણી શકાય તેવાં છે.

આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો પછી તાર્તીયિક પ્રાકૃતો આવે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીથી આજ સુધીનો છે. આ બધી પ્રાંતિક બોલીઓના તે તે અપભ્રંશો તે સમયમાં હતા, એ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. તે પછી બધી બોલીઓ ક્રમિક રીતે આજને સ્વરૂપે આવી રહી છે..

પરિશિષ્ટ-૨

સં. ૧૨૪૧ નું રાસકાવ્ય: ભરતેશ્વરખાલુખલિ રાસ
અત્યાર મુઘીમાં પ્રાપ્ત થયેલી ગૌર્દર અપભ્રંશ દિવા પ્રાચીન
ગુજરાતીની દ્વિતીય શ્રુમિકાનાં રાસકાવ્યોમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું
રાસકાવ્ય તે સં. ૧૨૪૧નું “ભરતેશ્વરખાલુખલિ રાસ” છે. આ વિશે
માત્ર તોલિપૂરની સૂચના પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૧૫૬-૧૬૧ ઉપર કરવામાં
આવી છે. શાલિભદ્રસૂરિની આ કૃતિ અને ત્યાં જ બતાવેલી તેમની બીજી
કૃતિ “સુદ્ધિ રાસ” એ બંનેનું સંપાદન મુનિશ્રી જિનવિજયજીને દ્વારા
“ભારતીય વિદ્યા”માં^૧ સ્વનંત્ર રીતે અનુપૂર્તિ-રૂપે થયું છે. આ કાવ્ય
તે પ્રકારનું જૂનું દોષ તેમ જ તે એક મહત્ત્વનું વીરગાથાત્મક (roman-
tic) કાવ્ય પણ દોષ તે વિશે થોડીક વિશેષ માહિતી અહીં આપવાનો
પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે અભ્યાસક્રમે કિપયોગી થઈ પડશે.

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જે કાવ્યપ્રત ઉપરથી “ભરતેશ્વરખાલુ-
ખલિ રાસ” છપાવ્યો છે, તે કાવ્યપ્રતમાં નક્ક થયાનું વર્ષ નથી, પણ
તેઓશ્રી માને છે કે એ કાવ્યપ્રત ‘અનુમાને ૪૦૦થી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી
જૂની હોય તેમ જણાય છે.’^૨ એટલે સં. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ દરમિયાનમાં
થયેલાં તે નક્ક છે. એમાં ભાષાનું જૂનું રૂપ સારી રીતે સ્પષ્ટ રહેલું
છે. મારા તરફથી પૃ. ૧૫૬-૫૭ ઉપર લીધેલાં અવતરણ “જૈન
ગૂર્જર દવિઓ”-ભાગ ૧લા માંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અને આ
વચ્ચે પાદભેદો તેમ જ કાંઈક શ્રુમિકાભેદ પણ છે; એટલે કે “જૈન
ગૂર્જર દવિઓ”વાળી પ્રત મને સહેજ જૂની વધુ લાગી છે; છતાં મોટો
ભેદ નથી જ; અહીં બંનેની થોડી સરખામણીથી એ ખ્યાલમાં આવશે.

૧. ભારતીય વિદ્યા-ભાગ ૨, અંક ૧, ઓક્ટોબર ૧૯૪૬: અનુપૂર્વિ

૨. એનંન, પૃ. ૫

૧. જૈ. ગૂ. ઈવિઓ

રિસહ નિલેસર પય પલમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ ।
ભરહ નરિંદહ તણુઉં ચરિતો
જે જગિ વસુહારિહ વદીતો
બાર વરસિ બિહુ બંધવહં ॥૧॥
હઉં હિવ એભણિસુ રાસહ હંદિહિં
તં જનમનહર મન આણુંદિહિં
ભાવિઈ ભવિયણ સંભલઉં ।
જંબુદીપિ ઉવજાહવર નયરો
ધણ કણ દંચણ રચણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમરપુરો, ૨

૨. જિનવિજયજી

રિસહ નિલેસર પય પલમેવી
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવી
નમવિ નિરંતર ગુરુચલણા ॥૧॥
ભરહ નરિંદહ તણું ચરિતો
જં જુગી વસહાંવણ વદીતો
બાર વરસિ બિહુ બંધવહં ॥૨॥
હું હિવ પલણિસુ રાસહ હંદિહિં
તં જનમનહર મન આણુંદિહિં
ભાવિહિ સવીયણ સંભલઉં ॥૩॥
જંબુદીપિ ઉવજાહરિ નયરો
ધણ કણ દંચણિ રચણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમર પરો ॥૪॥

આ અવતરણો જોતાં એવી રીતિ દેખાય છે કે ૧લા અવતરણમાં તણુઉં, દઉં, જણમણહર, મણ એ જૂની ભૂમિકામાં છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં તણુ, હું, જનમનહર, મન એમ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે; એથી ઊત્તરું ૧લા અવતરણમાં જે, ચરણ, આણુંદિહિં, ભાવિઈ, સંભલઉં એ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે, જ્યારે ૨જા અવતરણમાં જં, ચલણ, આણુંદિહિં, ભાવિહિ, સંભલેઉં એ જૂની ભૂમિકાનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય બાંધવો હોય તો એમ બાંધી શકાય કે સંક્રાંતિકાલની ભાષામાં થયેલી નક્કો આ બેઉ છે; મૂળનું રૂપ તેથી જૂની ભૂમિકાનું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય, આમ જૂનાં રૂપોની દૃષ્ટિએ આ કૃતિની પ્રતિકૃતિ આપણને અવશ્ય ઉપયોગી તો છે જ. પ્રાચીન ગૂજરાતીની ૨જી ભૂમિકાના રૂપો જેટલા પ્રમાણમાં સચવાઈ રહ્યાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે અભ્યાસકેને ખૂબ માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ કાવ્યમાંથી રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નીચે તારવી કાઢેલાં રૂપાભ્યાનો ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ મને મહત્વનાં લાગ્યાં છે; જેનાં કે

નામનાં રૂપાખ્યાન

એ. વ.	બ. વ.
૧ લી ભણ, સાહસુ	પાય, ગુરુચલણા
૨ જ લાસ, ઘાઢ, બાપ	પાય
૩ જ ધણિ, ઠણિ, કંચણિ, આણિ દિહિ ^૧	છંદિહિ
૫ મા
૬ ફી પરહ, ભરતેસરહં,	બંધવહં
નરિંદહ તણુ, કલહ તણુ,	
ભરહેસરહ તણુ, રાજ તણી,	
સેન તણી, પોયણુપુર કેરહ,	
રિસહેસર કેરા, ભરહરાય કેરા	
૭ મા જંબુદીવિ, મુહે, તથસારે, નીસાણે,	અંગોઅંગિહ
બળ ^૨ (=માગવામા)	

સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ હું, હં, હંચ	અગહ, અગિહ	વ, વંચ	વગહ, વગિહ
૨
૩ મઈ	...	તઈ	...
૫
૬ મઝ, મુઝ, મૂંચ,	અગહ, અમહારહ, અમહારુ	વહ, વઝ, વંચ	...
૭

આપણું વગેરે “ચોતાના” અર્થમાં વપરાયેલ છે (૧૬૮).

સર્વનામનાં જુદાં જુદાં રૂપો :

તહિં, તિત્યુ, તિહાં; જહિં, જિત્યુ; જં, તં; પહિહું-પહિલહં, પહિલૂં; સહ, સવિ, કાઈ, કાઈ, કાંઈ; જિ, જસ; તેય, તેણ, તેણિ, તિણિ, તીહં, તસુ, તાય; સો; સુ; એવહુ: સિહં; તીહ તણુઈ, કણ, કલણ, વગેરે.

૧. સિહં તૃતીયા સાથે વપરાયેલો મળે છે: જેમકે મઈસિહં (૧૩૦)

સર્વનામાત્મક અવ્યયો :

ધમ્મધ, કિમધ, તીમ, છમ, હવડા, જુ, તુ-તઠ-તો, આન, તઠિ પુણ, વગેરે
 ઠિ આશ્ચર્યવાચક ચા અથવાવાચક પ્રયોજાયેલો મળે છે,
 (જુઓ કડી ૪૬, ૧૪૨ વગેરે): નવિ, ન, મ એ નકારાર્થે છે.

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ :

એ. વ.

બ. વ.

- ૧ અણુસરઠ, ઠહું-ઠહૂં, ભાજઠ, ઊતારઠ, તારઠ ...
- ૨ ...
- ૩ દિયઠ-દિયએ-દિઠ: વીનવઠ, મનાવે, કર્મ, વસંતિ :
 અછઠ, નઠ, માઠ, જોઠ, હોઠ, ચાઠ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ :

ઢલે પુરુષ. સેવીઠ, કીજઠ, કરીજઠ, લેટીજઠ, સુણીજઠ વગેરે અનેક
 કર્મણિનું આ ૩૫ કર્તારિ પ્ર. પુ. બ. તરીકે આજે અર્વાચીન
 ગૂજરાતીમાં આવી ગયું છે; તેની શરૂઆત મને “ભરતેશ્વરબાહુબલિ
 રાસ” જેટલી જૂની ગણી આવી છે; જેવી કે ‘અમિહ સેવ કિજ્ઞીઠ’ (૧૩૮).

પ્રેરકનાં રૂપો :

- ૩ ને પુરુષ. ખોલાવઠ, ડોલાવઠ, ખૂંચવઠ, દિવરાવઠ, જણાવઠ, પલણાવઠ,
 દિવારઠ, જણાવીઠ (કર્મણિ), મનાવીય—ચડાવીય (બંને ભૂત-
 હૃદંત), લિવારિયા (ભૂ. કૃ.)

આજ્ઞાર્થ :

એ. વ.

બ. વ.

- ૨ ને પુ. હણિ, જણાવે, ચલાવે સંભલેઠ, કરઠ

ભવિષ્યકાળ :

એ. વ.

બ. વ.

- ૧ લો પુ. પમણિસુ, લેસુ, પણમેસો-લેસો મિલિસિઠ
- ૨ ને પુ. લાઠસિ, જામિસિ, સહેસિ, વહેસિ
- ૩ ને પુ. મિલસિઠ, કરેસિઠ, ધરેસિઠ

કૃદંતો :

ભૂતકૃદંત : ઊઠીક, ઊપનૂં, સંતુક, ક્રીધા, વ્રીધા, હગ્નિક, દાધીક, હડું, હીક, માંડિક, વગેરે.

હેત્વર્થક : મારિણ, જીવિવા, રહવા વગેરે.

સંબંધક ભૂત : દેવી, નર્મ, ચાપીય, આપીય, સિડિય, પણમેવી, નમવિ વગેરે
વર્તમાન : દેતુ, જૂઝંત, અલંતક, પદસંતુ, વદીતો (કર્મણિ)

ભાષાનારૂપને અનુસક્ષીને મેં નીચે મુજબના પ્રયોગો, રૂપો વગેરે તારવી કાઢ્યાં છે તે અભ્યાસક્રાને ભાષાભૂમિના સમઝવામાં ઉપયોગી થશે :

જાણ હું ભરહેસરહ (૧૨), ધસકો (૧૩), નીસાણે (૧૭), ન ખેડા મિલકે બાપ (૩૧), દૂક (૩૬), ઊજીઆલક આયુધ તાણક (૩૭), જમલે (૩૮), વરતક આણ (૪૦), પામક (૪૧), મહકુધ સિઈ (૪૨), મહકાધા (૮૧), રહવા તાણક (૪૬), ઊતરક-ઊછલીય (૫૭), પહૂતક રાયકરે (૬૮), ચહકાધ-ખમક (૬૯), ટોડર (૭૩), વાટજેક (૮૩), વડક (૮૪), કાચું-સાચું (૮૫), કાજક-પાજક (૮૬), મામ ન નીગમિ (૧૦૦), મેલાવક તેડાવક (૧૦૨), મન સિક (૧૦૧), આગક (૧૦૧), જૂઝ (યુધ્ધ-૧૦૨), હિયક (૧૦૨), તક ત્રિણિ સિક ન કરીજક દાવક (૧૦૩), હાલીયાર-હાલી (૧૦૬), ગાઈ-વાધિણિ ખાક (૧૦૬) ચરહ પવાક (૧૧૦), છપિક છૂટક (૧૧૦), મરિ મ અપૂટક (સતિ સમમી-૧૧૦), ગમાર (૧૧૨), ફેલાર (૧૧૪), ઊગતક (સતિ સમમી-૧૧૮), ઠાલક-ઊલાલક (૧૨૧), અસવાર (૧૨૩), મૂલક છાઈય, ઊછલીય (૧૨૭), કિરહક તુ મરક અપૂટક (૧૩૦), ઈધણ આણક (૧૩૩), ઊતારા-ઝીલીય (૧૩૪), સાખાણ (ફારસી શબ્દ=તંબુ-૧૩૪), પાસિ (૧૩), સિક (પ્રશાર્થ-હત્યેશાર્થ-૧૩૭ વગેરે), ખર હલજાલક (૧૩૮), પૂટક (૧૪૦), સવાર અસૂર (૧૩૮), અમૂંઝક (સતિ સમમી ૧૪૨), જય જોપિમ જણક જીવીક (૧૫૦-આમાં જોપિમ ફારસી શબ્દ છે.)

આ રાસમાં અવલક (ચારણી)ના સંસ્કાર કવચિત્ મળી આવે છે. એ સંસ્કાર એટલે ન હોય શક્ય, ત્યાં પણ એવડા વ્યંજન પ્રયોજવા તે; જેમકે નાયક (૧૪૮), ચલિલક (૧૨૮), તુલક (૭૮) વગેરે રૂપો.

ઉપર મેંધ આપ્યું છે તેમ સાખાણ અને જોપિમ એ બે ફારસી શબ્દો આમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

આ કાવ્યની બંધની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ મહત્તા છે:

આરંભ—૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં ત્રણ પદની દોઢની ૧૫ કડી

વસ્તુ—૧૬-૧૭ મી કડી

ઠવણિ ૧—પ્રત્યેક અર્ધને અંતે તું સાથે આખી ઠવણિ દોહરામાં

છે. તેવી ૧૯-૪૨ કડી.

ઠવણિ ૨—કાંઈક અનિયમિતતાથી અર્ધ કડીને અંતે ફકાર સાથે

સોરઠાની ૪૩-૭૬ કડી.

વસ્તુ—૭૭-૭૮ મી કડી

ઠવણિ ૩—આરંભમાં ૭૬ મી ધ્રુવા જેવી તૂટ, પછી ચોપાઈ-

-ચરણાકુલના મિશ્રણવાળી ૮૦-૮૪ કડી.

ઠવણિ ૪—તે જ પ્રકારે ૮૫મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૮૬-૮૯ કડી.

ઠવણિ ૫—તે જ પ્રકારે ૯૦મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૯૧-૯૪ કડી.

વસ્તુ—૯૫ મી કડી.

ઠવણિ ૬—૯૬-૯૮ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ

ઠવણિ ૭—૩૭ ઠવણિ જેમ ૯૯મી ધ્રુવા, પછી ઉપર મુજબ

૧૦૦-૧૦૩ કડી.

વસ્તુ—૧૦૪ મી કડી .

ઠવણિ—૧૦૫-૧૦૭ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ.

ઠવણિ—૧૦૮ મી ધ્રુવા પછી, ઉપર જેમ ૧૦૯-૧૧૭ કડી.

વસ્તુ—૧૧૮-૧૧૯ કડી.

ઠવણિ ૧૦—ગેળાની ૧૨૦-૧૩૬ કડી.

વસ્તુ—૧૩૭-૧૩૮ કડી.

ઠવણિ ૧૧—ગેળાની ૧૩૯-૧૪૩ કડી

ઠવણિ ૧૨—હ્રિં સરસ્વતી ધઉલ: આમાં ૧૪૪-૧૫૨ એ
નવ કડીઓ ધઉલ, તૂટક, ધઉલ, તૂટક, ધઉલ,
તૂટક, ઈલ, ધતૂટક, ધઉલ એમ કડીઓ આવેલી.

છે. આમાં-થઈલ છે તેની પ્રત્યેક લીટી ચોપાઈ + દોહરાનું સમ ચરણ, આવાં ચાર ચરણની યોજના છે, ન્યાટે ત્રૂટકમાં એ અર્ધ ૧૧+૧૧ માત્રાનાં દોહરાના સમ પદ જેવાં ચાર પદનાં છે, પછી શુદ્ધ હરિગીતનાં ૨૮ માત્રાનાં ચાર ચરણો છે. હરિગીતના માપનો આ પ્રયોગ આટલો જૂનો છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૬૧શ્લિ ૧૩—ચરણકુત્ર-ચોપાઈનું મિશ્રણ કડી ૧૫૩-૧૮૯.

૬૧શ્લિ ૧૪—રવંતગિરિ રાસુના ૪ થા કડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સોરઠાની ૧૯૦-૨૦૮ કડીની દેશી છે, જેમાં પ્રત્યેક અર્ધમાં પ્રથમ શબ્દ પછી ફકાર ગેયતાને માટે યોજાયેલો છે. એ વિશે સૂચન ૧૬૦ મે પૃષ્ઠે આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું જ છે.

ગેય દેશીઓનાં મૂળ આમ આટલાં જૂનાં મળી આવે છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

કવિનાની દૃષ્ટિએ આ એક નાનું વીરગાથાત્મક (romantic) કાવ્ય છે. આટલું જૂનું આવા પ્રકારનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી. નીચે આપવામાં આવતું અવતરણ કવિનું શબ્દપ્રભુત્વ તેમ જ તેની પ્રતિભાનો અવશ્ય ખ્યાલ આપશે:

ચંદ્રચૂડ વિન્નહર રાક, તિણિ વાતઈ મનિ વિહીય વિસાહ ।
હા કુલમંડલ હા કુલવીર. હા સમરંમણિ સાહસધીર ॥૧૫૩॥
કહીઈ કહિ નઈ દિસિકં ચણું, કુલ ન લખવિહં તઈ આપણુક ।
તઈ પુણુ સરહ ભલાવિક આપ, સહુ લણાવિક તિહયણિ બાપુ ॥૧૫૪॥
સુ જિજોલહ બાહુબલિ પાસિ, દેવ મ દોહિલુંઈ હીઈ વિમાંસિ ।
કહિ કુણુ બાપરિ કીજઈ રોસુ, એહ જિ દેવહં કીજઈ દોસુ ॥૧૫૫॥
સામીય વિસમુ કરમવિપાહ, કોઈ ન છટઈ રક ન રાક ।
કોઈ ન ભાંજઈ લિહિયા સીહ, પામઈ અધિક ન ઓછા દીહ ॥૧૫૬॥
ભંજઈ ભૂયબલિ સરહ નરિદ, મઈ સિકં રણિ ન રહઈ સુરિદ ।
કમ સણિ બંધીય બાવનં નીર, સેલહ સમહરિ સાહસ ધીર ॥૧૫૭॥

ધસમસ ધીર ધસઈ ધડહડઈ, ગાનધ ગનદલિ ગિરિ ગડચડઈ ।
 નંસુ ભુધ ભડહડ હડઈ ભરક, દલ દડવડઈ નિ ચંડ ચડક ॥૧૫૮॥
 મારધ દારધ ખલ દલ ખણધ, હેડ હણોહણિ હયદલ હણધ ।
 અનલવેગ કુણુ કૂખઈ અગધ, ઇમ પચારીય પાડધ પછધ ॥૧૫૯॥
 નરુ નિરુવધ નરનરધ નિનાદિ, વીર વિણાસધ વાદિ વિવાદિ ।
 તિત્રિ માસ એકલલિ લિડધ, તકિ પુણુ પૂરકં ચક્રહ ચડઈ ॥૧૬૦॥
 ચલિદ કોડિ વિદ્યાધર સામિ, તકિ જૂઝધ રતનારી નામિ ।
 દલ દંદોલિકં દહડ વરીસ, તકિ ચક્રિધ તસુ છેદીય સીસ ॥૧૬૧॥
 રતનચૂડ વિદ્યાધર ધસધ, ગંનધ ગચધડ હીચડધ હસધ ।
 પવન જય ભડ ભરહુ નરિંદ, સુ નિ સંહારીય હસઈ સુરિંદ ॥૧૬૨॥
 બાહુલીક ભરહેસર તણુ, ભડ ભાંજણીય લિકીક ધણુ ।
 સુરસારી બાહુળલિભલ, ભડિક તેણુ તલિં ફેડીય ઠાક ॥૧૬૩॥
 અમિતદેત વિદ્યાધર સાર, જસ પામીધ ન પૌરુષ પાર ।
 ચલિલક ચક્રધર વાનધ અંગિ, ચૂરિક ચક્રિહિ ચડિલ ચહરંગિ ॥૧૬૪॥

મહેન્દ્રચૂડ રથચૂડ નરિંદ, જૂઝઈ હડહડ હસઈ સુરિંદ ।
 હાકઈ તાકઈ તુલપઈ તુલઈ, આકિ માસિ જધ જિમપુરિ મિલઈ ॥૧૬૫॥
 દંડ લેઈ ધસીલ યુરદાદિ, ભરતપૂત નરનરધ નિનાદિ ।
 ગજલ બલિ બાહુળલિ તણુલ, વંસ મલ્હાવિલ તીણિ આપણુ ॥૧૬૬॥

સૂરિન સોમ સમર હાકત, મિલિંયા તાલિ તોમર તાકત ।
 પાંચ વરિસંભર ભેલીય ધાધ, નીચ નીચ ઠામિ દિવારિઆ રાઈ ॥૧૬૭॥
 ઇકિ ચૂરઈ ઇકિ ચંપઈ પાય, એકિ હારઈ એકિ મારઈ ધાધ ।
 અલઅલંત જૂઝધ સેયંસ, ધનુ ધનુ રિસહેસરનુ વંસ ॥૧૬૮॥
 સક મારી ભરહેસરભલ, રણુ રસિ રોપધ પહિલક પાક ।
 ગિણુધ ન ગાંઠધ ગનદલ હણુધ, રણુરસિ ધીર ધણાવધ ધણુધ ॥૧૬૯॥

ગિહું દલિ વાજ રણિ કાહલી, ખલદલ ખેણિ ખે ખલમલી ।
 મૂસઈ ધસક્રીય ધડ ચરહરઈ, વીર વીર સિલં સયવર વરધ ॥૧૭૦॥
 ભીડીય ખેહ ન સૂઝધ સૂર, નવિ ભણીધ સવાર અચૂર ।
 પડઈ સુહડ ધડ ધાયઈ ધસી, હણુઈ હણોહણિ હાકઈ હસી ॥૧૭૧॥

આથી પણ વધુ જોસદાર ભાષા કવિએ પ્રયોજી છે. આમ આ કાવ્ય એક જૂનું અને પછીના કવિઓને વિશિષ્ટ રાહ બતાવનારું રચાયું છે, એ સમજાય તેમ છે.

“બુદ્ધિ રાસ” એ કૃતિ સૌમ્ય છે. એમાં ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા નથી, પણ ઉપદેશ સારો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ચાર ખંડ છે:

આરંભ : ૧ લી કડીમાં ટ્રુવા પછી ૨-૧૪ કડીમાં ચરણાકૃત-
ચોપાઇનું મિથળ

કવણિ ૧ : પ્રાયઃ પ્રત્યેક અર્ધને અંતે ણકારવાળી સોરઠાની
દેશી, કડી ૧૫-૨૩.

કવણિ ૨ : ૧૬+૧૬+૧૩ નાં ત્રણ પદની દોહ ૨૪-૪૫.

કવણિ ૩ : કોઈ કોઈ સ્થળે વિષમ પદને અંતે ણકારવાળો દોહરો,
કડી ૪૬-૬૩.

આ બંને કાવ્યની ભાષાભૂમિકાના વિષયમાં પૃ. ૧૫૮-૧૫૯ ઉપર આપેલી ભાષાશાસ્ત્રીય સૂચનાઓ અનુમંદિત કરવી. ગૂજરાતી-પણું આમાં ક્યાં છે તે તેનાથી સમજી શકાશે.

આ કૃતિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ મુનિશ્રી જિન-વિજયજીનો આ વિષયના રસિયાઓ ઉપર અસાધારણ ઉપકાર છે, તે નોંધતાં આનંદ થાય છે.

પરિશિષ્ટ-૪

ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ^૧

આજે ગૂજરાત તેના ગરબી-ગરબા સાહિત્યથી સાહિત્યજગતમાં એક અનોખી ભાત પાડી આપે છે. ગૂજરાતજોના “રાસ” હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં પણ સાશ્વર્ય દૃષ્ટિથી આદર પામી રહ્યા છે. ગૂજરાતના સાહિત્યેતિહાસમાં આ રાસ-સાહિત્ય કે ગરબી-ગરબા સાહિત્યની આજે પણ અત્યંત વિપુલતા છે. જૂનું પણ ઘણું છે, નોંધાયેલું પણ ઘણું છે, વણનોંધાયેલું પણ ઘણું છે, નવા દૃષ્ટિબિંદુથી છેલ્લા સૈકામાં રચાયું પણ ઘણું છે. અને તેમાંનું પ્રસિદ્ધ પણ ઘણું થઈ ચૂક્યું છે, તેમ હજી ઘણું રચાયુંયે જાય છે:

“રાસ” શબ્દથી તો આપણે તેના એક કરતાં વધુ અર્થથીયે વાકેફ છીએ. તેના પ્રચલિત અર્થો આ તો વ્યાપક છે:

૧. યુવક અને યુવતીઓ કે યુવક અથવા યુવતીઓ ગોળ કુંડાળામાં તાળીઓ કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ જે એક પ્રકારનું સમૂહનૃત્ય કરે છે તે. આ અર્થ કૃષ્ણની “રાસલીલા” જોટલો જૂનો છે.

૨. જૈન તેમ જ જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલું ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કવિતાસાહિત્ય; ઉપદેશરસાયનરાસ, ભરતેશ્વરબાહુ-બલિ રાસ, રેવંતગિરિરાસ, કલ્લીરાસ, સમરાસ, પેથડરાસ એ વગેરે જૈનકૃતિઓ અને નાકર જેવા જૈનેતર કવિનો નળદમયંતી-રાસ વગેરે અનેક કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આજ “રાસ” > “રાસુ” કે “રાસડિ” થઈ “રાસો” થયે “પૃથ્વીરાજ રાસો” વગેરે ઇતરપ્રાંતીય સાહિત્યમાં પણ પ્રયુક્ત છે.

૧. “ગૂજરાતી”નાં સને ૧૯૩૯ના “દીપોત્સવાક”માથી પુનર્મુદ્રિત, યોડા સુધારા સાથે.

૩. અત્યારે ગરબી-ગરબા-રાસ એ વગેરે ગીત-વિશેષ આ પ્રકાર સમૂહનૃત્યોમાં મોટેથી લયબદ્ધ ગાવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારના અર્થમાં નૃત્યવિશેષ અને આ તૃતીય પ્રકારના અર્થમાં ગીતવિશેષ, એ બેઉનો કાર્યકારણભાવ જોવો સંબંધ છે. જંને જંને દિના અપૂર્ણ ગણાય છે.

આમ આ ત્રણ અર્થોમાં “રાસ” શબ્દ આપણે જાણીએ છીએ. પ્રાચીન સાહિત્યમાં પારિભાષિક અર્થે “રાસ” શબ્દનો પ્રયોગ આપણને ૧૦મી શતાબ્દીથી આ આજૂ મળે છે. સરસ્વતીકંઠાબરણમાં ભોળે, અને કાવ્યાનુશાસનમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર “રાસ” કે “રાસક” શબ્દનો રૂપક વિશેષે ઉપયોગ આપ્યો છે. આ પૂર્વે એ શબ્દનો ઐતિહાસિક પ્રયોગ આપણને પુરાણોત્તર સાહિત્યમાં નથી મળતો. એ અર્થમાં “રાસ” સમૂહનૃત્યમાં આપણે પ્રયોજીએ છીએ, એ અર્થમાં ભાસના “બાલચરિત” નાટકમાં આપણે સૌથી પ્રથમ મેળવિએ છીએ. દરિવંશમાં એ પ્રકાર પ્રયુક્ત છે: પણ ત્યાં નામ નથી મળતું. તે નામ તે હલીસક. એ નૃત્યવિશેષ છે. એમાં સ્ત્રી-પુરુષ જંને ભાગ લઈ શકે છે; પરંતુ નાયક એક જ હોય તેવું તેમાં મળે છે: સજ્જ મંદી દાનોદલ્લે રૂપિં બુન્દાવળે ગોવકળ્ણઆહિ હલ્લીપદં જામ પકીલિદં આમચ્છદિ (આર્ય, ભર્તા હામોદર આ વૃંદાવનમા ગોપકન્યકાઓ સાથે હુદલીસક નામનો નૃત્યવિશેષ ખેલવા આવે છે.) હુદલીસક જોવાને માટે ગોપ-બાલકો વૃંદાવનમાં જવા તૈયાર થાય છે. દરિવંશમાં એ પ્રકાર નીચે મુજબ નિર્દિષ્ટ છે:

एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालरलंकृतः ।

शारदीयु सचन्द्रासु निशासु मुमुदं सुखी ॥

(વિષ્ણુપર્વ ૨૦-૩૫)

આ જ નૃત્યવિશેષ “રાસ” છે, જેવી હકીકત “અક્ષપુરાણ”માં સૌથી પ્રથમ આપણને મળે છે;

ગોપીપરિવૃત્તો રાર્ત્તિ શરચન્દ્રમનોરમામ્ ।

માનયામાસ ગોવિન્દો રાસારમ્ભરસોત્સુકઃ ॥

(અ. ૧૮૮-૨૧)

અને તામિઃ પ્રસન્નચિત્તામિર્ગોપીભિઃ સહ સાદરમ્ ।

રરામ રાસગોષ્ઠીમિરુદારચરિતો હરિઃ ॥

(એનન, શ્લોક ૩૧)

આ પછી પુરાણોમાં એ શબ્દ પુષ્કળ રૂઢ થઈ ગયેલો મળે છે. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં તેના એ પારિભાષિક અર્થમાં આપણે ઉપર ખતાવ્યું તેમ ૧૦ મી શતાબ્દીથી મેળવિયે છીએ. વધુ સ્ફુટ વ્યાખ્યા મળે એ ખાતર કાવ્યાનુશાસનમાં જે સ્વરૂપનો નિર્દેશ છે, એ અહીં ખતાવું છું;

ગેયં હોમ્વિક્રા-માળ-પ્રસ્થાન-શિલ્પક-માણિકા-પ્રેરણ-રમાક્રીડ-હાસી-સક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ ॥

આમાં આપણને હાસીસક અને રાસક એ બે પ્રકારનાં ગેય ઉપરૂપકા મળે છે. પરપરાપ્રાપ્ત લક્ષણો આ. હેમચંદ્રે તેનાં નીચે મુજબ નોંધ્યાં છે:

મણ્ડલેન તુ તનૃત્તં હાસીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

એકસ્તત્ર તુ નેતા સ્યાદ્રોપછીનાં યથા હરિઃ ॥

અનેકનર્તકીશ્રેય્ય ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

ભાવતુઃષષ્ટિયુગલાદ્ રાસક મસ્ટગોદ્ધતમ્ ॥

(કા. શા. પૃ. ૪૪૫-૪૬, શ્રી ૨. છા. પરીખ-સંપાદિત)

આમાં ૧. એક જ નેતાવાળું અનેક સ્ત્રી સાથેનું નૃત્ય તે હાસીસક અને ૨. અનેક નર્તકીઓએ યોજેલું, વિવિધ તાલ અને લયવાળું ૬૪ યુગલોથી માંડીને વધનેરું રાસકનૃત્ય છે. આમ કૃષ્ણની રાસક્રીડા એ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ હાસીસક છે; પણ પાછળથી આ પારિભાષિક અર્થ ગળાઈ ગયો છે અને સર્વ સામાન્ય સમૂહનૃત્ય તે પછી સ્ત્રી-પુરુષોનું મિશ્રિત હોય કે માત્ર સ્ત્રીઓનું જ હોય તેવું

રાસકલ્પ સ્વીકારાઈ ગયું છે, અને પાછળથી વિષય-વૈવિધ્ય પણ આપી ગયું છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં “રાસ” શબ્દથી વ્યવહાર કોવ્યસાહિત્ય, ઉપર જે બીજા અર્થમાં બતાવાયું છે, તે આપણને ૧૨મી સદીમાં સાથી પ્રથમ મળે છે. તે જિનદત્તસૂરિના “ઉપદેશરસાયનરાસ”. કવિએ ૧૬ માત્રના પદ્ધતિમાં એ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. એની ગેયતા બતાવવા દીકાકારે સૂચન કર્યું છે કે અર્થ સર્વેષુ રાગેષુ યોજ્યતે ગીતકોવિદૈઃ ।

આ ગીતકાવિદોથી ગવાતા ગેય-રાસમાં ચર્ચરી અને રાસ એવી બે સંજ્ઞાઓ મળે છે. આ બંને ગેય છે. આમાં “ચર્ચરી” દોહરા-અંધમાં મળે છે; “રાસ” વિવિધ બંધોમાં મળે છે. આપણી “દેશી”-ઓના વિકાસ આપણે આ “ચર્ચરી” અને “રાસ”માં સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

એક વસ્તુનો અહીં ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે; અને તે એ છે કે સમૂહકલ્પમાં તાલલયાન્વિત ગાનને માટે જે વસ્તુ પ્રયુક્ત થાય છે, તેના “રાસસાહિત્ય”માં સ્વીકાર અભિપ્રેત છે; એટલે સાદા દોહરા-ચોપાઈ-પ્રબંધો-પવાડા અને નરસિંહ-ભાલણ-મીરાં વગેરેની કૃતિઓમાં મળે છે તેવા ટૂંકા પદો, એ કાઈને તાલ અને લયની દૃષ્ટિએ આપણે નોખાં પાડી શકીએ નહિ. માત્ર ત્યાં જોના કટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે, તેટલો માત્ર પ્રસંગપરત્વે જોઈ માત્ર જોઈ-જાણી શકીએ. નામ ભલે જુનાં રહ્યાં પણ પ્રાણમાં એકતા-અનન્યતા તાલલયની દૃષ્ટિએ છે, એ સિદ્ધ વાતની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. કડવાબદ્ધ કાવ્યને આપણે દેશીબંધ તરીકે જોઈ સ્વીકારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે પ્રબંધો-પવાડા અને પદો એ પણ દેશીબંધ જ છે. આ દેશીબંધ જ આપણા “રાસ”માં અનુસૂત રહેલો છે, એ તબક્કોને અગ્રાતપૂર્વ ભાગ્યે જ હશે. આ એનવણી એ માટે આપણી પડે છે કે એક નાના પદમાંથી જ વિકસિત સ્વરૂપ

માત્રાના જૂલશોના ૨૦+૧૭ નાં પદોને પ્રત્યેકને લઈ જુદા બે પ્રબંધ પણ લીધા છે, જેમાં ૧૭ માત્રાવાળા પદની સાથેસાથ ૧૫ માત્રાનું પદ પણ બીજા અરણ્ય તરીકે પ્રયોજાયું છે. આ બંધાતાં ઉદાહરણો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. સર્વત્ર ધ્રુવપદો જુદા જુદા માપનાં છે, તે અહીં લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈયે:

ચોપાઈ:—અનિલતરલકુવલયનયનેન તપતિ ન સા કિસલયશયનેન

સચ્ચિ યા રમિતા વનમાલિના ॥ ૧ ॥

વિકસિતસરસિજલલિતમુખેન સ્ફુટતિ ન સા મનસિજ-

વિશિલ્હેન ॥ સચ્ચિ યા૦ ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૬ મે)

અરણ્યકુલ:—સ્મરસમરોચિતવિરચિતવેશા ગલિતકુસુમદરવિલુલિતકેશા ।

કાષ્ઠિ મધુરિપુળા, વિલસતિ યુવતિરધિકગુણા ॥૧॥

હરિપરિરમ્ભણવલિતવિકારા કુચકલશોપરિ તરલિતહારા ॥ કાષ્ઠિ ૦ ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૪ મે)

સવૈયા ચાલની } (૧) લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનકોમલમલયસમીરે
ચોપાઈ દાવટી } મધુકરનિકરકરમ્બિતકોકિલકૂજિતકુણ્ડકુટીરે ।

વિહરતિ હરિરિહ સસ્સવસન્તે

નૃત્યતિ યુવતિજનેન સમં સચ્ચિ વિરહિજનસ્ય દુરન્તે ॥

(પ્રબંધ ૩ લે)

(વૈવિધ્ય) (૨) રતિસુખસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવૈશમ્ ।

ન કુરુ નિતમ્બિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર તં હૃદયૈશમ્ ॥

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી ।

ગોપી-પીનપથોધરમર્દનચચલકરયુગશાલી ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૧ મે)

(૧ માત્રા ઓછી) (૩) સ્મુદિતમદને રમણીવદને ચુમ્બનવલિતાધરે ।

મૃગમદતિલકં લિખતિ સ પુલક મૃગમિવ રજનીકરે ।

રમતે યમુનાપુલિન્નવને વિજયો મુરારિધુના ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૫ મે)

आ तस्य नूना उपरांतः

हरिणीतनी आसनी
योपाध द्वावी

मामियं चलिता विलोक्य वृतं वधूनिचयेन ।
सापराधतया भयापि न वारिताऽतिभयेन ।

हरिहरि हतादरतया गता सा कुर्षितेव ॥ १ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण हरि० ॥ २ ॥

(प्रथम ७ ओ)

३४ भानानो अक्षुण्णः—वदसि यदि किञ्चिदपि दन्तरुचि कौमुदी

हरति दरतिमिरमतिघोरम् ।

स्फुरदधरशीधवे तव वदनचन्द्रमा

रोचयतु लोचनचक्रोरम् ।

प्रिये चाक्षुषे, मुख मयि मानमनिदानम् ॥ १ ॥

(प्रथम १६ ओ)

२० भानानु अक्षुण्णानु
५६३

कथितममयेऽपि हरिरहह न ययौ वनं
मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम्

यामि हे, कमिह शरणं सखीजनवचनवद्विता ॥ १ ॥

(प्रथम १३ ओ)

१७ भानानु अक्षुण्णानु
पा७७ ५६ पूर्वपदे तरी ६

मञ्जुवरकुञ्जतलकलिसदने

विलस रतिरमसहसितवदने ।

प्रविश राधे माधवसमीपमिह ॥ १ ॥

आ गच्छिता यंधो उपरांत तस्य यंध नयदेवं येन आभ्या
छे ३ नेत्रे प्रथार गूञ्जराती देशीओभां नेत्राभां आस नथी आवतोः
होय तो भारा नेवामां नथी आये। तेः

(१) प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदम्

विहितवहित्रचरित्रमखेदम् ।

केशव धृतमीनशरीर जय जगदीश हरे ॥ १ ॥

(प्रथम १ ओ)

આમાંનું સમચરણ ચરણાકુલનું છે.

(૨) ધ્રિતકમલાકુચમુખલ ધૃતકુખલ

કલિતલલિતવનમાલ જય જય દેવ હરે ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૨ જો)

આમાંનું કલિત...માલ એ દોહગાનું સમપદ છે.

(૩) વહતિ મલયસમીરે મદનમુપનિધાય

સ્ફુટતિ કુસુમનિકરે વિરહિહૃદયદલનાય ।

તવ વિરહે વનમાલી સસ્તિ સીદતિ ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૦ જો)

આ પ્રમાણે વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં આપણા પરિચિત કેટલાક બંધો જયદેવ વાપરે છે એ બધી જ દેશીઓ છે. એ પ્રબંધો-અષ્ટ-પદીઓના રાગ પણ આપણી દેશીઓમાં સવસામાન્ય એવા (૧-૧૩) માલવ, (૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮) ગુર્જરી, (૩-૧૪-૨૦) વસંત, (૪-૨૪) રામકરી, (૬) માલવગૌડ, (૮) કર્ણાટ, (૯) દેશ, (૧૦-૧૬-૧૯) દેશો વરાડી, (૧૨) ગોડકરી, (૧૭) લેરવી, (૨૧-૨૨) સાદો વગડી અને (૨૩) ત્રિભાસ, એ ૧૨ રાગો છે. આમાંના ગોડકરી (૬) સમઝાયો નથી, બાકીના તદ્દન જાણીતા છે. વરાડીના બે પ્રકાર મળે છે: સાદો અને દેશો. આમાં ગુર્જરી રાગમાં ૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮ એ છ અષ્ટપદીઓ છે, આ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આવા પ્રકારની દેશીઓનાં કાવ્યો, એકાદ એ અપવાદ મિવાય પછી હાથ નથી આવતાં. આજકાલમાં આપણું જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે શાંત વિકાસ સાધતું આવે છે. એ કાલના રાસસાહિત્ય તરફ નજર દોડાવતાં આપણી દેશીઓનાં દર્શન આપણને થાય છે. લાંબાં એ કડવાં, ટૂંકાં એ પદો, આ પાછલાં પદો એ ગરબી અને લાંબાં કડવાં, એ ગરબાં, આ સમઝ આપણને અહુ અહુ મોડી મોડી આવે છે.

હવે આપણે અહીં આપણી જૂની ગૂજરાતીના સાહિત્યમાં જે કાંઈ મળે છે, તે તરફ નજર દોડાવિયે. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ (ગા. ઝો. માળા)માં છપાયેલા રાસ સૌથી પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એનાથી પહેલાંનું સાહિત્ય ઘણું હશે, છતાં આજે આપણા હાથમાં નથી. ઉપર જ્યદેવના ગીતગોવિદમાંથી અવતરણો આપતાં કયા કયા જંધે.માં દેશીઓ મળી છે, તે જતાવવામાં આવ્યું છે. જેને હું રાસયુગ કહું છું તે વિ. ની ૧૩ મી અને ૧૪-૧૫ મી સદીમાં જન રાસોનો જે ધોધ વહ્યો છે, તેમાંથી ઘણા ઓછા પ્રસિદ્ધ થયા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયા છે. તે પણ દેશીઓ અને ગરબીઓનાં મૂળ શોધી આપવામાં સારી રીતે મદદગાર થઈ શકે છે. દોહરાબંધ એ તો આ કાળમાં જેવ કવિતાઓને માટે પુરાણકાળના અનુષ્ટુપ અને પ્રાકૃત કાળની ગાથાઓની જેમ વ્યાપક બંધ છે. આ સાથેમાથ તેનાથી ઊંચટો એવો સોરઠો પણ જેવ કવિતામાં પ્રયુક્ત થયેલો મળે છે. પ્રથમ ઉદાહરણ તરીકે હું અહીં “રેવં તગિર રાસુ” લેવા માગું છું; તેમાં જે ચાર કડવાંઓ છે, તેમાંનું પ્રથમ કડવું શુદ્ધ દોહરામાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ગવાતું હશે તેને માટે કશી પણ શંકા નથી લાગતી; સમ્યક કે એયું કડવું જે સોરઠા જંવમાં આપવામાં આવ્યું છે, તે તો એવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જે બરોબર ગાઈ શકાતું હોય.

ગિરિગર્યાસિહરિ થરેવિ અંબજાહિ બંબાલિકં એ ।

સમિણા એ અગિક્કેવિદેકલુ દીહુ રમ્માકલં એ ॥ ૧ ॥

વજ્જનં એ તાલકુંસાલ વજ્જનં મન્દલ ગુહિરસર ।

રંગિહિ [એ] નચ્ચંબ બાલ પેખિવિ અંબિકનુહકમલ ॥ ૨ ॥

સુભકરુ એ હવિક કચ્છંગિ તિલકરો નંદણ પાસિક એ ।

સોહંબ એ બિન્નિવસિંગિ સામિણિ સોહસિદ્ધાસણી એ ॥ ૩ ॥

૧. અને આ પૂર્વે પરિશિષ્ટ ૩મ મા આપેલા “લરતેશ્વરજાહુબલિ રાસ”નું અનુસંધાન કરવા વિજ્ઞાપિ છે.

દાવણ એ દુઝખલ મંચુ પૂરલ એ વંછિક લવિયજણુ ।

રખખ એ ચલવિહુ સંધુ સામિણિ સીહસિધાસણી એ ॥ ૪ ॥

વધુ કડીઓ નથી ઉતારતો. આ પંક્તિઓ આપતો, એકાર અત્રત્રથી કાઢી લેવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થશે કે, એ બંધ ચોખ્ખો સોરઠાબંધ છે. અહીં એ પ્રશ્ન સહજ છે કે એકાર આમ વચ્ચે શા માટે ધુસાડવામાં આવ્યો છે? આ કાવ્ય સ્વયં રાસ છે. રાસને માટે જિનદત્તસૂત્રિના “ઉપદેશરસાયન રાસ”નો ટીકાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અચ સર્વેષુ રમેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ । આમ આ રાસ ગવાતો હોય તો જ એકાર તે તે સ્થળે દાખલ કરવો વાજબી છે; નહિતર, તેની કોઈ પણ જરૂર નથી. આ રાસ સ્પષ્ટરૂપે ત્રેતાલ તેમ જ દાદરા ક્રિવા હોંચતા તાલમાં ગાઈ શકાય છે. કામને અહીં એ જાતની શંકા ઉત્પન્ન થશે કે આ રાસ તાલબદ્ધ ગવાય છે, એવો તત્કાલીન કોઈ તટસ્થ પુરાવો ખરો ?

આનો જવાબ બહુ સરલ છે, તે સમયમાં હોંચ અને દાંડિયારાસ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં. ‘સપ્તશ્લેત્રિગણુ’માં આપેલા નીચેના ઉદ્દેખ તરફ હું મારા રનિક વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું:

બધસધ સહધ શ્રમભસંધ સાવય ગુણવંતા ।

જેયધ ઉરછલુ જિનહ લુવણિ મનિ હંચ ધરંતા ।

તીછે તાલારાસ પરધ બહુ લાટ પદંતા ।

અનધ લકુટારસ જોઈધ ખેલા નાચંતા ॥ ૧૪૮ ॥

આ “તાલારાસ” તે હોંચ-હમચી કે જીઓ આજે હાથની તાળી દઈ જે રાસડા લે છે, તે છે, જ્યારે ‘લકુટારાસ’ વગર શંકાએ દાંડિયારાસ છે. ‘સપ્તશ્લેત્રિગણુ’માં આ રેખાઓની નીચે જ એક એવા પ્રકારનો બંધ મળે છે, જે ચોખ્ખો “રાસડો” કહો “ગરબી” કહો, તેવો છે. એનો બંધ દોહરાબંધ છે, પણ વિષમ ચરણને ગંતે પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક એક જુદું પદ અધિક ખાસ તાલ માટે પ્રયોજવામાં આવ્યું છે; જેમકે:

ત્રીજા સ્તુ સુ. રાંભલક એ વરલોયણે નં ભણિડ વીયરાઈ ।
ગણગંભીર સો નિગલ વયણ મૃગલોયણે તમુ નવિ ભપમ કાઈ ॥ ૫૬ ॥
વંચન ઈકેકા મૂઠુ નહી વરલોયણે નં યોલક ભગવંતુ ।
ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિ ય મૃગલોયણે સદ્દ નાણક અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥

આ બે કડીઓમાં વરલોયણે અને મૃગલોયણે શા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે ? સં. ૧૩૨૭ માં રચાયેલા “સમક્ષેત્રિરાસ”માં આમ વિશિષ્ટ લય માટે ચાલુ શુદ્ધ બંધમાં વિશિષ્ટ ઉમેરણુ ધ્યાન બેંચે છે.

થોડીયે વિશિષ્ટતા માટે અહીં સં. ૧૨૬૩ ના “કણ્ઠલીરાસ”ને પણ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકીયે. એમાં માત્ર બે જ ગેય દેશીબંધ મળે છે. એક તો જાણે કે વર્તમાનકાલીન અંજનીગીત જેવો છે; બીજો દોહરા બંધમાં જ ઉત્તર કડીમાં શબ્દાવૃત્તિથી ગેય-તાની સાખ પૂરે છે. એ બંને અહીં નમૂના તરીકે ઉતારું છું:

ગણવઠ ને જિમ ફરીઉવિહંડણુ
રોલનિવારણુ તિહૂયણુમંડણુ
પણમવિ સામીક પાસજિણુ ॥
સિરિભદેસરસરિહિ વંસો
બીજ સાહલ વંનિસુ રાસો
ધમીય રોલુ નિવારીક ॥

આમાં બે ચરણ ચરણાકુલનાં અને ત્રીજું જુદા માપનું છે. આ પ્રકારની ઈવણિઓ જૈન કૃતિઓમાં પુષ્કળ વપરાયેલી છે; અને આલણસુત ઉદ્ભવે પણ પ્રયોજી છે

વિશ્વામિત્ર આગ્યો દળ લેઈ,
અનેક તાપસને કુઃખ દેઈ
ખ્યાત બળ દેખાડતોય.

૧. “ભરતેશ્વરનાહુબલિ, રાસ”ના આરંભમાં સં. ૧૨૪૧ જેટલો જુનો આ બંધ મળે છે.

ચલઈ ચલઈ સહિયડે સેત્રુજિ ચંડિય એ
આદિનિજપત્રીક અગિહ જોઈસઈ એ:।

માહસુદિ ચલદસિ દૂરદેસંતર
સંધ મિલિયા તહિં અતિ અળાહ ॥ ૧ ॥

માણિકે મોતિએ ચઠકુ સુર પૂરઠ
રતનમધ વેહિ સોવન જવારા ।

અશોક વૃક્ષ અનુ આમ્રપદ્મવદલિહિ
રિતુપતે રચિયલે તોરણમાલા ॥ ૨ ॥

કાલિદાસથી માંડીને અંબદેવસુરિના આ “સમરાસુ” સુધીમાં દેશીઓએ જે વિકાસ સાધ્યો છે, તેનો આ ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો-થી પરિચય મેળવી શકાશે. વિક્રમના ૧૫.મા સતકમાં આપણે નરસિંહ મહેતાને મેળવિયે છિયે. એ અનેક પદો રચી આપે છે. એના અંધામાં દોહરા, ચોપાઇ, ઝૂલાણા, હરિગીતની ચોપાઇ દાવટી અને સવૈયાની ચોપાઇ દાવટી પ્રયોગયેલી છે. એણે પુષ્કળ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. એનાં પદોનો ગરબી તરીકે ઉપયોગ થતો હશે કે નહિ તે જાણવાનું કોઈ ઐતિહાસિક સાધન આપણી પાસે નથી. એનાં પદોની સં. ૧૬૫૦ પૂર્વેની આપણને હાથપ્રત મળતી નથી. આમ છતાં જે કાંઈ અત્યાર સુધીમાં મળ્યું છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય તેમ છે કે જેમ તેનાં પદ નરસિંહ પોતે ગાતો હતો તેમ ખીજાંઓ પણ ગાતાં હશે જ. રાસસહસ્રપદીમાંનું નમૂના તરીકે નીચેનું એક પદ જ લઈએ; તેનું સ્વરૂપ શા પ્રકારનું છે ?

“વાહલા મારા ! વૃંદાવનરે ચોક્ષ્ય કે વિહિલાં પધારંજે રે લોલ.
ગોફલ ગામ તણી પ્રજનારય કે વેગિ જોશાયજે રે લોલ.
અંજાને રાસ રમ્યાના કોડ કે નાયસાગિ જેવડી રે લોલ.
લેલાં મુખડાના મકરન્દ કે અલી તેવતેવડી રે લોલ.
રૂડો બંસીળંટનો ચોક્ કે કુન્જશાંભા ઘણી રે લોલ.

x

x

x

x

નાયે નરસૈઓ મુખ જોઇ કે લીલા નારની રે લોલ.”

(રાસસહસ્રપદી, પૃ. ૨૮)

અને પેલી જાહેર ગરબી—

નાગર નંદજીના લાલ, રાસ રમતા મારી નયની ખોવાણી

એક એક મોતી માંહે સોના કેરો તાર,

સોળશત ગોખી માંહે કાઢના રાખો મારો ભાર;

ભાર, ભાર, નાગર

આપણે “ચાતુરીઓ” જોધયે તો એમાના નાના પદો “રાસડા” માટે ઉપયોગમાં આવતાં હોય તેવા મેળવિયે છિયે; જેના બીજા નમૂના આપણને કેશવદાસના કૃષ્ણકીડાકાવ્યમાં અને બીમની દરિ-લીલામાં ત્રોટક અને પ્રગધો જોવા મળે છે, જે આ જ જાતનાં ગેય કાવ્યો છે. પણ લાલણ અને જનાર્દનની કૃતિઓ ત્યારે આપણે જોધયે છિયે ત્યારે તો કાષ્ઠ પણ શકાનું કારણ નથી રહેતું. જેને આપણે અત્યારે ગરબીઓ કહિયે છિયે, તે લાલણ અને જનાર્દનમાં ખૂબ મળે છે: કાદંબરીનું પેલું પદ જુઓ:

હનમતે બિતાવલી સુણિ સુંદરી,

બિઠણું આપ સભાલિ ગિહિલી કુણિ કરી ?

કચલટ મુખ પરિ લટકતી સુણિ સુંદરી,

કરિ કરી પાછી વાલિ ગિહિલી કુણિ કરી, ”

(કાદંબરી પૃ. ૫૮)

રામબાલલીલાનું ૧ હું પદ જુઓ: ?

યયા મંગલ તેજ પ્રકાશ એ રૂપ કુણ કળે,

અવનિકારણ અવિનાશ, મહારૂપ કુણ કળે;

કિરીટ મુકુટ શિર સાર, એ રૂપ કુણ કળે;

શોભે દિનકરનેા અજકાટ, મહારૂપ કુણ કળે.

બધની દૃષ્ટિએ આ બંને તપાસિયે તો પ્રથમનો દોડરાગંધ છે, પછીનો ચોપાઈબધ છે. આ બંને જનાર્દનમાં પ્રયુક્ત છે. લાલણે પદ્યવંશમનો ઢાળ કાંતના “સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા”નો અદલો-અદલ પ્રયોજ્યો છે, આજે સાડા ચારસો વર્ષ પૂર્વે:

બાધ બળો મહિર સહુકો આપણે રે,

સોડ લલાઈ ફેકિટ લેતાં આજ હો;

આલંબાં દાહાડી એના લાવતા રે,

વચ્ચ વર માગુ એ, ધ્યાનથી જાગુ એ,
ભાજી ભાવહી પેલા ભવતણી એ.

૩. ખલવન્ત ખાણ વધાવિક એ કૌભાણ પ્રધાન તે આવિક એ,
વિવિધ ભણાર ભલા ભર્યા એ તોડી નહ રાચની દષ્ટિ કર્યા એ.

૪. ખાણાસુર દૈવાસિ સંચરુ પરણમિ એ, સામીય એ,
દાયક પદ તણક એ.

સેવક સંગ્રામ માગહ ખલ ભર્યુ એ કિમ કર્યુ એ સ્વામી !
મુઝ ખલ તોલીધ એ.

૫. જોલહ ખાલા સૂનધાર તેડીધ, મેડીધ મંદિરિ મણિ જડુ એ.
નીપાકં ધવલહર માલિયાં, જલિયાં રચુ રતનમહ એ.

૬. સખી સીખામણ આપુ, ચાહ વર જોએ ખાપુ.
કરહ રે કાલ સંતાપુ, શું કીજહ જોણિ ન લાગહ પાપ ?

૭. કપા માજમ રચણી જગી રે, અંગ અનંગજવાલા લાગી રે.
મુહનહ કલંક લાગૂં રે, કન્યામત માહાકે ભાગૂં રે.

૮. ઉચ્ચરહ સમરી રે, તું કાય મરહ રે
મન દટ કરી રહિ ઉધા રે.

હું જુન વરનહ રે, ખાંહી ગ્રહીનહ રે
ક્ષણ એકમાં જઈ લાવું રે.

૯. દેવ નહ દાનવ વૈરી તું જોણિ, પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામઈ.
ન પરણું રે અસુરકુંઆરી ?

પૂછિનિ તારા પિતાની પિરિ, ધરિ પાહુ રે રાંખર તણહ,
કાંઈ ન પરણે રે અસુરકુંઆરી ?

૧૦. તિહાં જોલહ ખાણાસુર હરિ કોપિ ચરચુ એ.
કુણ હહ રે કુણુદ્ધિ દુહ ? મૂઠ મરસિ દષ્ટિ પડચુ એ.

૧૧. પહુતા રે પુરુષોત્તમ વાડીધ ઊતરિઆ
કરિયા રે ચાદવ યોધ તરેવરિ તરવરિઆ.

૧૨. ચાદવ રાય યયા રલિયાત, ઓણિતપુર માંહિ આવિયા એ.
વધાવહ મોતીધ મુરારિ, નારિ અસુરસૂં ઉચ્ચવ કરહ એ.

આમ આ બોજ બાર તરજ છે. આમાંના બંધો પ્રાયઃ મિશ્ર-
બંધો છે. આ બંધો જ બુદ્ધા બુદ્ધા રાગોમાં ગવાતા બંધો છે. એમાંની
કેટલીક તરજ આજે ગવાય છે; કેટલીક વપરાશમાંથી ગઈ છે. જનાર્દન
અને દયારામ વચ્ચે લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ગાળો છે, આ ગાળામાં
સાહિત્યમાં આ બંધોમાં વૈવિધ્ય બહુ ઓછું મળે છે; પણ જનસાજમાં
પુષ્કળ વૈવિધ્ય પ્રચારમાં હશે, જે દયારામની ગરબીઓમાં ખૂબ દેખા
દે છે. એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે માત્ર દયારામે એ નવું ઉપગ્રાવી
કાઢ્યું સંભાવે તેમ નથી. આમ છતાં દયારામના ગરબીના અને ગરબા-
ના કે તે પૂર્વેના વલ્લભ ધોળા વગેરેએ ગરબાઓમાં કે દીવાન
રણુછોડજીના ચંડીપાઠના ગરબાઓમાં સ્વીકારાયેલા બંધો ઉપરના કોઈ
અને કોઈ બંધમાં અંતર્ગત થતા હોય છે. આ બંધોની તુલના કરવાથી
આ લેખનું કદ અસાધારણ વધી જાય તેમ હોવાથી કોઈ બીજા
પ્રસંગ ઉપર રાખી અત્યારે તો આપણી ગૂંજરાતી ગરબીઓ-તેમાં
વપરાતા કેટલાક બંધો એ છેક ત્રિક્તોર્વશીય જેટલા જૂના છે, અને
બીજા ઘણા તો જનાર્દનના સમય વિ. સં. ની ૧૬ મી શતાબ્દી
જેટલા તો જૂના છે જ એ બતાવવાનો આ નાના લેખમાં પ્રયત્ન
કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન, મારે અહીં કબૂલ કરવું જોઈએ કે
બહુ ઝડપથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં પુષ્કળ ખામી પણ
હશે. સ્વતઃ કે પરતઃ એ ખામીઓ પ્રાપ્ત થતાં ભવિષ્યમાં મારા તરફથી
અથવા બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી સ્વતંત્ર પ્રયત્ન થશે, તેમાં ઉપર
સૂચવાયેલું દિશાસૂચન ઉપયોગી થશે, તો મારે આ નાનો પ્રયત્ન પણ
સફળ થયો છે, એમ સમજીશ.

27221